ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ЧЕТРДЕСЕТ ЧЕТВРТА КЊИГА

ГОДИНА ДВАНАЕСТА

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“ ЧИКА-ЉУБИНА УЛ. БР. 8.

1907.

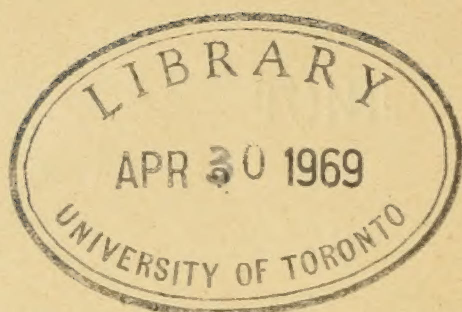
LIBRARY
APR 30 1969
UNIVERSITY OF TORONTO

ДЕЛО

КЊИГА 44. Јули, 1907. год. СВЕСКА 1.

МАЈСКА ЕЛЕГИЈА

— из нештампаних „ТРЕНУТАКА“ —

Хоћу да плачем — али суза нема!
У души мојој нем се вапај диже;
И терет тежак груди ми запрема.
Од куда бол тај што к'о талас стиже?!
Пред невидљивом ту могилом стојим:
Хоћу да ридам над животом својим.

Године прошле, ових цветних дана
Над отвореном ридала сам раком:
Одбегао је мирис јоргована
Оцвет'о багрен у кутићу сваком
Кад на руб гроба хладна доспео си,
Ледене смрти на домашај коси.

Тад суза врелих цело море пролих
Јецах и ридах, вапијах и страда'.
Припадох смрти, безумно је молих,
И загрејах је; сузом мртвих нада,
Страдањем тешким и безбројем јада
Зајазих реку — искупих те тада.....

Безумља пуста, да удеса клета!
Ја те искупих, отргох од раке,
А ти се вину у наручја света,
Пригрли живот без радости сваке,
И ја те немам.... Нови бол се диже
И старих дана страдање ме стиже.

Ја опет страдам, ал' друкчије боли:
О тешко ми је што сад не почиваш
Под хумком ниском где би да се моли
Очајна душа, вечни сан где сниваш,
Успаван чврсто у дубини доле,
Ту неосетљив на патње и боле.

Тамо би било моје уточиште:
Долазила бих да јецам и тужим
Кад олакшања бона душа иште,
И врелим болом опело одслужим;
Ал' ти још живиш за мене те није —
Пуста будућност преда мном се крије.

А имала бих и прошлост и сузе
И хумку твоју — смисо бола свега —
А твој ми живот ево све то узе,
Зазоран с тебе, а ти пресит њега;
Пред недогледом будућности ледне
Споменик где је прошлости нам чедне?

На рујинама празнога живота
Умрлих нада сад дозивам сени,
И питам где је сва земна лепота,
Може л' утеха срећу да замени?!
И снова својих пепелом за живот
Вечности, градим твом спомену ћивот.

Мај 1904. г., Ресник. Даница Марковић

ВЕРЛЕНУ

У самотне ноћи... када збори тама
И кô мрачна бајка мистерије ствара, —
Силна једна Тајна душу моју слама
И страхотно мучи, стеже и обара.

... Осамљен ја стојим усред кобна мрака
И упирем зене у ту сфингу мрачну!
Ах, срце ми гордо, то срце јунака,
Осећа сву немоћ, беду бесконачну...

О, чуј! мраком шуме црне мистерије!
Можда сфинга збори?.. Древну прича бајку...
О, знам... то природа вечну Тајну крије!

Ја бих да прокунем ту маћинску мајку — — —
О, драги Верлену! О, тужни Верлену,
Природа нас сазда у бедноме трену!

Душан Малушев

ПА ШТА ХОЋЕШ?

— Felix Heinemann —

Откуд ноћу у то доба,
Враголасто, плаво лȁне,
Кад сам врата забравио,
Да ме жудња не спопане.
Јуче сам те успут срео,
Видех врат ти погнут, бео.
Ни поздрав ти нисам дао,
Ни за тобом погледао,
— Када сам те јуче срео!

Јутрос вредно читам, пишем —
Ти ми куцаш на вратима!
Непозната питаш странца:
Једно перо, да ли има?
У подне га натраг враћаш,
А на земљу поглед свраћаш.
Још ти згледах при излазу,
Слатке јаме на образу!
— У подне ми перо враћаш!

Сад те држим на грудима
И љубим те, крви свежа!
Груди жеља већ надима,
Срце игра глава те́жа̑!
Не знам ко си ни чија си!
Ти ме знадеш, слатко име,
Е, па дела, пољуби ме!
— Срца жудног жеђ угаси!

Шта то значи? Зар не рекó?!
Љубиш као дете неко!
Очи влажне, збуњена си,
Жудно гладиш златне власи.
— Та дошла си ноћас сама!
Сад те држим на рукама. —
Ти још ћутиш, сузе лете —
Да л' се самном, шалиш дете?!
— Па дошла си ноћас са̂ма!

Не стиди се, мудра буди,
Нико незна, да си дошла,
Усред ноћи — изван људи —
Зар још ниси љубав прошла?!
Мани шале, руке амо, —
Да ноћ ову уживамо!
Још ме ниси загрлила?
Е, па шта си ти мислила,
— Кад си амо к мени пошла?

Гле, ја сам те растужио?!
Е, то нисам ни мислио —
Зар ти јоште нису знане,
Слатке ноћи неспаване?
Па како си, вило бела,
Ноћас сама доћи смела?

— Не знам, твоје очи миле,
Срце су ми заробиле,
— Те сам са̂ма доћи смела!

Хтедох само амо доћи,
Видети ти поглед јасни,
Па полако натраг поћи —
И избећи пољуб страсни!
Јер зар што год теже има,
Нег' те делит' са другима?
Дођох ноћу, веровах ти —
Зар крв дивља неће дати,
— Да се мирно кући вратим?

Ти ме плашиш, чудно дете,
Ниси као жена свака!
Зар још дршћеш, срно мила,
Зар ти тако вера јака?!
Погле, светлост опет сјаје —
И опасност — нестала је!
Па сад седи, руке амо,
Да полако ћеретамо —
— Ал немој ми доћи више!

1907. **Андра Љубинковић**

ОДНОСИ
КАРА-ЂОРЂЕВИ И МИЛОШЕВИ
СА ГРЦИМА

ПРЕВОД ГРЧКИХ ДОКУМЕНАТА ИЗ ФИЛИМОНОВЕ ИСТОРИЈЕ ГРЧКОГ УСТАНКА

I

ПРВИ ПЕРИОД

КАРА-ЂОРЂЕ

1804—1817

У тренутку кад је Кара-Ђорђе устао против Турака, у Влашкој је владао кнез Константин Ипсиланти (1 септембра 1802 до августа 1806), који је био велика присталица Русије и поборник ослобођења хришћанских народа од турског јарма. У томе смислу он је слао многе и интересантне извештаје и мемоаре Русији и пре Српскога Устанка. А кад је српски устанак букнуо, он је постао врло важан посредник између Србије и Русије и прва обавештења о Српском Устанку Русија је добијала од њега и прве савете устаницима слала је Русија такође преко њега. Син Константина Ипсилантија, Александар Ипсиланти, подигао је 1821 год., као што је познато, Устанак за ослобођење Грчке. Јован Филимон, грчки историк, писац *Историје Грчког Устанка* и *Историје Грчке Хетерије* био је секретар Александра Ипсиланти и нека врста чувара породичне архиве, и архиве Грчке Хетерије,

које се чувају данас у Архиви Грчкога Парламента у Атинама. Благодарећи томе своме положају и материјалу којим је руковао, Филимон је написао горња дела, која се, у неку руку, могу сматрати као историја и као његови мемоари. Према овоме што је речено, са свим је природно што се у његовој књизи „Историја Грчког Устанка" налази аутентичних докумената у којима је реч о улози његова оца, Константина Ипсиланти-ја, у Српском Устанку и о заједничкој радњи српско-грчкој за време Хетерије.

Ова акта ми смо превели из наведеног дела Филимон-ова у намери да послуже као грађа српским историцима који су мало или нимало вешти грчкоме језику, и, у исто време, да обични читаоци виде улогу коју су ова два Ипсилантија имала у новијој српској Историји, и заједнички рад српско грчки за узајамно ослобођење своје браће, рад који је на жалост мало познат нашим државницима.

У исто време, ми смо додали три неиздата писма бив. Митрополита Београдског Леонтија из 1817 године, која се односе на смрт Кара-Ђорђеву. Писма се налазе на грчком језику у Државној Архиви (К. К. преписка Мих. Германа).

У Београду, марта 1907 год. **А. J. Кумануди.**

Свеска I, страна 33.

Срби, због зулума дахијскога, поглавица јаничарских, који су отимали и пљачкали не само Хришћане, већ и мирне становнике Турске, споразумну се са турским спахијама и пошаљу у Цариград жалбу против дахија. Кнежеви српски и спахије турске, сакупљени у једном манастиру, потпишу ту жалбу упућену Султану, и у њој изнесу јадно и чемерно стање, и при крају жалбе замоле помоћ од Султана овим речима: „Ако си нам ти још господар, дођи и избави нас од свирепости и варварског поступка."

Кнез Ипсиланти је био опуномоћен да поднесе, а у исто доба и поткрепи молбу, потпомогнут пруским и аустријским послаником. Он се, у исто време, ставио Порти на расположење, да покори дахије, и Порта би му то одобрила, јер судећи по једном ферману, који је послат вођама јаничарским, од стране Порте им се претило, ако се у будуће не би по-

правили, да ће их нагнати и против њих послати војску не само од верних јој Турака, него и војску других народа.

Дахије, кад то сазнају, да би спречили поновну жалбу и отпор у земљи, поубијају већи део виђених угледних и од утицаја Срба. То свирепо гоњање и крвави покољ, који је отпочет јануара 1804. године, распламтело је Србе на освету, те се заједно са турским спахијама, наоружани одупреше зулуму дахија. И ако спахије нису лично улазили у борбу, ипак је то била за Србе драгоцена услуга, јер је такво њихово понашање учинило да је отпор Срба хришћана пред Портом изгледао оправдан. Тада је наступила бојазан да дахије потпомогнути од Пазваноглa и Крџалија, не победе побуњене Србе, који су били слабо наоружани немајући ни једнога топа, а врло мало муниције. Ипсилантије им је, сазнавши за њихову невољу, послао пушака, муниције и два топа и у исто време заузимао се у Цариграду за Србе, бранећи их, и, ма да није успео да сâм покори дахије, ипак је успео да сама Порта узме иницијативу, те да се дигне против дахија. Услед тога би наређено из Цариграда Бећир-паши босанском да се са свом силом дигне и „поврати мир у Србији, истребљујући дахије", али Срби пре доласка Бећир-паше успеше да победе и униште своје противнике надчовечном храброшћу и јунаштвом. После четворомесечне борбе загосподарише Срби већим делом и запленише доста оружја. Поносити својим првим успесима, Кара-Ђорђе се организовао потпуно војнички, и у њему се распламтела идеја о потпуном ослобођењу и независности Србије од Турске.

Свеска II, страна 35.

Русија је из далека тражила српски покрет и потпомагала уплив који је уживала на Истоку. Срби су тражили њену протекцију. За то се саберe скупштина српских војвода да се договоре и реше о том знаменитом питању. Кара-Ђорђе, као поглавар и најзначајнији у српском народу, удешавао је своје држање по саветима Ипсилантиа и нагињао је, и ако је остао у мањини, да се протекција не тражи од Русије, већ од Аустрије, која је сматрана као мање опасна. Услед тога решено је да се тражи покровитељство од оба двора, а тако 1804 године августа месеца, представници Србије пошли су у Петроград.

Свеска II, страна 260. веза 36.

Петроград. 3 новембра 1804 год.

Писмо Чарториског — кнезу Ипсилантиу

Кнеже,

Из писма Ваше Светлости упућеног де Италинском види се да никако више не сумњате у потпуну потчињеност Срба Порти. Добро би било да они изјаве да су за насиља дахијска добили задовољење, али неверујем да ће они попустити. Њ. Императорско Величанство много жели и због човечности и због једнаке вере, да припомогне побољшању тога народа. Праву милост учинићете ми, ако би ми искрено саопштили Ваше мишљење о томе питању.

Извешћа, која Ваша Светлост прима од својих чиновника и која, по некад, шаље господину Италинском, од велике су важности за текуће догађаје. Молим да благоизволите достављати копије истих непосредно мени."

Остајем и т. д.

Свеска II, страна 270. веза 36.

Петроград 16 јануара 1805.

Чарториски — Ипсилантиу

Кнеже,

Мишљење о Србима, које је благоволела Ваша Светлост да ми саопшти, слаже се потпуно са оним, које је Царски Двор дао српским представницима. По упутствима датим господину Де Италинском, исти министар ће посредовати код Порте да Срби добију тражена права: да Србија постане кнежевина и да сама себи бира кнеза; да плаћа турској благајни одређени данак, и да, у случају рата, даје Њ. Величанству Султану извесан број војске, а да се од Султана не тражи никакво друго јемство, до искреност, јер је он њен законити суверен. Ту последњу тачку сматрао сам као потребну, да Порта не би мислила, да царски двор хоће да задобије право мешања у послове Србије. Како изгледа да се Срби боје да њени представници, који су послати у Цариград, не дођу у опасност, саветовали смо их, да се њихово пуномоћство не узима у обзир, да Порти пошљу написмено своје захтеве, а господин Де Италински ће се постарати да их потпомогне.

Свеска II, страна 272. веза 41.

Писмо кнеза Чарториског упућено господину Де Испоалинском од 3. фебруара 1806. године у Цариграду.[1]

„Император је, ту скоро, примио писмо од вођâ српскога народа у коме моле, да Њ. И. Величанство посредује код Њ. И. Величанства Султана Селима, у њихову корист. То писмо нам је дошло преко новог отправника аустриског, који се скоро овамо вратио и који нам је, у исто доба саопштио, да су Срби исти корак учинили и код Њ. В. Цара аустриског.

У сваком случају, будућност тог народа није без интереса за нашег узвишеног Господара, због истог порекла и вере, што тај народ везује са народом Русије. Ну, у садањим приликама, Њ. Величанство сматра за потребно да буде нарочито предусретљиво, те да спречи фаталне последице, које би претила Висока Порта, и да јој увелича моћ и силу, што би јој било од велике користи ако би се нашла у приликама да се брани од странога упада. Али, и пре но што смо од Срба добили писмо, достављено нам је са свих страна да Порта чини велике припреме, да их понова нападне и подјарми. Не испитујући узроке тих ванредних припрема, ми се ограђујемо да изјавимо да, с једне стране, и ако су Срби привремено понесени својим успесима, не треба то да употреби као повод да зарати против њих, а с друге стране налазимо, да су после толиких небројених зала, којима су били изложени од стране отоманских чиновника и веледостојника настањених у њиховој земљи, принуђени били да, у великој невољи, збаце са себе јарам који је постао несношљив и да умоле Пресветлог Султана Селима, свога Господара, да им дозволи да сами собом управљају, обећавајући, да ће свагда вршити све дужности, као верни и покорни поданици.

„Мали успеси њихових представника, поред свег заузимања нашег за њих, улили су не само наде Високој Порти да ће угушити покрет народа који сматра за бунтовника, већ она то сматра као поуздано. А тај народ има само једну особину: храбро се брани. Али, у овом часу, то уздање више не постоји.

Географским положајем Србија је, скоро у додиру са новим покретима Француза, а познато је да они употребљавају сва

[1] У францусκом оригиналу ово је писмо публиковано уз Dr. М. Гавриловић исписи из Париских Архива. ср. 25.

могућа средства да се умешају у послове својих суседа, узимајући их у своју службу, или задобивајући код њих уплив: а то је опасно у случају успеха, отоманско министарство треба да води рачуна, пре но што приступи извршењу свога плана противу Срба, да би Срби, нагнани силом, имали да бирају или да буду коначно истребљени, или да прибегну под заштиту Француза. Ако и претпоставимо да ће намере Портине бити увенчане потпуним успехом, какву би корист извукла Порта отуд? Слабећи своју снагу и излажући своју војску извесном поразу, она не би ништа ућарила, сем што би навукла мржњу једног верног и доброг народа. То би било увек неоспорно реална несрећа, која се не да поправити. Његово Величанство Цар увек је готов вратити сличне услуге. Кад би, временом, бацила у заборав и племенито опростила могућне грешке тога народа и оставила могућност да напредује народ обдарен толиким врлинама, имаће сву своју војску неокрњену у отоманској царевини, а у исто доба добиће од тога народа предстражу у крајевима своје царевине који су највише изложени нападима.

Прилажем вам овде у оригиналу писмо Срба и препоручујем вам, господине, по нарочитом налогу Његовог Императорског Величанства, да исто саопштите отоманском министарству и да у исто време доставите садржину овога писма и његове разлоге. Додајте, да, у садашњим околностима, Његово Величанство саветује, по дужности, присном савезнику Султану Селиму да да заборави пређашње држање Срба и да не мисли само на то колике користи може имати у будуће од тог храброг народа, да не оружа војску противу њих, већ да је концентрише на таком месту, са којега би могла с успехом да одбије страну навалу, и да на против, усвоји српске захтеве, поднесене пред Његов престо, да им дозволи да сами собом управљају, обвезујући их, на сваки начин, да редовно плаћају данак, који су и пре давали Високој Порти, а поред тога да дају у свако доба и војску, кад би Порта заратила и да врше најтачније све остале дужности, које им налаже положај поданика отоманске царевине. То је једини начин да придобије тај народ за интересе свог законитог господара и суверена, и Његово Величанство верује, са радошћу, да су ти мали уступци од стране Султана, ако би Султан усвојио савете које му он даје. У исто време ће цар сматрати те уступке од стране Пресветлог Султана као доказ драгоценог пријатељства његовог.

Свеска II продуж. 38.

Услед тога, српске вође понова се састану у Остружници и реше да Србију поделе на војне области, а свака да има свога поглавара и онолико војника колико захтева важност положаја, а главну војску да држе у сред земље, која би се према потреби, упућивала онамо где се покаже потреба. За главнога заповедника те војске изабрали су Кара-Ђорђа, као врховнога вођу над целом војском, под именом „Управитељ Срба“, а много доцније дата му је титула „Врховни Вожд српскога Народа“. Поред тога нашли су да је добро да се обрате Петрограду и да тамо потраже помоћи и заштиту од дворова петроградског и бечког, те тако исто да и српски представници у Цариграду, увере надлежне у Цариграду о верности и привржености њиховој, и да се они нису дигли на оружје противу Султана, већ против паша, који су својим зверским поступцима изазвали неспокојност између Турака и раје. Вође су послали следеће писмо Ипсилантију у којем му захваљују а и моле, да преко свога капућехаје у Цариграду, да упуства српским изасланицима, а у исто време да их не престане заштићавати.

Свеска II, страна 271.

Његовој Светлости, пресветлом владајућем кнезу Влашке

Нама, потписаним управитељима, војводама, војним буљубашама и вођама српскога народа и нахије београдске, част је поздравити Вашу Светлост од свег народа овога пашалука, тражећи пријатељство и савез са хришћанским народима, те да Бог Спаситељ удостоји, да се подигне крст часни у човечјем роду за навек. Прибегавајући Вашој Светлости, изјављујемо да ћемо увек у својим срцима, као да је у камен урезано, бити захвални за благонаклоност и човечанска осећања Ваше Светлости, које нас је удостојило племенитим пријемом и давало нам савете, молећи да нам их и у будуће, даје. То се види, пре свега, из Вашег часног писма, и за то су наша срца дужна да, и писмено, захвале Вашој Светлости. Пошто смо ми сви прости људи и јако утучени тиранским турским јармом, то молимо најпокорније Вашу Светлост — пошто Вас признајемо за добротвора свога — да изволите објаснити, у појединостима, садржину приложеног писма и да је доставите, преко Својих чи-

новника у Цариграду, нашим представницима, а сем тога да Ваша Светлост буде тако добра те да према садржини писма, пише, с познатом мудрошћу Ваше Светлости Порти, високајшег Султана, све што буде нашла за мудро и умесно. Ваша Светлост види да страдамо од бездушних непријатеља, за то нека благоизволи Ваша Светлост и нареди Својим чиновницима у Цариграду да, без одлагања, предаду ову нашу молбу нашим представницима, који се налазе у престоници и потпомогну једнодушну нашу жељу. Нека Ваша Светлост удостоји пропратити нашу молбу од своје стране пресветлом Султану, а наши ће представници, по могућству, припомоћи, да се без одлагања, наша ствар оконча. Ослањајући се на Високу доброту Ваше Светлости, остајемо са неограниченим поштовањем

8. јула 1805. год.
у српском бојном логору.

Кара-Ђорђе
Паулици . . . .
Стефановић
Сима Марковић
Милоје (и други).

Свеска II, страна 37, 38.

Није било никакве сумње, да ће све српске захтеве испунити Порта, али што се тиче потпуне независности Срба, судећи по свима знацима, није се, за неко време, о остварењу смело ни помишљати. С јесени 1805 године, почели су значајни покрети на Западу. Пруска је закључила савез са Аустријом тврдо држећи да ће букнути општи рат и да се приближује време ослобођења хришћанских народа на Истоку. Ипсиланти је предвиђао то и није хтео да се Србија, која му беше најглавнији помагач у извршењу његове замисли, затекне поравнана са Турском, те је саветовао поглаварима Србије, који су знали за његове планове, да поред осталих захтева, траже да се градови у Србији, у којима беше турска посада, напусте и предаду Србима. Порта је енергично одбијала тај захтев, јер су ти градови према северу били закриље отоманске царевине, те јој није било могућно да исте преда једном хришћанском народу. Врло је чудновато да се и сâм руски министар иностраних дела противио томе захтеву, па је шта више тражио од српских изасланика да се тога захтева одрекну.

Да би Русија и Порта успели, приморали су цариградског патријарха да пише Србима да се задовоље првим захтевима, и да не траже ништа ново. То патријаршијско писмо предато је српском изасланику Стевану Живковићу, за којега се држало да је за ту мисао задобијен, и који је отпутовао за Србију. У исто време издат је ферман да су првопостављени захтеви Срба подерани и предат је Хафиз-паши и Омер-аги, с наредбом да се они постављају за војсковође, те да оду у Србију и уведу нов ред, према наредбама Султановим. О томе је благовремено извештен Стеван Живковић од чиновника Ипсилантијевих у Цариграду, те он, кад стиже у Србију, обавести вође да се треба спремити за отпор Турцима.

Свеска II, страна 64.

Bignon, француски историчар, пише: 7. јула 1807 год., по новом, потписан је у Тислицу тајни уговор, који је саставио француски маршал Сабастијан, који је умро 1851 год., о подели Турске царевине, и то овакав:

I Турска царевина остаје у Европи од Луке Бургас до залива Ајгос, са Цариградом и Адријанопољем.

II Русија добија Молдавију, Влашку, сву Бугарску, до реке Марице.

III Аустрији да припадне Србија.

IV Босна, Албанија, Епир, Кореа, Атика, Тесалија да припадне Француској.

Другим уговором, потписаним у Тислицу, било је утврђено:

Да се Боко-Которски залив и Јонска острва уступе Французима;

Острво Крит да се уступи бившем краљу напуљском Фердинанду.

Осмим параграфом ерфуртског уговора, од 12. октобра 1808., Наполеон признаје дефинитивно Молдавију и Влашку за руске покрајине.

Свеска II, страна 35, 36, веза 269.

Ипсиланти је похитао да обавести Порту о догађајима, извештавајући је да, према свему, изгледа да ће Србе потпомогнути Русија у свима захтевима њиховим од Порте, и саветовао је Порту, да она својевољно учини Србима уступке,

пре но што се Русија умеша, да би, тобож, избегла мешање стране силе у њене чисто унутрашње ствари. У исто доба, потпомагао је српске изасланике у Петрограду, известивши петроградски двор о правом стању у Србији, и на који начин и шта би требало предузети у Цариграду, те је због тога, званичним писмом, од 3 новембра 1804 године, тражено мишљење Ипсилантија. Ипсилантије је назначио шта треба тражити од Порте у корист Срба, и то:

1. Да се Србији дадну исте повластице, које уживају Молдавија и Румунија.

2. Да сама бира себи кнеза.

3. Да плаћа одређену суму новаца на име данка.

4. Да је дужна давати Порти војску за време рата.

5. Да се ослободи свих до тада дужних пореза и харача.

Цар Александар је обећао српским изасланицима да ће те услове предложити и потпомагати их код Порте да их призна у корист Срба.

При одласку српских изасланика из Петрограда, министар иностраних дела Русије доставио је Ипсилантију препис упутства руском посланику у Цариграду Италинском од 16 јануара 1805 године.

Међутим, српска је ствар пошла таким путем да је онемогућила да Русија предузме икакве мере, јер је Порта признала у начелу захтеве Србије и овластила Ипсилантија да сазове скупштину поглавара српскога народа да поставе своје захтеве. Скупштина се састала у Остружници, априла 1805 године. Ипсилантија је заступао његов изасланик, и, пошто су усвојени и решени захтеви који се од Порте имају тражити, изасланик Ипсилантијев је српским изасланицима, који су требали да оду у Цариград, дао пасоше, а у исто их време препоручио своме капућехаји у Цариграду, код кога су били за све време свога бављења у Цариграду. Руски министар иностраних дела обавештен о току којим се развијало српско питање, писао је Ипсилантију:

„Нисам се ни мало изненадио што се Ваша Светлост толико стара и упућује српске изасланике, јер сам добро знао да се искрена љубав, коју Ваша Светлост осећа према свему што је добро, неће окренути ничему другом, до тако племенитом и деликатном питању.“

Свеска II, страна 51.

Извод из писма Ипсилантија, од 14. новембра 1806. године упућено генералу барону од Будберга руском министру иностраних дела.

1. . . . .

2. . . . .

3. . . . .

4. Да се увезе у Србију оружја и топова, да се пошаље новаца и разборитих и виших официра, да помогну својим знањем припрему и организацију српске војске.

Свеска II, страна 53.

У прилогу тог писма Ипсиланти је поднео нацрт упутстава која би требало издати цивилном представнику и пуномоћнику руском при врховној команди дунавске војске, односно Србије.

А. Да се постави стална влада у Србији, а поглавара да бира народ.

Б. Да влада управља по уставу и законима који би се дали Србима.

В. Да Срби имају своју војску за своје обезбеђење и заштиту своје земље од нападача.

Г. Да се утврди, једаред за свагда, данак, који би имала Србија да даје Турској, као господару и суверену своме.

Свеска II, страна 33.

За време своје владавине, Александар Ипсиланти је дошао у додир са архиепископом београдским, Леонтијем, за кога ћемо доцније видети да је умешан у убиству Кара-Ђорђа, као и са поглаварима српскога народа, коме је на челу био Кара-Ђорђе. Овде прилажемо два писма која је Ипсилантију упутио архиепископ Леонтије.

Свеска II, страна 273.

Пресветлому и Височајшему владајућем кнезу Молдавије и Влашке.

Господару,

Пошто сам писмом слободно и понизно саопштио Вашој Пресветлости, у половини месеца марта, све што се овде до-

гађало, хитам, и данас, да Вам доставим, да сам примио писмо, којим ме је Ваша Светлост почаствовала преко господина кључара, који је ту скоро приспео у Београд. Са пуном радошћу одао сам хвалу Свевишњему, који је у здрављу одржао Вашу Преузвишеност, као и будућег поглавара и спаситеља целога народа, а уз помоћ и силу свесилног самодршца рускога народа, чије оружје да буде на веки непобедно и надмоћно над свима непријатељима његовим.

Вршећи дужност с пуним осећајима, достављам знању Ваше Пресветлости — да се, после освајања Београда и покоља толиких неверних, — као што сам Вам у свом прошлом писму описао — састала скупштина, у којој је претресано које место треба сада понајвише напасти са већом војном снагом. Сазнао сам наредбу и високу жељу Његовог Величанства Императора да неопходна потреба захтева да се спустимо у Крајину, како би се могли састати, јер нам то налажу наши интереси, и да се снабдемо храном која нам је потребна.

По једногласном решењу скупштинском, наименован је господар Миленко да пође к Поречу и да све што је потребно за ту војну спреми, а уједно да се и остала војска снабде. Наш врховни вођа, Кара-Ђорђе, решио се да оде и узме управу, те да са̑м предводи.

Према постојећем стању, достављено нам је да се војска из Босне спустила према реци Дрини и да је један део те војске ушао у Ужице, а остала се зауставила на Дрини, и заузела све прелазе, да би спречила прелаз наше војске у Босну, те да не би могли покренути хришћанско становништво против Турске. Многи Хришћани пали су од ножа непријатељског. Те су вести учиниле да се војни план измени, а Вожд се решио да пође с доста јаком војном силом ка Ужицу, препоручујући Миленку да иде ка Крајини, што, мислим да је већ и извршио.

За то време приспео је господин кључар Манолеки и саопштио нам, а као посланик званичних писама уверио и уменио, високу и непоколебљиву жељу и заповест Русије да сиђемо у Неготин и Фетислам (Кладово), и да, под заштитом Свевишњега, заузмемо Крајину. Одмах је господар Младен, управник Београда, неограничено овлашћен од нашега Вожда, писао Миленку да изврши заповести које смо добили, и наредио да пође и друга војска и уједини се са војском која је већ тамо

пошла, те да буде повелики број људи, када се те две војске споје. Али, сумњам, Господару, да ће се спајање те војске моћи извршити пре него ви добијете ово писмо. Ту моју сумњу потврђују данас добивене вести да је само један део војске упао у Крајину, и да је посекао неке Турке по селима. Међутим, тамошње прилике унеле су у војску растројство, јер нису нашли хране, коју су журно очекивали. Они који су имали мању количину хране, кад су пошли нису могли понети више од половине колико им припада, пошто су половину морали оставити својим домовима, па су се надали кад стигну у Крајину да ће наћи довољно хране, али су се преварили у нади и пали у очајање, те ће бити приморани да се врате кућама, ако се благовремено одавде не пошаље храна за њих и за коње, јер ни сена немају. Кад нам је та вест стигла, бацила нас је у највећу бригу, незнајући шта треба да радимо.

Нагнани хитном потребом усуђујемо се, Господару, обратити твојој дарежљивости и милосрђу, и молити да нам господин кључар буде у помоћи и дâ довољно хране из благајне Ваше Пресветлости. Нами је довољно позната издашност и великодушност Ваша, као и симпатије које гајите према народу, а нарочито за оне који су у невољи, па зато и не сумњамо. И доиста, господин кључар дао нам је, у име Ваше Пресветлости, сто хиљада ока брашна и толико јечма. Сам је нашао трговца, који је већ почео да товари и шаље у Пореч. Срећни, што смо удостојени таквом милошћу, одмах смо све то доставили, нарочитим весником Миленком, Хришћанима у Крајини, е да бисмо их охрабрили и уверени смо да ће, ако Бог хоће, много благодети доживети. Независно од тога, наређено је и другој нахији да оде у помоћ тој војсци. Надамо се да ће за кратко време неверни бити опседнути у Видину, који ћемо срушити, као што су некада зидови града Јерихе срушени били, чим стигне моћна и непобедна руска флота. И сама појава флоте довољна је да се побуне сви хришћански народи против турске државе и да збаце тешки јарам, под којим се налазе.

Све што вам достављам потврђује се делима. Још док су Руси били с оне стране Дунава, Хришћани, до саме Софије, били су готови да их дочекају у наручја. Између њих већ су се многи побунили и шаљу нам своје пуномоћнике, тражећи оружја и џебане. У Босни је исто расположење.

После овог извештаја, нека суди Ваша Пресветлост да ли може постојати и најмања сумња да ће храбри и верни Хришћани, чим Руси пређу Дунав, остати и даље под тиранством неверника Муслимана. Да, Господару, уз помоћ Свевишњег, Турци ће бити истерани из Европе, јер им је сам Свевишњи у срца улио страх, и Његова ће светлост обасјати свугде праву и истиниту веру.

Остајем и т. д.

Београд, 4 априла 1807. године.

Леонтије,
архиепископ београдски.

Свеска II, страна 33 вез. 285.

Уз ово писмо приложио је архиепископ Леонтије кнезу Ипсилантију, ради знања, и списак, у коме се износи војна снага Србије у то доба, њихове старешине и положај.

Стање српске војске

1. Миленко је отишао из пожаревачке нахије за Крајину са 5000 војника.

2. Вељку, који је био под командом Петра Тодоровића, наређено је да иде у Фетислам (Кладово), и да се тамо састане са Миленком, има 3000 војника.

3. Петар управља војском која се налази према Нишу, заједно са ресавским кнезом. Војска броји 7000 људи, састављена од Срба Нишлија и других странаца. Десним крилом управља Стреља и пружа се од Масурице, а лево је крило под командом Вељка и допире до Црне Реке и Бање. Овај војвода према последњим наредбама које је добио, напушта управу и предаје војску капетану Чекину и спушта се према Соколу, селу у Крајини. Један по имену Цветко, а под командом Петровом, налази се у селу Каменици, између Ниша и Пирота, где је ископао и шанчеве и чува путеве, да не би могла прећи војска и храна за Ниш.

4. Цветко кнез или војвода из Јагодине, и Андрија из Крушевца, имају своје војске према Арнаутлуку у Лепу, Гиљанима и Приштини, а нарочито према Лесковцу, а подигли су три шанца, које чувају са 6000 људи.

5. Антоније Плакић, зет Кара-Ђорђев, налази се у Ка-

рановцу, и под њим стоје 2000 људи, ушанчени према Новом Пазару.

6. Милан и војвода Лазар Мутап налазе се у Чачку, под њима је преко 5000 људи, а центар операције су Ужице, лево крило Београда, а десно је опсело град Соко.

7. Под Јаковом ваљевска војска. Његова војска износи на 7000 људи, чији се центар налази преко Дрине, према Зворнику. Десним крилом командује Лука и пружа се до реке Саве, левим крилом командује Милован Ђуровић и пружа се такође до Сокола. Они имају извесан део Хришћана Бошњака, они се налазе у тесној вези с њима и дају им с времена на време цебане и потпомажу их, кад их Турци гоне, и, у неколико, храбре их.

8. Црни Ђорђе отишао је у Ужице у пратњи војвода: Станоја Главаша, Вула, Симе и других. Прати га војска од 7000 до 8000 људи, а поред ње има и топова и бомби.

9. Младен, имајући под својом управом Васу Чарапића, налази се у београдском граду са посадом од 1000 људи.

Данас нам је јављено да је више од 2000 Турака, са два топа изашло из Ниша, да нападну потпуковника Цветка, који се налази у селу Матејевцима, два часа удаљено од Ниша и Каменице. Борба је, с обе стране, била очајна и Турци су били тако потучени да су морали напустити своје топове и да се осрамоћени, у највећем нереду, повуку у Ниш, пошто су били гоњени за читав сат растојања од Ниша. Немамо више никаквих извешћа.

Београд, 4. априла 1807. год.

Леонтије
архиепископ београдски

По овоме, дакле, списку, српска војна сила, састојала се у то доба из 44.000 људи.

Ради бољег објашњења додајемо да је Крајина један део Србије, поред Дунава, према Малој Влашкој. Дрина је река која раздваја Србију од Босне и утиче у реку Саву. Фетислам турски, српски Кладово, варош је са тврђавом. Кладово и Неготин налазе се у Крајини.

Ниш је српска варош са тврђавом, а налази се под непосредном управом Порте. лежи на граници Србије, а преко пута је Алексинца, од кога га раздваја река истог имена.

Вељко, којега су Турци прозвали „Хајдук“, силан је и неустрашив.

Ова два писма штампана су у XXXVII Споменику Срп. Краљ. Академије од г. Миленка Вукићевића; но пошто је превод нетачан, за које на сваки начин није крив г. Вукићевић, него преводилац, доносимо понова ова писма.

Свеска I, страна 6, 7, 8.

Године 1817 налазио се код Александра Пиниja, генералног конзула у Јашу, као вршилац дужности драгомана, Ђорђе Теодоровић Левентис, унук Ђорђа Левентиса, који се, за време пелопонеског устанка од 1769 године, под Константином Колокотражисом, одликовао у бојевима, до коначног уништења Арнаута. Левентис је био од драгоцене вредности због своје памети, патриотизма и неуморне енергије и, сваком приликом, умео је са свога положаја експлоатисати руски утицај, у корист Јелинизма. Пошто је уведен у тајну грчкога устанка, доследан својим начелима, предао се потпуно ствари и употребљавао је свако могуће средство да би побољшао морал свога народа, издржавајући о свом трошку сиромашне ученике, а остале имућне сународнике своје упућујући да помажу оне којима је потребно помоћи. Код њега се зачела прва мисао о припреми за једновремени устанак Грчке и Србије. У то доба живео је у Бесарабији Кара-Ђорђе,[1] некадашњи славни војсковођа Срба, познат са својих јаких веза и неоспорних права свога господарства над Србима. Као што је телом био врло стасит, исто је тако био и срчан за велика предузећа. Заједно са Ђорђем Николајевићем Олимпијем, кога је Кара-Ђорђе познавао из времена српскога устанка, решио се Левентис да, ако Кара-Ђорђе пређе у Србију и прими у своје руке управу земаљску, припомогне у своје време будући устанак, који би имао да отпочне у једно исто доба и у Грчкој и у Србији. Олимпије је држао, да се то може извршити и отишао је преко Прута Кара-Ђорђу, којега је затекао вољног за ту ствар. Кара-Ђорђе је тражио, да се све то држи у нај-

[1] Црни: српски; кара: турски; маврос: грчки, имају исти значај, а значи: храбар, вредан и предузимљив. И Срби називајући га називом Кара-Ђорђе, као и Турци Кара-Мустафа или Кара-Али подразумевано је не њихова црна боја, него срчаност и генијалност. (Види додатак свеске I стр. 138.)

већој тајности од кнеза Молдавије и од Аустријанаца, ради своје личне безбедности, до његова прелаза у Србију. Левентис, који је тада привремено управљао руским консулатом у Јашу, обећа да ће оба захтева испунити. После неколико дана Кара-Ђорђе је прешао Прут, где га је Олимпије дочекао и допратио ноћу у дом Константина Ипсилантија, који се налазио у врту Галата, близу Јаша. Чувар дома, вртар, по народности Бугарин, као и 70 Срба који су били у служби кнежевој и којима је благовремено јављено о доласку Кара-Ђорђеву преко Милутина, брата Хајдук Вељкова, који је био њихов старешина, — заклели су се, да ће тајну чувати, те тако за четири дана земаљска власт није могла дознати за бављење Кара-Ђорђево близу Јаша. Ту, у Јашу, састајао се Кара-Ђорђе три пута са Левентисом. При првом састанку, у присуству Олимпија, упознао га је са тајнама Хетерије; ту се Кара-Ђорђе заклео, да ће он са својим потомцима, бити вечни непријатељ Турака, а пријатељ Грчке и Србије и свих осталих Хришћана под Турском без разлике народности, и да ће све употребити да се од тиранских окова ослободе. При другом састанку ставио му је следећи програм на извршење: „Чим приспеш у Србију, имаш да узмеш земаљску власт у своје руке, на основу свога утицаја, односа и права. Природно је да ће се Порта узнемирити, мислећи да је то руско масло, е да би нашла разлога да с њоме зарати. Врло је могућно да би ти, пре но што би противу тебе отпочела непријатељство, понудила кнежевство, како би спречила веће заплете. У тој прилици добро је да се примиш кнежевства, али увек буди предосторожан и покажи извесну привржености ка Порти. Прва твоја брига и рад треба да буде да установиш школе, да подигнеш радионице за ливење пушака и топова, како би ти то послужило, кад се потреба укаже." Кара-Ђорђе се обвезао на све ово. На трећем састанку утврдиле се све мере које би обезбедиле његово сигурно путовање. У Јашу је живео Михаило Леонардос, Пелопонезац, који је уживао руску заштиту. Њему, као члану Хетерије, поверио је Левентис своје односе с Кара-Ђорђем, и доказао му да је, ради спасења народног, потребно да набави руски пасош до купатила које је према српској граници, и да у пасош уведе и два послужитеља, под туђим именима, да би на тај начин могао собом повести Кара-Ђорђа и његова секретара Наума. Да не би Аустријанци

могли посумњати, и познати Кара-Ђорђа по његовом стасу, за време путовања, Леонардос је узео под кирију једна велика кола с арњевима, „брашованку“, у којима је Кара-Ђорђе лежао као болесник, путујући, бајаги, у купатило на лечење. Левентис је све трошкове поднео и Кара-Ђорђа снабдео новцем.

Свеска I, страна 8.

Тако је Леонардос, у пратњи Олимпијоса, који је такође имао руски пасош, довео Кара-Ђорђа према граници Србије преко Буковине, Ердеља и Баната, а аустријска полиција није могла ништа да примети, и предао га његовом пријатељу и куму, Вујици, који је као војвода смедеревски, био знаменит и силан у Србији, а доцније и депутат у Цариграду, заједно са Аврамом Петронијевићем.

Свеска I, страна 9.

У његовој кући, био је Кара-Ђорђе подуже гост, савршено безбрижан, не предузимајући никакве мере предострожности ради своје личне безбедности, поверивши се потпуно Вујици. И ако је пребродио аустријску Скилу, ипак је допао, на превару, у Харибду. Као што пише Левентис, изгледа да је Вујица хтео да измири Кара-Ђорђа са Милошем, или је хтео да га изда, па се договорио с Милошем да принесе на жртву супарника Милошева. Милош је ноћу послао чету од 100 војника и Вујица је извршио убиство над Кара-Ђорђем и његовим секретаром Наумом, те је тиме Вујица жигосан вечним срамом издајице и убице.

Тако је окончао најгенијалнији и најмоћнији вођа српскога устанка; тако је награђен први борац за независност и славу Отаџбине!... И ако није могла да савлада сила турскога оружја тога хероја за тако дуги низ година славне борбе, довољан је био један тренутак, да то изврши издајничка српска рука. Тај несрећни чин много је оштетио и српске и грчке интересе. За Србију је био велики запштитник, јер је Турцима давао снажан отпор и задавио им страх, а Грчка је изгубила у њему сваку наду у будућој борби са Турцима. Услед тога, са свим природно, обузела је Грке жалост за губитком незамењивог хероја. А Турци су по своме обичају, сматрали Кара-Ђорђа као орган и агента руске политике, и ако она о том никад ништа

није знала, Турска се радовала нестанку тако опасног агента руског. Писац у својој историји вели да је Кара-Ђорђе био прва жртва која је пала, називајући га првомучеником, за остварење програма Хетерије — он је пао од издајничке руке. Људи око кнеза Милоша правдају га, да је тобож приморан био да нареди мучко убиство Кара-Ђорђево, јер је београдски паша то захтевао, сазнавши за повратак његов по доставн аустријске полиције. Но то је био само изговор Милошев, јер следећа писма, бившег београдског Митрополита Леонтија, доказују да је баш самога кнеза Милоша план био, да нестане са овога света првог ослободиоца народа Српског, чију је власт и право кнез Милош узурпирао. Писма која ниже доносимо писана су на грчком језику. Прва три писма налазе се у Српском Државном Архиву, а она два друга у збирци господина Мите Петровића, бив. председника Пореске Управе, који није хтео да нам их, за сад, стави на расположење ради превода.

Превод са грчког.

I

Бивши београдски
Митрополит Леонтије

Господину Михаилу Герману

Букурешт.

Јуче, најзад, дознало се рапортом, бегство Црнога; неки хоће да је одбегао пре месец дана, а командант Котина пише, да је пре десет дана изишао да оде у једно село ради шетње и од тада незнају где се налази. Зато је овдашњи начелник много изненађен и забринут за нечовечни поступак, и обвезао ме је после дужег преговарања које смо имали односно тога, да јавим од моје стране Г. М. Обреновићу, као што ћу и јавити у Свети Град. Дакле, ево где пишем Господару с моје стране, које пошто прочитате, запечатите и пошљите са куриром одмах. И одмах нека објави да је добио сигурну вест и нека то достави и Азијату и нека предузме све потребне мере односно тога, да би се ухватио и да се преда као један рђав и као човек изгредник, који је постао упропаститељем свога рода. Што се тиче овога овде, нека ни мало не сумња

да ће се врло рђаво гледати то дело у Светоме Граду и да ће бити јако укорен начелник. Од 15 тек. писмо Ваше примих, такођер и оно од Господара. И обрадовао сам се због здравља свију вас; не сумњам да је примило и Ваше благородство моја писма од 28 прошлог месеца. Пиши Господару Милошу, да сам примио и његово писмо и да му благодарим. Миленку ћу сутра послати. Пиши му такође, да му ја нарочито нисам у писму наговестио, да сам примио његово писмо, да би могао да покаже моје писмо свакоме, без да ико разуме, да имамо међусобну преписку. Нека каже везиру, и ако се открије ствар, нека затвори у град Вујицу, држећи га под јаком стражом и тада ће да се сломију и пресеку крила Црноме; нек отвори добро сада очи, јер сад је време, да себе и род добро у ред доведе, поред тога, ако му кадне у шаке, нека пошље ону луду лобању тамо где треба и нека сам пише Порти, такође и овде да изјави задовољство рода, јер је у опасност довео род својим доласком, те га је род предао суду правде; нека узме његова одличија и нека ти пошље тамо, и преко консула можеш да их пошљеш тамо куда припадају и нека изјави Господар, да се јако ожалостио ради једног таквог догађаја, и да је био приморан да за спасење свога рода учини то преко своје воље. Уједно нека Вам често доставља и најмањи покрет, који се тамо догађа; такође и Ваше Благородство мени. Хоћу да овде знају све што се догађа. Ја ћу сутра доставити све ово оној високој особи, оној, за коју сам Вам писао једном, да сам јој препоручио Господара. Јуче сам имао подужи разговор с овдашњим начелником односно Вас и обавестио сам га, шта је Михаило; велики наши пријатељи дошли су и састали смо се и били смо заједно три дана и опријатељили смо се и они су отпутовали. Пиши ми чешће и о ономе што се чује с друге стране односно зелених, јер ми је то потребно. Опет ти велим, пиши Господару, сад је време да покаже целу своју храброст и вештину, која ако успе, биће славан. И нека сачини један опис детаљан, како се то све догодило и како се завршило и посредством пријатеља у Земуну нека учини, да се то објави у новинама. Ја остајем Ваш у свему искрени Леонтије.

10 Јула 817 год. Кишењев.

II

Бивши београдски
Митрополит Леонтије

Господину Михаилу Герману

Букурешт.

Одавде су одбегли до сада, у року од два месеца, по један и по двојица, неколико беђара, за које постоји сумња да их је потплатио Црни, говорећи им да иду право у Србију и да се нађу тамо, па кад буде он дошао да су спремни, и ако се такви тамо налазе метни некога, да сазна њихове намере и да им стане на пут када буду одлазили за Србију.

Са редовном поштом која је полазила 7. и 8. нисам вам писма слао, јер нисам имао сигурно извешће. Но 10. писао сам Вам засебно и то је послато у завијутку на име М. Паланчанина, једног од тамошњих виђених трговаца. И надам се да је примљено. У истоме сам писао такођер и Господару М. Обреновићу, да је Кара-Ђорђе заиста побегао и ако је он по свој прилици побегао одавно; о том бегству ја сам говорио овдашњем начелнику, објашњавајући му много, да та ствар није само за Србију једна опасност него и за Отоманску Порту, омести ствар, сматраће се као нека интрига од стране нашега Двора. Додао сам му да је потребно да достави то Светом Граду и у Цариграду посланику. Услед тога односно првога послата је стафета 11. односно другога не знам шта је урађено. Сад Ваше благородство треба да пишете Господару, да учини све што је могуће, да му падне шака, и одмах како се појави тамо да пише и овамо начелнику у Свети Град, Неселроду, пошто се и Каподистрија налази у купатилу, и да достави да та хуља од човека који је својом неблагодарношћу и својим рђавим поступцима толико покоља учинио своме роду, који није престао и раније посредно т. ј. писмима и махсуз (нарочитим) људима, које је тајно слао његовим једномишљеницима . . . . да лично распростре лажне вести и да тражи да поремети мир народа, раструбљујући да је послат од Русије, и који се стара да доведе род у коначну пропаст.[1] Услед тога и род се колеба, коме да

[1] Писмо је ово врло рђаво састављено јер је Леонтије у опште био слабо писмен. Овде почиње његов савет како треба Милош да састави писмо руском министарству и управнику Бесарабије и да препоручи њега, Леонтија, као човека, који ће заступати српске интересе према превратним плановима српске емиграције у Бесарабији.

верује и коме да прибегне. Ја с једне стране знајући милосрђе и Христу угодну душу Њег. Величанства, која праштa да се не би неправедно пролила ни једна кап крви и нарочито одбрану коју је у разним временима показала и коју показује за мир овога понизнога рода српског: а с друге стране, да не би оставили једног таквог штетног човека, који се родио на овај свет да само чини зла, и да не чини ништа корисно, и да би га удалили са границе, јер смо нарочито од неког времена дознали за његове рђаве намере замолили смо бившег Митрополита нашег, да предвиди и да дозна намере његове и да достави Његовом Превасходству Алексију Николајевићу Бахметјеву, колико ради њега, толико и ради осталих који би могли да учине збрку код рода. И ми не сумњамо о употребљивости овога доброг пастира нашег (кога нам је несрећа одузела) који би учинио сваку ствар, која је корисна за род. Како је он побегао преко границе без пасоша и дозволе чудновато је. У томе смислу нека буде писмо за Неселрода, нека има оних речи односно мене, да знају онако као што сам ти казао. И онда ћу имати гласа и за оне друге т. ј. за дебелог и хромог, начелнику да изоставиш оно што њега додирује, само да му пишете, да поред свег тога што је бивши Митрополит из доброте нам јавио да је побегао Црни као један рђав и неваљао човек без да је пре што сазнала власт, и тек што смо примили писмо, он је допао овамо и распламтео свет; за остало према приликама како се налазе, треба да се саставе писма, макар како да буде, а сад је време да се уметне и моје име и да се покаже Милош да је самном задовољан и да могу имати ја реч, да радим за род и за њега. Ја ћу сазнати шта ћеш писати, али поред тога ипак јавите ми. У начелниково писмо ставите и оно, да сте ме Ви били замолили, да сазнам његове покрете и да му их кажем и да сте се надали, да нећу изоставити такву једну молбу, толико корисну за род, који знате колико ја волим. Нек зна и то да је Господара Недоша који је консул у Рагузи, наименовао. Таква дакле писма нека се саставе најлепшим и понизним начином, и да их пошаљете а ако вам дозвољавају околности, да их однесете сами ви. Сад није дуг пут јер 15. септембра долази Његово Величанство у Москву. Ако не би вам дозволиле околности можете посредством тамошњег консула да

их пошљете непосредно преко Каподистрија, јер Његово Превасходство враћа се из купатила. Ја мислим да је врло потребно то да буде, јер је згодна прилика да се осигура Г. Милош а у исто време да самога себе тиме боље препоручи и да има памети — да може да управља народом, поред тога пиши му да га молим, да примора самог себе, да научи да ставља свој потпис, да би потписивао своја писма; то је врло потребно за њега, само с једним потписом што ће стављати уврстио би се у број оних који су писмени и да није као и остали; пиши му дакле. Ако хоћеш пошљи му ово моје писмо и нека постави Наума Ичка да му га прочита. Нек се чува да не пошљеког другог за депутата овде. Јер и ја знам, да тамо нема никога само тебе и овим начином да шаље писма. Ево где ти прилажем и писма Г. М. Стојковића, послао ми је и копију од писма, упућеног Господару и замолио ме, пошто прочитам, да вам га пошљем. Ево дакле где га прилажем. Газди Добрњцу казаћу поздраве и остало (јер и није овде) али и боље је да је удаљен одатле — он је мњења ако не би било Ваше Благородство и ако ја неби уживао Ваше пријатељство, он би био овди пуномоћник рода, и имао би најмање хиљаду дуката годишње за његове трошкове, и сада јауче за својом отаџбином што је остала у вашим и мојим рукама и што њоме управљамо.... Дакле кад овај има такве мисли, и гледа само за интерес, не може да је ичији пријатељ. То што нисам вам прошлом поштом писао нека знате, да су данас 27 дана, како је Ласкар болестан од врућице и може се замислити моје стање. Слава Богу сад је боље. Остајем Вашем благородију сав Богумолитељ. Леонтије.

22. августа 1817 Кишењев.

III

Бивши београдски
Митрополит Леонтије

Господину Михаилу Герману

Букурешт.

Ваше благородије из душе молећи се Свевишњем поздрављам.

Пошто сам дознао за ваше мени предраго здравље, даље сам видио све што ми јављате, о догађајима у нашој домо-

вини. Ожалостила ме је смрт Црнога као човека, али кад помислим степен неваљалства тог човека, неблагодарност, бесрамност и немиран дух његов, који је свагда нагињао злу, а за све што је било добро свагда насупрот био — и пре свега кад је такав скот био па имао фантазију и сумануто̂ст тај безумник, да само њему доликује да управља народом, и после толиких погрешака што их је починио услед његове неспособности, да се реши несавесни да доведе у такву опасност отаџбину своју, једино само из зависти и злобе своје, јер и он сам је знао да неће успети, али опет је говорио: „Пошто нисам ја вођ, нека не постоји ни отаџбина моја више.“ Замислите тај ступањ неваљалства! Дакле кад све то замислим друго не могу да кажем, него да га је Божји Суд нагнао у оно место, које је опоганио својим убиствима и заједно са његовим неваљалством да добије тамо своју казну, и то са великом божјом милосрђу, јер по његовим делима, окончао је ипак са часном смрћу. Јако сам се обрадовао што су се родољуби сложили, и паметни су, а нарочито Вујица, то је непобитан и јасан доказ да су задовољни са својим господарем, и не као што мрски људи хоће да раструбе, да би оцрнили славу нашег прекрасног вође. Пријатељу, сад је згодно време да пише, као што сам вам писао пређе, Г. Милош и да умоли за безбедност рода свога, да дигну и остале индивидује и да их удале од границе да би се једаред умирили и он и земља, пошто овдашња управа има већ довољне извештаје да су ти људи бунгијаши и нису задовољни са благостањем своје отачбине, и нека дода и ово, да је род обавештен на неизмерне милости што указује сваке године свима, осим сународњацима, који се находе овде, ну опет има их неколико између њих лукаве природе који благодаре за указату им милост па траже да се врате тамо једино само зато, да упропасте то мало спокојства народног, који задахњује тај род покровитељством и заштитом под моћном руком Александровом. Цар ће доћи овде у Бесарабију ради земаљских послова. Нека тамо Ваше Благородство наименује свога заступника који ће да врши дужност консула; а овде је наименован Недопа, као члан комитета правничког сената, и надам се ускоро да ће доћи и на већи степен. Кад му будеш писао, пиши да си од других то чуо и испоручи поздрав њему и његовом адлату. Пиши Господару, да ја умножавам број његових пријатеља толико у колико и он мене уз-

дике; нека је уверен, да ћу имати много већих успеха, само нека задобије љубав свога народа и тада ће и самога Голијата да уништи, и онда ће увидети шта значи пријатељство. Видим где ми пишеш, да држим рачун трошкова. Али ја пријатељу нисам Вам писао у тој намери, него само да Вам доставим да су моје жеље, да кад би имао средстава, не би ми њих жао било. Али данас чиним све према мојим маленим средствима а ништа ми није жао за оно што сам раније издао. Не знам односно поврћа за које сам Вас био замолио, ако сте га примили, јер сада у лето могло би да се обради. Ако остане преко зиме, онда да чекамо на другу годину. Толико укратко. Очекујем одговор са радосним вестима. Имам част бити Вашем Благородству искрен и одан Леонтије.

13 јула 817 Ваделувода.

(Свршиће се)

НЕМА БОГА

Неки млади господичић пође да посјети својега негдашњег учитеља, од којега, за своје прве младости, бијаше научио великијех мисли и примио у срце племенитијех ћућења. Он их тако живо и дубоко у се прими да су му била као крви, као душа души, као живот животу. Он је мислио памећу својега учитеља, и његовијем срцем осјећао. Бијаше му слика и прилика.

Наравно је да буде овако међу научитељем и учеником. Душе им имају бити сестре; једнако им срца имају куцати, и овако је, а не иначе, ако је међу њима посриједи љубав. Љубе се лијепе душе, љубављу се једна даје другој, љубављу се растопе и једна се лије у другу.

Од двије душе, од сто душа, од хиљаду душа, од свију душа, што их је на небу и на земљи, једна ће се душа саставити у јединству љубави. Човјече, кад ово видиш, поклони се, и реци: Има Бога!.... Ево краљевства Божијега!....

— Научитељу, рече ученик, жудим да ми нешто истумачиш. Ја видим и чујем да у опће говоре да нема Бога, људи који се нијесу нимало потрудили да би га нашли и познали. Они у својој надутости говоре да је лудост бавити се Богом и душом, па исто, премда се не баве, речу да нема душе, да нема Бога. Које ти су ово памети!

Стари научитељ помисли мало, па из дна срца уздахну, и рече: — Спомињем се, пријатељу, да сам читао ове ријечи: „Рече безумник у срцу своjему: нема Бога. „И заиста нико други тога не може рећи до безумника..... Нема Бога!.... А кад нема Бога тад нема ни мене, што ти стојим пред очима и

говорим, а тад нема ни тебе, што ме гледаш, и слушаш ово што ти говорим. Нема Бога! А тад нема ни свијета, ни свјетлости, ни живота.... Не, тога нико други не може рећи него безумник. Једино он може у својему празноме срцу рећи: Нема Бога.

Кад чујеш гдје ти неки говоре да нема Бога, немој мислити да они истинито говоре, тојест да управ изговарају своју мисао, своје увјерење. Нека ће ти чељад толико и толико пута рећи (ни паметно ни складно) да нема Бога једино да се теби, који га верујеш, опријече.

Ниједан човјек није и не може бити потпуно увјерен да нема Бога. Ја мислим да овога увјерења не може бити у човјеку. Кад чујеш безумника гдје говори да нема Бога, пусти нека говори; и другијех си несланијех ријечи чуо. „Не одговарај безумнику по безумљу његову, да не будеш и ти као он.“

Да разумљиво и темељито човјек рече има онога, или га нема, он би прије морао тражити и изискивати за оно што тврди, или што niјече; треба му се попети до чиста виђења, да душевно, а не вјетренасто, рече има га, нема га. Али до сада није нико овако о Богу учинио, јер нам то није могуће. Човјек је постао по оному Почетку, по оному Могућству, по оној Сили коју зовемо Богом; она је била прије човјека како је лончар прије лонца. Како ће дакле човјек доказати да има Бога или да га нема?.... А што мој Створитељ чека да му ја речем: Јеси... Буди? А што је њему стало да ми прогласимо да га има или да га нема? Истините су и свакога примања достојне ове ријечи: „Рече безумник у срцу својему: нема Бога.“

Још нам треба памтити да Бога не можемо видјети, и да га ухо не може чути. Ми несавршено судимо и говоримо о оному што видимо и што тичемо, а камо ли нећемо несавршено судити и говорити о оному што не видимо, не тичемо, што никако не можемо својијем умом докучити?

У Светому је Писму речено: — „Нећеш моћи видјети лица мојега, јер не може човјек мене видјети и остати жив.“ Ово значи да човјек у својему земаљскоме стању не може видјети Бога. Он становницима овога свијета не може бити непосредан предмет; овдје га нико лицем к лицу не види. Он рече Мојсију: „Видјећеш ме с леђа, а лице се моје не може видјети. „Видјети ћеш биљеге, трагове, дјела мојега могућства, што изостају иза мене, али нећеш мене“.

И овако је. Ми му видимо дјела. „Небеса казују славу Божију, и дјела руку његовијех гласи свод небески.“ Нема у нашему животу часа да га не осјећамо близу себе, али га не можемо видјети; ове очи нијесу за то; у ону се свјетлост наше очи не могу загледати.

Нама, што у себи ћутимо да има Бога, боље је него онима што сумњају и што говоре да га нема. Ми се с поуздањем њему молимо, и примамо одозго велику крепост. Ми смо јако, темељито увјерени да има Бога. Наш је Бог она мудрост, она вила по којој поста свијет; овога Бога ми верујемо, њему се молимо и надамо.

Ми нећемо губити својега времена сијецајући и оцијеђујући ријечи: Бог, Природа, Материја, Дух. И ми за то све не маримо, јер је нама драже и слађе љубити онога који све створи, и све ствара, него разбијати главу да видимо оно што не можемо видјети. Наш је Бог онај који нас створи, и ми му у Христу говоримо: Оче наш!

Па још за нешто друго ми се боље налазимо него они што говоре да нема Бога. Хоћу рећи да се слажемо с човечанством свакога мјеста, свакога доба и сваке просвјете. Ниједнога мјеста на свијету, ниједнога доба у повјести нећеш наћи без вјере у Бога. У простору нема точке, у времену нема тренутака да се когод не моли Богу.

— Али, рече млади госпочичић, они који говоре да нема Бога мисле да су на истини, зашто виде гдје људи на сто разнијех и противнијех начина себи представљају Бога. Знајући да га једни тварају на један начин, а други на други, закључе да нема Бога, јер да би га било сви би га људи једнако у памети имали, једна би им слика била, а не толико неизбројнијех и неистинитијех.

— Немој мислити, одговори научитељ, да им то штогод помага. Многе и разне слике Божије, што их људи имају у памети; многе и разне побожности и богослужја, што су на свијету, не доказују никако да нема Бога, него да је невидљив нашијем очима, и да га људи за то творе и на много му се начина клањају. Многоструčност и различност мисли̑ и мнијења̑ о једној ствари, или о каквоме дјелу, нипошто не доказују да нема оне страри, или онога дјела, него паче доказују и свједоче да јесу и да људи једнако о њима не мисле и не чују.

Изабраник се клања Богу; он се моли Оцу живијех; њега не омета многостручност и различитост цркава̂ и богослужја̂; њему не мути срца оно што људи говоре о Богу, јер не мијеша с Богом што се о Богу говори, како не мијеша са сунцем оно што звјездари говоре о сунцу. Њега ништа не одаља од Бога; он гледа на њега не тјелеснијем очима, него вјером, љубављу, и свагдање к њему духовно улази.

Неки фолозоф рече: — „Гдје их има много мора бити „један". Гдје многи, сви о једноме говоре доиста има онога о којему говоре. Једни се клањају и моле Богу а други њега хуле; то је мени свједочанство да га једни и други признају Мени колико молитва толико хула доказује да има Бога.

Ево и крух, којем се сви хранимо, није исто код свакога умијешен и печен. Људи једну исту једину ствар представљају разнијем и неизбројеним облицима. Ето у свакоме срцу има љубави; свак кога љуби; свак коју крјепост и коју ћудорадну каквоћу у себи поштује; нема на свијету мјеста гдје се не љуби; под небом се свуда штује врлина и доброта, али се ово показује разнијем начинима и облицима.

Хоћу да речем да сви разни начини, којима људи у својој памети замишљају Бога и којима се спољашно њему клањају, никако не доказују да нема Бога, него тврде да, не могући га они тјелесно видјети, на сто га начина замишљају и творе у глави. Али се сва ова неизбројна, умна, духовна зачећа недотичу Бога; он стоји; једнако траје у својему бићу, у сјајности своје славе.

— Још ћу те нешто научитељу, рече младић, запитати, и јест: Јеси ли ти кадгод претресао о Богу с онима који говоре да га нема? Јеси ли се ти потрудио да бих увјерио да има Бога?

— Ја, одговори старац, нијесам нигда тога учинио нити ћу учинити. И ево ти разлога. Ко говори да нема Бога он то говори, или да се опријечи мени, што верујем да га има, или је у себи заиста увјерен да га нема. У првоме случају, то јест ако он само уз пркос мени говори да нема Бога, било би залудно и непристојно да ја с њиме о Богу говорим. У другоме случају, то јест ако он говори да нема Бога, што је у себи увјерен да га нема, како бих га иначе ја могао углавити? Кад га небески свод не може својијем виђелима увјерити и углавити да је Бога, како бих ја могао? Кад га земља својијем

биљем, чудноватијем цвећем и родом не може да увјери да има Бога, како бих ја могао? Кад му море својом величанственом силом не може Бога доказати, који све ствара у мјери и складу, како хоћеш да му га ја својом слабошћу докажем? Ко не види Бога у створењу и у себи га не чује, неће га признати ни по говорима ни по књигама ни по чудесима.

Ја ти препоручујем да будеш пазити на законе сличности и сродности, јер су они у Природи односи и свезе, и виђјети ћеш да се једино слични и сродни разумију и слагају. Да чујеш и схватиш духовно свакако мораш бити духован, и колико узбудеш духован толико ћеш, и не више, чути и схватити духовно.

Ако видиш пред собом човјека посве тјелесна, ти се лијепо и тврдо увјери да му нигда ништа нећеш што је од духа унијети и умјестити у главу. Много сам пута ово покушао. У свакому се човјеку налази унутрашњи духовни човјек, али је овај унутрашњи човјек покривен, подушен тјелеснијем, живинскијем човјеком.

Ово, што ти ја говорим, апостол Павле живо и мучно у себи оћути, како сам он пише у својој првој посланици Коринћанима говорећи: „Тјелесни човјек не разумије што је од Духа Божијега, јер му се чини лудост, и не може да разумије, јер треба духовно да се разгледа.“

Кад се тјелесноме човјеку представља што је духовно, он без разбора, без да и мало промисли, узме то за лудост, и збиља мисли, цијени да то искључно, једино припада и доликује лудој чељади. Овако о ономе што је од духа он мисли и не може никако да то разумије, што тому у себи нема сличности, с тијем нема сродности. Тјелесни је човјек сасвим у земљаној укочености и непомичности; духовнијем уплившма и тицањима нема ћутности, за духовно не зна, и не може знати.

Нећеш човјеку дати, дометнути вјере у Бога; ослабљеној и мртвој зјеници нећеш уметнути свјетлости. Од самога, једнога Бога то долази. Да Бога вјерујеш од Бога долази вјера по отајнијем гласовима Створења и Духова. Ако овако Бог човјеку не уђе у срце, неће ни по нашијем ријечима, ни по најбољијем нашијем говорима.

Ако познаш Јеванђеље знаћеш да је један и од Исусовијех апостола хтио виђјети Бога, како говоре да би га хтјели

видјети и ови наши данашњи неспретњаци, који с тобом претресају о Богу еда би ријешили има ли га, нема ли га. Гуске о орлу саборишу, црви о сунцу. Апостол Филип замоли Исуса говорећи му: „Господе, покажи нам Оца, и биће нам доста.“ Али овдје нико не допире до тога. Једино се Створитељ тек види кроз створење, Отац кроз Сина; за то Исус одговори Филипу: „Који видје мене видје Оца“. Филип бијаше од онијех што срце кроз дјела љубави не умију видјети, што по топлоти не могу се с памећу попети до огња. Хоћу видјети срце, огањ, како да љубав не каже срца, како да топлота не свједочи за огањ.

Сад ми долази на памет да ми није било доста, кад бијах дјететом, гледати небо, него га хтијах и прстом тегнути, јер ми се је онда чинило да је могуће дотакнути се неба с високојех гора. Колико више живим и старим толико се више увјеравам да смо према васиљени мала и луда дјеца.

Филип видећи и гледајући Христа није био увјерен да му је близу и Отац, него хтијаше да га тјелесно види, хтијаше у своју очницу увести свијет, у шаку руке хтијаше стиснути сиње море.

У опће дође воља да виде Бога оне које немају ни вјере ни знања; цуљају се међу вјером и знањем не способни ни вјери ни знању. Они питају: „Гдје је тај ваш Бог?... Гдје је душа?... Гдје је дух?... Ми не вјерујемо него оно што видимо“. Овакве ријечи, Овака питања не могу бити него ријечи и питања безумнијех људи.

— Научитељу, рече младић, разумио сам све што си рекао, и ништа ти противно не могу одговорити. Потпуно си ме углавио и пригнуо, али ме још мало имаш посвјетовати. Чуј ме! Ако звијезде на небу, ако цвијеће на пољу, ако морски валови и бездани свједоче за Бога, и у срце многијем улијевају вјеру и подижу их к Богу, ја мислим да му како год и ми морамо бити слуге и вјерни свједоци; морамо и ми славити му име и мудрост. Али како ћемо извршити ово своје високо и свето дрјканство? Ти говориш да не препирањем, да не говорима... Како дакле?... Научи ме!

— На то рече научитељ, одговара Исус Христос овијем ријечима: — „Тако да се свијетли ваше видјело пред људима, да виде ваша добра дјела, и славе Оца вашега који је на не-

бесима". Мат. V, 16. Овди ти је лијепо речено како имамо свједочити за Бога својега Оца. Ваља да пред свијетом будемо видјело; ваља да наша дјела (а не само наше ријечи) буду људима углед да се Бога опомињу; ваља да им наш живот буде побуда, полуга да се Богу подигну. Ваља да пред људима свако наше діело буде добро оном добротом што се види у Божијему створењу.

Обично су некорисни сви говори о Богу, али су добра дјела побожна човјека свету корисна. Добар је углед бољи од најбољега говора, што јаче и живље од говора утишти срце. О доброти не говори, него буди добар; не говори о складности, него буди складан. Сваком се крепошћу обогати, и то ће ти бити боље него да лјепорјечито о њима говориш, а у себи не узимаш ниједне. Остави књиге; дугијех се и рјечитијех говора мани, и мучећи укажи свијету своја дјела. „Тако да се свијетли ваше видјело пред људима, да виде ваша добра дјела, и славе Оца вашега који је на небесима." Чујеш ли и ћутиш ли ти ово што Христос говори и хоће од нас? Он хоће добријех дјела а не лијепијех ријечи.

Ниједан Христов ученик и ниједан његов апостол није свијету проповедао да има Бога; њима он не нареди да то проповједају, него их посла проповједати Јеванђеље, Краљевство Божије свакоме створењу.

Код свакога је народа и у свакому је мјесту овога свијета Бог вјерован; у повијести без ове вјере нема доба; свједоче за њу све побожности, сви закони, свако богослужје. Ова је вјера најважнија и најтемељитија ствар у људству; све се мијења, све пролази и пропада, али она опстоји. Она је по природи усађена у нашему срцу; ову нам вјеру нико не уметне у душу; не мати, не свештеник; не обитељ, не црква. С духовнијем животом она нама дође од Бога.

Нигда нико није доказао да има Бога, и нигда нико неће доказати да га нема. Бог је онамо преко нашега умовања и доказивања. Њему није стало за нашу вјеру. Ако у њега вјерујемо живимо његовијем животом; ако у њега не вјерујемо његова живота нема у нама; духовно смо слијепи, глухи, мртви, како је мртва окресана грана.

Апостоли су свједочили за Бога светињом и сјајнијем трпљењем у патњи; створење говори о њему красотом и добро-

том коју прими од њега. Небеса казују славу Његову, небески свод гласи дјела руку његовијех. Дан га дану доказује, ноћ га ноћи јавља.

Мени о Богу говоре светлост и љубав. У срцу чујем да ми од њега потече живот. Ако земља, ако небо, ако све ово што нам стоји наоколо не може углавити и увјерити неке људе да има Бога, нећеш их ни ти који нијеси ни небо, ни свјетлост, него човјек грешник како ја.

Људевит Вуличевић

ПЛАВИ

(наставак)

ДРУГИ ТОМ

VIII

Нови кнез у Холпни није више био загонетка за околину. Радозналост и велике наде које су у њега полагали, лагано ишчезоше. Био је онакав какви су били и сви други.

Остали су на својим местима Бутнер и слични: пољска ситна шљахта истеривана је са имања и добара, које је узимала под кирију; аренде су подизане.

Сваке друге треће недеље, бивале су продаје сиромасима, који нису могли испуњавати своје обавезе о року. Нису чињене никакве олакшице. И сваке друге, треће недеље скупљане су хиљаде у касу и одлазиле у иностранство: сваке друге или треће недеље по неки сиромашак, отеран са имања, долазио би на калдрму у варошици очајне душе, или би какав чиновник због сумње Бутнерове остајао без хлеба с децом, и узалуд тражио правде код кнеза.

Бутнер је био све и сва — упознао је већ свога господара и презриво би погледао за време седница на гомиле молби и тужби, које никад нису читане: радио је све дрскије и дрскије, чинећи неправде безочно, гулећи и крадућн — уверен да неће бити кажњен и да много вреди.

Већ после неколико месеци кнез се није дао виђати, нити су га знали — био је у устима свакога као нека неман: говорило се о њему тихо, намрштена лица и с огорчењем. По до-

брима отпочеше пожари и буне. Али магнат о пожарима није бринуо, а против буна су предузимане енергичне мере. Доведени су Немци за пољске радове; Пољацима је отказано.

Кнез је тек понешто о томе знао. Потписивао је само готове предлоге у означено за то време. Потписивао је и за један тренутак слушао настојника — било му је све досадно и зевао је, не мучећи се да мисли. Ретке његове наредбе извршаване су одмах, новаца је било као воде: Бутнер је тврдио да све иде што може бити боље, у двор су допирали само гласови ласкања и ропске покорности. Живео је дакле на миру и без икаква занимања као да је био на другој којој планети, усамљен сада потпуно, и само по каткад чинио је посете у Забуже или Чорбовац.

Код куће је проводио монотоно. Читање и скоро свакодневне наступе меланхолије прекидане су шетње на коњу по врту, или лов на упола припитомљене срне у зверињаку.

Тако прођоше неколико месеци и дође већ јесен. Једнога дана дође Леону гласник из Чорбовца с молбом да дође тамо, па да иду у лов.

То је требало да буде нешто сјајно за сјајне госте, чија су имена са титулама била у дну позивнице.

У постскрипту је била још молба да пошље своје ловачке псе и ловце холшанске.

Ујак његов, Проњски, увек је волео да споји корисно са пријатним.

Леон одмах издаде наредбу старешини над ловцима и сам обећа да ће зором доћи на зборно место.

Људи у варошици видели су гомилу ловачких паса и ловце на коњима и пешаке; дознали су, да ће кнез отпутовати сам те ноћи.

Варошица је била тога дана веома узрујана. У суду су претресане једна за другом преко десет парница кнежевих са арендаторима и сељацима. Из очајања због изгубљених парница људи су ови пили по крчмама до неког доба ноћи, гомилали се око станова саветодаваца и надри адвоката.

Кад пијане гомилице опазише ловце нададоше вику: „Кнежеви пси, кнежеви пси!“

У вече су већ гласно претили и самоме кнезу.

Око поноћи Леон се обуче, нареди да му се оседла коњ,

а Сили и још једном слузи рече да га прате: мало за тим он изјаха на капију.

Ноћ је била по изузетку топла, и ако је био већ крај септембра; месец је сијао пуним својим сјајем. Један је козак ишао напред и показивао пут, а на неколико корака за господарем јахао је Сила. Прођоше варошицу, која је, и ако је већ било касно, била врло узрујана и осветљена. На пијаци и пред крчмама било је много кола, таљига, кочијā и коња несретних парничара. Још из далека познадоше кнеза, и зачуше се претње и проклињања.

Леон, као и обично, равнодушан према околини, подиже главу.

Пролазили су баш поред неколико кола пуних пијаних сељака. У том се зачу из једне гомиле промукли, дивљи глас:

— Налокао си се крви наше, ти, светли кнеже, немачки гаде! Сад ћеш јести кости наше, јер си остало одрао!

То је било тако изненада и тако нечувено дрско, да кнезу удари крв у лице. Прикупи дизгине и подиже бич.

Али је Сила већ прискочио овоме слободњаку и зачу се се фијук његовога бича, затим наста врева, вика, дављење и проклињање.

Коњи стадоше. Кнез је опет био на путу с једним само козаком.

Наиђоше кроз борову шуму. Козак се непрестано окретао, узнемирен због свога друга, преплашен вревом за собом и тајанственом тишином пред собом. Напослетку се ослободи и рече:

Да се вратимо за више људи, милостиви кнеже? Тако је много пијанога света! Може се што десити.

— Терај даље! — одговори Леон оштро.

Коњи су једнако стригли ушима, Месец претвори дрвета у привиђења. Била је дубока тишина.

Ишли су тако неколико врста. И с једне и с друге стране пута биле су, као зид до неба високе, честе, које за читаве векове нису дирнуте.

За путницима се зачу топот коња.

Козак, мислећи да је то Сила, мало се охрабри: али коњаник није имао златасте ливреје на себи нити шарца под собом.

То је био неки странац, у црно обучен човек, с капом навученом на очи и подигнутом јаком од капута.

Стиже их и прође, не поздравивши кнеза и не гледајући

на њега. За тренутак крупан кас његовог osредњег коња изгуби се у даљини.

— Светли кнеже — тајанствено прошапта козак. — Мени се чини да је ово Исаковски.

— Па шта? — упита кнез љутито.

— Њега је наш настојник овог лета истерао из Храње; продали су му за неки рачун говеду, коње и жито; све је то купио Немац, што тамо живи. Веле да се он страшно свети, јер и жена му је од једа и страха умрла. Чуо сам, да се и он данас судио и да је изгубио парницу, па је затим ужасно пио. Недај Боже, какве несреће!

— Како се ти зовеш? — упита Леон.

— Симон, светли кнеже.

Господар извади нотес из шпага и брзо написа:

„Слугу Симона отпустити из службе.“

Кад је писао беше попустио дизгине и окренуо се мало у седлу у страну према светлости. У том тренутку коњ скочи и стаде као укопан. Кнез, изненађен, паде наузнако на земљу, осети бол по глави и изгуби свест. Узвик козаков, а затим топот коња освестише га. Погледа пред себе и покуша да устане. Био је као укочен. Над њим су стајала два човека. Један га шчепао за рамена, други за руке, и вукли су га под једну јелу украј пута.

Виде да је жртва изненадног напада и поче се дрмати, изгледајући помоћ. Али слуге није било; а и коњ преплашен побегао. Уз то осети, да је при паду морао повредити десну руку, јер њоме није могао владати.

— Шта хоћете, лопуже једне? — узвикну.

У место одговора, они га почеше везивати леђима за дрво.

То ће вас скупо стати. Узмите новце, а мене не дирајте.

Они су ћутећи извршивали свој гадан посао. Затим су се уклонили неколико корака и критички посматрали своје дело.

Лица су им била нагарављена чађу, а одело су имали сељачко, очевидно позајмљено.

— Добро је овако! — тихо рече старији. — Стојаће тако до сутра, нека мало гледају људи како изгледа овај велики господин. Нека види шта је стид.

— Да му запушимо уста! — посаветова млађи.

— Не треба! Овакав не виче. Хајд'мо!

Леон је одиста ћутао и само их је очима тражио у густишу.

И бол и љутину превазилазило је осећање стида. Нису га напали разбојници, већ осветници, због чега, то није знао као што није знао ни осветнике. После једног тренутка љутње, он хладно стаде размишљати о своме положају.

Био је осветљен месечином крај пута, којим ће се враћати из варошице пијане и бесне гомиле. Оне га сигурно неће спасти.

Сав се зарумене, и почео је да се трза кад помисли на нешто горе него и смрт: на смех и стид.

И ако га је рука болела, он се бесно дрмусао стежући зубе и хрчећи дивљачки.

Боље је све друго, него ова срамота.

Дуго се тако узалуд дрмусао док није клонуо. Напослетку осети хладан зној на слепоочницама и нешто неукусно у устима: и пљуну: то је била крв.

У том се на путу пред њим зачу кас коњски све ближи и ближи. Кнез прислушкиваше, надајући се спасењу.

— Сило! — викну.

Али то није био Сила, већ онај човек на оном неугледном коњу, кога су раније видели. Водио је за собом коња кнежевог и обазирао се то на једну то на другу страну.

— Спасавај ме човече! — узвикну Леон.

Човек стаде не знајући с почетка откуда долази глас. Затим скочи с коња и, привезавши оба за грану, пође.

— Тако вам бога, имате ли нож? — упита кнез. — Пресеците овај конопац.

Избавитељ се маши руком у џеп, извади перорез и пресече уже.

То је радио мирно и ћутећи исто онако као и они зликовци; није ни за шта питао, нити се чудио. Па ни Леон није у први мах обраћао пажњу на то, ко је то; сматрао га је за божје Провиђење.

Кад се осети слободан, пре свега прегледа своје нежне руке и трагове од конопца на њима, па се намршти и промуклим гласом опсова нешто француски; затим поправи одело и мету на главу шешир, који је био угужван у борби. Потом мирисном марамом обриса лице и уста, и тек се тада присети избавитеља.

То му је био потпуно стран човек, и у ноћи само опази упале очи његове и мршаве, испупчене, образе. Та два детаља

поред великог бледила чинили су утисак костура. Остало је заклањала качкета и јака.

— Ви заслужујете, господине, велику захвалност — рече кнез пошто се већ потпуно прибрао. — Без ваше помоћи остао бих овде до сутра. Да дивне се ствари дешавају овде по путевима! Путници излажу живот опасности само на једну миљу од куће.

— То зависи од тога, какав је путник — одговори непознати слабим и тихим гласом.

— Ви, дакле, мислите, да су овде биле друге побуде, а не пљачка?

— Не знам поуздано, али сам ишао пред вама и срео сам двојицу, који ми стадоше на пут, погледаше ме у лице и одоше.

— Познајете ли их, господине? — брзо упита кнез.

— Не познајем. Уосталом, били су прерушени и нисам имао времена да боље загледам.

— Па ипак сте се вратили!

— Вратио сам се, што ме је стигао коњ без коњаника. Ухватио сам га и као туђу својину хтео сам га вратити. Ви ћете се сигурно вратити у замак?...

— Ја? Нисам навикао да се враћам с пута. Надам се, да је од двојице мојих слугу бар један жив. И он је сигурно одјурио да позове у помоћ и убрзо ће се с људима појавити, али наравно касно. А ја ћу ићи напред, и ако и ви путујете на ову страну, замолићу вас да ми правите друштво да не бих залутао. Пошао сам у Чарбовац у лов.

— Десет врста ћемо заједно ићи — рече непознати, попевши се на коња.

И Леон скочи у седло, и пођоше.

— Ако у овом догађају ви видите личну освету, онда ми то није јасно, пошто ја тек од скора живим у овој околини, немам никаквих веза, нити сам икоме дао ма и најмањи повод за освету.

— Без сумње. Али кад кога уједе псето, он окривљује газду; кад каква справа или машина убије човека или сруши зграду, одговара техничар или механичар.

— По вашој теорији не би био завидан положај оних што имају и управљају.

— Ја не завидим! — промукло одговори непознати.

— Срећа је, што закони ту ствар друкчије гледају и разбојништво зову разбојништвом.

— И ја тако називам. Ово је било врло дрско разбојништво, и ја бих први осудио и казнио! Па ипак, ни суд, ни казна не може уверити масу, која свакој власти износи за углед и пример прву, која је била на свету, родитељску власт.

— Ви идете далеко, господине. Споменућу само то, да је од двојице синова првога оца један био братоубица. Родитељска власт, дакле, није много помогла, и мо́рала је, пошто пото, добити други облик. Сигурно је, да је ја нећу ускрснути због два разбојника, који су ме данас напали сигурно зато, што им мој настојник није допустио да краду моја добра и чине друге злоупотребе.

Непознати је оборио главу и чинио се да размишља.

— Неће она ускрснути! — рече после мале почивке још тишим и тужнијим гласом. — И многе друге ствари, које су рђави људи уништили неће ускрснути. То су снови, или боље привиђења. Свет би био и сувише леп.

— Ви се, господине, сигурно занимате социјалним питањима? — рече кнез тоном, као да је говорио: „Ви сте неки сиромашак.“ — Сигурно немате ништа. Таким се људима увек чини да је свет поприште неправде, насиља и експлоатације... наравно дотле, док сами штогод не стеку, јер тада прилазе заставн конзерватизма.

— Није сасвим тако као што говорите, кнеже. Ја нисам социолог. Власт ценим и поштујем, и не мислим бунити свет, и ако, као што сте погодили, немам ништа нити ћу икад имати. То ми не смета да жалим за великим, несталим стварима и малим и сиромашним људима, који из дана у дан све ниже падају духовно због материјалне пропасти, и који немају ни од куда, не само помоћи, него ни сажаљења!

— Ти су људи, несумњиво, то и заслужили.

— Извините, кнеже. Рекли сте: „људи који ништа немају не могу критиковати оне који нешто имају, јер нису познали власт.“ Онда, како можете ви говорити о сиромашнима, малим, морално и материјално пропалим људима, кад сами нисте никад познали ни сиротињу, ни пониженье, ни руине духовне и имовне? Моји снови о власти су привиђење, ваш суд о сиромашним људима је суд слепога о бојама.... Ви се мрштите: можда сам своју мисао и сувише јасно изразио....

— Мрштим се, јер ми је, чини ми се, рука ишчашена, па ме боли. Због овог бола и нисам баш тако наклоњен тим малим људима. У осталом, признајем вам да тачно резонујете и да сте образовани, што на први поглед не изгледа, и пријатно ми је по каткад чути тачну напомену.

— Ви се сад, кнеже, осећате као монарх који incognito обилази своју земљу и слуша из уста просјака суд о својој влади.

— Мање више тако се осећам. Али сам вас хтео упитати, шта бисте ви радили да сте на мом месту?

— Нипошто не бих примио ваш положај.

— Можда имате право, али би ми било мило да чујем, зашто бисте одбили престо! — додаде шалећи се.

— Не бих могао одолети толиким дужностима, нити бих се осећао достојан и моћан носити толику одговорност.

— Одговорност? какву?

— Пред Богом, људима и својом савешћу. После рада преко дана ноћи бих проводио у неспавању због бриге и немира, да нисам што занемарио, пропустио. Не би ми били доста ни сати, ни године, и не би тело издржало како би дух желео, а на самрти не бих имао мира од суда божјег, јер мислим да не бих само за себе одговарао, него и за стотине људи, који су се за мога живота звали мојим млађима, слугама, оруђем.... Не, не бих примио вашу судбу са свим сјајем њеним, славом и милионима, ја, најсиромашнији и најнесрећнији човек.... Да би се томе одолело, треба се или родити као кнез, или бити за то нарочито помазан!

— Сигурно! — кратко одговори кнез.

То је био чудан разговор чији је епилог био још чуднији.

Мало затим непознати опет поче:

— И ја сам био данас у суду; чуо сам, затим, шта се говорило. Кад сам вас нашао код оног дрвета, где би х пролазили мимо вас они људи, помислио сам, да ће тако и на божјем суду поред власника пролазити дела његова и тако говорити. Тада сам захвалио Богу, што ме није учинио кнезом!

— Можда сте и ви данас имали парницу са мном? — упита Леон, не обраћајући пажњу на свршетак распре.

— Имао сам! — одговори странац лаконски.

— Надам се, да сам изгрбио.

— Нисте. Изгубио сам ја. Ја сам, у осталом, био зато спреман, и долазио сам у суд само форме ради.

— Можете ми сада сами ствар разјаснити. Да саставимо сами суд и решимо без сведока и без апелације.

— Хвала вам, кнеже. Пресуда је већ изречена и ја нећу апеловати. Можда је то и последња пресуда.

— Онај који губи ретко бива тако праведан и миран. Мора да вас је та парница намучила и скупо стала.

Странац ништа не одговори, него само летимице погледа кнеза као да га је тек сад видео. Упале очи његове, повећане због мршавих образа, изражавале су нешто трагично. По овим очима могао се увек познати и после много година. Такве се очи ретко сретају.

Кнез је, колико га је год пута погледао, осећао неку одвратност, али у исти мах и интересорање. Чинило му се, да је тога човека негде раније видео.

— Сигурно станујете у близини? — упита. — Околина Чорбовца је густо насељена ситним сопственицима.

— Да, али ја нисам домаћин. Немам куће, нити икаквог имања. Овде живим за кратко време; стана немам нигде!

— А познајете ли Гжималу?

— Познајем! — лаконски одговори непознати и као да је нешто пажљиво ослушкивао.

— За нама иду неки на коњима. То су сигурно ваше слуге. Долазе баш у време, јер ево десно води пут у Чорбовац, а ја одлазим лево.

— Растаћемо се, дакле. Још једном вам захваљујем, господине, а да бих првом приликом могао да се одужим своме избавитељу, ја вас молим за име, или боље да испуним формално познанство: Леон Холшански.

Странац ободе коња и већ је био на другој страни пута.

— Моја услуга не вреди награде, а моје име не вреди изговарања. Желим вам срећан пут, кнеже! — одговори, попусти узде коњу и нестаде га на завојици у тамном побочном путићу шумском.

Чопор коња долазио је по насипу и мало после кнеза опколише десет-петнаест слугу, пред којима је био Сила, сав прашљив, са засушеном крвљу на лицу и поцепаном ливрејом, а за њим зелен од страха Симон. Коњи су били у белој пени.

Кад спазише господара здравог, мирног, они се пренеразише. Леон их погледа. Наравно дошли су касно да га ослободе, касно чак и да виде и, можда, познају тајанственог из-

бавитеља, кога заклони шума, пуна завојица. У очима његовим видело се незадовољство.

— Сила и онај други, што је био с њиме, вратиће се у Холшу! Остали ће ме пратити! — нареди кнез. — Сило, овај лист предаћеш настојнику. Да одеш што се може брже.

Оцепи лист хартије из нотеса и, наслонивши на леђа једнога козака, написа:

„Шума да се претресе. Била су у њој ноћас два човека које ваља пронаћи и упознати; одређујем хиљаду рубаља награде. Препоручујем, да се жури.“

Сила узе хартију и положивши се по коњу одјури. Кнез се крете даље са својом пратњом. У шуми је био ноћас и трећи човек, али њега ће проказати судска акта, познаће га Бутнер.

Марија Роћевичевна.

(С пољског преводи **М. Ст. Јанковић**).

(Наставиће се)

ЂОРЂЕ БРАНКОВИЋ И ЈОВАН КИНДСБЕРГ

У ГОДИНИ 1673 и 1674[1]

Смрт грофова Зрињског и Франкопана, насилничка влада Немаца после њихове смрти и интригирање ердељског кнеза Михаила Апафија створише у току 1672 године нову заверу мађарских магната против хабсбуршке династије. Средиште завере било је у Ердељу, камо се повукоше незадовољници после угушења устанка Ракоци-јева и Зрињског, а коловође њене били су великаши Михаило Телеки и Дионизије Банфи, обојица шураци кнеза Апафија, даље Никола Форгач, Гаврило Кенде, Павле Сепеши, Владислав Кубињи, Гаспар Пеци, Петроци, Сухаји и други. Завереници су стајали у вези и са Француском, вековним непријатељем Хабзбурговаца.

Кад је број завереника нарастао на 15.000, покушаше они 1672 упаде у горњу Угарску, али их аустријски генерал Кон до ноге потуче. На то се завереници по примеру свију мађарских бунтовника обрате на Порту за протекцију и помоћ. У то је време био на Порти аустријски резидент Јован Кристоф Киндсберг и он извести цара Леополда у фебруару 1673 из Једрена, да су изасланици бунтовника били на двору султанову и молили Турке за помоћ, али их је везир одбио. Уједно саветује Киндсберг краљу, да ухвати и погуби главне бунтовнике, наиме Петрици-ја, Кенде-а, Телеки-ја, Сухаја и Павла Сепеши-ја.

[1] У бечком тајном архиву, фасциклу „Turcica", нашао сам под годином 1673 и 1674 много материјала о Ђорђу Бранковићу, доцнијем барону, грофу и деспоту. Подаци се налазе у извештајима аустријског резидента на Порти Јована Кристофа Киндсберга, управљеним на цара Леополда и у прилозима к тим извештајима. Овде износим главне резултате реченог материјала.

Крајем априла знао је Киндсберг, да ће скорим стићи ново изасланство бунтовника и то: Гаврило Кенде, Павле Сепеши, Михаило Форгач, Владислав Кубињи и Гаспар Пеци, а с њима ће доћи и брат ердељског епископа Ђорђе Литерат. Ово је Ђорђе Дијак Бранковић, потоњи гроф Ђорђе Бранковић. Изасланицима је стављено у задатак, да покушају све што могу, само да придобију турску владу за њихову акцију. Почетком маја стигоше изасланици у Једрене но без Ђорђа Бранковића, јер се он разболео и застао на путу. Бунтовници замоле Порту, да им даде стан и издржавање, али им Порта то ускрати. На то се ови настане изван града у једном оближњем селу. Већ 4 маја састану се бунтовници, посредовањем једног Апафијевог поузданика, са ћехајом везировим и предаду му донесене поклоне. После два дана састану се опет око поноћи и изјаве, да имају пуномоћ од свију сталежа угарских и да су послати султану и везиру, да им понуде годишњи трибут од 100.000 талира. Не траже од Порте велику помоћ. Задовољни су, ако добију и малу чету, макар и само 100 људи тек да изгледа, да је султан уз њих па ће све жупаније и сви сталежи дићи устанак и цела ће Угарска отпасти од Аустрије. Ћехаја обећа бунтовницима, да ће све то саопштити великом везиру.

Међутим је оздравио Бранковић, стигао у Једрене и узео учешћа у акцији бунтовника. Бранковића је кнез Апафи дао посланицима, да им служи као тумач. 23 маја око поноћи прими велики везир посланике у аудијенцију. Ови преко Бранковића понове и пред везиром, да ће Мађари давати годишњи данак од 100.000 талира и султану ће дати поклон од 300.000 талира, ако им Порта помогне, да из Угарске изгнају Немце. Мађари траже, да Угарска буде у односу према Турској као Ердељ. Везир одговори, да му је мило што се устаници обраћају Порти за протекцију, коју ће за цело и добити, чим престане непријатељство Турске са Пољачком и Русијом. Дотле саветује бунтовницима, да се стрпе, да буду сложни и да своју намеру ником не одаду. На то замолише бунтовници везира за писмену дозволу, да могу дотле живети у Турској, али им овај то одбије.

О посланству и намери бунтовника дознао је аустријски резидент Киндсберг још пре него што су стигли у Једрене. Одмах после првог састанка њихова са ћехајом дознао је од једног потплаћеног Турчина, шта је свршено. Све то потврдио му је и Грк Панајоти, тумач Портин, који је стојао у служби ау-

српској и који је и при завери Зрињског и Франкопана чинио велике услуге резиденту Касанови. Панајоти је настојао, да умањи важност бунтовника и да докаже, како је све то масло Француске и интригирање кнеза Апафија. У то је и Киндсберг протестирао код везира, што се у Једрену налазе бунтовници, те ови морадоше отпутовати, оставивши на Порти самог Бранковића.

Киндсберг је становао у Једрену у кући грчког архијепископа. Посредовањем тог архијепископа закаже Бранковић за 28 мај састанак са Киндсбергом. Кад се састадоше рече Бранковић, да је њега Бог послао да отклони од Аустрије велико зло, које јој се спрема, но то ће учинити тек онда, ако му Киндсберг даде писмену изјаву, да неће рећи о свему овом ником ништа осим аустријском владару. Бранковић ће опет са своје стране дати писмену обвезу, да ће све тачно саопштити и да ће сав њихов одговор остати тајна.

Киндсберг пристане на ово, и кад су један другом дали писмену обвезу, исприча Бранковић потанко о аудијенцији бунтовника код везира. На питање Киндсберга, кога ће бунтовници узети за поглавицу, саопшти Бранковић, да су се Банфи, Терехи, Форгач, Кенде, Сепеши, Кубињи и Пеци заклели, да ће Апафија прогласити за краља и с тога Апафи сноси све њихове трошкове. На то запита Киндсберг, кога би бунтовници изабрали за вођу, кад Порта не би дозволила Апафију да се прими угарске круне. На то одговори Бранковић, да би у том случају извикали за угарског краља Дионизија Банфија. Исти се потајно дописује са неким у Бечу. Апафи има у Бечу плаћених људи, који му достављају све, што се тамо догоди. Најзад замоли и опет Бранковић, да све ово остане тајна, јер би иначе кнез Апафи његовог брата грчког владику и целу фамилију у Ердељу искоренио, него ће се он, тумач, иселити из Ердеља тамо према Пожуну, ако му цар Леополд то дозволи. Киндсбер га још замоли да пред ћехајом и пред везиром рече како Мађарима не треба много веровати. Они преговарају у исти мах и са Немцима и хоће само да домаме турску војску у Угарску па да ударе на њу са свију страна и да је потуку. Затим му обећа Киндсберг протекцију код цара Леополда, коју ће у толико лакше добити, што он није Мађар него Ердељац, и што као Апафијев слуга мора да извршује заповести истог. За овај мах даде му Киндсберг 25 дуката награде.

7 јуна поднесе Бранковић Киндсбергу услове, под којима ће ступити у службу цара Леополда. У пропратном писму извини му се, што не зна добро латински те се можда не изражава доста јасно. Он захтева да његова служба цару остане у тајности. Ако цар жели његове услуге, он ће с братом и са целом фамилијом изаћи из Ердеља у највећој тишини. Писаће брату, да прода сва добра њихова у Ердељу и дође у Влашку или Молдавску. Описује на који би начин могао он довести у забуну и пређашњу верност устанике. За случај рата са Турцима он би могао међу Србима у току од две године дана толику војску скупити, да би иста могла свагда стати на супрот непријатељима Леополдовим. Могао би то учинити из разлога, што су његови преци у крајевима око Београда били владари над оним народом.

После спомиње Киндсберг Бранковића у извештају од 1 јула[1] и онда не говори о њему све до 21 октобра 1673. Овом извештају придодао је и предлоге Бранковићеве у погледу рата са Турцима и пропраћа их не баш ласкавим речима[2]. Задњи пут спомиње Киндсберг Бранковића 22 марта 1674 год. из места Адакијоја. Бранковић се тада враћао у Ердељ и носио својеручно писмо везирово, управљено кнезу Апафију. У писму, чију је садржину открио Бранковић Киндсбергу, јавља везир устаницима, да се не уздају у Порту док код не престане рат турски са Пољацима и Русима.

Беч, 5 јула 1907 **Д-р Алекса Ивић**

[1] У писму Киндсбергову од 1 јула 1673 из Једрена стоји о Бранковићу оволико: „Also ist von dennen abgeschafften rebellen, ausser wass ich unterm anderten junij weithleuffig berichtet hab, nichts feurers augebracht und versichert mich der sibenbürgische dollmätsch Brankovik, dass die im monath april gehaltene verssamblung zu Lomblio nur alleinig von dem Teleki und Banfi angestelt und fomentirt, zumahlen alle dise sachen vorhero in Libenbürgen negotiert und abgehandelt worden, seye auch auf deren habende gehaimbe correspondenz in Wien wohl zu vigiliren.“

[2] Споменути извештај Киндсбергов од 21 октобра вели између другог: „Zu übrigen schreibet mir der sibenbürgische dolmetsch Brankoviz vom läger, dass sich der Abaffi und die ungarischen rebellen über des Pandioti todt höchlich erfreuen und ihnen hoffnung machen werden, ihre bosshafftige beginnen von der ottomannischen porten zu erhalten. Er rathet nochmahlen, die von dem Banfi in Wien habende gehaimbe correspondenz zu nerhinern und schliesset mir bey unterschidliche punet seiner etwass verwisten gedanckhen, worauf ich ihme aber nichts geantwortet sondern mündlicht suchen werde etwass mehrers von ihme gegen darraichung eines kleinen regals zu erchalten.“

ДЕСЕТ ГОДИНА У МАВРИТАНИЈИ
(1880—1890)
Успомене једног исељеника

Са левкадског превео

С. М.

(Наставак)

V Први утисци у Јамини

Јаминска долина дугачка је око три километра, а широка је за половину мање. Око ње су гола брда. Средину јој пресеца широка цеста, која се у ноћи беласала као каква река. Одмах при силазу у равницу, с леве стране, под брдом, збило се прво и најзнатније село јаминскога племена, које се зове Цајибе. Мала престоница Мавританије ближа је другоме крају долине. Не треба да напомињем, како сам бивао све већма узрујан примичући се њој. Месечина је све јаче обасјавала долину и брда, те према њој блеђаху стотина пламенова кроз прозоре, а чинило ми се да све већа тишина настаје!

Беше већ други час ноћи, а постудно. Живе душе не сретох. Наумих да одјашем у почетку прве улице, па да тражим какву скромну гостионицу, где ће бити и штала. Сутрадан ћу уранити и отићи ка моме драгоме чичи Арабу Ветом, кога сам последњи пут видео пре пет година, кад ми је дошао у госте у Ивонију. Боже Господе, како ће се чича изненадити, кад му на уранку бахнем, онако као с неба! Како ће се на први мах обрадовати па пошто се изљубимо, пошто дозна за узрок мога доласка, како ће дати маха своме обичноме изразу бриге, не-

задовољства, страховања! А то је овако бивало: Најпре му се очи укоче, па стисне зубе и искези се, па великом хитрином стане увијати своју кесер-брадицу, па највећом силином почне трљати длан о длан, докле сав не поцрвени, докле му жиле на врату не набрекну, а сваки му рибић на лицу не заигра! Па онда, одједном, потпуно се стиша, разведри се и, као ретко који човек, зна шта хоће и шта треба да каже, те ћеш према прилици чути необично згодну и смишљену реч! Ја сам нагађао, шта би могао рећи, пошто чује шта је самном; а да ће ми бити од помоћи и саветима и иначе, како год буде могао, као год што би ми рођени отац био, о томе сам потпуно уверен био.

Ветам Араб био је осам година старији од мене, а ја сам био годину старији од њега у школи, те сам му помагао, да учи слова и срицање! Нисмо били никакав род, али ми је мало ко у роду био ближи срцу од њега. Заједно смо живели и друговали у мојој кући три године, докле се не растадосмо, — он као младић од седамнаест година отиде у Јазар да настави науке, а ја остадох дома, у деветој години. Чудно друговање заиста! Није ретко бивало зими, по киши и по ветру, да снажни Араб у школу или из школе носи под својим огртачем свога нејаког помоћног учитеља, а дешавало се кад и кад да га и избије за несташност!

Араб је био сељачки син, из Горње Даламарије. Кад је по њихову обичају већ било време да га ожене, „маломе се отвори воља за науку“ те га отац доведе у Бенко и намести га у нас. После неко време мораде прекинути школовање, јер од силног напрезања помери памећу, (и од онда му остаде поменуто трзање), али ипак изучи поповску школу и отиде у Јамину, где постаде лицејски „ој-укбуб“ („велики учитељ“, професор). Араб стиже у Јамину већ матор и већ чувен као први „ој-укбуб“, (што такође значи: човек научен, зналац језика, закона и т. д.)

Други ој-укбуб у Јамини, мој такође добар пријатељ, беше Круно Плосило. Дрећи њихов друг, познат ми из детињства, беше Жожо Пух.

О њима сам мислио примичући се првим јаминским кућама, кад угледах два човека где ми иду у сусрет. Један је био у мавританској ношњи, други у белмирској: први је био повиши, други необично широк и глават. То се могло разликовати из даљине. На први мах помислих: две Цајибе закас-

ниле у престоници, па се враћају кућама! То ће бити први намерници, на које ћу напћи после растанка са поштоношом! Али одмах посумњах, да у Цајибама има човека који носи „кековско“ одело, јер сам знао да је то забрањено Мавринћанима, а допуштено само странцима, занатлијама и чиновницима. Загледав се боље у ону двојицу и уочивши боље начин кретања онога плећоње у „тесним хаљинама“ (како Мавринћани и друкчије зову јевропску ношњу) посумњах да би могао бити он главом... мој чича! Срце ми поче лупати. Је ли могућан такав случај!? Јест, он је, светога ми Кама! Оно је његова главурда на широком трупу готово без врата, — он онако миголи раменима у ходу и несигурно корача!

Скочим с бедевије. Њих двојица похиташе к мени. Кад се сукобисмо, застадосмо без речи. Беху Араб и Пух, овај у господском мавринћанском оделу. Ја загрлих чичу, а он ме притиште на груди. Пошто се раздвојисмо, он сав црвен и трепетан, рече:

— Беиштијо Даламарска, куда те ђаво носи!?

Па изврати главу и стаде трљати длане. Ја га посматрах. Беше исти вазданшњи. На њему изношене, а као вилама набацане хаљине. Црни дугачки и танки бркови, један се узвио, а други повио. Само што му коса око ушију и кесерак беху већ проседи.

— Добро дошао! рече ми Жожи Пух, пружајући ми руку. Беше старији од Араба, али ванредно добро одржан, пун, румен, глатких образа. Пољубих се и с њим, па запитах:

— Молим те, је ли ово случај што вас двојица нађосте?

— Није, брате, него дознадосмо од поштоноше Ожобине да долазиш! Да је само нами двојици испричао, не би нам било криво, и ми бисмо друкчије удесили, али он исприча сав ваш разговор пред пуним столом људи у великој гостионици, где обично по вечери нас двојица одлазимо, због чега је видиш старац веома узрујан! Ту су били од наших: ој-укбук Плосило, војетар Јозој, мог'лов лекар Диго, а од њихових: два Камика, градски кептен Баз-Буз, мог'лов ирион (ађутант) Таман и много их још. Доиста је и мог'л већ дознао, јер је кептен Баз-Буз одмах устао и отишао. Зато је старац одлучио да те водимо право онамо, а не к нама, као што би згодније било. Видиш ли само колико је узрујан!

Заиста се чича не повраћаше од трзања, али и мене обузе

узрујаност од чудног, загонетног извештаја Пухова! Стотину ми питања навре на уста, али упитах Пуху најглавније.

— Молим те шта је то могао Ожобина причати, а да вас толико узнемири? Шта сам ја то неупутно рекао?

— Све! викну Араб ширећи руке... Од прве до последње речи, све! Кад се долази у Мавританију треба држати уста као зашивена!

Мени прекипе, те и ја стадох викати:

— Ја само пролазим кроз Мавританију, мањ ако и то није забрањено. А ако је тај ваш Ожобина што год измислио, због чега би ме могли кривити, ваљада се можемо суочити, ваљда и овде има суда!

Обојица се стадоше обзирати и Пух шану:

— За име божје, немој викати!

— Како нећу! прихватих нижим гласом... Не питате ме ни шта је самном, ни зашто долазим, него ми изидосте у сусрет, да ме корите и бедите, ни крива ни дужна! Не чудим се чичи, јер знам да се боји и своје сенке, али се чудим теби, Пуше!

Обојица се насмејаше. Стари ме ухвати за браду и рече:

— Бештијо даламарска, увек си исти, увек напрасит! Али овога пута имаш право, дѐ! Ја те уверавам, да поштоноша није ништа ружно рекао, баш напротив, хвалио те као најбољег Левкађанина, али тек,... нӯ... сад, свеједно, то ти не можеш разумети! Него, де испричај шта је с тобом?

Упутисмо се, ја међу њима, кобила замном. Започех речима: „Браћо моја, прича је кратка и јасна“ и пре него што стигосмо до чела прве улице, беху чули све.

— Пази сада добро што ћу ти рећи! Ми морамо у велику гостионицу, јер те тамо очекују. Тамо ћеш и вечерати као мој гост, а и ноћити за ноћас. Пошто седнемо, ако ти ја рекнем „либеро“, можеш све то што си нама испричао слободно поновити пред свима, а ако ја шапнем „каве“, онда се ограничи да одговараш само на питања, и то опрезно! У првом случају значиће да нема никога из дикефалског посланства, а у другом, да има.

— Врло добро! — потврди Пух, а шта ћемо с кобилом?

— Бештија ће се постарати за бештију, — ти ћеш је предати где знаш! одговори стари, па настави: — Пошто уђемо у трпезарију, ја ћу те одмах приказати, рећи ћу: „Господо, ово

је мој пријатељ, Шиме Вăко, укбук и књижевник из Даламарије!“ Ако затим додам лагано „сенци“, онда зађи па се редом поклони пред сваким, наравно, почињући од оних у зачељу. Значи, да ћемо затећи оба Камика и кептена Ђаз-Ђуза и прнона Матна. А што се тиче наших Доктора Дига, војетаре Јозоја, ој-укбуке Плосила, с њима се здрави на послетку! Јеси ли ме добро разумео?

— Није то тешко разумети, чича, и извршићу све те церемоније, теби за љубав.

Он зажмури и стаде упредати једном руком леви брк, а другом кесер, па рече као за себе:

Ја мислим да се Ђаз-Ђуз нарочито вратио у трпезарију, да чује.

Пух додаде:

— И ја мислим!

А стари ће њему, кезећи се:

— Ти не мислиш ништа, иначе би се већ побринуо за кобилу, да не идемо овако кроз улицу! Без ње, а нас два, нећемо привући пажњу!

Добродушни Пух, без речи узе од мене узду и одгега се у варош водећи „бештију“. Нас двојица остадосмо ћутке, докле се мени не досади, те рекох:

— Па добро, стари, хоћемо ли већ?

Он се упути и започе:

— Буди опрезан, много опрезан, мери сваку реч!

— Ма кога врага, стари, да мерим? Што сам ја, најпосле, да се мојим речима даје толика знатност? И кога ђавола имам да кријем? Ваљда да не причам како си ме некада носио под капутом и шибао прутићем, а ја тебе учио аз, буки!? Иди, молим те, са твојим претераностима!

Уђосмо у прву улицу, осветљену фењерима, праву, широку, са малим кућама. Света је било врло мало и по улици и по дућанима, а тишина беше така, као да није било живе душе. Што даље иђасмо, зграде беху угледније и веће, али не велике. Половину те улице пресеца друга, која је с леве стране кратка и узана, а која се на десно шири у простран трг, где је велика двобојница, са више прозора него што их има цела улица. По томе и по стражарама пред улазом, познадох да је то двор. Запитах старога:

— Оно је двор?

— Јест! потврди он шапатом и убрза ход, као да бежи од даљих питања. После неких педесет корака, стигосмо пред другу велику кућу, која се испречила, те, у правом смислу речи, затвара улицу. Кроз велике приземне прозоре чула се граја и ударање биљарских куглица: на уласку осећао се кухињски мирис, те ми није потребно питати шта је то.

Стари ми рече:

— Е, дакле, све као што сам ти казао!

Па застаде у ходнику као да хоће да разабере нешто у оној граји, а кад се маши браве, врата се отворише и изиде висок Мавриђанин, плав, питома лица, — од оних, за које се на први мах види, да су „живели у свету“. Стари нас приказа.

— Ово је наш власник гостионице, Курјо Јосафатов! А ово је мој пријатељ Вако, ој-укбук из Даламарије!

— Добро дошли! рече Курјо. Вечера вас чека! Изволите!

Уђосмо у трпезарију, где кроз густи дувански дим, за дугачким столом, назрех око двадесет људи. Жагор се утиша и стари ме опет приказа као и гостионичару, па ми шапну „сенци!“ Отидох до зачеља те се поклоних некоме. Беше млад, леп човек, бујне, кудрасте косе, у скерлетном златном везеном оделу мавританских великаша. Он ми даде руку рекавши:

— Жолиби Камик, принон!

Поклоних се другом, десно до Жолиба, такође младу, стаситу, мање раскошно одевену који ми рече, да је Пелун Камик. До њега сеђаше згодан тип мавритског тикваја, човек средовечан, висок, снажан, бркат, који устаде и пољуби се самном, па држећи ме за руку, рече:

— Е, чини ми се, као да смо богзна колико заједно друговали, тако ми долазиш познат! Добро дошао! Добар си Даламарац, видим, не жабаст као овај наш стари Араб, или као онај Пух, или, најпосле, као сви остали овде!

На то се неко љутито одазва:

— Говориш ли ти то озбиљно, кептене?

Кептен се насмеши, па настави:

— Ја сам Ђаз-Ђуз, управник града Јамине!.. Долазиш ли послом каквим?

— Не, него бежим од беде. Причаћу.

— Е, онда си нам двоструко добро дошао! Сваки брат Левкађанин, који се међу нас од невоље склања, нека зна да је у својој кући!

Настаде поново општи жагор. Од Баз-Буза на ниже беху млађи људи, а на врху стола, лево од принона Жолиба, сеђаше, по изгледу, неки прост мавритски пај, округласте проседе браде, препланулих образа, одевен сукненим хаљинама, мавритскога кроја, без икаква украса. Отидох к њему, и како ли се зачудих и збуних кад ми се каза ко је! Беше Аполоније Павлович Вронски, славни руски научник, етнограф, велики пријатељ Мавританије, у којој се бави од неколико година и о којој је написао знатно етнографско дело. Он трепташе очима, па ме запита:

— Ви сте из истог места одакле и Араб?

— Не, ја сам из приморје даламарског, из града Бенка.

— А-ха! учини Аполоније Павлович... Јесу ли вам позната бенковска острва?

— Прилично.

Његове очи сијнуше.

— Може бити, да знате и острвљанских песама?

— Знам, неколико.

— А-ха! А-ха! Остаћете овде који дан?

— Остаћу.

Аполон устаде и пољуби ме у чело, па седе и пошто неколико пута „ахну“, његово лице опет постаде озбиљно.

До њега сеђаше неки млад домрој, ћелав, оштрих црта, богато одевен, који разговаваше француски са Жолибом Камиком. На мој поклон, каза се: Бак Сојев, главни писар министарства иностраних... До прозора стојаше веома брадат господин, са наочарима, до појаса у „тесним“ хаљинама, са мавритским појасом и чакширама. С њим се бех познао једном у Ротоку, — беше Јозој Сион, чувени левкадски војетар (новинар) који се после рата настани у Јамини као уредник службеног листа, Мавритског Поклича. Здрависмо се пријатељски, а он додаде смејући се:

— Та, идите вечерајте, јер ако ћете се тако формално са сваким упознавати, то ће трајати још читав час!

Ја ипак хтедох да се држим церемонијала, који ми прописа чича, кад неки ускогаћа, једини одевен као и ја, осредњег раста, плав, збојит, однекуд са краја трпезе дотрча к мени и раширив руке рече;

— Ходи, земљаче, да се пољубимо, јер ја већ немам кад да чекам — мене чека жена и вечера! Ја сам доктор Дито

Брацанин Даламарац, човек, као што видиш, прост, без церемонија.

Две снажне мишице обгрлише ме и цвркну пољубац. Па додаде:

— Сутра дођи к мени на ручак! Не примам изговора! Нека дођу Старп и Пух! Ручавам тачно у подне. Имам добра даламарског вина, чисте крви Христове! Дакле, пунктум!

Па се окрете Ђаз-Ђузу:

— А теби, који нас називљеш жабарима, показаћу ја теби, мавритски притеже!

Ђаз-Ђуз одговори:

— Показаћеш кад ми будеш увлачио...

Многи се насмејаше, а чудни доктор отиде.

Курјо гостионичар, који стајаше иза места мени намењена за столом, између чиче и Пуха који међутим беше дошао, рече ми:

— Молим вас, седите већ, да вечерате, а ја ћу вас познати са осталим!

Па изређа неких десет, дванаест имена и титула, беху махом чиновници и ој-укбуци.

Кад ми момак донесе јело, онда истом осетих како сам гладан, а онда се истом уверих како се одлично готови у великој јаминској гостионици, о чему сам чуо причати. па чак и читао похвале по дикефалским новинама! Заврши се опћи разговор, нити ко већ свраћаше пажњу на мене, што ми је угодно било. Старац ми шапну:

— Дакле, либеро, либеро, али ипак буди опрезан! Бештијо даламарска, добро си се поднео!

— Јест, заиста си се добро поднео потврди Пух... Кобилу сам сместио и изгледа, да ће се моћи добро продати! Већ сам с неким говрио.

— Е томе се радујем! Баш ти хвала и у тебе се највише уздам због тога посла!... Кажи ми, молим те, ово је неки оригинал, овај наш земљак Др. Диго! Шта је он?

— Он је дворски лекар. Весељак и поштењак, каквих је мало. Свакоме ји мио, али је великашима зазоран, јер хоће да кресне истину у очи.

Старац гледајући у зачеље, а ухом схватајући наш разговор, куцну мене стопалем у цеваницу и шапну брзо Пуху:

— Прекини бештијо над бештијама!

Па га обузе оно несрећно трзање, јаче него оно пре, изван града. То изазва општу пажњу на нас тројицу, а Ђаз-Ђуз рече:

— Ја сам се, вере ми, и чудио, да Араб мирно седи, кад му је земљак дошао изненада! Ваљда си му рекао нешто, шта га је узнемирило, шишпане Вако?

— Нисам, вере ми, ни речи!

— Знам ја, болан, прихвати кептен... Знамо ми сви нашега старца. А де збиља, причај нам шта се ради доле по Устју?

Ја понових од речи до речи, све што сам испричао на Шигуњама ој-воју Камику и пај-Гињи. Сви пажљиво служаху. У томе се чича освести и куцну ме испод стола у цеваницу, додавши лагано: бјен, ме атансион! Ђаз-Ђуз поче постављати питања, најпре о устанку, па о мојој прошлости и породици. Ја сам одговарао слободно и искрено, а подстолни телеграф непрекидно је радио, тако да бих се на махове бунио, не знајући је ли одобравање или укор. Најпосле узех причати Арабов долазак у Бенко. Његове муке са азбуком и са „друговима“, ситном децом, која га прозва стрицем, напоменух све смешне супротности између навика̑ сеоског младића и потреба градског живота, што изазва општу веселост. Сви су се смејали, а и чича, а Ђаз-Ђуз грохотом. Одмахиваше главом, и најзад рече ми:

Е па велиш, нећеш остати у нас, него ћеш у Левкадију! Аја! Бог и вера, нећемо те пустити. Знаш ли што француски?

— Знам нешто! рекох.

— Зна добро умеша се Пух... И пише шаљиве приче. Даћу ти сутра једну његову.

— Дела, вере ти, прихвати кептен. Ништа ми на свету није милије, него се овако исмејати! А, вере ти, Вако, јеси ли написао старога, овако, као што си нама причао!

— Нисам, али то имам на уму.

У томе се отворише врата и готово их испуни својом висином и ширином млад, стасит Маврићанин, са неким великим сребрним знаком на капи. Настаде мртва тишина. Млади човек дохвати прстима капу, па, омерив нас све редом оштрим погледом, заустави га на секретару иностраних и рече некако свечано:

— Ујшпане Бак-Сојевић, зове те господар!

Бак-ђини с места.

Онај додаде:

И тебе, ујшпане прионе Тамане, зове господар!

И прион скочи.

Војник опет дотаче капу и достојанствено окрете нам леђа. Учини ми се, да иза њих тројице остаде као нека хладна струја. Запитах Пуха:

— То беше крилај?

— Да! потврди он као у страху... Свакога је вечера тако. Мог'л зове на поседак, час овога, час онога, а свакоме који није позват, криво је.

Војетар Јозој Спон приђе ми, да се на растанку поздрави и рече ми, смејући се, сетно:

— Као што видите, ја овде очекујем апетит. Не могу ништа да једем. Узалуд много ходам. Једино ми помаже кад видим некога да слатко једе! Вама сам вечерас баш захвалан.

— Ма ко се од свих ових управо овде храни? запитах Пуха, пошто изиде сетни војетар.

— Па нико, осим Руса, Бака, оне двојице и доктора Баб-Миље, који чим једе, отиде. А вечером, овде и у кафани, скупља се све наша интелигенција. Вечерас је баш мало.

Ђаз-Ђуз устаде и рече ми:

— До виђења, ишпане Вако! Ако милујеш, дођи ми у јутро на кафу, у канцеларију!

Обећах.

Жолибо Камик скочи са свога места, одгурну ногом столицу и излети без речи.

— Шта би човеку? запитах, мислећи да га је мука припала.

— Ништа! одговори Куфјо гостионичар, који у тај мах седе према мени... Тако он увек улази и излази.

Уђоше три четири младића. Из кафане допре силан смех од много гласова. Пелун Камик запита научника:

— Шта је теби вечерас, чича Аполоније. Нити збориш, нит роморпш! Какве ти то велике бриге бринеш. Зар не ћемо запевати?

— Хоћемо! рече Рус треснув главом, као да збиља стреса бригу. И, на моје велико чудо, озбиљни, суморни Рус, одједном се разведри, закуца прстом, па диже руку, да дâ знак почетка и да држи темпо, и снажним, чистим, баритонским гласом за-

поче неку руску песму, а за њим сви, осим старца и мене, сложише. Ја већ нисам могао да се држим од сусталости. Бистри и окретни гостионичар Курјо, који сеђаше према мени, устаде, зађе ми за леђа и усред певаније, пришапта:

— Идите ви, спавајте! Ја ћу вас одвести! Не јављајте се никоме!

Послушах га и шмугнусмо заједно кроза споредна врата. уза степенице, на горњи бој, где ми отвори једну собу, где се у тињи час свукох и заспах.

(Наставиће се)

ЗНАЧАЈ НАУКЕ

од
ЈОВ. БАДЕМЛИЈИЋА.

И кад бисмо узели да већи број читалаца познаје основна начела науке, њену ширу или ужу област, па, донекле, и њен главни циљ, — ипак, унапред можемо тврдити, да ће се и они у једноме с нама сагласити: да нису у свакога једни исти погледи на науку и њен значај, што у многоме зависи од неједнаке прегледности, па и једностраности. Ово поменусмо поглавито с тога што је, уопште, врло мален број темељно школованих и начитаних људи, који би познавали науку у њеној свестраној еволуцији, и, уз то, дошли до становита уверења: да наука, поред свију већ претрпљених мена, ипак није заморена, није застала на путу својега напредовања, као и то, најзад, да није у толиким минулим вековима, скренула у страну, изгубила прави пут који је води крајњем циљу, попут неисцрпних проблема, уопштавања и т. д., наслањајући се, те на једну те на другу теорију или хипотезу у извођењу научних закључака.

Да бисмо се поузданије приближили правилнијем схватању таква прегледа и у њему уочили значај науке, какав она у истини има у културном животу и напретку људском, мислимо да ће нам лакше бити, а да уз то и читаоце потпуније задовољимо, ако им овим чланком прикажемо, ма и у најкраћем изводу, најновије популарно дело чувеног француског физико-математичара, Hanri-a Poincaré-a: „Значај науке“, намењено широј јавности у предвиђеном смеру уопштавања својих личних познавања и погледа на науку.

Али пре но што бисмо прешли на посебни приказ, морамо унапред нагласити и полазну тачку Poincaré-ових ориђиналних

мисли. Јер он већ у првом одломку својега списа, одиста без поштеде потреса и ремети све оно, што је бедни неуки човек сматрао као посве тачно и схватљиво, а то је појам о простору и времену. Уз необичну логику објективног научника, буди у нами такве мисли које, одиста, све дотле нису биле познате! Попут својих оригиналних, необично духовитих размат̄рања и извођења закључака и најстрожој индукцији, утврђује нас и даље у томе: да наука уопште никад није била некорисна, и да се на то употребљено време и труд не могу сматрати изгубљени ни тада када потоње генерације буду цениле теорије и доктрине својих предака — као непобитне и погрешне. Напослетку, уз свој необично лаки и лепи стил писања, какав је зар својствен ученом Французу и академичару, он нас уверава, да научника не треба никад да заплаши и баци у малодушност његов евентуални неуспех у области науке, него напротив, да мора свакад остати истрајан и непоколебан прелаз уз нове и појачане напоре на пољу својега пословања, не тражећи отуда никакве практичне користи, и да је управо најлепши циљ таквог подстрека на пољу науке — једино онај, који се драговољно додељује или намењује самој науци и њеном обилатијем богаћењу.

У уводу својега дела Poincaré одмах наглашује, да је главни смер његовог труда — истраживање истине: то је, вели једини циљ који му је достојан, па даље наставља оваким излагањем:

Одиста морамо се у првом реду старати, да олакшамо људске невоље; али на што? Не бити у никаквој невољи — ипак је неки негативни идеал, који би се могао поузданије постићи уништењем света. Кад хоћемо човека што више да ослободимо материјалних брига, онда то чинимо зато, да понова добивену слободу употреби на познавање и посматрање истине.

Међутим понекад се дешава, да нас истина поплаши својом необичном појавом: тако исто знамо, да је она кадкад варљива, да нам се, овда или онда, тренутно приказује па се вине у недоглед као нека појава за којом бисмо, у таквоме случају, морали поћи гонећи је све даље и даље, па ипак је никад достићи. Знамо, вели, и то како је истина често пута страховита или управо грозна, неумитна, заповеднички неодољива и тада се питамо: да ли је обмана, она варљива привидност, која не само што много теши него и много слободи: јер она је управо

та која нам даје или улева поузданост, уверење. Кад ње (обмане) буде нестало, хоће ли нам остати наде, хоћемо ли и даље остати у добром расположењу за рад? Да бисмо могли истраживати истину, морамо бити независни, посве независни. Тако исто, ако желимо одлучно пословати, ако хоћемо да смо јаки — морамо бити уједињени. То је управо онај мотив, зашто многи страхују испред истине. Они, без сумње, сматрају њу, као узрок своје слабости. Но и поврх тога не треба се плашити од истине, јер она је била и остаје лепа увек.

Кад смо, вели Poincaré, на овоме месту повели реч о истини, онда свакако у првом реду говоримо о научној истини; али ми често пута говоримо и о моралној истини, којој је правичност само једна страна или обележје. Изгледа зар, по овоме, да злоупотребљујемо речи, да под једним називом подразумевамо две ствари које немају ничег заједничког: да се научна истина, која се може утврдити, не може никако поредити са моралном истином коју морамо осећати.

И поврх тога, Poincaré вели, не можемо их једну од друге одвојити, јер и они који су за ону прву, научну истину, не могу порицати ни ову другу. Даље наставља: Да бисмо могли доћи до ма које од њих, — морамо одлучно настојати, да нам душа буде потпуно слободна од предрасуда и страсти, морамо бити искрени. Обе ове врсте истине, чим бисмо их открили или познали, доприносе нам подједнаку радост или задовољство. Од онога тренутка, када смо их упознали, и једна и друга сија једнаким сјајем тако, да морамо у њих погледати или испред њих зажмурити. На послетку знамо и то, да нас обе привлаче и да обе често пута беже од нас; никад нису сталне, не стоје чврсто; кад бисмо помислили, да смо им се приближили или до њих дошли, уверили бисмо се, да морамо још даље ићи за њима, и онај који је са њима пошао, осуђен је — да никада нема нити зна за мир.

Уз то треба још додати, да они који се плаше од једне истине, плашиће се, посигурно, и од друге; јер тако чине само они, који се у свима приликама или питањима најрадије поводе за последицама, које су им једина директива. Укратко речено: ми смо за спајање обе врсте истине, јер нас изазивају подједнаке побуде, да их волимо и за њима тежимо а тако исто и подједнаки разлози, да од њих страхујемо.

Ако се, вели даље, нећемо плашити од моралне, онда ћемо још мање од научне истине. И што је најглавније, она неће

бити у опреци са моралом. Морал и наука имају своје посебне, оделите области, које се, истина, додирују али једна у другу не улазе. Једна нам показује циљ, коме нам треба поћи, друга нам пружа средства, да бисмо могли постићи одређени циљ. Оне се дакле, не могу косити једна другом, јер се никад и не сусрећу. Као год што нема никакве неморалне науке, тако још мање може бити некога научног морала.

Али ако имамо ма колико страха од науке, он потиче отуда — што нас она неће усрећити. — Не, очевидно је, да нам она то не може учинити у оноликој мери, како се обично узима у животу. Али ма да човек не може бити срећан уз науку, ипак, према данашњим приликама можемо рећи, да може још мање бити срећан без ње.

Ако је дакле, истина једини циљ који заслужује да буде истраживан, можемо ли се надати да ћемо то постићи? У то можемо сумњати! Истина, коју можемо само летимице видети, није оно, што већина људи подразумева под том речи. Потиче ли отуда онда давнашња изрека: да је наша тежња ка истини вечно непостижна — и ако нам се тако намеће. — Или, можемо ли се ма с које стране приближити истини? То ћемо тек покушати.

У првом реду можемо бити на чисто, каквим средствима располажемо у решавању овога задатка? Да ли је човечји разум, или, да се ограничимо на још ужи круг, разум научника, способан за неко бескрајно уопштавање?

У томе питању, вели Poincaré, могли бисмо написати гомилу књига и безброј научних расправа, па да га ипак не исцрпемо у његовој потпуности; ми смо га на овоме месту само тренутно додирнули, у неколико кратких потеза. Сваки ће зар признати да је, математичарев дух у мањој мери раван физичаревом или природњаковом; али ни математичари, кад бисмо их узели оделито у оцену или разликовање, нису сви један другоме равни: неки знају само за неумитну логику и од ове се не удаљују, други се држе интуиције (Jntuition), непосреднога посматрања и у томе виде једини извор открићима. Ово би могла бити нека основа сумњичења, која би по неке могла олако довести у забуну. Могу ли се тад и математичке теореме видети у истој светлости тако неједнаких директива у области једне науке? Истина која није за све једнака, је ли то истина?

Уз све ово Poincaré, ипак, вели да сви такви различни научници послују и привређују у области своје науке на једној заједничкој творевини, која не би могла бити никад довршена без заједничког труда и настајања. И то нас управо утврђује у овоме питању.

У потврду свога горњег мишљења Poincaré износи и оваке примере из сарадње на пољу позитивних наука:

Математичка анализа, чији је главни предмет изучавање простора, како у погледу квантитативном тако и квалитативном, учинила је физичарима необично велику услугу, позајмљујући им такав згодан језик, који је био у самој ствари нека копрена стављена између стварности с једне стране — и физичких погледа с друге стране, па да буде, у згодном тренутку подигнута. Одиста, без овога језика, највећи део дубљега познавања ствари у опште — остао би нам непознат, и не бисмо никад могли правилно схватити и разумети ону најдубљу хармонију света, која је, као што ћемо видети, једина истинита стварност.

За ову хармомију најбољи је израз закон; он је, најновија тековина човечја духа; има још народа, племена људских, која живе у непрекидноме чуђењу, па ипак све то чине друкше, према врло погрешном или ограниченом схватању. Ми напротив, морамо се чудити правилности у природи! Људи обично захтевају од њихових богова, да им они њихово „биће“ открију чудима, али је вечно чудо управо у томе, да се чуда не могу вечно догађати. С тога је управо свет божанствен, јер је хармоничан. Кад би њиме управљала ћуд, шта би нам тад гарантовало, да неће њиме владати случај?

За тим Poincaré наставља овим значајним излагањем:

Ову тековину закона добили смо од астрономије, и у томе се управо огледа импонујућа величина ове науке, далеко више но и у оној величанствености предмета или објекта које она третира.

Успеси науке изгледају, донекле, као да ће довести у питање најстановитија основна начела, па и она која су се сматрала као њено постоље. Међутим, до сад није ничим утврђено, да се они неће моћи сачувати, па и када би то било постигнуто у непотпуности, они ће ипак и на даље постојати, када се буду у неколико променили. Напредовање науке никад не треба поредити с регулисањем неке вароши, у којој би се, без поштеде имале порушити старе грађевине, да се само учини

место новима. Не треба, дакле, никако веровати, да су престареле теорије неплодне и некорисне.

Кад бисмо овде стали, нашли бисмо у овоме погледу неки разлог, да можемо веровати у значај науке, али тако исто нашли бисмо и побуда — да у њ посумњамо: ово морамо сад прегледати.

Неки су посматрајући улогу погодбености у науци, отишли тако далеко, да су отворено и просто рекли: закон, па и сами научни факти, нису ништа друго до људска или тачније речено — научњачка творевина. То значи, врло далеко отићи помоћу номинализма. Напротив, научни закони нису никакве вештачке творевине. Ми немамо никаквог разлога, да их сматрамо као нешто случајно, изненадно, па и онда не, кад не бисмо могли да утврдимо да они то нису.

Постоји ли хармонија, коју људски разум мисли открити у природи и изван свога разума? Не, бесумње постоји нека стварност, која не зависи од духа који је схвата, види или осећа — постоји немогућност. Кад би одиста постојао такав неки спољни свет, он би нам био увек неприступачан. Оно пак, што ми називамо објективном стварношћу, свакако ће бити, ако о томе будемо правилно размишљали баш оно, што је заједничко већини мислилаца и што може бити свима заједничко. Ово заједничко, као што се можемо уверити, не може бити ништа друго — до хармонија изражена у математичким законима.

Хармонија је, дакле, једина објективна стварност, једина истина, до које можемо доспети, и кад бисмо уз то додали, да је општа хармонија васионе извор свију лепота и дражи, — увидели бисмо, колики и какав значај морамо доделити ономе спором и мучном напретку, који поступно све боље увиђамо и схватамо.

Таквим духовитим приступом, Poincaré нам је знатно олакшао потпуније схватање његових погледа на науку и изразито предочио своје главне мотиве (математичке и физичке науке), на основу којих је управо и успео да изведе објективни значај науке. Стога ћемо у овоме приказу изнети његове погледе на Анализу и физику а затим на Астрономију.

I

У погледу на анализу и физику, Poincaré почиње са рефлексијама елементарног поређења и обичног схватања: на

затим поступно прелази у област науке и њених неоспорних закона.

„Често пута, вели, упитаће нас неко, зашто је математика тако цењена, и да ли су оне фине конструкције, за које знамо да потичу од наше духовитости, вештачке творевине нашег душевног расположења? Да бисмо на таква питања правилно одговорили морамо учинити неку разлику између оних који их постављају. Практични људи захтевају од нас, представника позитивних наука, само средства — да стеку новац. Ови, свакако, не заслужују никакав одговор; пре би имало смисла да ми њих упитамо, на што им је нагомилавање тако великих богатстава, и да ли треба, уз непрекидну бригу и настојање око тога, напустити и занемарити вештину и науку, које цигло постичу и упућују нашу духовну страну, ди им се диви и у њима ужива.

et propter vitam vivendi perdere causas.

У осталом посве је немогућа таква наука, која би била упућена само на примену; истине могу бити само онда плодне, кад су једна с другом у хармонији, кад су укопчане као беочузи у некоме ланцу. Кад бисмо се држали само оних истина, од којих бисмо могли очекивати непосредне користи, онда би потпадали поједини чланови, беочузи, и тада не би било више онога првашњег ланца.

Управо они људи који највише презиру теорију, не помишљајући на то, налазе у томе неку свакидашњу храну; кад бисмо им то уживање укратили, напредак би се убрзо зауставио, и ми бисмо брзо дошли до непомичности, каква је до скора била својствена Кинезима.

Али сем ових практичара има још људи који су вољни да познаду природу те распитују, да ли је наука кадра, да их боље и ближе са њом упозна.

Да би се њима одговорило, позваћемо се одмах на небеску механику и математичку физику.

Они ће нам посигурно дати за право, да су те две импозантне, величанствене грађевине ума људског одиста достојне оних напрезања и настоіања, која су за њих уложена. Али ни то није све. Математика има тројаки задатак. Она ће морати да изнађе неки инструменат за изучавање природе. Ну она има и неку философску и, могли бисмо зар рећи, неку естетичку сврху. Она треба да помогне философу да што дубље, темељ-

није схвати појмове о броју, простору и времену. Уз то она спрема своме подмлатку онаква иста уживања, као што су сликарство и музика. Зар смо мало пута видели, како се и понеки окорели практичар диви нежној хармонији бројева и облика; некоме новом проналаску, који им отвара неки нови неочекивани изглед у поновној материјалистичкој тековини. Па зар то задовољство, што га уопште осећамо, нема естетички карактер, и ако наша чула ту нису имала никаква удела? Мало је изабраних који у томе уживају, али зар није такав исти случај и са лепим вештинама?

Стога можемо рећи, да математика заиста заслужује да се сама у своме интересу гаји, па управо и оне њене теорије које се не би могле применити на физику, јер су и оне тако исто добре као и оне друге.

Ни у оној прилици када физичка и естетичка сврха не би били нераздвојни, не би требало жртвовати ни једну ни другу.

Али поврх тога обе ове сврхе не могу бити никако одвојене једна од друге, и најпоузданији је пут, да бисмо једно постигли, друго не треба да испуштамо, или бар да никад незаборављамо.

Покушаћемо да ово утврдимо помоћу излагања односа између чисте науке и њених примена.

Математичар не треба да позајмљује физичару формуле; између њих мора постојати много ближа заједница.

Математичка физика и чиста анализа нису само суседне, пограничне области — оне узајамно прожимају једна другу и дишу једном душом.

Тај, да се изразимо тачније, интимни однос моћи ће се боље схватити, ако покажемо, шта физика добија од математике, и шта је ова усвојила од физике.

II

Физичар не може тражити од аналитичара да му открије неку нову истину; овај му највише може помоћи, — да на њу помишља.

Већ поодавно нико и не мисли, да предњачи искуству, или да оснива свет у свима кутовима на неким брзоплетним хипотезама. Од свију таквих ограда, према којима је, још пре

сто година, гајена нека наивна наклоност, данас су још остале само неке рушевине.

Сви су закони изведени из искуства; да бисмо их пак изразили потребан нам је неки нарочити језик; наш, обични говорни језик врло је сиромашан за то, он је и врло неодређен, да би могао да искаже тако фине, тачне и опсежне односе.

То је управо прва побуда што физичар не може да буде без математичара: он га упућује једином језику, којим овај може говорити. А згодно удешен и израђен језик није без значаја, ни на одмет. Непознати научник који је пронашао реч топлота, да би стао на становиште физике, бацио је цео тадашњи нараштај у заблуду. Топлота се сматрала за материју само стога што је била обележена као стварна именица, и држало се, да се као таква, не може уништити.

Међутим, онај други научник, који је пронашао реч електрина, имао је незаслужену срећу да је непомишљајући на физику, обогатио њу новим законом, добијања електрине, који се, неким случајем, показао бар до сада, као исправан.

Код овога питања да останемо на ранијем поређењу: писци, који разрађују и улепшавају језик, поступајући са њим као са неком вештином, граде из тога једновремено неку направу, инструменат, који је много гипкији и много погоднији за исказивање мислених танaности.

Отуд је, дакле, схватљиво, да аналитичар који иде у траг некој чисто естетичкој сврси, управо тим самим поступком доприноси стварању некога језика, који је згоднији и приближнији захтевима физичаревим.

Али то није све; закон потиче из искуства, али не долази непосредно отуда. Искуство је личне природе, дакле, лично уопште, а отуда изведени закон је општи; искуство је само приближно, закон је тачан или бар, у најмању руку, тежи да постане такав. Искуство се свакад изводи под заплетеним или укрштеним погодбама; док изразитост закона крчи пут таквој замршености. То се зове „исправљати систематску погрешку.“

Кратко речено, да бисмо позајмили или извели закон из искуства, морамо прићи уопштавању; то је управо таква потреба, каква се намеће и најпредомишљенију посматрачу.

Али како да уопштимо? Свака посебна истина може се очевидно развући на безкрајно многе врсте; морали бисмо, бар

предходно, учинити неки избор. Шта ће нас руководити у томе избору?

То може учинити само аналогија (сличност, подобност). Али, како је уз то неодређена ова реч! Природни човек познаје само грубе аналогије које дотичу његова чула, као што су нпр. боје, звуци или гласови. Он не би могао тад успети, да нпр. светлост и зрачну топлоту споји једну с другом.

Ко нас је упознао са правим, дубљим аналогијама које не виде очи и које разум превиђа?

То је математички дух који презире материју само зато, да би се могао држати чистога облика, форме. Он је тај који нас учи, да предмете или ствари уопште називамо једним именом, које се разликује само по материји, нпр. множење кватерниона и целих бројева.

То су оне услуге, што их физичар може очекивати од анализе; али да би ова наука могла то чинити, мора бити гајена у најширем обиму таква схватања, неосврћући се на непосредне користи. Математичар мора управо пословати у својој области онако исто, као и вештак у његовој.

Шта физичари захтевају од њега, то је, да нам он помогне да се види, да се упозна пут којим ваља поћи у лавиринат што се пред њима открива. Јер управо само онај најбоље види, који се највише испео.

У овоме питању, вели Poincaré, имамо доста примера, и ми ћемо се на овоме месту ограничити само на оне најречитије, најубедљивије.

Први пример показаће нам, како је довољно променити језик, па да откријемо уопштавања, која нисмо могли раније предвидети.

Кад је Newton-ов закон заменио Keppler-ов, у науци се знало само за елиптична кретања. Али у погледу на та кретања, оба се закона разликују само по облику; од једнога дошло се до другога помоћу простога диференцирања.

Па и уз то ипак се по Newton-ову закону могу извести, помоћу непосредног уопштавања, сви утицаји поремећаја и сва небеска механика. Кад бисмо хтели да останемо доследни Keppler-овим речима, не бисмо на против никад могли посматрати путеве поремећених планета, те компликоване кривине, чије обрасце није нико до сада исписао, као природно уопштавање елипсе.

Успеси доцнијих посматрања само би нас на то навели да помишљамо ако не и да верујемо у хаос.

Други пример тако исто заслужује да буде поменут,

Кад је Maxwell започео био своје научне радове, дотле су већ били усвојени закони електродинамике, и давали објашњење о свима познатим фактима. Може се управо рећи, да не беше ни једнога новог искуства које би их могло оснажити или са којим би се косили.

Али, када је Maxwell почео расматрати те исте законе са посве друге, новије тачке, беше запазио: да једначине могу бити симпатичније, кад би се уметнуо један члан, и да је с друге стране овакав члан био врло мали, да би могао изазвати дејства која су се могла утврдити старим методама.

У овој науци познато је, да су Maxwell-ови погледи à priori морали чекати пуних двадесет година, па тек да буду експериментално утврђени или, другим речима, Maxwell је за пуних двадесет година претеко био искуство.

Како је тај успех био постигнут? То је могло бити само због тога, што је Maxwell био дубоко прожет, инспирисан импулсом математичке симетрије. Да ли би то могло бити, ако пре њега није нико други трагао за овом симетријом, бар у интересу њене лепоте?

Морало је управо тако и бити, јер Maxwell беше навикао да помишља на векторе а они су већ били уведени у анализу помоћу теорије уображених бројева. Изналазачи ових уображених бројева једва су могли слутити о користима, које они могу донети изучавању правога, објективнога света; то најбоље утврђује назив који су им они дали.

Maxwell зар и није био некакав вичан аналитичар; али та вичност не би било за њега ништа друго, до неки непотребит и незгодан баласт. На против он је имао необично утанчано и у највећем ступњу изоштрено чуло схватања за математичке сличности. С тога је он и могао бити и тако плодан научни посленик у математичкој физици.

Овај рецитовани пример о Maxwell-у даје нам поуке и у нечему другом.

Како треба поступати са математичко-физичким једначинама? Треба ли само отуд да извучемо све закључке и да их сматрамо као безпоговорна факта, истине? Никако не; оне нас пре свега морају поучити шта у томе послу можемо или мо-

рамо изменити. Поступајући тако, могли бисмо од њих позајмити неке користи.

Трећи пример показаће нам, како можемо пронаћи математичке сличности, између две појаве, које немају никакве физичке односе, ни привидне ни стварне, и то тако, да нам закони једне појаве помогну погодити законе друге.

Једну исту, Laplace-ову, једначину налазимо у Newton-овој теорији привлачења, у теорији кретања течности, у електричних потенцијала, као и оној магнетичкој, у пропуштању топлоте и и још многим другим.

Шта излази из тога? Све ове теорије рекли бисмо личе на слике, које смо, једну од друге прекопирали; оне се узајамно изражавају, позајмљујући једна другој свој језик или детерминисање; треба само упитати електричара, да ли би он сматрао себе за срећнијега, да је пронашао израз „струју сила“, какав му је у своје време нуђен од хидродинамике и теорије топлоте.

Из овога видимо, да нам математичке сличности, аналогије, помажу предвиђању, не само физичких аналогија него нам и тад бивају корисне, кад ових последњих и нема више.

Кратко речено, математичка физика не само што ће физичарима олакшати бројно срачуњавање одређених константа или интеграцију одређених диференцијалних једначина, него ће му она још више помоћи — да запази скривене хармоније у предметâ и учиниће да своја разматрања изврши са неке нове тачке посматрања.

Између свију делова анализе најиздашнији су у томе погледу виши, чисти, — само кад дођу до рŷку оних духовитих аналитичара, који се умеју са њима послужити или користити.

III

На реду је да видимо, за шта анализа захваљује физици.

Морали бисмо сасвим не знати историју науке, па да се не сетимо: да је тежња за познавањем природе давала најистрајнијег и најуспешнијег подстрека развитку механике.

Најчешће се дешава, да физичар прво постави проблеме и ишчекује од нас њихово решење. Кад је то већ учинио уна-

пред нам је богато платио ту услугу, јер ми му можемо то учинити само ако нам пође за руком да те проблеме решимо.

Кад бисмо тако своје поређење могли пренети на уметност, онда бисмо, зар. математичара — који се неосврће на постојање спољњега света — могли упоредити са сликарем, који би умео хармонички да састави или комбинује боје и облике, али коме би за то однекуд недостајали потребни угледи, примерци. Његова творачка снага, морала би убрзо усанути.

Могуће комбинације бројева и цртежа чине неку бескрајну количину. Како бирамо из те количине још оне факторе или чиниоце, који имају неке вредности за нашу озбиљнију пажњу и расправљање? Да ли се у такој прилици руководимо само својим тренутним душевним расположењем. То расположење, за које знамо да се може и само необично брзо заморити, могло би нас, без сумње, врло далеко одвести, и ми бисмо убрзо престали разумевати један другога.

Међутим, то је само површни смисао нашега питања.

Физика ће нас, без сумње, сачувати да не залутамо; она ће нас заклонити и од једне много озбиљније опасности: неће нам дати да се непрекидно окрећемо у једноме кругу.

Историја наше науке речито утврђује тај факат; не само да нас физика није принудила да чинимо избор у проблемима, којих имамо у изобиљу, него нам је и такве наметнула на које, без ње, не бисмо никад ни помишљали.

Ма колико замишљали да је многостручна човекова машина, ипак је природа хиљадама пута у томе надмашнија и богатија. Да бисмо за њом пошли, морамо изабрати путеве које смо досад занемаривали, и они нас чешће изводе на ону главицу, врх, са којега нам се откривају нове слике и прилике. Има ли чега кориснијег од овога?

С математичким знацима исто је, што и са физичким фактима; сад упоредимо предмете и ствари врло разноврсних изгледа разумећемо унутрашњу хармонију, која је једина узвишена и лепа, те с тога и заслужује наше одлучно и непрекидно настојање.

Први пример, који ћемо навести у овоме питању, тако је давнашњи, да бисмо га могли како заборавити, па ипак је најзначајнији од свију других.

Једини пример еминентно математичког третирања јесте цели број. Управо спољни свет наметнуо нам је c o n t i n u u m,

који смо истина ми пронашли, али нас је он принудио да га откријемо. Без тога не би могло ни бити анализе бесконачних; цела математичка наука морала би се ограничити на аритметику или теорију сабирања.

Ми смо, напротив, жртвовали готово све наше време и заложили све наше силе и настојање познавању continiuum-a. Ко би могао зажалити, ко би могао помишљати да ће то време и ти напори бити изгубљени?

Анализа нам отвара бескрајне, недогледне погледе које аритметика и не слути; она нам показује на први поглед нeку величанствену целину, чији је распоред прост и симетричан; напротив, у теорији бројева, где влада непредвиђеност, поглед је, тако рећи, ограничен на свакоме кораку.

Добро је речено, да осим целих бројева нема никакве строге, дакле, никакве математичке истине; да се цео број свуда скрива, и да се морамо помучити док му подигнемо вео који га покрива, и да морају, неминовно, бити и бескрајна или непрекидна понављања.

Тим поступком била је освојена област целих бројева, и то освајање учинило је поредак онамо, камо је дотле владао неред.

То је управо оно на чему имамо да будемо захвални continuum-у, и, према томе, физичкоме свету.

Fourier-ови научни радови оцењени су као драгоцено помоћно средство, којим се анализа непрекидно служи; она је наслањајући се на њих и могла претставити непостојане функције. Кад је Fourier то пронашао, ускоро је постигнуто решење једног физичког проблема из теорије проношења топлоте. Да се тај проблем није од тада показао као врло погодан, трајне функције дуго би биле сматране као једине праве, стварне функције.

Тиме је појам функција знатно проширен, колективисан, и достигао је неочекиван развитак уз духовите радове неких аналитичара. Ови се убрзо винуше у области васионе где влада најчистија апстрактност и, што је могуће више, удалише се од стварнога света. Па ипак, видимо да их је на тај корак покренуо један физички проблем.

После Fourier-ових научних радова, ушли су у област анализе и други слични радови; ушли су тако рећи на једна иста врата, и били су измишљени да би били примљени.

Теорија делимичних, диференцијалних једначина другога

реда имала је сличну историју; она се поглавито развијала као физика и за физику, дакле, у њену корист. Али она може узети многе облике; јер таква једначина није довољна да одреди непознату функцију; за то се морају унети допунске погодбе, тако назване граничне погодбе; разноврсни проблеми отуда воде порекло или потичу.

Нема потребе да наводим још примера; и без тога смо доста рекли да се може извести правилни закључак. Ако физичари од нас захтевају решење некога проблема, не би то био никакав терет за нас; напротив, ми бисмо им за то само туговали захвалност.

IV

Али то још није све; физика нам не даје само прилику за решавање проблема, она нам и помаже да пронађемо средства, и то на ова два начина.

Она нам допушта, или боље рећи помаже, да маштамо решење и даје нам извођење закључака.

Маштати о нечем, пре но што бисмо нешто доказали!

Треба ли да на овоме месту да потсетимо читаоце, да су сви значајнији проналасци тако и постали?

Које су то истине и колико их има на број које нам допуштају, да предвидимо физичке аналогије, које ми не можемо да утврдимо строгим извођењем закључака!

На то бисмо могли изнети многе примере, кад се не бисмо бојали, да њиховим рецитовањем замарамо пажњу читалаца. Нека у закључку овога одломка буде довољно речено да чиста анализа и математичка физика могу једна другу помагати, без ма какве учињене жртве, и да се обе науке морају свему радовати, што би њихов савез унапређивало и јачало.

Довде смо изнели Poincaré-ове погледе на анализу и физику, не сумњајући ни у тренут, да смо читаоце одиста упознали не само са необично духовитим погледима овога савременог великана у области физичко-математичких наука, но да смо им уз то олакшали правилно схватање у томе питању, а то је управо и најзначајније у овој науци. Но тиме још нисмо дошли до потпуне прегледности, која нам у свеколиком обиму открива значај науке; до тога ћемо тек доћи уз Poincaré-ове погледе на астрономију.

„Владе и парламенти, вели Poincaré, свакад ће знати, да је астрономија таква наука која највише кошта, која је, дакле, на њихову буџету најскупља: најмањи инструменат, намењен њеној употреби, кошта неколико стотина хиљада, а незнатна астрономска опсерваторија — милијуне; свако помрачење сунца или месеца повлачи за собом изванредне кредите. И, рекли бисмо зар, то се све утроши на неке звезде, које су тако далеко удаљене од нас, и које управо немају никакве везе а још мање каква утицаја на нашу националну и економску политику или на наше изборне борбе, па према томе посигурно неће ни у будуће имати у томе никаква утицаја. Судећи по томе, могли бисмо рећи, де су наши државници и скупштинари тек сачували неки остатак идеализма, неко неодређено осећање према ономе, што је у истини велико; одиста можемо веровати, да су они у својим дојакошњим поступцима само пакосно клеветани. Покушаћемо да их на томе послу одушевимо, и да их уверимо да такво осећање није варљиво, и да се они попут таква идеализма неће никад наћи у друштву неразборитих људи.

Могли бисмо у томе смислу говорити и о морскоме бродовљу, чији велики културни значај неће нико превидети, и коме је астрономија толико потребна. Али то би толико значило на овоме месту, као кад бисмо прихватили неко питање са његове најтање стране.

Астрономија је зато корисна, што нас она подиже поврх нас самих; корисна је, што је исполински велика; корисна је, чаробно лепа; то је управо оно, што морамо о њој рећи. Она је та, која нам показује а уз то и до дна душе убеђује, како је и колико је човек мален и ништаван телом и како је велики и значајан у природи својим интелектом, својим духом. Јер ту зрачећу бескрајност васионску, у којој је његовотело само нека ништавна мрачна тачка, његов разум може целу обухватити, па уз то још и уживати, усхићавати се у њеној тајанственој хармонији. Тим путем долазимо до правилна сазнавања наше субјективне силе или снаге, и то не можемо никад и ничим по скупу цену откупити, јер нас управо ово сазнавање ствара у истини необично јаким чиниоцем у природи.

Шта бисмо пак пре свега хтели истаћи, то је, да астрономија необично олакшава делатност других, непосредно ко-

рисних наука: јер је она учинила способним наш интелект да схвати природу: да се у њој, колико толико можемо оријентисати или разабрати.

Помислимо само на то, колико би човечанство само у томе изгубило, да је природним усудом упућено било на живовање под непрекидно покривеним хоризонтом, као што је онај непробојан и непровидан застор поврх Јупитера, и да никад не види и не позна звездано небо! Да ли бисмо живећи у такоме свету били ово што смо данас? На против, најпоузданије можемо тврдити, да бисмо под таким мрачним сводом били опљачкани у свима природним даровима и оним особинама, које су, уз сунчану светлост, потребне живим организмима на земљи. Ну могли бисмо узети, да је тај густи застор, та тучна облачина — фосфоресцирућа и да растура неку благу и трајну светлост. Кад смо већ ударили тим путем, да градимо претпоставке, задржимо се на једној, кад и она једна и онако не мења ствар. Дакле, да поновимо раније питање: Је ли вероватно, дал би могли у таком свету бити ово, што смо?

Звезде нам не шаљу само видљиву, просту светлост, која допире до наших очију; са њих нам долази и нека друга, много нежнија светлост, која пријања за нашу душу, и чије делање и утицање управо мислимо да изнесемо на овоме месту.

Сетимо се само тога или управо упитајмо се: Шта је био човек на земљи пре неколико хиљада година, а шта је данас? Усамљени мрак у сред природе, у којој му је све било нема тајна, наплашен и пренеражен сваким неисчекиваним догађајем непојмљивих и несхватљивих сила природних, — он, бедан, није био кадар ништа друго да види или сазна у светскоме делању — до само ћуд или неку неумитну властитост; све запажене појаве приписивао је делању неколиких чудноватих и претенциозних духова, и тражио их је на све стране у смеру, да се са њима удружи, како би зар што пре досегнуо наклоност некога министра или посланика. Па ни сами његови неуспеси на томе варљиву путу, не могаху га ни толико обавестити, колико данас то схвата неки убити бедник пред охолим власником:

Ми већ више не потражујемо наклоност или милост од природе; ми јој заповедамо, јер смо већ открили неке њене тајне и сваки дан откривамо нове. Заповедамо јој у име закона које она не може да обори и опоречe, јер су то њена чела,

њени закони: не тражимо из обести, да она измени ове законе. — напротив, ми смо први, који им се покоравамо. Natura non imperatur nisi parendo.

Какве је и колике мене морао учинити дух људски, док је након толиких векова прешао из једнога стања у друго! Може ли се веровати, да би се човек могао, живећи под непрекидно покривеним небом, какво смо напред у овоме питању претпоставили, тако брзо променити, управо препородити јачим интелектом, а да попут науке није ближе познао звездано небо? Да ли би био могућан такав препорођај или би, у најмањој мери, наступио много спорије?

Унапред морамо рећи, да је управо астрономија та наука, која нам је открила и показала — да у природи има закона. Први културни народ, Халдејци, који је марљивије посматрао звездано небо, могао је већ врло добро запазити, да она непрегледна хрпа светлих тачака или тела, није нека несређена, алватно разбацана гомила непознатих светова, него што више личи на неку дисциплиновану војску. По њима су свакако била непозната правила те дисциплине или поретка, али хармонички изглед звездане ноћи био је довољан, да им да упечатак неке правилности у васиони: са тим је већ било много добивено у правилнијем схватању. Та правила или поредак доцније су, мало по мало, упознали: Хипарх, Птоломеј, Коперник, Кеплер и, напослетку, Њутон, који је успео да открије најстарије, најтачније, најпростије, најопштије од свију природних закона.

Охрабрени овим примерима тако истакнутих научних величана минула доба, ми смо од тада много боље и објективније посматрали наш мали „земаљски свет“ и у њему смо тако исто, под привидним нередом, нашли хармонију, која нам је помогла, управо ишла на руку, да ближе познамо васиону. На томе путу познавања уверили смо се, да и у њему влада нека правилност, неки утврђени законити поредак; да се и оно, тако безкрајно и непрегледно, покорава непромењљивим законима, истина много компликованијим и који су у привидној противности један с другим тако, да обично око, које не би било навикнуто на друге предмете или представе, не би могло у њему ништа друго видети, до једно хаотично стање и владавину случаја или неке натприродне ћуди. Да нисмо никада познавали звезде, онда би зар неки одважни дух покушао, да унапред

предвиди природне физичке појаве; али и без тога је било неуспеха више пута, и они би само могли да изазову потсмев у руљи. Зар и данас не видимо то исто, да се метеоролози понекад тако грубо варају, и да им се због тога морају многи људи смејати до миле воље.

Како би се физичари често пута тргли у позадину, услед толиких њихових неуспеха и пали у малодушност, да није њихова надања очувао непоколебана пресудни пример успеха астронома! Тај им успех улева позитивно уверење: да је природа подвргнута законима, и њима само још преостаје, да дознаду — којим законима. Уз то треба да буду само стрпељиви, и с правом могу захтевати, да им скептичари на то оставе довољно времена.

Али астрономија није нас само томе научила, да у природи постоје закони, него да се ти закони не могу порицати, да се са њима не може трговати. Колико бисмо времена морали утрошити да то увидимо, да пре тога нисмо ништа друго познавали — да овај „земаљски свет“, у коме нам се очигледно чини, да је свака елементара сила у непрекидној борби са другом силом? Астрономија нас је научила, да су природни закони беспоговорно и бескрајно тачни, и да су они, које управо истичемо или неким нагласком помињемо, само зато приближни, што их непотпуно познајемо. Аристотело, тај духовити мислилац старога доба, доделио је био пустоме случају неку улогу, и по томе изгледа као да је веровао, да су природни закони, бар понекад, само обележавали главне, управо изразите црте у појавā. Да се таква заблуда објасни, коју је природа хтела да учини тајанственом, — много је томе допринела непрекидно растећа тачност астрономских предсказивања.

Али, да нису откуд ти закони локалне природе, променљиви с места на место, као што их људи доносе?

Астрономија нам је показала које су опште карактеристичне црте у природних закона: али у томе обележју једна је црта најизразитија и најзначајнија, на којој ћемо се управо и зауставити на овоме месту.

Како су стари философи схватили поредак у васиони, нпр. Питагора, Плато и Аристотел? То је био или једном за навек утврђени облик или неки идеал, коме се васиона покушавала да приближи. Тако је одприлике мислио Кеплер, када је нпр. посматрао и истраживао, да ли ће отстојања планетā од

сунца имати ма какав однос ка оних пет правилних тела. Та мисао није имала у себи ништа бесмисленога, али је ипак остала била неплодна, јер природа није тако уређена. Њутон нам је показао, да је један природни знак само нужна спона између садашњега стања света или васионе и њенога непосредно наступајућег стања. Сви други, тад откривени, природни закони нису ништа друго, до, укратко речено, диференцијалне једначине; али астрономија нам је управо дала онај први урнек образац, без којега бисмо морали врло дуго тумарати на све стране.

Астрономија је, као наука, значајна и по томе, што нас је научила да не верујемо у привидност, обману. Онај дан, кад је Коперник утврдио био, да све оно, што се у кретању сматрало као најстановитије, и оно, што се замишљало покретно, да је безпоговорно утврђено, — показао нам је, како може бити варљиво све, што непосредно потиче из тренутних података нашега чула; такви погледи свакако нису могли одржати победу без већих напора и муке, али након те значајне победе можемо, без по муке, искоренити сваку предрасуду. Колико високо треба ценити значај тога неоспорно отетог оружја!

Стари су веровали, да је све удешено за човека, и то њихово уображење, морало је, одиста, бити врло јогунасто, јер се и данас против њега мора непрекидно војевати. Такво укорењено уображење морамо савладати, иначе би човечанство морало остати кратковидо и неспособно, да дође до праве истине и да је може у очи погледати. Да бисмо, дакле, природу што потпуније схватили, морамо се управо из себе самих некако извући, те да је тад можемо посматрати објективније, са више тачака; иначе бисмо је познавали само једнострано. Али сваки се не може извући из своје субјективности а нарочито онај, који све себи нагиње. Ко нас је од те илузије ослободио? То беху они великани у науци, који су нам тако прегледно и убедљиво показали, да је наша земља само једна најмања планета сунчева система, и да је овај систем, засебно узет, само нека незапажена тачка у бескрајној васиони.

Уз то нас је астрономија још научила, да се више не плашимо великих бројева а то је било веома потребно, не само да бисмо тим путем ближе познали небо, дакле, васиону уопште, него и да познамо нашу планету, земљу, што није било баш тако лако, као што нам се то данас чини.

Покушајмо, да се тренутно винемо у минуло старије доба

људскога живота и његове културе, када се сваки поносно и гордељиво називао атинским или римским грађанином, — па замислимо, шта би, ма који од њих, атињанин или римљанин, одговорио, кад бисмо му као данас могли рећи, да црвена светлост учини у секунди четири стотине милиона пута милиона треперења.

Бесумње можемо поуздано тврдити. да би тим нашим прослављеним претцима тако уверење изгледало, као неко бунцање или крајња глупост, и да се ни један од њих не би одлучио, да такву појаву испита. У данашње, пак, доба нека хипотеза не би нам се могла више учинити апсурдном, јер она нас нагони, да предвиђамо много веће и много мање предмете или тела од оних, која нам наша чула могу показати, и ми одиста не појмимо више оне скрупуле, које су наше претке задржавале и спречавале, да до неких истина дођу и да их открију само стога, што су се тога бојали. А зашто је тако морало бити? Само зато, шта смо видели, како се васиона све више простире у бескрајност, јер знамо, да је само сунце удаљено 150 милиуна километара од наше земље, и да је одстајање најближе непокретне звезде још стотину пута милиуна веће. Свикнути једном на посматрања бескрајно великог, постали смо кадри, да схватимо и бескрајно мале чињенице. Благодарећи такој обуци, која је однеговала наше уобразиље, она је постала јака и издржљива, као што су очи соколове, које сунчева светлост не може да засене.

Јесмо ли били у праву, вели Poincaré, кад напред рекосмо, да нам је астрономија даровала ону духовитост, која је кадра да схвати природу; да би нам и наша земља остала вечно необјашњена, под вечно натмуреним хоризонтом, који би нам скривао звездани свет под својом непровидном и недомашном копреном; да не бисмо од свега ништа друго оставили — до једну несавладљиву ћуд и непоредак и, непонављајући васиону, да не бисмо никад били у стању да овладамо и потчинимо природу у толикој мери, колико смо у томе збиља већ постигли? Која нам је наука могла бити корисија од ове?

Кад тако говоримо од своје стране, покушајмо да се тренутно задржимо на становишту људи, који цене само практичну страну науке. Свакако морамо отворено признати, да смо ми врло далеко од тога становишта; напротив, ако се покатшто и дивимо успесима индустрије, то чинимо поглавито зато, што ће

она, ослобођавајући нас од материјалних брига, једнога дана дати свима слободно време, када ћемо моћи безбрижно да посматрамо природу. Ми не велимо: наука је корисна зато, што нас учи грађењу махина: напротив, признајемо и кажемо: махине су корисне, јер ће управо оне, за нас радећи, дати нам једнога дана времена — да још више прионемо науци. Напослетку, неће бити претерано речено, да између оба поменута становишта не постоји никакве несагласности и да ће човек, ако иде попут некористољубива циља, добити све друго као уздарје.

Неком приликом рекао је Огист Комт, да би било некорисно упуштати се у истраживања сунчевих састојака, јер, вели, таква знања не би била од никакве добити за друштво. Зачудо, да је он могао бити тако кратковид!? Зар нисмо видели тако исто, да је човек помоћу астрономије прешао од теолошкога гледишта на позитивистичко? Он је већ о томе дао себи рачуна, јер је то битисало. Али како је могао не знати, да то, на чему још треба пословати, неће бити мање значајно и мање корисно по друштво? Физичка астрономија већ је уродила плодом, и она ће нам без сумње донети обилатију бербу: јер је скорашњег порекла, те је тек сада дошла на ред.

Најпре се дошло до познавања сунчеве природе, коју нам хтеде да порече Огист Комт, позинији оснивач позитивизма, и овде су нађена оваква иста тела, каква се налазе и на нашој планети, која су остала до скора неопажена, нпр. хелиум, нови гасолики елеменат, који је отприлике тако исто лак као водоник. То је већ био први отпорни доказ против Огиста Комта. Али спектроскопу дугујемо за много значајнију поуку; он нам открива таква иста материјална тела и у најудаљенијим звездама. Тим поводом могли бисмо се запитати, да нису земаљски елементи постали ма каквим случајем, који је могао спојити много финије атоме, да управо из те грађе створи сложенију зграду или творевину, коју хемичари називају атомом; да му у другим областима васионе, неки други случајни стицај, не би могао уградити посве друге творевине? Сад већ знамо, да није тако и да не може тако бити, да су закони наше хемије оно исто што су општи природни закони, и да они немају ништа заједничког са случајем, коме само имамо да благодаримо за своје рођење или своју екзистенцију у природи.

Али на ово, могао би зар неко рећи: астрономија је дала

другим наукама све, шта им је могла дати, и тад, ако нам је небо дало све потребне справе и махине, које нам чине такву олакшицу у ближем познавању земаљске природе, могло би се, без опасности, понова покрити за навек. Да ли још шта дугујемо у одговор на тако питање? На то ћемо рећи само ово, да се и у добу Птоломеј-еву умело правилно размишљати; и тада се мислило — да се све зна, па се ипак све још непрекидно учило и упућивало ширем познавоњу.

Звездана тела су огромне лабараторије, необично велики лонци и чобање, какве ниједан хемичар не би могао ни замислити у својој машти. Тамо владају такве исполинске температуре, какве ми нећемо никада моћи произвести вештачким путем на нашој планети; за нас је једина незгода, што су та небеска тела јако удаљена од нас; али телескоп ће их зар доцније приближити нашем оку, и тада ћемо сазнати, у каквом се стању тамо находи материја и како се понаша. Каква ће то бити огромна срећа за будуће физичаре и хемичаре а каква ли неизмерна добит за науку и њен значај у људској култури!

У васионским областима рекли бисмо, да се материја јавља у хиљаду разноврсних облика, почев од необично разређених гасова, који као да привидно граде оне облачне пеге, и које, покатшто, бивају осветљене неком непознатом светлошћу, тајанствена порекла, — па све до оних звезда и планета, што светле уз бело успјање, које су нам толико приближне, сродне по материјалноме саставу и физичким особинама — па, ипак, толико различне од наше земље.

Ко зна, неће ли нас звезде некога дана поучити нечему у животу; изгледа у први поглед, да би то био неки бесмислени сан, за који Poincaré отворено признаје, да ни сам не увиђа, како би се могао остварити; али, тада, вели, зар пре сто година хемија звезда̂ није тако исто изгледала као шимера, као бесмислени сан? Но ми ћемо, међутим, управити наш поглед на нешто друго у мање удаљенијој области посматрања, па ће нам тек преостати приближнији и обилатије испреплетани изгледи на видику. Кад нам је прошлост дала тако много, можемо бити поуздано уверени, да ће нам будућност још много више дати.

Не бисмо, вели Poincaré, управо могли веровати, колико је користи донело људству веровање у астрономију. Кеплер и Тихо Брахе могли су, вели, само од тога живети, што су препрода-

вали тадашњим лаковерним владарима онаква претказивања, каква су била заснована на конјункцијама звезда, на привидном саставу звезда под једним меридијаном! Да су ти владари, по злу усуду, били мање лаковерни, ми бисмо зар у томе веровању остали и данас, да је природа подвргнута некој самовољи, некој ћуди, и ми бисмо још тада па све до данас били немоћно робље најгрубљега незнања.“

Ивањ-дан 1907. г.

ЧЕКАЊЕ

(НАСТАВАК)

Он види како се под овим јогунством, овим упорним ћутањем и збуњеним погледом крије нека тајна, коју он не може да проникне. Стана се узбуђено окреће по соби, намешта, чисти и све гледа кришом, неће ли он отићи, чини јој се, као да је он својим присуством био нагомилао нове теготе на њу, које већ не може да подноси. А да би се показала како њој није ништа, само да би се он успокојио и што пре отишао, отпоче да певуши, правећи се да га не гледа и да јој није ништа. И Станоја поколеба ова песма која је дрхтала заједно са његовом слутњом мешајући утиске осећајима, те се он, као збуњен подаваше час једним, час другим.

— Ето! — Ето! — поче он некако блажије а чудним осмехом, гледајући је меко. Тако те волим! Да ми певаш! Да си весела! Све тако да си весела! Па бар знам шта радим и за кога радим! Де!... Оди ближе! Оди код мене! — Па кад се она не приближи, он јој приђе и ухвати је. Под његовом руком она задрхта. Као да је њима дохватио ону тајну коју крије и која је тишти. И он осети како задрхта, па, загледавши јој у очи, настави: — Ти нешто кријеш!... И све јој дубље гледа у очи, а она оће да избегне тај поглед, поглед снажан, пун неке силине, која се зарива дубоко, у срце, те из њега чупа, откида комад по комад њене тајне. Шта је теби? — упита је Станоје. И чини му се да му прсти тону у нечему, да се кроз њих преноси нешто из њене душе у његову из њених осећаја у његове што га све више буни, и зато поче озбиљно: — Кажем ја, ти кријеш од мене! Зар ја да не погодим! Шта се од мене може сакрити?! И ти си сад певала! Ниси ти то певала од срца!... Ниси!... На силу си певала!... Да мене збуниш!... Да

ме уђуткаш!... па је упита нагло, ни сам не зна зашто... Што си певала?!

А она све дрхти у очевим рукама. И све тако стоји, немајући снаге ни да се удали, ни да се прибије јаче у очев загрљај. Као да ће је, ма што покушала, одати, проказати. Ништа му не одговара, већ на силу прави се као да се и сама чуди што је он то пита, и што све тако сумњичи.

— Мора да има нечега — поче старац више за себе, не гледајући је. Нешто има. Само да ми је знати шта је то! — викну гњевно, па се замисли. Зној га облио и крупне капи котрљаху се низ образ; он их брисаше рукавом од кошуље. Сунчани зраци дрхтаху по соби и њему изгледаше да и Стана заједно с њима дрхти. Као да га нешто везало за столицу, није могао да макне с ње. Као саставан део њен, непокретан, наслоњен на њен наслон, гледао је непомичан у Стану. И њу су све више бунили ови погледи, чинило јој се као да они ваде из ње то што крије у себи, као да се већ све то просипа свуд по соби и да ова цела дише њеном тајном коју је Станоје својим погледима бесно из ње ишчупао и просуо. И као у страху, гледајући га тако непомичног, крупног, она га, приближивши му се, упита:

— Тата, шта ти је? —

А он као да се тек тада прибра, као да се тек тада ишчупао од њега, на одану, чувши њен глас.

— Дете, што ме мучиш?... Зар те није жао?!.. упита је, па онда скочи са столице нагло, као да се од нечега отима. А Стана га зачуђено гледа и мисли шта он то хоће да му она каже, и шта он то нагађа?!

И чим је устао са столице, као да је стресао са себе све што га је толико тиштало и кињило: од чега је толико патио. Као да је оно неколико тренутака проведених као прикован на столицу донело и сручило пред њим све оно од чега је он стрепио, бојао се. Као да је ту била бачена и њена част и њен понос, а с тим умрљано све, окужена ова собица која је до сад мирисала на срећу и задовољство овако усамљена и одвојена од осталих неком тајном коју друге нису имале. Као да је све однето, разграбљено, уништено, као и пре под Турцима: само сад не зна ни како ни кад, само види да стоји пред тим рушевинама, он сам, побеђен, сломијен. Као да је устајањем све то отурио од себе, уклонио и опет он остао као што је био,

снажан, јак и поносит, да још пркоси, да још чува и сачува кров у коме има још места за срећу и песму.

— Али, дознаћу ја шта је теби! Кад ти нећеш да ми кажеш, дознаћу другачије. Не дам ја да ти бринеш. Да те лажу које какве битанге! Не дам! Још сам ја жив, не дам!.. Ничега се ти не бој!. Само буди весела! Само певај! Да ти знаш како је мени на њиви кад ти певаш!.. И ја тад певам! Па ми дође да играм, да скачем и само да ме не гледају, овако матор бих скакао по њиви! Какав Срета, какви бакрачи! Мангуп је то! Не дам ја тебе за њега. Удаћу ја тебе боље!.. Сутра ћу рећи његовој мајци да те не дам за њега!.. Нећу сутра, данас ћу!.. Одмах ћу!.. па учини као да ће поћи, али се опет врати, уздрхтао, горд, као поносит, као да нешто страшно савлађује.... Шта ми је пре било?.. Као да полуде!.. Али, доста је било лудовања!.. Сад треба памети. А што да се удаш за њега?.. Што?.. упита је, ставши пред њом... Кажи ми што?!... Ето, још сад се почела несрећа да шири, а шта ће бити кад се венчаш! Да те упропасти!.. Он да те упропасти!.. И с тобом моју муку!.. Бриге!,. Напоре!.. Толики мој труд!.. Толику моју љубав!.. Па се развика бесно, претећи... Неће!.. Не!.. Не дам ја!.. Не дам!.. До сад ми је било тешко за тебе и твоју срећу. До сад. Док те нисам однеговао, подигао; јест, до сад: а сад је срећа ту, ја је видим, додирујем и не дам јој да оде; не дам да је нико отме, нико!.. Не дам!.. Разуми, не дам!.... виkaше он бесно, машући рукама, као да се с нечим бори, и као да то он савлађује. Па му се чини како његов глас, онако рапав, пригушен, напредује, као да га види у ваздуху како се таласа, па се осети још снажнији и моћнији, те са уздигнутом песницом а ужареним погледом као да стоји пред неком опасношћу, коју са презрењем одбија и побеђује.

Стана се збунила и препала. Па дрхти, а не зна да ли од страха или као да јој очев говор улива снаге. Не зна ни сама. Тек, не осећа се као до тад, већ сад некако другаче. Па не појима тај осећај, јер га до тад није имала и он је буни али не страши.

А он још узбуђен, као да још савлађује и стреса нешто са себе, пљеснувши се по челу, настави:

— Ја да те за њега дâм!.. Ја!.. па јој се приближи и упита је: — Реци ми дете, јесам ли ја онда био луд? А?!..

Стана му ништа не одговори већ ћути. Његов говор, ње-

гово беснило и упорно сумњичење отпоче да је замара. Он јој приђе, помилова је по образу и поче меко, храбрећи је:

— Де лудо!.. Не бој се!.. Не вичем то ја на тебе!.. Зар ја на тебе да вичем!.. Ја тебе да грдим! Е, баш си луда!.. И онда је загрли и пољуби. — Не бој се!.. На њега ја то вичем. Јер он те кињи, мучи; због њега патимо обоје. А не знам зашто? Ваљда што си баштованџијска кћи, па се стиди?!.. Он ми је господин!.. Финанс!.. Чудан господин!.. узвикну јетко и пљуну. — Даћу ја њему његово господство, ако га пропустим кроз руке!.. Заборавиће и на своје име, а камо ли на господство!... На њега сам ја љут... Али више нећу да сам љут... Ето нећу, за инат нећу!.. Све ће бити као да ништа није било. Јер ја не дам да буде!.. Оди сад овамо! и ухвати је за руку.

Она се збунила, не миче се.

— Оди де!.. Шта си се укрутила?.. Оди!.. И повуче је к себи. Певај ми сад!.. Знаш оно твоје! Ти знаш, ја не знам. Де, певај ми.. Певај!.. Што си се уплашила?..

И кад хтеде да је привуче, готово да натера да пева, он застаде. Поглед му се оте на прозор, поред кога сад прође Срета, гледајући унутра. Станоје скочи и рикну као бесан.

— Сад ћу!.. Сад ћу!.. Све ћу ја да свршим!.. Како само он то гледа?!.. Јеси ли видела?.. И ти си зато крива!.. Окрете се њој, љут. — Зашто си пуштала да ти долази на прозор?... Ти мислиш, кад друге могу и ти можеш?!.. И ја сам крив, што нисам до сад боље пазио, што сам ти веровао!.. Он онако да гледа!.. Он!.. Као да ово није честита кућа!.. Пи!.. Срам га било!.. Данашња младеж. Ништа јој није свето!.. Ништа не поштује!.. И љутит устаде са столице, пође вратима, а Стана се згрчила у кут, ћути и збуњено чека шта ће сад бити. Ни речи да проговори. Али Станоје, чим крочи, као да заборави зашто је пошао, па збуњен, застаде. Као да је тренутно све из њега ишчезло, нестало; тако брзо, да се зачуди где и кад оде. Сва она силина, сав онај напор, све оно што је онако снажно отерао од себе поврати му овај један једини поглед кроз прозор. Као да је он имао моћи да понова све то угура у собу, да испречи пред њим, и да он преко тога не може да крочи, јер се толико осећаше малаксао, као побеђен. И онда помисли и да оде, шта би му он то казао, шта му то Срета чини. И он се сад замисли, што му је то он учинио, те осећа

како има много да му каже, па тек онда с њиме да раскрсти. И он никако не може да се сети ничега. ма да некако несвесно појима, како он има некакав грех, за који треба да испашта.

Па љут на себе, на Стану, гунђајући, претећи, оде из куће. Као да је с претњом, са гунђањем хтео нешто да одбије од себе, да пробије пут кроз ову загонетну тајанственост, кроз коју треба да се на силу извуче. Па се све осврће. све присећа, све му се чини као да је нешто остало, нешто заборављено, затурено, као изгубљено. И он мислећи о томе застаје, гледа Стану, гледа у сваки кутић и све машући главом и говорећи нешто неразумљиво, споро излази из куће, тако споро, да изгледа као да не може да корача. Њему се увек чини, кад улази у кућу или кад из ње излази, као да се кроз нешто провлачи, нешто теготно, што га спутава у кретању. Чини му се као да то што он слути, назире, то од чега он стрепи, да га се додирује, наслања на њега и он као да се подаје, као да мора да посрће под тим теретом. Као да је од тога ваздух у кући густ, загушљив и као непробојан, као да се то наватало око стола, столице, око сваке стварчице, као да све крије ту тајну, као да све то зна за њу, само је он не зна, само се од њега сакрила, повукла, да га све више дражи и чика. А чим се чега дотакне, одмах осети, како се то увлачи у њега све јаче, све бешње. И колико се само пути осврће по соби, око себе, загледа, наслућује и као густ дим навлачи се слутња око мисли, обвија их, заглушује, те ове не могу да продру у зрак, у свежину. А кад излази из куће као да је све то што му се чинило да појима, да опажа, чак као да схваћа, наслонило на његова плећа, те се овај под њим повија, обара главу више но обично и корача гледајући у земљу, све стрепећи, ако се осврне, да ће видети или погодити то од чега стрепи и бега и жели да избегне.

Неки пут мисли да Стана није узрок томе, да она ништа не крије, не таји: да се и она чуди што је он такав; па чак му и тај Сретен почиње да не изгледа сумњив, као да је то нешто друго, чега он не може да се сети. И онда се мисли дотакну Сретена. Овлаш, као у лету ошину га и ишчезну, носећи од тог додира само са собом некакав непријатан утисак, који га замара, ломи. И тад му се чини, као да је свему томе Милан крив, па прибира мисли, хоће свега да се сети, те да му све постане разговетно, све јасно, те да нестане те обмане тог ки-

њења. Збиља, већ толико времена Милан ништа не ради, све нема посла и он се чуди како то да он нема посла, кад цео свет ради! И онда ту застане, а мисао тренутно одскочи, ишчезе, замени је друга, а он се присећа и никако не може да је се опомене, а све му се чини да је баш та била права, једина. И свака мисао додирујући осећаје, оставља по мало утиске и он од сваког пати. — Сви!... Сви су они криви!... мрмља он, — сви! И све граби те мисли и мучи се да их задржи што дуже у себи, као да му је лакше кад су све ту, да се не мучи да их тражи, да их се присећа.

Па да је некако да стресе са себе све то. Некако, ма како; или бар да дозна шта је то што га кињи, од чега то стрепи, као да би му било лакше. Корачајући, по њиви, поред леја он као да је сваким кораком дошао до неке нове мисли. Оне се ређају и пред очима искрсне Стана, Милан или Сретен. И он га отура из мисли, из схваћања; његов уображени лик има нечег претећег, нечег пакосног и изазивачког, што ови немају и он би како да га избегне, да га стресе из мисли, из очију; али он се као за инат све више натурује, узноси у очи и Станоје као да види како се и око њега шири та загонетна тајанственост, која га обеспокојава. Па се његово лице развлачи а на усnама трепери осмех, онај чудни осмех, који он не може никако да гледа, да сноси. И појам како он њиме преовлађује, како га чисто привлачи, као мами и изазива на нешто, што он не схваћа, све као да га вуче са собом и он више по нагону, као да га он вуче са собом, не гледајуће куд иде, упути се Сретиној кући.

Марта га гледа кроз прозор непрекидно. И изненађена његовом спорошћу, застајкивањем и шапутањем, мишљаше да је старац полудео. Па кад спази да он иде право к њој, да ће код њих да сврати, она убрза по кући, као да ће нешто да спрема, да намешта, а све завирује на прозор и шапуће: — Буди Бог с нами! Шта ли му је? Од куд он сад?! Па опет не верује, крије се за завесе, све више се нагиње на прозор, да боље види, да се увери иде ли к њима и зачуђено шапуће: — Јесте, овамо иде!... Буди Бог с нами!... Мора да је полудио! па се крсти, а Срета се завалио на диван, пуши, не миче се с места, као да га се све ништа не тиче, прави се озбиљан, немаран.

И кад је Станоје већ стао пред кућом, онако оборене главе, намргођен, као да се збунио и зачудио од куд он ту и шта ће

ту. Само како је он то дошао, мишљаше. Од куд толика збуњеност код њега? И загледајући јесу ли га опазиле, те да се врати, јер му се тад чињаше, да не зна шта ће к њима јер све дотадање мисли, сва решења ишчезоше као дим. Али га Марта спречи, позвавши га у кућу.

— Изволте, — нуди га она... Као да смо страни, туђи, као непознати!.. Изволте пријатељу!.. И сама се чуди како јој ова реч паде с језика загледајући га чега то он пријатељског има у себи.

Станоје збуњен, корача, па не спазивши Срету, он приђе столици, седе и учини му се као да је и у овој собици оно исто што и код њега; онако исто теготно, загушљиво, онако исто пуно слутње и сумње.

Срета приђе да се рукује.

— Како си ти? — упита га, пружајући му руку, а не гледа га, све му се чини да не може издржати његов пакосан поглед, да ће га изазвати, раздражити.

— Баш волим што сте дошли пријатељу, — поче Марта. Увек се чудим, што вас нема, што се туђите и избегавате нас. — па застаде, гледа га онако збуњеног и не зна шта ће да говори.

Њен глас опомињаше га на неку претњу, јер онако пригушен, као да је долазио из неке даљине која је пуна неке суровости, опорости. Па као да га се и ово дотицаше, припањаше за њега, покаја се што је дошао; чак му се чињаше да се понизио, осрамотио доласком и само мишљаше како ће од стида отићи, и шта ће други рећи кад га виде.

Ћуте и гледају се. И као да желе да погоде једно другоме мисли, и као да се чине једно другоме криви због нечега, Сви избегавају сусрет погледа, а сви се труде да покажу немарни, као да ничега нема.

— Па како сте отац? — на послетку реши се Срета да га упита.

А Станоје зину од чуда. Тек га сад погледа и учини му се како збиља има права што га мрзи. Како се само оно смеје и како гледа! мишљаше он. Па онда „отац". Одкуд сад то? И понова га загледа.

— Па добро! — одговори му.

— Шта има ново? — пита га овај.

И Станоје се тек подсети што је дошао. А и сад је пало

питање, згодно, у време, може му све рећи, баш ништа да не затаји, па после како буде. Па му се чини да су мисли и речи спремне да све изразе што треба, чак осећа како се гомилају и чисто се мисли муте по мозгу а речи као да га гуше, да их избаци, и опет некако запиру, застају; све им нешто смета, нешто их спречава, и он се мучи да како сам себе оправда што не може да почне. А да му је само да почне!

— Баш добро, што сте дошли. — настави Срета. Да нисте ви код нас, ја бих к вами. Треба да углавимо дан свадбе. И то што пре. До сад нисам могао. Имао сам стотину препрека. Сад је готово све другачије...

А свему овоме Станоје се није надао. Таман је мислио да почне и учинило му се, да ће моћи почети, кад сад то овај све поквари. Понова га загледа и учини му се сад друкчији, озбиљнији, као да има нечег лепог на себи што до тад није видео: оног пркоса нема више и он мишљаше, кад ишчезну. Само се сад још више збуни. Сад тек виде, да не зна зашто је дошао. Па и он, не мислећи, као да тежи да се оправда, да отклони сумњу, ако се према њему појавила пристаде уз њега.

— Јест, треба, треба! Треба да се пожури! Ово одуговлачење, чекање!.. Баш овако не иде. Никако не иде!

— Као да је мени лако и као да сам ја то хтео? — настави Срета. Али се другаче није могло.

— Хвала Богу, кад се решисте! — умеша се Марта и као да се тек тада сети, отрча у кујну да мете за кафу, шапућући нешто око шпорета, па се час насмеје ,а час намршти а све завирује у собу и гледа на Станоја и Сретена, као да још не верује, да то може бити.

Станоје их више не слушаше. Учини му се да га је Срета победио и ова га је победа збунила. Као да је она од њега нешто отела, ишчупала. Па се осећаше као кривац пред њим.

Кад је изашао из куће, чињаше му се као да га она терета не опкољава, не притискује. Ишао је лако, али му ипак изгледаше као да је у мислима остало још нешто, што их притискује и буни, као да са овом победом није све ишчезло, све нестало, као да још нечега има и он се понова замисли, чудећи се и сам: Шта је то?

Никола Т. Јанковић

(Наставиће се)

МАНАСТИР МАНАСИЈА
ПОВОДОМ ПЕТСТОГОДИШЊИЦЕ

(СВРШЕТАК)

Најлепше што манастирска црква има споља, јесу тих шест, складно поређаних, кубета, која ваља посматрати са какве куле или узвишице. Гледаоцу се тада чини, да кубета ничу и формирају се пред његовим очима; изгледају му као живи створови, који имају један заједнички задатак: да својом живописном хармонијом надокнаде једноставност саме грађевине.[1] Занимљив је контраст између тога највишег и доњега дѣла црквеног, који је, рекосмо, прост и неукрашен. Осим повећег лучног фриза испод подстрешице, који овенчава целу грађевину, и приземнога банка са јаким испадом, сва је остала површина зидова скоро нага; једино дугачки а узани стубови на источном крају, који су за $^2/_3$ одвојени од зида и покривају ивице олтарске и певничних апсида, граде тај део цркве нешто шаренијим. Овај утисак веће рашчлањености појачава се и тиме што су и олтар и певнице образоване у виду апсида, које су, као увек у византијском стилу, споља полигоналне (петостране) а изнутра округле. Сваку од ове три апсиде покрива по једно полукубе, услед чега грађевина добија нарочит, триконхалан тип, који је својствен свима нашим црквама овога периода, а прешао је у нашу архитектуру са јужнога Истока преко Атоса.[2]

[1] Народна песма „Зидање Раванице“, у којој се саветује кнезу Лазару, да цркву гради неукрашену и само од камена, јер — „од камена ником до камена“ — најбоље би пристала уз Манасију. Можда је песник имао баш њу на уму, певајући о њеној предходници.

[2] Stzygonski: Die Miniaturen des serbischen Psalters, стр. 118 Вид. моју критику на Покрпшкина, стр. 6 и 11.

Исто тако запазићемо на манастирској цркви и неколико прозора, завршених на шиљак, као што ћемо их чешће сретати и на другим грађевинама тога времена, само с том разликом, што су овде прозори потпуно безукрасни, а тамо се на њихов накит много полагало. Чудновато је да су чак и „царска врата" без икакве орнаментике. Из свега излази, да неимару Манасије беше једино стало до конструктивне стране његове грађевине, управо до тога, да с обзиром на ратне опасности, сагради једну јаку и солидну цркву. Ова нас околност још јаче утврђује у мишљењу, да је Манасија првенствено била срачуната на потребу деспотове пратње и градске посаде, која ту логороваше. Тој се околности имају приписати не само веће размере грађевине,[1] но и њена спољна простота.

Специално Манасија, као архитектонска целина, важна је за нас и због своје припрате. Ми смо у своје време покушали доказати, да је нетачно мишљење оних који тврде, да су нартекси доцније зидани. Наше је мишљење буквално схваћено, и погрешно се држало, да ми ово тврдимо и за оне припрате, код којих се на први поглед види, да су познијега датума. Оне су јамачно подигнуте на темељима старих, а то још ни из далека не значи, да је припрата нешто ново у српској црквеној архитектури. На против! Нартекс као такав, увек је био, независно од својег грађевинског материјала, обавезни део црквене грађевине, а већ на Манасију и један једини поглед довољан је, да се види: да је њен нартекс грађен истовремено са црквом. Он је назидан од истога, глатко тесаног камена; фриз на лукове и цокле истога су облика, као и на цркви. Старину, односно истовременост припрате са осталом грађевином, доказује и необично укусан мраморни под, сложен у виду звезде од белих и плавих каменова. Док је од тога пода бар остатак очуван, дотле су првобитно тле у цркви замењене обичним жутим мраморним плочама.

У најновијој свесци „Старинара", пишући о Жичи, г. др. Влад. Р. Петковић посветио је читав одељак питању о нартексима, које смо ми прво покренули. Ма да није нашао за сходно, да нас ма једном речи цитира. Г. писац је усвојио многе наше погледе, на основу којих је извео скроз погрешан закључак:

[1] Припрата је дугачка 11 м. 85 см., а широка 13,20; храм (naos), од западних врата до иконостаса, мери 15,50, а ширина му 13,20; апсида је дугачка 5,60, а широка 10,90.

да је нартекс на српским црквама доцније зидан. Прво у нашој докторској тези: „Die kirchliche Architektur der Serben im Mittelalter" 1902. стр. 34—40, затим 1905. у књижици: „О српској црквеној архитектури у средњем веку", стр. 4—8, беше опширно говора о нартексу. Ми смо, између осталога, том приликом изнели, да у византиској архитектури подела цркве на три одељења (нартекс, кор и олтар) одговара подели, коју је источна црква још у првим вековима хришћанства наследила и извршила међ својим следбеницима, задржавши је и доцније — подели на телунте (који врше на другима свете тајне и посвећења, или помажу при њихову вршењу), телумене (који се кајањем чисте од грехова). Сваком од ове три класе хришћана беше намењено по једно од поменута три одељења у цркви. У олтару врше свештеници свете тајне и осим свештених лица нема нико ту приступа; у средњем веку још само владаоци могли су улазити у олтар. Средњи део цркве (храм, кор, наос) беше резервисан за осведочене и чврсте хришћане. У нартексу је стајало женскиње, ако не би било за њега нарочитог одељења (gynaeconitis), затим деца и котехумени (који се приуготовљавају да приме хришћанство). Осим њих, у средњем је веку било ту место калуђерима, који нису прошли све ступњеве посвећења, као и онима који су, из ма каквих разлога, кажњени привременим искључењем од присуствовања служби божијој. На последку се бавише у нартексу још и поменути катехумени (покајници) и енергумени (бесни, манити). Г. Петковић је ову идеју прихватио и констатовао оно, што смо ми неколико година пре њега рекли: да је и уметност при зидању и украшавању ова три главна одељења црквена водила рачуна о верској јачини или релативној савршености оних којима су ти простори намењени.

Ево наших речи:

„С тога и јесте нартекс мање од кора осветљен и украшен, јер су и они којима је ту место, у погледу вере слабији и несавршенији. Врата, кроз која се с поља улази у нартекс, ваља да су простија и скромнија од оних, која одатле воде у кор. Правило је да је нартекс одељен од кора зидом, у ком су троја врата. Средња су морала бити највећа и најпространија; она су у исто време, према одговарајућим материјалним средствима и ступњу уметности, и украшена најлепше. Та се врата у источној цркви

и византијској уметности зову царска или лепа врата (πύλη ὡραία — βασιλική). Кроз њих допире до оних, који у нартексу стоје, глас свештеника̂ и песма певача у кору; кроз њих назиру светлост и сјај који испуњава средњи део цркве и пред тим вратима се **„осећају они као пред дверима неба“**, камо се на крилима жудње и наде узносе. На српским црквама средњега века воде најчешће једна врата из нартекса у кор, и она су махом искићена колико је могло лепше (Студеница, Дечани)“.

Ево речи г. Петковића (стр. 176).

„Кад се узме у обзир улога, која је нартексу остала намењена, онда ће бити јасно. што њему са уметничке стране није поклањана тако велика пажња, као осталој цркви. Они, што су се у њему бавили, имали су да осете и у томе погледу разлику. Царске двери, које је раскошно искитила уметничка рука, морале су њима будити **успомену на небеска врата,** кроз која може проћи само један створ, наоружан хришћанским врлинама. Звуци песме, што су до њих допирали, и светлост светиљака, коју су они назирали, морали су се дубоко коснути њихових срдаца. Недостојни да се наслађују лепотама простора, што се налази непосредно пред њима, они би имали да учине само један корак па да се обрету у њему. Њих још могу назирати они, што се припремају за улазак у цркву; њих могу уживати тек они, које је црква примила у своје окриље. На овај се начин, са чисто психолошке стране, може донекле растумачити она чудна околност, што велелепне фасаде византијских цркава махом руже ови незграпни дозидани нартекси.“[1]

Г. Петковић, коме ова књижевна несавесност није првина,[2] учинио је својим поступком и једно добро дело. Он је питање о нартексима, које смо ми покренули, поново освежио и својим погрешним закључцима доказао тачност наших. Јер је он целу нашу идеју из основа погрешно схватио, можда у намери да сакрије траг и да изгледа оригиналан, или — а ово друго садржи више вероватноће — зато што није имао способности

[1] Упор. са нашом реченицом: „карактеристично је код неких српских цркава, да је нартекс зидан од простије и несавршеније грађе, да је виши или нижи од саме цркве, и да је успостављен тако да изгледа као незграпан додатак цркви.“ („О срп. цркв. архитектури“ итд. стр. 5).

[2] Треба се сетити наше скорашње полемике у „Штампи“.

за њено тачно разумевање. Говорећи о нартексима, ми смо, изневши прво улогу коју су играли у византијској архитектури, дискутовали искључиво о нартексима на српским црквама. Између ових и оних првих има разлике, о којој Г. П. и не сања — а у томе и лежи зец! Ма да се и на византијским црквама мање обзирао на уметничку страну нартекса, ипак то није чињено у толикој мери, као код нас: ми имамо нартекса̑, који упоређени са црквом, буде утисак једне колибе крај палате. Г. П. ову појаву — а она, рекосмо, не беше у Византији тако развијена као код нас — тумачи у византијској архитектури са „психолошког гледишта", а код нас је објашњује доцнијим дозиђивањем нартекса! Присвојио нашу мисао, поновио чак и наше речи, и када из свега требаше извести закључак, до којега смо ми дошли и који је једино логичан, т. ј. да су и код нас, као у Византији, зидани нартекси истовремено са црквом — он удари у страну и рече супротно! Ми смо у прилог једновремености нартекса и остале цркве навели неке историске разлоге, којима се објашњује и лош уметнички квалитет овога одељења српских цркава. Г. П. је могао не одобрити те разлоге, али није смео прећи преко њих ћутке. Овако је тиме индиректно доказао, да их није разумео.

Изнутра је Манасија више страдала, но споља. Треба ући у цркву, да би се јасно видело, докле могу дотерати обест и неразумност људска. Од старога је живота, са малим изузетком све упропашћено; читаве површине зидова стоје данас притиснуте дебелим слојем малтера; а и оно што је неким чудом поштеђено није остало читаво. У Манасији нема апсолутно ниједне целе фреске, тако да је по некад тешко утврдити, шта слика представља. Примера ради навешћемо приказ Смрти Богородичине над главним вратима храма. Сада се од њега налази само неколико веома нејасних фрагмената, из којих се види да је учествовало доста фигура. Тек када се добро загледа, приметиће се средином слике одар богородичин, иза којега се једва назире силуета Христова. Зло су прошла и четири јеванђелиста десно од врата; они се такође више не разазнају, и једно што нам даје право на закључак, да су то они, јесте почетни стих из Јовановог јеванђеља, исписан на листу крај његових ногу. Јован стоји до самих врата, која су полукружно засведена. У лучном пољу (тимпанону) изнад надвратника сагледаћемо приказ Бдења. Исус отворених очију („Будно

око“), лежи на елиптичној постељи, застрвеној црвеним и златом оперваженим покровом, а крај њега бди богородица. Лево и десно клечи по један анђео, držeћи справе, са којима је спаситељ мучен: копље и крст. Подаље од њих стоје Давид и Соломон, са крунама на глави; а над њима, на самом темену полукружнога засвођа, угледаћемо руку Господњу, чија широка шака носи душе праведника̄ у виду повијених одојчади.

Најзанимљивија и релативно најбоље очувана фреска на овом зиду јесте лик Деспота Стевана, одмах лево од уласка.[1] Деспот је висок 2²/₄ метра, лица дугуљаста и са малом риђом брадом. На глави има круну, у десници му скиптар и крст, а о лево раме копље ослоњено. Три анђела лебде над њим. Деспотово је одело веома раскошно златом извезено; у чије су колутове уткани бели орлови. „Господар свих српских земаља“ подноси своју задужбину тројици анђела (Светој Тројици), који су десно посађени испред једне зграде. Види се на први поглед, да црква коју деспот подноси представља Манасију. Изгледа нам да је нартекс ту, ма да се на слици не види шесто кубе: на име, прочеље црквено сасвим се подудара са оним на припрати: као ту, тако се и на слици сасвим лепо распознаје портал и прозорска ружа над њим. Према том, неосновано је мишљење Г. Петковића, који, тврдећи обратно, закључује да је припрата накнадно дозидана.[2]

Средњи део цркве (храм) запремају четири масивна, четвороугаона пфалера, чији се ивице завршују дугачким полустубовима, услед чега личе на ра̄не готске ступце. На њима почива тамбур средњега кубета, где је обично приказивана *Божанска литургија* (*ἡ θεία λειτουργία*),[3] од које су у Манасији сачувани ликови само неколиких саучесника. Због тога имају више интереса фреске у певницама, ма да су и оне већином упропашћене. Штета је тим већа, што су, како изгледа, све стајале у символичкој свези. Пошто је она сасвим пресечена, то је данас

[1] Вид. наш чланак „Ликови“ српских владалаца. „Бранково Коло“, бр. 16 и 17 од о. г.

[2] „Нова Искра“, бр. 11 и 12 за 1906, стр. 342.

[3] Опширан опис овога приказа, који је у византијском сликарству играо веома важну улогу, налази се у преводу Годехарда Шефера „Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos“, стр. 232—235. Bud. u Brockhaus: „Die Kunst in den Athos — Klöstern“, стр. 71. Једну прилично очувану Божанску литургију имамо у кубету Раванице.

тешко протумачити и неке од очуваних, у толико више, што и од ових последњих није ни једна потпуна. Распоред слика је исти у обема певницама, а предмет је узет из живота и прича (парабола) Христових. Прикази, од којих на једну и другу певницу долазе по три, красе средњи део издубљења и сваки представља засебну сцену. Ако се прво обратимо јужној певници, срешћемо се лево са дванаестогодишњим Христом у храму. Лева је половина одстрањена, тако да су од ликова очувани само голобради Исус, који седи на узвишеном престолу, и тројица учитеља пред њим на клупи. Овој слици следује једна жива радња, чије право значење нисмо кадри утврдити. Лево и десно воде степенице у храм. Под његовим аркадама стоји човек, вероватно првосвештеник, којем оздо прилази други одевен у стихар; на противној страни видимо Христа, како испружених руку гони једнога низ степенице. Ово је старији човек и носи фелон. Изгледа нам да је овде илустрована парабола о Митру и Фарисеју и на тај начин символисана разлика између искрене и лажне молитве. Трећа је слика у овој јужној певници такође неразумљива. Христос седи лево на некаквој постељи и једна му жена подноси девојчицу, која је према Спаситељу ручице пружила. Подаље од њих, испред повисоког зида, забављају се на клупи две жене са једном девојчицом. Сцена се одиграва испред једног храма, и склони смо веровању, да износи Христа како благосиља децу.

Северна певница нема ни толико очуваног сликарског украса. Од прве се слике задржао само један фрагменат, трећа је сасвим уништена. Средња беше још понајбоље среће, и судећи по њеним остатцима, она је морала бити једна од најлепших у цркви. Приказани су Богаташ и убоги Лазар. За округлом и раскошном софром пирује богаташ, а на поду лежи убоги Лазар и два му пса лижу губаве ноге. Трпеза је застрвена мрко црвеним чаршавом и прекривена богатим посуђем. Одаја у којој се радња збива такође је веома луксузна; по свему се види да живописац беше потпуно свестан контраста између крајњега богатства и крајње сиротиње, и да је тај контраст мајсторски репродуковао. Сликарски квалитети ове фреске — тачан цртеж, правилна перспектива, живе боје — стоје на правој уметничкој висини, и нигде се тако не осећа варварство оних руку, које су Манасију лишавале њене првобитне лепоте, као пред осакаћеним сликама ове северне певнице. Данас се

само нагађати може, шта беше приказано лево и десно од средње слике. На првој ћемо опазити једнога човека за трпезом, која је такође округла. Човек има на глави необичну капу (круну?) и богато руво. Нама се чини да је ова слика представљала гозбу код Ирода, којом је приликом Саломија тражила као награду за своју игру главу Јованову. Није невероватно, да је и десно од средње слике нашла места каква новозаветна гозба или забава, рецимо свадба у Кани, што би изгледало као природна допуна првим двема.

После певничних слика, највећу пажњу привлачи илустрација олтарске апсиде. Пошто се ту врши тајна причешћа, морао је и сликарски украс бити њој прилагођен. Отуда се готово увек на том месту у византијских цркава, па и наших, налази Тајна Вечера или Причешће апостола, које запрема целу горњу половину апсиде у Манасији. Христос је двапут насликан. Он стоји иза часне трпезе, над којом се надноси балдахин. Лево и десно приступају апостоли, праћени анђелима, од којих једни носе крстове а други рипиде. Десно се заливају ученици вином из путира, што га учитељ обема рукама придржава, а лево примају нафору од њега. Испод овога, прилично очуваног таблоа, протеже се низ светитељских медаљона, којих и иначе има доста у Манасији; а под њима су, у виду свечане процесије, поређани ликови разних црквених отаца и осталих светаца, које источна црква празнује. Међу њима има их и непосредно рађених са природе, портретских, с нимбусима око главе, златотканим или белим одеждама, ишараним црним крстићима. Сви су натприродне величине и запремају доњи појас апсиднога издубљења, те су највећма изложени домашају људских руку, које их, наравно, нису поштедиле. Ово место управо кипти сваковрсним записима, често врло дубоко урезаним; ми смо их налазили из 1690 и 1730; има ту имена грчких и немачких — о српским и да не говоримо: ко није навратио, тај се није „зарезао“! Последњи беше „Ђорђе Скопљанче, војвода македонски, 7—VII—1907“!

Од осталих слика у цркви, ваља истаћи повећи број светих ликова, међу којима се нађе ту и тамо на по неки добро одржан, као што су: наги св. Онуфрије, са брадом до земље, на северо-западном зиду; Арханђел Михаило, на северној страни југозападнога стуба, у оделу римскога војника; Арханђел Гаврило, на јужној страни северо-западнога стуба, оде-

вен као ђакон, и др. Али највећма падају у очи слике светих стратига, снабдевених натписима (Тирон, Нестор, и др.), које су махом добро очуване. Они, по правилу, стоје при земљи у певницама; али се находе и на другим местима у Манасији, те није тешко увидети да је баш њима обраћена нарочита пажња. Зашто? Ми држимо да се овим фактом нарочито поткрепљује наше мишљење о извесној војничкој цркви манастира Манасије. Овим истицањем светих ратника у слици, није се задовољавао само дух онога борбеног времена, већ то беше и нека врста агитационог средства. Свети ратници, који некад војеваху за победу Крста, требали су да буду пред престолом Свевишњега подкрепитеља оних молитава, које су се под кубетима Манасије очитавале за победу српскога оружја; али су они, истовремено, имали задатак, да својим примером и присуством распаљују љубав и пожртвовање наспрам вере Христове. Интересантно је да су неки од ових ратника — на пр. други с деснога краја северне певнице — одевени у наше душанке. Тим се очевидно хтело да им се даде националан карактер и да се учине блискијим народу.

Живописни украс манастирске цркве Манасије, и ако грдно оштећен и већим делом сасвим упропашћен, спада у боље ствари нашега старог сликарства. По мишљењу Millet-а које смо у своје време саопштили,[1] датира из прве половине XV века, дакле из времена, када је атонско сликарство поново цветало. Последице тога полета нису могле ни код нас изостати; оне се огледају у Раваници, Љубостињи, Манасији и другим црквама овога периода. Не треба много труда да се открије сродност у њихову сликарском накиту, из чега је природан закључак: да су то плодови исте сликарске школе или правца сликарског. Док се Манасија, у архитектном погледу, одваја од истовремених цркава, дотле им живописом стоји близу. То је занимљива појава, коју ваља истаћи. Живопис свих цркава овога времена има једну заједничку одлику: тежњу за спољном гиздавошћу, јасне боје, али лошији цртеж и мање унутрашњег живота, но што је случај код жичке школе.

Позађе на сликама у Манасији увек је плаво, а врло је пространа и примена злата. Нама се чини, да у томе треба гледати утицај минијатурног сликарства, које је, после Хиландара,

[1] „Видело“ бр. 70, од 26 јуна 1906.

ту највише и обделавано. Несумњиво је да би се и у погледу описиваних предмета нашло извесне свезе између овога последњег и фреско-сликарства, али је, као што рекосмо, због душманске преполовљености и систематског ровашења живописа и свако позитивније испитивање скоро немогућно.

* * *

Као што је познато, о Духовима о. г. хтело се да прослави пет стотина година од дана, када је почело зидање Манасије. Некаква је прослава одиста и обављена, али на начин, који врло мало одговараше културно-историјском значају овога знаменитог манастира српског. Господин митрополит као да је био слабо о томе обавештен, јер се од једне главе црквене могло, у овој прилици, с правом много више очекивати: блажене памети Константин Филозоф морао је тога дана, на небу, помислити у себи: међер, Његово Високопреосвештенство није ни једнога мојега ретка прочитало о Манасији!... Ми смо ову прославу сасвим друкчије замишљали. Место јагањаца на ражњу, сматрамо да треба приредити једну озбиљну, научну Споменицу, украшену тачно репродукованим сликама, од које би Наука користи имала. Затим, кад је већ свечаност ваљало мало и „поквасити", требало је о томе известити све српске и словенске људе од пера, и позвати их да узму учешћа у светковању једне крупне тековине наше. Овако су се тога дана почастили само два три министарска изасланика, господин окружни начелник и Његово Високопреосвештенство са неколико својих ађутаната у мантији. Ето, и писац је овога чланка морао због њега, ту скоро, поново посетити Манасију о свом рођеном трошку!

Др. Божидар С. Николајевић

ЈЕСЕН ЈЕДНЕ ЖЕНЕ

(Наставак)

IV

Понова је отпочео њихов угодан живот пријатеља који се воле, с нежним разговорима и немим разумевањем при којима говоре само очи које се траже и руке које се стискавају.

Понова су они, свакога дана, почели да излазе заједно и за време тих свакодневних састанака дух се Морисов потпуно тихо улио у Julијину душу. Улоге су сад мало скренуле с пута. Морис је сад био више љубавник и више послушан; узбуна од исповести раширила је његову страст: добро које је мислио да ће да изгуби постало му је сад драгоценије. Прекинуо је сва своја слободнија миловања. Јулија је то приметила и била му је захвална: ипак је била опрезна и никад није била потпуно успокојена чим би остали на само. Зар мирноћа и усп-љено држање Морисово нису јасније изражавали његову жељу, но ли покрети и речи његове? Вечна опомена те чисте мисли против љубавникових планова почела је да помрачава: није ли то свирепа иронија љубави укроћавати чистоту у самом отпору? Свака одбрана у жене приближава је поразу.

Таквим једним напором већ упола побеђена, да ли је могла она да се одржи према тузи Морисовој? Морис је очевидно патио; његово слабљење и бледило примећавало се. Мислити да она, Јулија, која га је однеговала и спасла, сада квари своје дело и цвели га, не, она то није могла; то је као кад би тражили од ње да га удари или убије. Она је била та која је објавила њихов уговор уздржљивости и тајну срећу, коју је

имала, хтела је једнога дана да му одузме. Понова му је допустила миловања која је њена савест осуђивала. Морис, узнемирен и неизвестан, лагано се упуштао — — —

И од тада су се размишљањима и плановима за напад или за одбрану предавали само кад су били насамо. Кад су били заједно о томе нису мислили. Они су се шетали кроз Париз и били тако заузети једно другим да су се пролазници обртали за њима с узбуђеном радозналошћу, коју изазива пролазак љубавног пара.

Јесен се продужила толико да је ушла и у саму зиму; усред децембра било је још лепих сунчаних дана. Понеки су дисали неким лаким дахом и били опојени мирисом који је без сумње долазио из вечних афричких лета: ширили су неку тужну чар, ону чар мртвих весеља која у себи доноси ову опомену: „Ја сам можда последња.“ Понекад се ропачка благост атмосверска пооштравала: стално ведро небо изгледало је као да се кристалисује у хладан дијамант: а земља и вода смрзавају се. По тврдој, звонкој земљи, Морис и Јулија још и тада су волели да се пешице пењу, кроз зимску прозрачност, на брегове с којих се варош откривала, и ишли чак до тврђаве. Купе су остављали у подножју Бите, и опаљени, румени и раздрагани оштрим ветрићем, пужали се уз Монмартр, Шомон и Монсури, као какви ђаци за време распуста, приљубљени једно уз друго, док је у муфу рука је млађићева додиривала руку његове пријатељице...

Нарочито су их привлачиле висине Монмартра, где је била и једна нова базилика. Скоро сваке недеље заједно су се пели овде. Мориса је занимала поворка ација, религиозних просјака и прекупаца који су закрчавали околину: привремена капела са својим ex-voto, заставама и заветним „христовим срцем“ изгледала му је као какав дућан божанских старудија. Јулија клечећи пред олтаром молила би се, молила неодморно. Поверљиво је гледала у овог благог плавог Христа који је, с тужним осмејком, прстом показивао на своје прободено срце које се видело кроз брозинаву тогу. — „Шта ли то она моли њега?“ размишљао је Морис. А она га је са свим покорно и сасвим искрено молила да продужи садашњицу пречишћајући њену љубав. Молила је да се Морисово срце утиша и да се задовољи чистим загрљајима. Из миришљаве паре коју је издисала ова капела, све ове свеће и реликвије, — њена љубав, као тамјан из кади-

онице, узвишавала се до висина усхићења: изгледало јој је као да јој се божански рањеник осмејкује, благосиља њене жеље и да је то, између њеног пријатеља и ње, као нека врста мистичног брака... Морис је, међутим, посматрао. Он је њу тако у тој њеној женској слаботињи, волео: волео је њену детињску побожност и њену одлучну веру, ма да је та вера била непријатељица његових тајних намера. Погледом је пратио обле нагибе њеног тела који се јасно оцртавали пошто је била клекла на молитвеник, њен бледи затиљак под густом косом и фине руке иза којих се видео божанствени профил. Размишљао је: „Како је дивна!... Како је волим!...“ за један је тренутак Јулија била услишана; Морис је осетио како му неки излив светих мисли утишава жуди које се није усуђивао да призна.

...Дакле читав сплет догађаја био је ту да их куша, учестајући оне случајеве самоћа и присности који су их узнемиравали. Пошто се довршило постављање палате, осветили су тај посао једном великом свечаношћу која је требала да утврди и богатство нове дирекције и успешност у пословима. О тој су се свечаности много разговарали укућани и њихова два породична пријатеља, Донзје и барон Рие. Тај се разговор свршио тиме што су сви сложили с мишљењем Г. Сиржера: костимиран бал на коме би све званице, брижљиво изабране, образовале као какву свечаност из времена Директорије. Морис је имао да изведе костиме. Антоана Сиржера је костимирао као ђенерала Меласа: Ескије ма да се противио прерушавању, примио се да обуче униформу војног комесара: Клара је била обучена као субрета тога доба; Г-ђа Сиржер као Г-ђа Тальан. Наравно да је овај последњи костим нарочито занимао Мориса; он је имао учешћа у свима тајнама пробе костима: за читав месец дана живео је присно са оним што је било испод Јулијине тоалете. Понекад се и бунила, осећајући опасност. Трудила се да се разувери лажући се: „Зар да њему не допустим све, мислила је она, што допуштам једном кројачу?“ Како да призна сама себи да она више није, ах! не, да она више није невина Јулија сестре Козиме и опата Игеа? После освојења њенога дух и њенога срца, ево где се и њено тело полако и неодољиво подаје. У предвечерје њене јесени кравило се и загревало једно пролеће. Касно јој се рађала љубавничка душа и оживљавала у њој жељу и вештину да се допадне. Речи, и добачене ласке пролазника које се дотичу лепих жена, речи

које је она остављала да пролете и не водећи рачун ао њима, сад их је саслушавала. оне су је усхићавале, јер су значиле: „Ти си лепа, Морис те може волети." Чак се више није плашила, чак је и заборавила она ону разлику у годинама која јој је у почетку давала ослонца отпору. И чудо се испунило; више није у годинама, имала је сада вечиту младост оних које се осећају вољене. Људи који су их сусретали, а Морис се увек наслањао руком на мишицу своје пријатељице, налазили су да су природно слични и говорили: „То је леп љубавни пар." И тако су обоје, са замраченим очима, ишли ка неизбежном циљу...

У овој пријатној грозници очекивања, Морис је заборавио на Клару. Али његова се судбина, на супрот њему, ковала у мраку. Ових дана кад му Јулија сасвим просто рече: „Наша ће се драга Клара вратити сутра", узнемири га мисао да ће ова друга жена бити сведок, да је некад волео. — „Патиће, мислио је он, јадна мала!" Али више није имао снаге да се претвара пред тим дететом... „Волим и сувише Јулију, да бих то могао..." На мах се зачуди: „Клару, драгу, моју малу, дакле, више не волим?" Он изазва етапе њихове чудне љубави и драге успомене из виле Каранфил. Осећао је да је то све још у његовом срцу и да ће ту вечито бити. На један мах их је дебео слој пепела погребао, као оно она села на неапољској обали; али тај их је мртвачки покров чувао за будућност. Заузда своју савест и поче да износи доказе: „То је дете. Време је пред нама.. Треба ли да се вежем за детињарије? Али после, такав је живот, таква је та променљива клима љубави..." Најзад даде себи и овај разлог: „не треба да узмем богату Клару јер сам ја сад сиромашак." Није хтео да призна да је једна слаба нада становала у њему: нада, де ће будућност уредити све, да ће му дати ове две среће, жену после љубазнице.

Клара се врати; њен се живот помеша са њиховим. И збиља је Морис могао да верује да ће му се жеља остварити, да дете неће више патити: јер у почетку она ништа није ни видела ни разумевала. Она се тако радо свикла на мисао да је Морис воли и да је њена улога, до брака, волећи га да се брани од њега, те јој је у почетку било пријатно што је сад он покрај ње тако миран. Морис је био инстиктивно лицемеран те јој је чинио још по нешто пажње; а није то било све његово лицемерје; његовом се самољубљу и егоизму хтело да осети да је она потпуно његова, онако како је сањао не-

када. Забуна у којој би се нашло ово дете од само једног простог стиска њене руке, доказивала му је да његова владавина још није попустила. Уживао је он, у овом животу у двоје, једну вишу драж, једно уживање које је створило моћно вежбање његове способности вољења.

Али ова улога ускоро и њему дотежа, могао је само на Јулију да мисли. Добио је скоро освојену; Клара је била само једна магловита сањарија, неодређена оставка за будућност, Заборави је за извесно време, занемари је; и она то примети. Она је сазнала констатујући да је Јулија постала Морису што му је и пређе била, у исто је време и побунило, и зачудило, и заболело. Изгледало јој је као да су јој неправедно одузели један део њенога живота, као да је муче злоупотребљујући њену слабост; и у исто време просто срце ове младе девојке није могло да разуме, како то да једна жена која је однеговала, коју је сматрала као неку врсту мајке, како то да јој она спори пријатеља. То је невероватно, јединствено, и није часно; а примила би борбу са каквом другарицом, са каквом другом девојком. Њене изненађене и строге очи, пуне опомене и тужбе на Мориса и Јулију, вребале су их и узнемиравале, као каква од њих независна савест која их оптужује. Јулија се понижавала: „Ово је дете поштено и невино, мислила је... Никад, никад она неће допустити да, као ја, буде у искушењу!!!“ Морис, кога су љутиле ове пуне прекора зенице управљене на њега, поче да се понаша грубо с Кларом.

Дође и вече бала. Јулија је одредила Клару да дочека прве госте, и она је, озбиљна и љупка у костиму субрете за време Директоријата, испуњавала лако своје дужности. За то време г-ђа Сприжер је довршавала облачење, а помагали су јој Мери, једна од „првих“ Шавановах и Морис. И он је био ту, прсти су му дрхтали као у грозници, крв му нашила у образе, и сваки час је давао своје савете испрекиданим гласом. Пошто су га веома тешко разумевали он би се изненадно дизао и сам намештао по коју бору или утврђивао по коју чиоду... Неред од скоро скинутог одела испуњавао је собу; ваздух је био пун мириса у који се мешао и мирис рашчешљане косе и голе коже. Морис је посматрао, сада први пут, плећа, мишице и недра Јулијина; нагота њена његово је дело била: он није хтео да овај диван ред буде поремећен каквим накитом или браслетном: и кад је то видео свест му је мркла...

Пошто је тоалета била довршена „првакиња" Шаванова и Мери оду; за један тренутак Морис и Јулија остадоше сами. Она се на мах поплаши њега као од какве залуђене снаге којој она није могла да буде господарица... Очи младићеве, као приковане за њене груди, просто су је свлачиле: била је обузета вихором страсти који је палио и од кога је непрестано дрхтала.. Једним покретом неодољиве чистоте шчепа она чипкани огртач који је био на столици; покри њиме своја плећа, мишице и груди, сву ону кожу која је патила од тога што је нага.

Јасна амбра Морисових зеница, после овог чина одбране, узнемири се; он задрхта: заплашена Јулија видла га је кад се дигао и пошао њој. Једно време она је могла да помисли да ће насиљем да покуша; младићева рука, која је дрхтала као у грозници, додирну њену мишицу... Али ова рука, која се згрчила на огртачу, имала је снагу само да га, једним кратким гестом, отргне; и, чим га је дохватио баци се на њу, привуче је својим ноздрвама, уснама и зубима, удишући је и уједајући је... Те усне, те ноздрве његове и зубе Јулија је осетила на најдекровитијем своме месу... Она крикну као рањена и, са зацрвенелим образима, побеже.

Кад је остао сам у празној соби Морис из руке испусти парче намирисане чипке. И он је био сломљен и скрхан, као да је та мртва ствар коју је мало час додирнуо, била жива. Уђе у собу за тоалету и пређе по лицу влажним суњером; али и он је сав био прожман оним особеним мирисом његове драгане. И тада, пошто га је било страх у овој очараној соби извуче се као какав лопов и дохвати се, преко трема, десних степеница које се непосредно спуштају у башту. Тако је он избегао да га затеку на колском постоју: једна по једна та су кола, под зрачком светлошћу електричних лампи, истоваривала свој отмени терет, жене у капуљачама или у дугачким огртачима, и коректне џентлмене. Он се шетао по парку. Било је хладно: замрзнута земља звонила је под ногама; небо, као провидан кристал, било је прорешетано бледим звездама које као да су светлиле из даљине, сасвим из дубоке даљине. Како је ваздух био хладан Морис покуша да савлада своју грозницу: али му у почетку то не испаде за руком. Та се грозница после стиша, а такође и брзи удари његовога била постадоше доста ритмички. Мислио је о ономе што се десило... „Извесно је да ће се такви призори поновити. Живимо у истој кући и

виђаме се непрестано. Она ме довољно воли да би ја могао да учиним с њом шта ми се прохте... И ја њу волим; ми смо љубавници.“

Због те сањарије одоцни се. Као што се аџија зачуди што, после њему драгих путних опасности, примети кровове своје вароши, и он је осетио бол од онога што је урадио.

Приближи се палати: фасада окренута парку блистала је од светлости која је пролазила кроз мрежицу од грања. Кола су ређе улазила, кроз прозорска окна, потамнела од паре, провидела се само јака светлост по којој су тамо и амо пролазиле сенке. Хладноћа ове мразне ноћи упила се у младићево тело, те он задрхта. Попе се у кућу истим заобилазним путем и, затим, прошавши кроз трпезарију, кроз унутрашњост стана, доспе у салон. И тако је он дошао на бал а није био примећен и избегао је главна врата пред којима је сад била Г-ђа Спржер. Све су му скоро званице биле непознате: све су то били банкари, новинари, космополитски свет. Он је могао да се провуче, а да не мора с многима да се поздрави, до другога прозора иза уласка. Одавде је, пошто се забио у издубљење прозорско, видео Јулију.

Како је била лепа! Скорашњи утисци и жега коју је производила ова гомила, повукли су у њене образе сву ватрену снагу њене крви; та ватра у образима одударала је од увеле једрине њених плећа и грла, који су се блистала из јако усеченог корсажа, више привлачећи него нагота, јер материја задржана немарним начином изгледа да пре попушта освајању, пре износи на видик дражи.

Не далеко, одавде, близу камина, Антоан Спржер, у оделу аустриског генералисимуса, разговарао је са бароном Рием који је имао просто црно одело.

Морис је посматрао ставове људи који су приступали Јулији. Страст им је одмах палила погледе. Без срамежљивости се понеки приближаваху сасвим близу ње, као да би хтели од оне нагости која се види изнад корсажа још нешто дубље да виде. Кад су их нови гости приморавали да се удале, он их је посматрао како међусобно промене неке полу-покрете и полу-осмејке... Добро је он схватио шта су то они говорили! Прсти су му се грчили; мужјачка страст, кад је видео како су страшћу били обузети други, упалила му је прса. Хтео је да се баци на њих, да их одвоји од ове жене на коју они нису имали права.

Па ипак је сам себи признао да му је то, што су се други сурово дивили Јулији, страст још већма палило. Мисли су му биле блудне као и погледи ових људи: „Хоћу је... хоћу је... Имаћу је... још ове ноћи!“ И он, који се мало час само усудио да принесе својим уснама мртву тканину која је била прожмана мирисним додирима г-ђе Спржер, он је сањао о употреби силе:

„Ићићу за њом у њену собу... Неће се усудити да виче...“

У том је тренутку Јулија, као и мало час, осетила на се приковане Морисове очи; она се поплаши од њихове непријатељске, скоро ненавидне суровости... Није више могла да види ко је до ње и ко јој говори. Није могла да одржи а да не успокоји свој сопствени немир:

— Остани овде, мала, рече Клари која је скромно стајала у страну. Примај у место мене, сад ћу се вратити.

Прође Ескје, у својој озбиљној плавој униформи с тробојним појасом и црвеним пешевима. Ухвати га под руку и рече му:

— Молим вас одведите ме Морису.

— Знате ли да сте врло лепи? — рече банкар.

Она се насмеја:

— Зар од вас комплименти, стари мој пријатељу?

— Да, од мене као и од целога света... Ви сте краљица овога бала. Ваш је успех скоро скандал.

И, метнувши срдачно своју руку на њепу, додаде:

— Драга пријатељице, ви знате да ли вас ја волим, зар не? Е лепо! трудите се да не будете сувише лепи.

Озбиљна мисао коју је она прочитала на дну мирног Ескјеовог погледа задржа осмејак на лицу г-ђе Спржер.

Она промуца:

— Врло лепо! А зашто, Боже мој?

У том су тренутку били сасвим близу Морису. Ескје се поздрави с њом и показујући на младића:

— За тога ту! рече он.

Морис је чуо само ове речи. Он је упита:

— Шта рече драги ортак?

— Нисам разумела, одговори Јулија.

Рекла је истину. Она је само нешто разумела у тим загонетним речима Ескјеовим. Морис продужи и не понудивши јој руку:

— Но ви сте се баш потрудили да вам се виде плећа?

За тренутак је била занесена. Зар он, њен пријатељ, па да јој тако што каже? Туга с увређеном чистотом испуни јој срце. Обузета боном жељом да плаче, промуца сасвим тихо:

— Ах! Морисе!

Ове сузе, које само што се нису излиле, задовољиле су младићеву злобу. Сад му није ништа друго остало до незадовољство са самим собом, жоља да јој се извини и потреба да одмах притисне ту обожавану жену на своја прса:

— Опростите, рече, ја сам рђав, не умем вас лепо волети. Не плачите, молим вас, немојте да вас виде с уплаканим очима: већ нас посматрају. Дајте ми вашу руку.

Она му је даде, отворивши широко своју лепезу да би сакрила своје зацрвенеле образе. Доста брзо пројоше кроз оба салона: у другом су салону играчи већ били окупљени око лампе. Од сивога будоара овај је салон одвајала једна завеса на вратима. Кад су ушли био је ту само један господин који је у ходу намештао машну и одмах изашао.

— Боже! како је добро овде! рече Јулија седајући.

Млакост ове собе пријатно загрејане изгледала им је свежа према салама у којима се играло. Морис седе на једно мало канабе, до ногу своје пријатељице. Тихо је посматрао; али је тај укочени и хотимични поглед узнемирио.

— Зашто ме тако гледате? промуца она, трудећи да се насмеје. Он одговори озбиљно:

— Зато што сте лепи... Изгледа ми као да вас данас први пут видим.

Звуци оркестра, које су даљина и застори ослабили допирали су до њих заједно с разговорима играча у суседном одељењу. Јулија се осетила обезоружана и побеђена потребом да чује да јој овај глас каже да је лепа и да је воли.

Она управи на дете своје очи пуне нежности. Он наслони свој образ на Јулијино колено. И сад како су били ту, једно с другим, страст их је мање мучила.

— Треба ме волети, промрмља он. Треба да будете само моји на овоме свету. Јер ја сем вас, никога другога немам!

Ову драгу главу загрли она својим рукама; принесе је себи, својим уснама. Заборавила је и на забаву и на свет. Бона звучност младићевог гласа цепала јој је срце. Никаква је снага у овом моменту не би спречила да га не привуче себи и да му не одговори:

— Зашто да ми кажете да вас волим? Зар ја ког другог, сем вас, волим на овоме свету? Ја вас обожавам!

На својим слепоочницама осети он свежину Јулијиних мишица, а на свом челу као опекотину од њених усана. И онда, као пијан, подиже се у пола, забаци на наслон од фотеље забуњену и занемелу пријатељицу и осу је пољупцима по врату, плећима и узбурканим недрима. Није се опирала, а заиста је била јадна у својој слабости. Он је био свесан тога да злоупотребљава збуњеност и заплашеност; једним ударом вољо савлада се. Врати се у малочашњи скромни став: пољуби укочену руку која је висила до његових усана:

— Опростите ми, промрмља.

Испрекиданим гласом она одговори:

— Како смо несмотрени!... Боже мој!... Боже мој!...

И благо, као кад се моли додаде:

— Допустите ми да се вратим у салон.

Он одмах послуша. Мисли су му у мозгу као у вијору јуриле. У овом тренутку кад су милосрђе и нежност учинили те је разумео, поделио и скоро обожавао немир савести Јулијине, да ли је то био онај човек који је мало час мислио: Имаћу је.. имаћу је ноћас?“ „Ја сам луд, збиља луд. Ја у Јулији волим њено поштење. Наше се уживање ни мало неће увеличати ако ми она постане љубазница. А мало би од наше љубави било изгубљено.“

Шта, ви сами говорите? рече неки глас близу њега.

То је био доктор Доније, који се налактио на врата, с хирургом Фредером. Ћеретали су о женама које су пролазиле и вртеле се у наручјима играча, чистећи под својим упола подигнутим шлеповима. Описивали су их до ситница и свлачили их својим лекарским речима.

Морис их је слушао неко време.

Размишљао је:

„Како су људи недоследни! Пало им је на ум да обуку љубав овим сјајем чистоте и поезије који обмањује нашу оптику и наше суђење пушта да лута свагда кад нас природа доведе до тога да зажелимо какву жену. А кад на само посматрају жене прохте им се да окаљају овај идеал. И ја сам недоследан, па и безочан, као и остали: признајем, без одвратности, готово са радошћу, да би свака из ових, само ако је лепа, предала

своје тело за новац, или за задовољство блуда... А ево где ја у последњем тренутку, оклевам да се дохватим жене коју волим!“

Иза играча, у једноме углу где су се сви споредни искупили, Рије и Клара, који су требали да воде котиљон, ћеретали су, — а барон ја био сасвим нагнут до ува девојчиног.

„Да ли флиртују? помисли Морис... Клара се утешила. Свеједно, у овој игри барон је слаб партнер.“

Мало љутит, и ако то није хтео да призна, одбаци он своју нерешену вољу речима:

„Живимо! Нека се испуни оно што је неизбежно. Видећемо ускоро!“

Унаточ оклевањима и савесности, нада на блиску љубав поново га је загрејала.

„Ја сам патио, помисли он, Живот ме није мазио, горко сам искусио. Е па лепо, ево сад једне одмазде!“

Око њега бал је залудео гомилу. Многе су званице отишле: али они који су остали нису били усиљени пролазници; остали су из задовољства да узбуде и да опипају женске стасове, да ашикују. У то касно доба, у прегрејаној атмосфери пуној праха од шминке и испареног зноја, ево где се сам по себи кидао уобичајени уговор између људске страсти и друштвене чистоте: изгледа да нико не примећује извесну раскалашност на коју су пристали сви. Морис, пошто је напустио Фредера и Домјеа, констатовао је општи разврат ове гомиле. Парови су се вртели, тако тесно прилубљени, готово узглобљени, да се од тог валса жена онесвешћавала као да је у постељи. При последњим звуцима музике одвајали су се — и на мах се углађивали усиљавајући се обичном куртоазијом. Други, који су седели са стране, ћеретали су тако лагано да су се усне једва помицале; али је похотљивост очију доста јасно говорила... Требало је само њих посматрати па разумети, на једном месту усрдно наваљивање за какав састанак — и на крају кад се идол дигне кратком и изненадном речи одреди се време, — на другом месту задихан разговор у коме се изазивају старе љубави и где речи и погледи клизе кроз откривнуте корсаже и тамо, као прстима, баратају.

А мајке су једним задовољним погледом заштићавале те за себе изговорене речи својих кћери с човеком који их раздражује; мужеви су мирно играли покер у суседним собама, остављајући своје жене целе ноћи изложене нападима; и све

су они уображавали, или су се усиљавали да мисле да ће се, кад прође ноћ, тишина и ред вратити у узнемирена срца девојака и жена, онако исто брзо и лако као што ће намештај и застори да заузму своја стара места у салону који је бал опустио.

Морис је размишљао.

„Имали веће обмане и лицемерства од светске невиности! Само је црква разложна са својим јасним и хладним догмама које као нож секу... Ово је допуштено, ово није. Девојка и млада жена не треба да иду на бал јер то раздражава њихове живце. И то је чисто... Црква је у праву.“

Мисао му се заведе. Клара дође к њему. Он је у том тренутку тако био опседнут Јулијином сликом да је Клару гледао са незаинтересованом радозналошћу.

„Она је још и сувише мршава за деколтовање. А уз то, при светлости, ова белина коже, ова коса сувише црна... то је скоро страшно.,. Личи на мртваца који корача.“

— Да ли вам је што тешко? упита је.

Она, поцрвеневши изненадно, одговори:

— Јесте, мало. Ја бих радо да не водим котиљон.

— Па лепо, немојте га водити.

— Али, ко ће ме заменити?

— Ма ко; Г-ђа Спржер, на пример..

— Добро, одговори Клара. Хоћете ли је питати?

— Хоћу, идем.

Марсел Прево.

(Превео с француског **Б. Л.**)

(Наставиће се)

ХРОНИКА

НАУЧНА ХРОНИКА

О течном ваздуху[1]

Ваздух је од вајкада био предмет испитивања, па је ипак врло много прошло док се успело да се дубље уђе у тајне његове природе.

Још од Аристотела, па све до краја 18. века, дакле за више од две хиљаде година како се испитује природа, нико се није смео да усуди и да помисли да ваздух није прост елеменат. Један од оних четири, који се сматраху као основни састојци свију земаљских тела. Тек је Лавоазије 1775. године извршио прву анализу ваздуха и нашао да је он смеса кисеоника и азота.

Данас знамо о ваздуху много више. Познато нам је не само да он није елеменат (у хемиском смислу) већ, да у ваздуху сем кисеоника и азота има још и водене паре, угљене киселине,

[1] Мислили смо да ће интересовати наше читаоце да дознаду што о овој новој и врло интересној ствари, зато смо замолили Г. Писца да из свога ранијега предавања на Универзитету извади најинтересантнија места, те да их дамо својим читаоцима.

При изради предавања и овог чланка, писац се служио овим делима:

1. Erdmann. — Lerbuch der anorg. Chemie 1905.
2. Heumanns Anleitung zum Experimentieren. 1904.
3. Jaковy A. — Flüsige Luft 1907.
4. Лозанић. — Реформација хемије.
5. Luhman. — Die Jndustrie der verd. u. verflüssigten Gase. 1904.
6. Neueste Erfindungen u. Erfahrungen. XXIII Jahrg.
7. Novicki u. Meyer. — Flüssige Luft 1906.
8. R. Piktet. — Theorie der Apparate zur Herstelung flüssiger Luft. 1903.
9. Spies. — Flüssige Luft u. tiefe Temperaturen 1905.

амонијачних соли, озона, водониксупероксида, а у најновије доба уверили смо се и у присутност тако званих племенитих гасова: аргона, хелијума и др., и проучили смо у њему и безбројне микроорганизме, који су узрок врењу, труљењу и великом броју болештина. — Па и то још није све. Ми смо сада у стању да, кад год нам се усхте, сазнамо и то, колико од тих састојака има у ваздуху, као и још много што шта друго о њему.

Стари су мислили да се ваздух може претварати у воду, а вода у земљу, и обратно. — Такве заблуде долазиле су отуда што су они, посматрајући честе појаве кондензовања водене паре у воду, погрешно схватили суштину, верујући да се то ваздух претвара у воду. — Кад су још видели да после искуване воде увек остаје у судовима чврста маса, довољно им је било па да закључе да се и вода може претварати у земљу.

Данашњи научари начисто су с тим, да је водена пара само друго агрегатно стање воде, као што је и сам лед, и кад су проучили узроке промене агрегатних стања, упитали су се: могу ли се и сва остала тела јављати у сва три агрегатна облика, т. ј. у чврстом, течном и гасном стању.

Прво су пали на мисао, да ће од гасова добити течности кад би гасове јако расхладили, па су онда покушавали то исто компримовањем (сабијањем у јаке металне судове). Негде су успели, али код многих гасова нису добили жељене резултате, и ако су често употребљавали и притиске од преко 3000 атмосфера. И онда су гасове поделили у две групе: на гасове који се могу претварати у течности, и перманентне, то јест такве, који ни под највећим притисцима не пређоше у течно стање.

Тек кад је Andrews, (1871.), скренуо пажњу на однос између температуре и притиска, успело се да се убрзо и перманентни гасови, огласе за неперманентне, или, боље рећи, да се сви гасови претварају у течности, а многи чак и у чврста тела. Дакле, само снижавање температуре, или само појачавање притиска не значе много у овој прилици; тек кад се једновремено и температура снижава, и притисак увећава, може се увек доћи до течних гасова. Границе на којима се то постиже назвате су критичне температуре и критични притисци. Тако је за угљену киселину нађено да је критична температура + 31·0°, са критичним притиском од 73 атмосфере; а за кисеоник и азот добивени су бројеви: — 118·8°, са 50·8 атм., и — 146°, са 35 атм.

Благодарећи проналаску тих критичних температура и притисака, добија се и ваздух у течном стању, и то на температури од — 194·5°, а под притиском од 125 атмосфера.

Први који су направили веће количине течна ваздуха, били су Pictet и Ceillet, (1877.) и за дуго је Кајетова машина важила као најсавршенија за добијање течног ваздуха. Њу је у новије време са свим заменила т. зв. Linde-ова машина.

Овом машином добивени течни ваздух изгледа сијераст, као вода замућена млеком. То долази од суспендованих кристалића угљене киселине и аргона, и с тога се течни ваздух пре употребе мора да процеди.

Свеж течан ваздух састоји се, ако не узмемо у обзир незнатан део ретких гасова, из 54% кисеоника и 46% азота. Због кисеоника изгледа по мало плавичаст. Та боја постаје временом све интензивнија, јер количина кисеоника у течном ваздуху непрестано расте, услед тога што течан азот врло лако испарава, тако, да ће после неколико часова у течном ваздуху бити већ око 64% кисеоника и према томе, дакле, само 36% азота. Ако је течан ваздух стајао само три дана, можемо слободно рачунати, да тада више не оперишемо течним ваздухом већ течним кисеоником, јер њега онда има око 94%. Данас се течан кисеоник по фабрикама тако и добија, — франкционисањем течног ваздуха. — Помоћу фракционе дестилације течног ваздуха и Рамсе је издвојио своје племените гасове: аргон, хелијум, криптон, ксенон и неон. Ова факта, која нас најочигледније уверавају да се саставни делови ваздуха понашају у њему као и кад су одвојени сваки за се, могу нам послужити као један доказ више, да је ваздух заиста смеша а не једињење разних гасова.

Температура течног ваздуха лежи веома ниско — 194·5° до 185° — отуда он на обичној температури увелико кључа. Због те особине течног ваздуха, имамо неколико необично интергсантних огледа. Пробајте да у течан ваздух завучете ма какав металан штап, течан ће ваздух одмах прокључати; додуше кључање ће се после неколико тренутака утишати, али само за часак, да се после понови још силније. Течан ваздух кључаће и на санти леда исто тако живо, као што вода кључа на најјачој ватри.

Голе прсте можете комотно умочити у течан ваздух, за тренутак, неће им ништа бити. Али, подржите ли их тамо дуже,

остаћете без њих, као да сте их подуже држали у кључалом гвожђу.

Због овако ниске температуре течног ваздуха, многа се тела у њему врло јако промене:

Течности очврсну: Жива се врло брзо у њему тако стврдне, да се може после ковати као олово.

Ако се какво стакло с алкохолом спусти у течан ваздух, алкохол се поступно згушњава и најзад стине у пиктијасту масу. — После кратког стајања у течном ваздуху, стварају се у тој алкохолној стакластој маси најпре неколико, а мало после и читав низ власастих снопића и пукотина, и најзад се јављају бели кристални делићи. Кад се стакло извуче из течног ваздуха, одпочиње топљење најпре стакласте масе, а затим и беле супстанце. Канемо ли неколико капи апсолутног алкохола у течни ваздух, оне ће неколико тренутака трчати по површини течног ваздуха (Лајденфростов појав), а затим ће счврснути. — Чврст алкохол не гори, а кад се стакленим штапом удара по њему, чује се пријатан тон.

Етар у стаклету, потопљен у течни ваздух, стврдне се врло брзо у чврсте беле кристале, а чим се стакло извуче, етар се опет претвори у лако покретљиву течност.

И лигроин очврсне у течном ваздуху у белу кристалиничну масу, која се опет претвори у лако покретљиву течност, кад се изнесе напоље.

Гасовита тела, као угљен диоксид, ацетилен, сумпор диоксид, хлор, амонијак, хлороводоник и т. д. могу се врло лако претворити помоћу течног ваздуха у течности, па шта више чак и у чврста тела.

Счвршћавање гасова служи данас као најподеснији начин да добијемо неки гас у чистом стању, нарочито онда, кад имамо да издвојимо из њега примешане гасове, који се дају кондензовати много лакше или теже него тај гас.

Па и чврста тела јако промене своје особине утицајем течна ваздуха. Тако, кад у течан ваздух бацимо цвеће, грожђе, канап или лопту од гуме, после неколико минута тако ће очврснути, да се могу чекићем разбити у најситнију парчад. Подржимо ли и најеластичнији балон од гуме минут два у течном ваздуху па га после бацимо на земљу распрснуће се у мале комадиће, као да је од стаклета. А најфиније кожне рукавице,

ако су само неколико тренутака постојале у течном ваздуху, могу се после тога спрашити у најситнији прах.

Но ово су све била чврста тела нежније природе, а према течном ваздуху не остају индиферентни ни сами метали.[1] Тако н. пр. оловна жица, која се иначе врло лако вије, у течном ваздуху постане врло крта; а кад се изнесе, даје се опет истезати. Звонце од олова не звони, а ако се напуни течним ваздухом и остави да ваздух из њега испари, звониће врло пријатно, као и свако право звонце.

Обојене материје мењају своју боју у течном ваздуху:

Цинобер и менигс у епруветама, потопљени у течан ваздух добијају отворенију боју; спрашени сумпор постаје врло брзо сасвим бео (сумпорни кристали губе лаганије своју жуту боју); црвени раствор калијум бихромата счврсне се и постане отворено жут: угасито црвени алкохолни раствор јода (тинктура јода) прелази у жуто црвен; ружичасти раствор јода у хлороформу счврсне се у белу масу, алкохолни мрко црвени раствор брома пређе у отворено жут. — Ако се најзад, онај познати жуто зелени гас, хлор, осушен унесе у каквом цилиндру у течан ваздух онда ће се од њега створити најпре отворено жута течност, која се врло брзо стврдне у беличасто жуто чврсто тело. Бром, врло лепа угасито црвена течност, претвара се утицајем течна ваздуха у црвенкасто жут прах.

На овако ниским температурама, као што је температура течног ваздуха престају врло многе хемиске реакције, па и оне, које су иначе врло бурне. Тако н. пр. кад у пехар са течним ваздухом спустимо једну епрувету, у којој има неколико сем.³ 25-процентне соне киселине, па онда, кад се већ та киселина претвори у гумасту масу, бацимо на њу једно парченце натрпјума, неће у први мах наступити никакво дејство. Али, ако се сад све то метне под стаклено звоно; течни ваздух испариће брзо, а чврста сона киселина за кратко време загрејаће се околном температуром и постаће опет течна, и чим то настане блеснуће пламен и чуће се прасак од реакције која је наступила, као што видимо, тек на много вишој температури. — Дакле и у овој се прилици потврђује стари закон алхемичара: „Corpora non agunt nisi fluida.“

Мање или више том угодном извору за овако ниске тем-

[1] Живу смо већ поменули код течних тела,

пературе морамо бити благодарни за многе успехе, који су у последње време учињени у хемији. Нарочито су од великог интереса радови Fischer-a и Armstrong-a, јер су нам показали да многе хемиске реакције испадају за руком тек при потпуном осуству воде у телима која се једине (овде је то постигнуто употребом чврсте соне киселине). Тако се на тај начин успело, да се добије теориjски квантитативно β-ацетохлорглукоза у кристаластом стању, а она је дотле била позната само као сируп. Тако је добијена и кристаласта ацетохлорглукоза као и ацетохлоргалактоза, и сада нам је прокрчен пут за стварање безбројних синтеза једињења шећерне групе.

Још у почетку сам поменуо да течан ваздух садржи врло много кисеоника, и с тога се он понаша готово као и кисеоник. Тако, ако покушамо да у течан ваздух унесемо зажарено дрвце, оно ће још над њим живље запламтети, а у њему ће, и у ркос онако ниској температури, распрштати се у безбројно светлих варница.

Водонични пламен лелуја се и кад се увуче у течан ваздух; том приликом ствара се вода, и она се у течном ваздуху одмах претвара у ледене капљице.

Ако уваљамо фату у прах дрвенога угљена, па је затим прелијемо течним ваздухом, добро изгњечимо дрвеним штапом, и тада оставимо да течан ваздух толико испари, да она изгледа сува, па јој принесемо запаљену свећу, фата ће због оно мало заосталог упијеног кисеоника моментано букнути великим интензивним пламеном, као да је нитроцелулоза, а ако је запалимо праскавом живом, експлодираће као динамит. Дејство оваквог експлозивног пламена ужасно је, јер се уз експлозију, као и код најбризантнијих експлозива (динамита), на мах створи огромна количина гасова, само што они овде постају из течног ваздуха, а не из неких нарочитих препарата.

При бушењу Simplon-тунела употребљавали су у место уобичајених динамитних смеса и распрскавајуће сресто Oxiliquit. То су чауре од дебеле хартије накваљене течним ваздухом и напуњене фатом и дрвеним угљеном, а пале се јаким капсламаод праскаве живе.

Нема сумње да ће се временом употреба течног ваздуха згодно проширити и на разне гране ратне технике,[1] као што

[1] Опите у том правцу већ увелико чини Dr. Will, директор централних хемиjских института за немачке малодимне барутане у Neu Babelsberg-у код Берлина.

је већ пустила прилично јак корен у домаћу индустрију, јер течан ваздух налази примене и као врло практично сресство за освежавање атмосфере у локалима где се ваздух брже квари, и као згодан материјал за одржавање меса и других намирница које се морају носити лађама на веће даљине, а може се с правом очекивати да ће, због велике енергије коју у себи крије, заменити у многим приликама и парне, електричне и бензинске моторе, јер су први кораци у том правцу већ учињени.

Примена течног ваздуха у практици има врло лепу будућност, а за науку је он од неоцењене вредности јер смо проналаском течног ваздуха у стању да се данас користимо много већим обимом температуре, него до сада. С једне стране температура коју нам дају Моасанове електричне пећи (преко 5000°), а с друге стране температура течног ваздуха (—194°) која нам је омогућила и прављење течног водоника, чија тачка кључања (—235°) није баш тако далеко и од саме апсолутне нуле (—273°), учиниће да боље упознамо многе особине ових многобројних тела са којима се сусрећемо, па и да објаснимо врло многе до сада не објашњене природне појаве.

Драг. Ј. Ј.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

О приповеци о девојци без руке, поводом одговора г. Павла Поповића на моју критику, штампану у „Делу“ за децембар прошле године.

> Les contes modernes... proviennent par tradition directe des contes du moyen âge.
>
> **H. Suchier.**

I

Неколико месеца после моје критике на академску студију г. Павла Поповића о „Приповеци о девојци без руку“ г. писац је у последњим бројевима „С. Књ. Гласника“ за 1 и 16 мај и 16 јун штампао свој одговор. И ако сам из раније сазнао да ће тај одговор бити „популаран“, нисам очекивао да ће он у оволикој мери и по тону и по аргументима бити написан за нашу ширу публику. То ме увелике поколебава у доброј вољи и доброј вери коју сам имао према г. Поповићу пишући своју критику. Но ја ћу се и овом приликом трудити да одржим објективни, критични тон, који ми је и пре прибавио признање и интересовање — стручнијих кругова но што је онај, коме се г. Поповић обраћа. Осим тога ја ни у политичкој борби никад нисам улазио у личну препирку, јер је и на том пољу осуђујем. У науци јој апсолутно нема места. Према том ја ћу се овде ограничити у личном спору поглавито на оним моментима који су за оцену спорног питања од значаја. Ако буде ипак какве оштрине њу ће изазвати само тежина грешака г. Поповићевих.

Тако одмах у почетку пре прелаза на главну тему принуђен сам исправити неколико крупних нетачности у цитатима, које је г. П. употребио из моје критике. Г. П. је мени замерио да сам га на

неким местима рђаво разумео — рђаво га нигде нисам цитирао. Шта ћу сиромах! ја га тако и сад разумем. Могао сам по писменој изјави г. Богдана Поповића, врло строга критичара превода са енглеског, да га изненадим врло лепим разумевањем и преводом чак и „врло тешких места“ Шекспирова „Магбета“, а не могу да разумем сасвим просте реченице г. Павла Поповића!

Но то је ипак много мања погрешка од оних које је г. Поповић према мени починио, дозволивши себи, у науци недозвољену слободу да моје речи и реченице нетачно, неверно цитира и да на таким неверним цитатима оснива своје одвећ смеле насртаје. Ево одмах примера:

Нигде ја нисам ни рекао нити помислио да се оних двадесетак разних средњевековних обрада приповетке о девојци без руке налазе у византиској књижевности. Г. Поповић ту тврдњу заснива на својој претпоставци да сам ја тако што помислио. Он зна шта сам ја помислио! Он каже: „и Г. Ст. лепо понови да је та тема у Средњем Веку имала поменуте обраде, али ипак однекуд замисли и схвати да се те обраде налазе у византијској књижевности а не у општој средњевековној, па онда мене (г. П-а) пита што те византијске обраде нисам доводио у везу са српским веренјама“ (С. К. Гл. 690). Међу тим највећи лајик могао би ми потурити тако нешто само тако ако би помешао, односно заменио мој израз: византијске грађе са изразом: византијске обраде. А то тек ваљда није дозвољено. Јер и последњи мајстор зна да грађа и обрада није једно исто. Но Г. П. не само да је то учинио, т. ј. да је у мојој реченици при интерпретацији заменио реч грађа, речју обрада, он је и даље отишао, он је цео почетак и средину моје реченице коју цитира просто изоставио, и место тог метнуо три тачке. Он наводи моју реченицу овако:... Неби ли можда извор српских манекина ваљало пре доводити у везу... са тим византиским грађама? То је питање на које г. П. остаје дужан одговора“. (С. К. Гл. 689). За тим још реч грађа замени: обрадом, као што сам мало час навео. Међу тим то место у тачном наводу гласи: Колико се Боманоаров роман индивидуално одваја од тих двадесетак разних обрада, колико је у њему византијског елемента и не би ли српске Манекине ваљало пре доводити у везу, паралелисати их са тим византијским грађама? То су питања, на која г. П. остаје дужан одговора („Дело“ 410). Сваки пажљивији читалац може ту византиске грађе довести у везу што је и у мом тексту учињено свезом (конјукцијом): и — само са византиским елементом, т. ј. помислити на византиске грађе ове при-

поведака које сачињавају византијски елеменат у западно-европским обрадама ове приповетке и због којих се она сматра да је византиског порекла. Нарочито би то морао помислити стручни испитивалац ове приповетке, у којој долази тема родоскврне љубави оца према кћери, па спаљивање живих лица и, по том, мртвих ствари, па маћичка аљина, па чудотворно повраћење одсечених удова, најзад прстен као знак за упознање и друге теме, не само једна тема, коју извесни ауторитети сматрају као византијског односно оријенталног порекла. Па ако се из тих грађа, из тих тема могле на Западу развити разне версије приповетке о девојци без руке — не може ли се као вероватно претпоставити да су те теме, те византиске грађе и код нас, на путу за Запад, а под непосредним утицајем блиске Византије могле изазвати сличне версије, а нису се те версије морале у нас развити тек накнадно, као, при повратку са Запада? Да нема књижевних византиских извора, то стоји и у Париса (Lit. franç. du moyen âge, p. 84) — за то нисам имао и немам потребе гледати у Крумбахера, — па када Парис и покрај тог што нема византиских писаних, књижевних извора претпоставља византиско порекло ове приповетке он то може чинити само тако, што или замишља да је књижевних извора морало бити па се изгубили, или, што је још вероватније да су извори те приповетке могли бити и ван-књижевни, популарни, традиционални — на које г. П. на жалост скоро никад и не помишља, сем кад му се сами натуре.

Ако је г. П. немајући осећања за овакве суптилности истакнутог питања, могао прећи без и једне речи чак и не споменувши мишљење о византиским темама ове приповетке, то му је могло олакшати посао, и ако је чудновато да он решава питање о изворима читаве групе наших народних приповедака, а не осврће се на једно од главних мишљења о карактеру и општим изворима свих сличних по теми народних и књижевних приповедака у Европи. Само то му није могло дати права да у свом одговору мени, који сам се потрудио наћи то мишљење о византиском пореклу манекинских тема и створити о њему неко своје мишљење, чини и врло мало духовите и у крајњој мери некорисне примедбе.

Још је несретнији био Г. П. са својом другом примедбом, којом је хтео илустровати моје неразумевање. Одма и опет нетачан цитат. Ја изрично кажем и имам добрих разлога да то кажем: „Јесу ли могли жонглери певати један роман (роман, г. Поповићу!) дуг 8590 стихова? Г. Поповић то најпре наводи тачно, а две стране за тим овако: он (т. j. ја сиромах!) се пита да ли су жонглери могли пе-

вати песме дуге 8590 стихова (С. К. Гл. 772). И онда г. П. приповеда ствари, које већ и врапци по крововима знају, о дужини јуначких песама — chanson de geste-a. Сад бих ја могао изводити да г. П. и сад још не појима ону општу, генералну разлику између романа и chanson de geste-a, која је чинила да се и много дужи chanson-и могли певати и певали, а и краћи романи од Манекине по правилу се нису певали. При том ја своју интерпретацију не бих морао заснивати на неверним цитатима, јер г. П. изрично каже: „Манекина је сама по себи, изузетно од већине других јуначких песама, само један епизод“ (С. К. Гл. стр. 773). То значи да г. П. изузима Манекину од већине других јуначких песама по томе што је она један епизод. По другим карактерима она је што и јуначка песма, но по том је изузетак! Па за што се она онда броји у романе, за што ју је и г. П. називао једнако дотле романом? Пример г. П-а не може ме нагнати да и ја овде правим ђачку екскурзију. Ја ћу радије претпоставити да је г. П. у својој претераној и непотребној ревности да открива моје незнање, и овде учинио један од многих својих лапсуса, но да г. П. не зна ствари које ја радо претпостављам код иоле бољег романисте. Истаћи ћу само једну крупну разлику. У шанзонима су, одговарајући темама им, епизоде са свим лабаво, неоргански спојене, може их бити више или мање и у једној редакцији једног шанзона има често по неколико хиљада стихова више но у другој. Роман је, и опет напомињемо, по правилу органскије компонован, има јединства и епизоде су чвршће уткане једна у другу, и не дају се искидати из заједнице, цепкати, свака за себе истицати и приказивати. Свуда ту додајем: по правилу, да не би г. П. сматрао ово као неке апсолутно утврђене норме, којих ја у литератури у опште не познајем и жалосно је да ме г. П. нагони да то морам и да изјављујем, када он чак и моје напомене, моја питања која траже објашњења претвара у неке аподиктичне тврдње и помоћу лажних цитата онда на њима очитава, врло слабо при том, своју ђачку лекцију.

Г. П. се сад после моје закачке за његову претпоставку да је жонглер могао донети „Манекину“ Србима, нашао побуђен, што је по мом мишљењу одма у почетку требао бити, да мало опширније расветли пут и начин како је жонглер могао донети „Манекину“ Србима. На жалост ми не можемо ни његову садашњу експликацију примити без крупних примедаба. Хотећи сад преставити да је он замишљао да се „Манекина“ певала у облику chanson de geste-a, а не по Бомаоаровом тексту (— ја не увиђам за што је г. П. овде

морао ретерирати где сам ја само питао, а не побијао) — г. Н. је био несрећан да се позове на то како је жонглер могао Манекину извадити „из јуначке песме која је њу садржавала“ и пошто се она „не налази у облику јуначке песме друкчије него као епизод једне врло велике јуначке песме, од 55.000 стихова, такозване песме о Херпину“, — дакле из Херптина. Но ми нећемо да правимо овај логички закључак, да не би г. Н. накнадно опет изјављивао да се „Манекина“ могла садржавати и у неком другом, сем Херпина, шансону, који се на пр. изгубио. Таким ненаучним накнадним изјавама дабогме онда никад краја. Но када је г. Н. већ споменуо Херпина, он је имао дужност да каже, да истакне да нам „Манекина“ у том облику, у ком је у „Херпину“ сачувана није могла доћи, т. ј. није могла бити извор леринској приповеци. Јер погрешка је како говорити оно што је непотребно тако још више не казати оно што је неопходно потребно. А овде је веома потребно било рећи да се Манекина у Херпину знатно разликује од Боманоарове, што г. Н. изгледа, и не зна. До душе „Херпин“ није досад издан, но када га Сишије приказује по немачкој обради (Karl Simrock: Deutsche Volksbücher Bd. XI. p. 408—445) и при том цитира број рукописа тог шанзона у Париској Библиотеци, онда се и ми можемо ослонити на тај приказ, или још боље загледати у немачки текст. Да је г. Н. то учинио он би јамачно и сам видео крупне разлике ове Манекине спрам Боманоарове и неби могао преко њих ћутке прећи, као што чини. Неке крупније разлике ја ћу овде навести:

Краљ, за казну што му кћи неће да одговори на љубав наређује да се спали; но великаши израде да се она прогна и то у пратњи штитоноше Дитриха (Тијерија), с којим прво лута по суву, за тим нађу неку лађу и одвезу се у Шпанију. Краљ шпански Оливије, који храни код себе говедара Елија и његову жену Беатричу, који су га као дете нашли у шуми и однеговали, налази, заволи девојку и узме је за жену против воље Беатриче помајке, дакле, а не мајке. Краљ јој да направити руку од злата. Краљица роди сина и кћер. Беатрича која живи и остаје и даље у краљеву двору мења писмо само при повратку гласникову. Спаљује се један варалица (fourbe), у место краљице коју изложе мору. Дитрих скочи у море да плива за њом и удави се. У Риму је приме у неко свратиште, хербергу. Њен муж долази у Рим заједно са њеним оцем, краљем од Кипра. Не само да се сакрије уплашена и од мужа и од оца но се и разболе. Упознање помоћу прстена којим се дете игра. На завршетку кувар спре-

мајући за ручак рибу нађе у њој руку краљичину, коју молитва папина споји са батајицом. Само последња три мотива имају неке сличности — ал не и истоветности са „Манекином“ Најближији јој је још моменат упознања, свих других једанајест истакнутих момената немају никакве сличности са „Манекином“, они су јој сасвим страни, они чине приметно крупне разлике између „Херпина“ и „Манекине.“ Сишије овај шанзон сматра као контаминацију, дакле не само као прост спој, између остатка старог шанзона о Херпину и Манекине (p. 82). Свакојако пак овај шанзонски облик Манекине није таки да би га г. П. могао наводити без изричног и врло широког ограђења. Према том ако би г. Поповићево мишљење о Манекипином извору леринске приче било тачно, оно би се могло оснивати само на паралелама између Бománoарове „Манекине“ и леринске приче и на могућности да је Бomanoаров роман допет био Србима. За сваку другу могућност ове зависности морале би се истицати нове, несигурне, произвољне претпоставке, а тих је у г. Поповића, и иначе, и сувише.

Сад по логици г. П-а даље: Жонглер није морао певати у једанпут цео шанзон, но извадити из њега — кад је одвећ дугачак, једну епизоду. Манекина се у шанзону не налази друкчије но као једна епизода (С. К. Гл. 773) — дакле жонглер је баш нарочито за једно певање могао извадити из шанзона Манекину. Ал судећи по немачком тексту Манекина у Херпину чини седмину текста, што према 55000 стихова чини мал'те не пуних 8000 стихова — а може ли се то у једанпут испевати? Можда и може, јер ко зна шта је све у Средњем Веку било могућно. Код западних народа где се једна песма певала по неколико дана, где се мистерије приказивале по недељу, по 20, 30 и више дана, могу се замислити и таке згоде које би омогућиле једно певање од 8000 стихова и ако то прелази границе могућег. Но може ли се то све тако лепо претпоставити и код нас Срба? Којом згодом је то могло бити, која је публика могла слушати у нас француског жонглера, или је било српских жонглера? Све то не можемо ми површно претпостављати, морамо имати за то нарочитог објашњења, ми, Срби у којих најдужа заиста певана песма једва чини седми део Манекине.

Но ни све ово не исцрпљује грешење г. Поповића. Он је отишао и даље. Из факта да су жонглери из дугачких шанзона обично вадили по једну епизоду за један приказ, г. П. закључује да је баш жонглер који је Манекину донео нама (ако је донео) могао донети баш нарочито ако је „повадио“ поједине „моменте“ из јуначке песме

која је њу садржавала, оне који припадају Манекини, само њој, а не целој песми“ (С. К. Гл. 773.) — го просто и разумљиво речено, значи могао је отпевати само Манекину а не певати целог на пр. Херпина. Ал то ни по којој логици не значи да је жонглер из Манекине могао повадити баш оне елементе, који ће у нас начинити леринску приповетку, и у нас се у том облику најлепше сачувати — а то ја питам. Манекина је сама и цела у оном шанзону готова, написана, садржана при том на завршетку Херпина и има просто само да се оцепи — жонглер нема да је ствара, но просто да је изводи; али из „Манекине“ има тек да се створи, из њених по целом тексту раштрканих елемената има да се развије леринска приповетка, многи елементи по замисли г. П-а имају да отпадну, многи да се замене другима и т. д. Када би то био један исти процес, онда бих ја могао закључити да је онај жонглер који је из Манекине извадио елементе леринске приповетке и г. Павле Поповић — једно исто лице, јер г. П. је први и једини, ово се да̂ позитивно утврдити, који је елементе леринске приповетке извадио из „Манекине.“

Као што видите не помажу ни неверни цитати, ни насилне интерпретације, ни ђачке екскурзије кад се о стварима пише без довољне обавештености или чак и са свим на памет. Ја бих могао занети и за г. П. — еву тврдњу да је Бомано̂арова „Манекина“ била раширена по свој Европи, но да пређемо и преко тог и преко многих других ситница ради крупнијих ствари.

Овим двема главним замеркама које г. П. чини мојој критици на које је употребио велик део своје површне духовитости, г. П. је додао још једну трећу и највећу. Њима је хтео утврдити да ја не разумем што читам и да не разумем поједина питања ове науке — овом трећом је хтео утврдити да ја не разумем основни принцип те науке. На жалост као у прва два случаја тако је и у овом трећем г. П. покушао да ми прво неверним цитатом потури своје несмисли. Моје мишљење да се леринска приповетка могла развити код нас, да није морала доћи са стране, а најмање из књижевних дела страних — г. П. жели приказати као апсурдно, и ако је оно са свим тачно. Када су могле постати на разним са свим удаљеним крајевима света потпуно независно, без икакве посредности или сеобе мотива, толике веома често фрапантно сличне приповетке, за што да се не може претпоставити да су се независно могле развити сличне приповетке у сличним културним срединама из сличних при том несумњиво општих, заједничких мотива? Када из ни-

чега заједничког може да се развије нешто слично, не може ли се нешто слично још лакше развити из једне опште, заједничке, сличне основе? Ја сам нарочито курсивом истакао да је то лако могућно тим пре, рекао сам, што индивидуалности у књижевности Ср. Века и нема а мотива има свега неколико којима се забавља књижевност целог културног света тога доба. Ја сам се позвао и на то да се ни данас сличности у литературама разних народа не могу тумачити само комуникацијом (истакао сам то: само!) и ако је данашња комуникација знатно развијенија но у Средњем Веку. Цитирајући то место, неколико реченица моје критике г. П. је са недозвољеном смелошћу просто изоставио баш та два најважнија пасуса, која сам ја нарочито још истакао. (Упореди Дело децемб. 1906, стр. 420 и С. К. Гл. 936) И ту је употребио прилику да изнесе своје наивне погледе о миграционој теорији, и ако још не прави разлику између сеобе целих приповедака и сеобе појединих мотива, и не примећује колико је комично примењивати теорију о „мисли народа" само на географски удаљене приповетке (на пр. китајске и српске! наводи г. П.), када је она веома важна и за географски ближе приповетке, код којих се не да утврдити зависност, и за још многе друге ствари, о којима се са г. П-ем не може расправљати јер за г. Поповића чим једна популарна приповетка има сличности са каквим средњевековним текстом одма настаје питање: „Зар нећете узети да она приповетка произлази из тога текста"? (С. К. Гл. стр. 939). Нећемо, г. Поповићу! ако немамо нарочитог разлога да верујемо у књижевни извор те приповетке, и ако популарни карактер и извор њен није сасвим искључен. Но о томе доцније.

Морам само напоменути да се моје излагање није односило на мисао народа, колико на утицај културног нивоа на развитак прича — један моменат који је између осталих и Симрок полемишући са Бенфејем с нагласком истицао и чија је важност несумњива. Том приликом сам указао и на појав накнадног улажења легендарних момената у сирове, популарне приче, један појав који је с више страна истакнут, па на пр. врло учено и од Келбинга (Kölbing) у издању Амиса и Амилеиса. Тај појав се да посматрати и на верзијама наше теме, која се од првобитне, сирове народне приче развила до последњег, у времену, споменика талијанске верзије La Penta manomozza из XVII века, која је како каже Гоф (стр. 33.) добила облик једне вилинске приче (the form of a foiry tale).

Овде пак долазимо на једно у крајњој мери жалосно место. Да би доказао како ја не разумем ни Париса, којега наводим у потврду својег

мишљења, г. Поповић је од своје стране експлицирао цитирану мисао Парисову, представљајући је као фаталну, трагичну за мене! да ме после тога чисто сажаљева. Хвала Богу није ми потребно ничије па ни г. П-ево сажаљење, а фатум који је г. П. спремио мени излио се на његову главу. Ми смо видели како је г. П. погодио лепо — натрашке — шта сам ја мислио, видели смо како он савесно — изврнуто — цитира моје речи. Овде имамо пример како г. Поповић хоће боље од мене да експлицира Парисову реченицу, коју није ни прочитао у оригиналу и за коју не зна о чему говори и на што се односи. Ја морам ово да претпоставим, ма како то тешка погрешка била, јер ако претпоставим да је г. П. прочитао у оригиналу ону Парисову реченицу и, дакле, и Парисову студију о „Циклусу о опкладн" те дакле зна на што се Парисове речи односе, ако то претпоставим, онда је г. П. учинио једну тако велику, управо немогућу погрешку да ће и он сам радије признати — да је и овде говорио, експлицирао на памет, као и о „Херпину."

Парисова реченица у оригиналу гласи:
Les contes populaires que nous avons ne viennent pas des oeuvres literaires medievales: leurs sources les plus anciennes ne sont pas anterieures au XVI siécle. То значи: „Популарне приповетке које имамо не излазе из књижевних средњевековних дела: њихови извори и најстарији. нису ранији од 16 века." То казује или да извори популарних приповедака и најстарији нису записани пре 16 века. или да елементи популарних приповедака у колико излазе из књижевних извора нису старији од 16 века. Ово последње ми се чини приличније и ја сам за то у том цитату иза речи: њихови уметнуо у загради и под знаком питања. т.ј. књижевни. Срећним случајем је знак питања изостао. а г. П. је од своје стране превидео заграду и т.ј. и упао у клопку. Он то место експлицира овако: „Друга (то је ова) реченица не значи: „оне (популарне приповетке) не излазе из књижевних дела за то што у опште из ових не би могле изићи, него за то што су та дела позниједа постанка. ни једно из Средњег Века, ни најстарије пре 16 века." Курсив је овде г. Поповићев. За тим одма наставља: „А да су та дела старија. средњевековна, Гастон Парис би их, наравно. одма доводио у зависност са својим приповеткама: то је тако јасно." (С. К. Гл. 947 и 948). Ја не могу да верујем својим очима, не могу да се ослоним на своје схватање. бојим се да не разумем рђаво ово што стоји црно на бело. Ја дајем то место на прочитање другим факултетски спремним људима и они ми сви потврђују моје схватање. наиме: г. П. ту

тврди да књижевних дела ове теме т. ј. из циклуса о опклади нема пре 16 века. И тако не могући ни сам нити помоћу других разумети то место друкчије но што стоји црно на бело — мени остаје само овај закључак: или г. Поповић не зна о којим је делима ту реч, и онда је у крајњој мери нескромно да ми се натурује за неког судију; или он не зна у ком су веку писани француски романи ове теме и што је још горе, не зна у ком је веку живео — Бокачо, који такођер има једну новелу ове теме, и којега је на читав век и више пре открића Америке, пре почетка Новог Века већ обилато копирао отац модерне енглеске литературе, Џофроа Чосер, рођен око половине 14 века, а умро на прагу петнајстог века. Ово је тако огромна, тако пирамидална погрешка г. Поповића да је чисто невероватна. Но она је још већа у толико, што он ту своју немогућу, страховиту погрешку, ту своју пирамидалну заблуду триумфаторски потурује — једноме Парису!

Ово би довде могло бити доста да читаоци помисле какве тек могу бити остале ситније замерке г. Поповићеве, колико су и оне оправдане, научне и исправне. Ја ћу само ради прелаза на даљу расправу основног питања навести још некоје.

Да би умањио значај упознања помоћу прстена, које се налази и у каталанској приповеци а коме је он сам и дао специфичну вредност, знајући га само у „Манекини", и да би истакао већу сродност леринске приповетке са Манекином но са каталанском версијом г. П. изрично каже: „У леринској приповеци цар долази у воденицу, налази саму децу, позна у њих свој прстен, потрчи за царицом да је нађе, а она бежи од њега, крије се, боји се да он није дошао да је спали. Тако је исто у Манекини." (С. К. Гл. 945). Невероватна тврдња, кад и г. П. зна да се та сцена у „Манекини" одиграва у двору једног римског сенатора, са једним дететом и у опште са свим друкчије, а не тако исто као у леринској приповеци.

Г. Поповић ми се подсмева и што Petit de Julleville-а пишем Пти Жилвиљ (С. К. Гл. 946) како га изговарају оба ауторитета бечке романистике, професор Мајер-Либке и професор Бекер и то ми замера човек, који је Cuципе-а до последње стране своје књиге звао Сухиром, како га ја ни од једног романисте нисам досад чуо!

Г. Поповић ми замера што хоћу да говорим о изворима мотива у француским песмама Средњег Века и дајем неке опште погледе о темама о којима по његову мишљењу могу говорити „само научници па страни" (С. К. Гл. 942). Лажна скромност! Ја сматрам

за дужност не само да се обавестим о изворима главних мотива средњевековне европске књижевности, но и да о том створим себи једно мишљење и од те дужности никаква скромност не може ослободити никога па ни г. Поповића. Јер нескромно је напротив писати о изворима наших народних приповедака, којима у средњевековној књижевности има многих и крупних паралела, а немати ни обавештености а камо ли свог мишљења о изворима тих паралелних мотива у опште.

Г. Поповић је изволео тврдити (С. К. Гл. 945) и то како ја не разумем ни онај каталански цитат, нарочито оне „страшно“ неразумљиве речи: Pare meu! које наводим, и то не разумем ја који сам у тој каталанској версији нашао упознање помоћу венчаног прстена и недостатак сакаћења, што истиче и сам Сишије! И то да утврди г. Поповић који та два најважнија момента ове версије није опазио и ако тврди да ју је по сопственом читању познао. Можете мислити са каквом је пажњом и савесношћу г. Поповић читао и ту версију и какве су његове белешке, које је при том правио.

Г. Поповић ми замера и што тобож придајем недостатку сакаћења превелику важност. Међутим тај моменат Сишије назива важним (в. „Дело“ стр. 423), а Пимегру, судећи по наводу у Гофа стр. 16, тај моменат служи за одредбу друге групе (типа) у његовој подели, у коју групу он не рачуна „Манекину.“ Сам г. Поповић се у својој књизи задржао на том моменту и покушао објаснити разлику по њему између „Манекине“ и лериnske приче — са каквим разлозима то смо раније већ показали (в. „Дело“ стр. 413).

Г. Поповић ми је замерио што говорим „на равно с правим научницима“, међутим ја бих њему уписао у велику врлину да је он говорио — макар и налик на праве научнике, бар би изгледао озбиљнији, и не би подсећао на тон последњих београдских дневних листова. Том приликом је г. П. као врхунац моје нескромности истакао како ја „исправљам Сишије-а.“ (С. К. Гл. 942). Ја ћу и овде имати прилике да укажем на неке погрешке Сишијеове, које његовој изврсној, скроз научној расправи ове теме не побијају вредност. Прост разлог је том, што се и после Сишијеа писало и расправљало о овој теми, баш и под његовим подстицајем — те је то требало само прочитати. Ако сам ја одступио од Сишијеа, учинио сам тако да не морам негирати своје мишљење, јер сам то учинио познајући нешто новијег материјала ове теме и нарочито једну енглеску новију студију о њој (Dr. A. Gough: Constance-Saga, изашла у серији „Palaestra“ коју издају професори Брандл и Ерих Шмит, у Берлину

1902 г.). Међутим шта да се рекне о г. Поповићу који се у свему и једнако заклања за ауторитет Сишијеов када видимо да је он хтео поправљати Сишијеа, те је у битним питањима одступио од Сишијеа из простог разлога, што је с оном пажњом и исправношћу проучавао и цитирао и Сишијеа, са којом је читао каталанску версију и Херцина, и цитирао Париса и мене? Ми ћемо у даљој расправи навести још неки значајан пример, овде ћемо да кажемо само реч две о г. Поповићевој подели Манекина у два типа, при чему се он позива на Сишијеову поделу.

Ја сам поклањајући вере г. Поповићевој исправности прешао пре преко те поделе. Са садашњим искуством био сам принуђен вратити се опет на Сишијеа. И замислите. Сишије дели популарне версије ове теме у три типа: А, са 14 версија, В и С, са по 11 версија и свако са више индекса. (Види Сишијеов „Увод" у дела Бомано-арова страна 68 и даље, и Dr. Гоф, Констанца-Сага, стр. 7 и даље.) Тип С је по његову мишљењу још највише раширен међу Словенима (Сишијеов Увод стр. 69, Гоф. стр. 8). Сва три типа Сишије изводи из једног основног, општег, заједничког. Осим тога известан број — 6 — приповедака није се дао Сишијеу класификовати ни у та три типа. Откуд г. Поповићева подела у два типа? Из Сишијеа. То је Сишијеова подела литерарних, књижевних версија, за које он као и за популарне претпоставља један општи основни тип (в. Сишије р. 24 и 25 и Dr. Гоф. р. 14 и 15). Г. Поповић је просто побркао Сишијеову поделу литерарних версија у два типа: тип испосника (хермите) и тип сенатора са његовом поделом популарних версија у три типа, и то је могао тим лакше учинити што за њега размак између литерарних и популарних версија скоро и не постоји. И г. Поповић није ни свестан ове своје збрке, јер да је свестан јамачно се не би и за ово позивао на Сишијеа, или би бар објаснио за што он и за наше популарне версије узима Сишијеову поделу литерарних версија.

Још неколико ситница, па ћу завршити овај део свог одговора и прећи на други, у коме ћу изнети новог материјала о самој теми, који је г. Поповићу остао непознат. Јер пре тога, а после свега што сам досад ја о овој теми рекао мислим да се могу осврнути на г. Поповићево истицање мога дилетанства и према том непозваности да о овој ствари што говорим — један моменат који је г. П. сматрао за корисно навести прекорно одма у почетку свог одговора, рачунећи да ће свом одговору, ваљда, тиме прибавити више важности. Да бих илустровао тај прекор ваља констатовати ова факта: Г. Поповић је романиста по школи, по струци, а од пре неколико година слависта

по звању. Тема ове приповетке је по најстаријим очуваним изворима из Енглеске. Сишије и Dr. Гоф насупрот Парису и другима заступају мишљење о англосаксонском (староенглеском) пореклу њеном. Најстарији књижевни споменик ове приповетке, Vita Offae I записан је у Енглеској. Dr. Гоф је после Сишијеа и под његовим подстицајем нарочито испитивао везе ове приповетке са историјском повешћу мерцијског краља Aella и његова сина Eadwina из VI-ог века, и са епизодом Офе и Модриде у староенглеском епосу Беовулфу, најстаријем оригиналном споменику германском. У XIV веку је једну верзију ове приповетке на француском записао енглески доминиканац Никола Триве, па су је по њему обрадила два највећа песника енглеска тога века Џон Гоуер (Gower) и Џофроа Чосер. Природно је да ће човек стручније верзиран у енглеској литератури другоме коме је енглеска литература сасвим страна моћи баш у расправи ове теме користити. Ја се по судбини мало више бавим енглеском литературом но ико у Српству, што није толико моја заслуга, колико недостатак нашег школовања. И ја сам још прошли пут обратио пажњу г. Поповићу на Чосерову „Констанцу“, коју је могао врло лако проучити и у немачком, Херцберговом преводу. И у место да ми захвали што му указујем на један њему непознат извор и што сам у могућности да му укажем и на друге изворе и студије, г. Поповић мени, који сам свакојако много дубље зашао у струку једног англисте него он, пребацује дилетанство на једном ексквизитно англистичком предмету он, да поновимо, романиста по струци, а слависта по звању! Код таког појава заиста се мора питање о компетенцији запоставити питању о научничкој скромности г. Поповића. Она је у толико мања, што г. Поповић пребацује мени нескромност и ако ја никад досад нисам прешао границе свога знања, а г. П. је то више пута учинио, па и онда када је пре неку годину (в. С. К. Гл. 1903. књ. 9) писао он о Шекспировим темама у нашим популарним приповеткама. Најжалоснија страна и тога ретко необавештеног написа је та да се г. П. о Шекспиру обавестио из кратког и већ доста застарелог увода Delius-ова, а није ни загледао у једну за сваког, ко се баш овом темом бави, неопходну књигу Карла Симрока: „Извори Шекспира у новелама, бајкама, народним приповеткама“ и т. д. (Die Quellen des Shakespeare in Novellen, Märchen u Sagen etc. Bonn, 1872). Да је то учинио г. Поповић, он би у Симрока нашао масу популарних верзија Шајлокова мотива, од најстаријих времена, са свију страна света, па би ту сазнао како се тај мотив спојио са другим (женидба) и трећим (кушање верности мужевље — и прстен!) И за многе друге

наше популарне приповетке нашао би тамо драгоцених паралела. Осим тога о теми „Млетачког трговца“ у популарним версијама могао је он онда прочитати и фељтон у „Н. Сл. Преси“ од 15 јуна 1902 године, где је Dr. Милер, саопштио свој налазак Шајлока и Порције на усамљеном арапском острву Сокотри, јужно од Арабије. Dr. Милер је и ове године 28 априла у Преси саопштио даље, врло инструктивне арапске версије те каже.

Тако исто о Магбетовом мотиву, о покретању шуме могао је г. П. наћи паралела у Симрока, а невероватно је да он, саопштавајући српску причу с тим мотивом и ако се у њој изрично спомиње цар Соломон, и не помисли да ће то бити версија из оне у целој средњевековној књижевности добро познате легенде о „Цару Соломону и Моролфу“ (Марколфу)! Од једног слависте сазнао сам па по том и прочитао но тачну забелешку забацио, да се и проф. Јагић у једној од првих свезака „Архива за слов. филологију“ (I—III), осврнуо на ту тему с обзиром на саопштења сада већ покојног професора Веселовског, са чијим се именом тако често сретамо и у студијама оваких тема од првих светских научника.

Г. Поповић се осврнуо и на неко своје у једној реченици изражено мишљење о мојој поезији. Добро је што се бар г. П. на то своје мишљење осврће, када то нико други не чини. Ја мислим да према њему могу бити прилично равнодушан — јер је удешавано за неку свечану згоду, а могу то тим пре, што су о мени са студијом и претензијама озбиљне, објективне критике а не за неку згоду писали и М. Цар и Будисављевић и Беговић и Хаузер. Те се г. Поповић може, ако је рад, борити са тим именима око мене, а не са мном.

Г. Поповић је споменуо и једну белешку, која је како он вели узгред изашла о мени у С. К. Гл. Пре свега она није изашла узгред, но изазвата са свим нарочитим поводом, мојом оценом „Гордане“ од Л. Костића у Летопису, у којој је оцени мишљење тадашњег уредника С. К. Гласника г. Богдана Поповића о „Гордани“ побијано. То је било у почетку моје књижевне каријере, у исто скоро време када је г. Павле Поповић налазио по неку светлу идеју у мом ђачком напису о „Горском Вијенцу.“ Но та белешка није сметала г. Богдану Поповићу, да после ње пусти у свој лист много симпатичније белешке о мени, што је и био повод мом кратком сарадништву на С. К. Гл. И мени је смешно што чујем да се ја и по том па и за ову годину „водим у списку“ сарадника тога листа, и ако му од иступања г. Богдана П. из редакције никад ни једног реда нисам послао. Какво је томе „наравоученије“? — А сада даље к теми.

(Свршиће се) Свет. Стефановић.

БЕЛЕШКЕ[1]

КЊИЖЕВНОСТ

Д-р Владан Ђорђевић, **Српско-турски рат**, успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 год. — Садржина ове књиге је ова:

Књига прва: На граници. I Кнез Милан на Рујевици Објава рата. II. У очи прве битке. III. Битка на Мрамору. IV. После прве битке. V. Депеше и писма са других бојишта. Битке на Бабиној Глави, пред Ак-Паланком и на Великом Извору. VI. Наше узбуне и гости. VII. Турска офанзива на Књажевац. VIII. Наша демонстрација на Мрамор, IX. Битка за Књажевац. X. Велике и мале последице пораза на Књажевцу. XI. Борба пред Алексинцом. XII. Шуматовац. XIII. Књажевичка војска појављује се на Рсавцима. XIV. Последње битке на десној обали Мораве. XV. Ахмед-Ејубов Корпус одбијен од Алексинца. XVI. Битка над Прћиловицом. XVII. После прћиловачке битке. XVIII. На Бобовишту 30-ог Августа. XIX. Српско краљевство „с ону страну Мораве“. XX. Черњајевљев штаб у Делиграду. XXI. Главни напад српске војске на турску. XXII. Борба 18. Септембра 1876. XXIII. Октобарске битке. XXIV. Ђунис.

Књига друга: Преко границе. I. Код ђенерала Протића. II. Пред Св. Николу 1877. III. Мобилизација и концентрација. IV. Битка на Ак-Паланци. V. Пиротске битке. VI. После првих победа. VII. Освојење Ниша. V. VIII. Куршумлија и Самоково. IX. Из Моравске дивизије. X. Две последње победе шумадијског корпуса. Битка код Грделице. Битка код Врање. XI. На Чагру и код Ћеле-Куле. —

Целокупно дело у тринајест свезака броширано кошта десет динара, а повезано у лепим модерним корицама тринаест динара. Поједине свеске коштају по динар комад, само последња (у којој је дванаеста и тринаеста свеска заједно), кошта два динара.

О. Репић. **Говедарство**, 270 страна. 17 слика у тексту. Цена 2·50 дин.

Простим и јасним језиком изложио је г. Репић све што треба да зна сваки који се бави гајењем стоке. Нарочито је добра страна ове књиге, што је вођено рачуна о нашим приликама. Само нам се чини незгодно што се

[1] Ко од писаца или издавача жели да му се дело прикаже у овоме листу, међу белешкама или међу рефератима, нека изволи свој спис или своје издање уредништву овога листа послати.

у књизи, и ако је намењена сељаку, налази приличан број страних речи: као екстеријер, атавизам и т. д.

Берлински Уговор и питање о народности, с погледом на Кнежевину Србију, написао Жив. М. Перић, превео с француског Н. Станаревић. Београд, 1907. Цена 0·50 дин.

Из „Архива за правне и друштвене науке" оштампана је у засебну књигу г. Перићева расправа, чији натпис горе исписасмо. Још 1900. године, ова је расправа штампана у париском правном часопису „Revue générale de droit international public", а сада, ево, излази и у српском преводу.

У овој књизи Г. Перић расматра трећи случај задобијање народности путем анексије. Сем теоријских разкагања, Г. Перић се поглавито задржао на приватно-правном положају становништва у анектованој области. Пошто њихов положај није регулисан ни Берлинским Уговором, ни специјалним конвенцијама између Србије и Турске, то је потребно за овај случај чути пишчево мишљење које базира на историјским и правним разлозима.

Не само правнике и оне који студирају међународно-приватно право на Универзитету, већ и шире кругове читалаца може интересовати ова расправа. Цена је књизи 0·50 динара а може се добити у књижари Геце Кона.

Јелена Јов. Димитријевић. — **Фати-Султан.** Београд, 1907. год. стр. 180. Цена 1·50 дин.

Госпођа, већ позната плодна списатељка, дала нам је и у овој књизи, као и у свима ранијим приповеткама, слику жена са Оријента у ново-ослођеним нашим крајевима, док они то не беху још.

Овде није циљ да хвалимо или кудимо госпођине способности у опште, али може се непристрасно рећи да је ова књига таква да ни у чем неће изменити њен већ стечен глас у нашој публици.

ИСПРАВКЕ:

У прошлој свесци „Дела", у реферату о „Ромеу и Јулији" поткрале се ове крупније омашке: ст. 417, други ред од горе: сувише, требало дођи: два пут; на истој страни 17-ти ред од доле место: увек, треба: док; стр. 418, десети ред од доле треба: Маријев лексикон (Murray'e Engl. Dictionary): стр. 420, петнајсти ред од доле место: Фауне, треба Флоре.

Власник и уредник **Др. Драгољуб М. Павловић**

(Дубровачка ул. бр. 17.).

Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 44. Август, 1907. год. СВЕСКА 2.

ПРАВНА ПРИРОДА УСТАНОВЕ ВЛАДАОЦА[1]

од
Живојина М. Перића
проф. Универзитета

§ I Напомена

У својој расправи „Уставни владалац“, штампаној у београдском часопису Глас права (јануар, 1904. год.), ми смо истакли ову мисао: да је владалац, у уставним монархијама, обавезан вршити оне функције које су му уставом прописане. Ово смо, пак, извели отуда што је и владалац једна државна власт.

А несумњива је ствар да ни једној власти није остављено на вољу да врши или не оне послове који су, било уставом, било законима, стављени у њене атрибуције. Овим хоћемо да кажемо, да свака власт мора те послове вршити. Тако на пр. суд, под условом само да је за дотични спор надлежан, не би могао одбити да овај извиди и реши. Кривични законик предвиђа чак и казну за судију који, ма из каквог разлога, не би хтео пред њега изнесени случај расправити (§ 120.).[2] Француско законодавство назива такву радњу: le déni de justice и подвргава је кривичној репресији (чл. 185. кривичног законика). Управни чиновници би одговарали дисциплински, по закону о чин. грађ. реда, ако своје функције не би отправ-

[1] Уредништво „Дела“ не дели погледе изнесене у овом чланку, али му радо даје места да би се чуло и ово мишљење нашег уваженог сарадника и признатог научног радника.

[2] Не треба мислити да се од овога правила одступа, ако је судија изузет или ако је ненадлежан. Јер, тада судија не функционише, не стога што би он то хтео, већ зато што му то закон забрањује. У тим случајевима судија је раван појединцу, т. ј. у њима он није власт, те се отуда не може ту ни говорити о правилима која важе за власт.

љали (§ 42. тач. 5. зак. о чин. грађ. реда). Разуме се да би чиновник, у случају невршења свога званичнога посла, могао одговарати евентуално и кривично. Под исто правило потпада и законодавна власт, са том само разликом што то правило овде нема санкције: пошто је законодавна власт суверена, то она не би могла, за невршење својих законодавних функција, бити кажњена. Могућна би била једино политичка казна за народне посланике које би бирачи, на новим изборима, одбацили, ако су они у узалудним препиркама пробавили један део или и целу сесију скупштинску, запостављајући плодан законодавни посао. По том принципу да свака власт, па и законодавна, има обавезу да врши своје послове, можемо, бар у начелу, рећи да посланици који, у скупштини, праве опструкцију и тиме спречавају ову да отправља своје уставне функције, ризикују да изгубе народно поверење. И заиста један чист случај у коме посланика бирачи треба да одбаце то је онда, кад је он одговоран за нерад у скупштини.

Правило ово лако се да објаснити. Власт није ништа друго до манифестовање државне егзистенције. Она је оживотворење концепције која се зове држава. Отуда, ако би власти престале функционисати, и сама би држава престала. У једном друштву у коме не би било власти или у коме би власти биле неактивне — што је једно исто — могло би се говорити само теориски о држави. У самој ствари ње не би било.

Из овога излази, да органи власти, у колико је реч о њиховим функцијама, имају само дужности а не права. Органи власти имају дужност вршити оне радње у којима се њихова функција састоји. Због тога је погрешно рећи, како се то често чини, да извесна власт има право да то и то предузме: н. пр. да полициска власт има право да, у случајима које кривични законик нормира, стави неког у превентивни притвор (чл. 9. Устава и §§ 130. и 140. крив. зак.). Схватање у исти мах и опасно. Јер, ако је власт право а не дужност, онда, пошто је сваком титулару једног права слободно ово употребити или не употребити, један орган власти могао би, без повреде ма какве дужности, не вршити своје функције, а то значи да би, по вољи тога органа, држава могла делимично престати да постоји. Међутим, како је власт дужност а не право, то један представник власти не би могао ову не вршити. Могао би је само фактички не вршити, али не и правно, што значи да

би он био, и морално и по позитивним законима, одговоран, ако не би своје функције отправљао. А када је тако, онда ће и случајеви невршења функција од стране органа власти бити много ређи, другим речима, биће много ређи делимични престанци државе.

На основу свега овога ми смо, у поменутој расправи, и дошли до закључка да и владалац, као власт, има само дужности, то јест да он мора вршити функције које је устав ставио у његове атрибуције. Владалац који не би, било зато што би о карактеру власти имао погрешне појмове било из кога другог разлога, отправљао своје функције, вређао би једновремено и законе позитивног права (устав) и законе морала. А не може се рећи да је владаочева улога у уставној монархији чисто пасивна. Јер, као што смо казали, власт је инкарнација државнога живота, она је кретање, а не стагнација. Власт је, по својој природи, дакле нешто активно а не пасивно, што значи да и владалац, као власт, има исти карактер: он је, такође, нешто активно а не пасивно. Ако би власт могла бити и пасивна, онда бисмо имали овакав резултат: држава делимично, то јест у границама пасивне власти, не би постојала. А држава је једна целина, од ње не могу постајати само делови. Иначе би могло бити и то: да суверена власт — а то је држава — може постојати цела или окрњена, што је немогућно. Суверена власт, која је окрњена, није суверена. Исто је тако и са државом: или она постоји цела или никако. Парцијелна држава као и парцијелна суверена власт то је немогућност или, тачније, апсурдум.

Свакако не може се казати: држава може постојати, и ако извесна власт има карактер пасиван. Јер, држава је скуп свију власти, због чега, ако само једна власт недостаје, тога скупа нема. А власт која би била пасивна не би била власт. Иначе, ако би власт могла бити и пасивна, онда би, логички, држава могла постојати при свем том што би све власти биле пасивне. А ово је немогућно, будући је сама држава нешто активно, живо, због чега и оно у чему се држава оличава, власт, мора бити активно. Држава омогућава човеку живот, а сигурно живот не може наћи услове за своје одржање у нечему што не би било активно већ би било пасивно. Не може животу смрт служити као подлога.

§ II Држава је дужност

Репрезентирани има исто својство као и репрезентанат. Када органи власти имају само дужност, то и држава, коју ти органи представљају, има, такође, само дужности. Држава нема, дакле, никаквих права. Отуда и сувереност државна није право. Јер, ако би сувереност била некакво право, држава би могла од овога права не чинити употребу, могла би не бити суверена. А држава која не би била суверена, не би била држава. Дакле, држава, ако би сувереност била право, могла би себе уништити. Уништење, пак, државе било би, у исти мах, и уништење човека, јер човек изван државе не би био у стању опстати, а још мање напредовати. Ако је, пак, одржање и усавршавање човека природни закон, то је и држава, која то омогућава, природни закон. А како закон значи нешто неминовно, што мора и треба да буде, нешто што садржи у себи појам дужности, то је и држава једна дужност. Сувереност државна је само последица те дужности. Како би држава постојала без суверености? Јер, ако држава има да човеку обезбеди опстанак и напредак, њој се морају оставити одрешене руке у изналажењу средстава нужних за постигнуће тих циљева. Ставити држави те циљеве у дужност, чинити је одговорном у том погледу, а ограничити је односно речених средстава, то су две пропозиције које једна поред друге постојати не могу. Због тога је неоснована теорија по којој би индивидуа имала некакво право наспрам државе. То би право било ограничење државне суверености, а то је, као што видесмо, негација државе. У осталом, метнути човека, ма и делимично, изнад државе, то би значило чинити човека, у извесној мери, од државе независним, рећи да му ова у тој мери није потребна. Ово се не може казати, јер откада се за човека зна, он је увек живео у друштву. Осим тога, ако би то било тачно, онда би државу ваљало, у граници у којој је човек изнад државе, уништити и човека државе ослободити. Тако да би ситуација била оваква: човек би парцијелно био у држави, парцијелно изван ње. Пре свега, таква ситуација се није никада видела, ни пре J. J. Rousseau-а ни после њега, што не иде у прилог тачности речене теорије. Затим, теорија нелогична и противна закону градације, закон по коме су у природи бића једна према другим савршенија односно несавршенија. Од минерала су савршеније биљке, од ових су са-

савршеније животиње, од ових човек. Што се државе тиче, она је или савршенија од човека, и тада човек у сваком погледу мора бити испод ње; или је, пак, човек савршенији од ње, у ком случају она мора бити испод човека. Али, што се не да схватити, то је да је човек делимично савршенији од државе, а делимично несавршенији, као што то представља школа природних права. Ми мислимо, да је држава биће изнад човека у свима обзирима. Савршенији облици су се јавили доцније од несавршенијих: било да је тачна поставка религије, да људи произлазе од једног прачовека, било да је основана теорија биолошка да се је човек јавио једновремено свуда тамо где су се стекли услови за то потребни, држава је, и у једном и у другом случају, познијег постанка, што значи да је савршенија од човека. Напослетку, држава представља суму физичких и умних снага оличених у људима, а сума (збир) је јача од сваког појединог сабирка. Тако да, на крају крајева, држава чини средину између човека и Бога. Много ближе, наравно, човеку него Богу.

Крајњи је закључак, дакле, тај да државна моћ нема граница, осим граница које јој сама природа (Бог) поставља; да, у погледу ње, човек нема никаквих права. Држава све може, осим тога да себе потчини човеку. Пошто она има дужност да егзистира, она не може ставити човека изнад себе, јер би се тиме уништила. Ником, па ни држави, није допуштено одрећи се својих дужности. Може се само право напустити, али држава нема овде права, као што смо то објаснили.

§ III Само појединац може имати права

О праву се може говорити тек пошто се уђе у домен слободе, а под слободом разумемо онај круг кретања који је држава, вршећи горњу своју дужност, загарантовала човеку. Колики је тај круг, то држава има да одреди, и како она постоји ради егзистенције и усавршавања индивидуе, то се при обележавању тога круга, држава, наравно, може руководити тим двема циљевима. Она га може, према схватању које у датом моменту културе влада, проширити или сузити. Тако, у ово време, у коме предоминира идеја слободе, држава тежи проширењу тога круга: разуме се да је човек тим слободнији што су границе, постављене његовом кретању, удаљеније. Али др-

жава би могла, ако би нашла да би то боље служило напредовању појединаца, тај круг смањити, што би се специјално десило онда ако би држава, укидајући приватну својину, подлогу система слободе, засновала колективизам. С погледом на њену сувереност, држава би то могла неоспорно. Шта више, то би јој била и дужност, ако би такав положај индивидуе налагали интереси бржега развића ове.

У режиму слободе идеја о праву обухвата ово двоје: 1-о. Човек се може слободом својом користити на тај начин, што ће се, у кругу државом означеном му, кретати по вољи, то јест што, у обележеним границама, може бити активан. Та активност се манифестује у физичким радњама његовим, при којима умни рад игра главну или споредну улогу. Умни рад игра главну улогу н. пр. код физичког рада вајара, а споредну н. пр. код физичког рада једног фабричног радника (радник-аутомат). У овој слободи кретања, која омогућава најбољи полет човекових моћи, физичких и интелектуалних, налази се, по данашњем појимању, најјача гаранција за његово усавршавање. Приватна својина, која је само последица слободе рада, физичкога и умнога, тесно је, дакле, везана са садашњом друштвеном организацијом. Уништење својине у колективистичком режиму, повлачи за собом ограничење слободе. А како је слобода, као што горе рекосмо, основно право појединаца, то се колективистички режим појављује у исти мах и као умањење броја појединих права човекових. 2-о, Човек може употребити слободу и негативно, не крећући се или чак и уништавајући се. Зато ми мислимо, да покушај самоубиства или покушај самоповреде не може бити забрањен, па, дакле, ни кажњив. Човек, дакле, може бити и остати пасиван. Ако би он морао бити активан, он не би био потпуно слободан. Ако би он своју слободу кретања морао употребити, онда слобода не би била право већ дужност. Ми смо видели да је слобода право, и да од права титулар његов не мора учинити употребу. Затим, како би држава могла нагнати човека на активност? Физичка сила у стању је само да спречи манифестовање наше воље, али она не може нашу вољу, ако ми то нећемо, покренути. Воља је покрет душе који се самим спољним утицајима, независно од самог субјекта, не може изазвати. Због тога се, у праву, обавезе in faciendo, ако су закључене intuitu personae, извршују принудно једино у виду плаћања накнаде штете. Међутим код оба-

везе in non faciendo могућно је и непосредно извршење: ту има да се дужник спречи да не чини оно што је обећао не чинити, а то је, као што горе казасмо, сасвим могућно. Дискутује се у теорији само о томе: да ли би се такво извршење слагало са принципом слободе.

По овоме правилу да човек може бити и пасиван, мора се допустити и религија која се састоји у томе да се живот проводи у верској контемплацији. Активност је ту сведена на најмању меру, јер се, по тој религији, савршенство човеково састоји у ослобођењу од свих телесних пожуда и прохтева и у сталној мисли о Богу. Le coufisme (суфизам) који су оснивали, на овим консидерацијама, неки musломански доктори у VII. веку, у Корасану (провинција персиска у близини Хиндостана) био је, дакле, само једна примена принципа слободе.[1] Рећи да је човеку слободу држава дала ради његовог усавршавања, а забранити пасивност, коју практикује известан појединац зато што налази да је баш то савршенство, то би било, мислимо, нелогично. Суфизам је, у осталом, једна философија и њега, као и сваку другу философију, треба допустити. Јер то значи допустити слободу мисли. Без слободе мисли не би могло бити напретка човечанства, пошто усавршавање индивидуе значи њено усавршавање, јачање, интелектуално. У физичком погледу човек није најсавршенији, будући има организама јачих од њега, те због тога човек не може ни тежити некој надмоћности, неком усавршавању у физичком смислу. Све што он треба, у овом обзиру, да чини то је да своје тело што боље развије ради свога умнога развића. И као год што у физичком свету надвлађује оно што је јаче, исто је тако и у интелектуалном: тачније, савршеније идеје побеђују слабије. Али зато треба дозволити свакој мисли да се манифестује, јер би се иначе могло десити да најбоља мисао не продре, стога што јој није било могућно — пошто јој је било забрањено да се манифестује — да се бори и да остале, мање јаке, идеје надвлада. Ничеизму, који хоће активност, борбу, како би оно што је солидније, савршеније надвладало и владало, у толико треба замерити што он одбацује садашње учење вере хришћанске као и учење философско о моралу, истичући да

[1] Gaston Bonet-Maury, Le Christianisme et l'Jslamisme у „Séances et travaux de l'Académie des Sciences morales et politiques" juin 1906, p. 77

његов надчовек не може бити везан, у својим акцијама, никаквим моралним прописима. Иначе је он тачан.[1]

Правило приватнога права, да се власник извеснога права може овога одрећи, јесте, такође, једна примена начела слободе, овако схваћенога. То правило постављено је, код нас у §.22. грађ. зак.. Што нови немачки грађ. зак. одступа у неколико од тога да је власник једног приватног право потпун господар његов, усвојивши установу познату под именом злоупотребе права (§ 226.), то је зато што се почиње осећати у приватном законодавству тежња ка социјализацији приватних права, тежња која проистиче из новије философије о карактеру права и о улози законодавца.

Не треба мислити да напуштање неког приватног права не може бити корисно по онога који га напушта. Има много прилика да је једно право основано само на строгом закону али не и на моралу. Зар тај факат да титулар једног таквог права ово одбацује не сачињава морално усавршавање овога? Н. пр. застарелост у приватном праву, било либераторна (Verjährung) било аквизитивна (Ersitzung), није јавнога поретка (d'ordre public), у томе смислу што се онај у чију је корист она навршена може је одрећи (§ 949. грађ. зак.). Ако се сада један богаташ одрече, у корист свога сиромашног суседа, узукапије, на коју он има право позвати се, зар у томе морал неће наћи задовољења? Зар се не може рећи да је тај богаташ учинио, у моралном погледу, један корак напред? Дакле, и неупотреба права може бити од утицаја на духовно усавршавање власника права. Зато кад је реч о праву (слободи), треба допустити и активност и пасивност.

На крају да додамо ово: да није лако повући границу између активности и пасивности, због чега, ако би се слобода схватила само као активност, а пасивност била забрањена, не би се знало шта је управо дозвољено а шта забрањено.

§ IV Како органи власти могу одговарати

Лако је увидети да одговорност органа власти може бити ангажована у ова два случаја: 1. Када он своју дужност: да

[1] Дарвин је Ниче за биолошки свет, јер је он изнео правило да, у том свету, савршеније феле потискују несавршеније. Или: Ниче је Дарвин за друштвене односе.

буде активан, врши погрешно, и 2. када је не врши никако, то јест када је пасиван.

1. Постављајући правило да је власт по својој природи активна, ми нисмо хтели рећи да је довољно да они који представљају власт буду активни ма на који начин. Радње органа власти регулисане су државом, т. ј. законом, што значи да ми под активношћу разумемо само нормирану активност. Ако је орган власти активан у физичком смислу, а у раду своме пренебрегава закон, за њега се не може рећи да као власт правилно функционише. Јер свака активност није таква да користи држави, у свакој активности не састоји се живот државе, већ само у извесној активности, а то је она коју држава сама одређује као манифестацију своје егзистенције. Иначе би све оно што је у природи активно, што се креће, било знак државног живота, то би значило идентификовати активну природу се државом. Орган власти, који се не држи у границама нормиране активности, престаје бити власт и претвара се у појединца, и то појединца најгоре врсте, онога чија је активност уперена против државе: радити противно закону то је радити противно држави. И активност појединца као и активност власти регулисана је, ограничена је. Држава и појединци у њој то је једна машина са одређеним кретањима. Држава је један свет у свету. Као што у великом свету, у васиони, све се креће по извесном реду, тако то бива и у малом свету, држави; и као год што у васиони настаје већи или мањи хаос, када се овај ред прекрши, исто тако и у држави наступи поремећај односа, са штетом било материјалном било моралном било и са једном и са другом, када се појединци не држе круга који је њиховом кретању обележен. Зато што орган власти, када пређе границе своје надлежности, губи карактер власти и представника државе и постаје појединац, чија радња државу не обавезује, енглеско законодавство и не признаје појединцима право на накнаду од државе за штету коју им органи власти учине приликом вршења њихове власти.[1]

Према овоме, и влададац може као и сваки други орган власти учинити кривицу која се састоји in commissio, а то је онда кад би он потписао закон или декрет противан уставу односно закону. У границама тако потписанога закона и декрета.

[1] Енглески правници веле: The King can do no wrong. (Краљ не може ником нанети штете). Краљ овде персонифицује Државу.

владалац постоји појединац, али са том разликом што остали органи власти, рачунајући ту и министре, могу да одговарају, за повреду устава или закона, и кривично, док владалац одговара само морално. Од ове одговорности владалац се не може ослободити по том основу што је закон изгласала скупштина или што је декрет потписао министар: то значи само то да је закон заједничко дело владаоца и скупштине, а декрет заједничко дело владаоца и министра и да је у првом случају, осим владаоца, одговорна и скупштина,[1] а у другом одговоран још и министар поред владаоца. Владалац овде сигурно одговара, јер је он ту активан: ставити свој потпис на нешто то је свакако активност а не пасивност. А сваки одговара морално за своју активност, осим ако не би био неурачунљив. Они који би тврдили да владаоци за своје потписе не одговарају ни морално, тврдили би тиме, у исти мах, да су владаоци неурачунљиви. Ми мислимо да ни сами владаоци не би желели такве адвокате!

Владалац губи потпуно карактер власти и претвара се у појединца, када обори устав и прогласи се сувереном. Али овде треба ово приметити: Владалац је ту појединац само дотле док

[1] Скупштина је кривично неодговорна за неуставне законе. Јер, ако предлог законски који је у скупштини изгласан и који је противан уставу није још потврђен од стране владаоца, он још није закон, те, према томе, немамо неуставног закона. Ако је пак потврђен, тада имамо, истина, закон неуставан, али његов је аутор законодавац који је као суверена власт неодговоран кривично.

За неуставан закон не одговарају кривично ни министри који су га владаоцу поднели на потпис: пошто је закон дело законодавчево, а не дело министарско, то, по правилу да нико не може одговарати за туђе дело, министри нису ту одговорни. Напротив, могло би бити речи о одговорности министара за гажење устава, ако не би владаоцу поднели на потпис у скупштини изгласани предлог законски, зато што би нашли да је он противан уставу. Јер да ли је нешто противно уставу или не, то цени законодавна власт т. ј. Краљ и Скупштина, а не управна. (В. чл. 118. устава од 1888. и чл. 49. Устава од 1901. кога нема у садашњем Уставу, не знамо зашто). Све што могу да учине министри који мисле да је законски предлог, у скупштини извотиран, противан уставу, то је да даду оставке. Али они не могу и остали министри и такав законски предлог не изнети владаоцу на потпис. У осталом изгледа нам нелогична установа, да владалац, без предлога министарског, не може да потврди закон. Закон је оно што хоће владалац и скупштина. Међутим, може се десити да те сагласности има па да опет нема закона, само зато што управна власт неће да изгласани предлог поднесе на потпис владаоцу. Управна власт спречава законодавца да формулише своју вољу!

други фактор, народ, не би признао, било изречно било прећутно (coactus voluit sed voluit), нов ред у држави. Од тога момента владалац би поново добио, и то у много већим размерама него пређе, док је био ограничен уставом, карактер власти, и сваки атак од стране појединца против њега био би атак на власт, дакле био би незаконит.

2. Када се дужност састоји у пасивности, тада се прекршење дужности састоји у активности и обратно, ако је дужност бити активан, онда је пасивно стање пренебрегавање дужности. Па како је дужност власти да буде активна, то се она греши о ту своју дужност, када остаје пасивна, када т. ј. пропушта предузети радње у чијем се извршењу њена функција састоји.

Ово исто вреди и за владаоца. Кривицу omissio може специјално учинити владалац у погледу оних државних аката за које министрима није потребан његов потпис. Н. пр. такав је акат допуна закона за коју би министар био овлашћен од стране законодавца. Можемо, у овом смислу, навести правила за ванпарнична (неспорна) дела од 1872. год. и правила за примену закона од 1874. год. којим је допуњена и измењена тач. 4. §-а 471. грађ. суд. пост.. И једна и друга правила донео је сам министар правде. Овде долазе и расписи упућени на управне чиновнике, којима министри коментаришу законе чије је извршење стављено у њихов ресор. Да додамо да, поред наредаба генералнога карактера које служе примени закона, постоје, тога ради, и специјалне наредбе. Такав би случај био када би н. пр. министар финансија издао налог да се извесном лицу допусти неки почек за наплату пореза.

За овакве радње министра владалац наравно не може одговарати, ако су му биле непознате. Специјалне наредбе за извршење закона владаоцу ће, махом, бити непознате, јер њему није могућно ући у све детаље функционсања државнога механизма. Али, и за ове поступке министара, за које њима по уставу није потребан потпис владаочев, владалац је одговоран, ако се оне са његовим знањем врше. Он је одговоран просто зато што тада те радње постају и његове. Једна радња коју смо ми имали спречити, коју смо били дужни спречити, постаје и нашом радњом, ако смо ми својом пасивношћу допустили да се она изврши. Пошто министри, у уставним монархијама, не могу остати на својим положајима, ако је владалац томе противан (чл. 133. Устава), то је, природно, владалац одговоран и

за оно што министри и без његовога активнога учешћа чине, само ако му је, као што мало час рекосмо, то познато било. Јер, отпуштајући неисправне министре, који својим радом вређају било устав било закон било државне интересе, владалац спречава њихова даља штетна дела, и vice versa, он се са њима и њиховим делима солидарише, када, остављајући их на њиховом месту, омогућава да они и даље погрешно раде.

Теорија немешања не ослобађа, према овоме, владаоца од одговорности за рђав министарски рад. Она може само да му одговорност ослаби, ако би се владалац такве теорије искрено држао, што ће, свакако, бити редак случај, кад се има на уму природа власти. Његов поступак био би у таквом случају само culpa, док би он био dolus, ако би владалац горњу теорију истицао, знајући да она није тачна. Разуме се да и та culpa и тај dolus излажу владаоца једино моралној одговорности.

Владалац, по овој истој логици, носи одговорност и за штетан рад скупштине. Ако би владалац допустио да скупштинска већина злоупотреби своју моћ на штету мањине, поништећи незаконито њене мандате, или спречавајући је у употреби њеног права слободне дискусије, он би носио, такође, одговорност за то. Исто би тако он носио одговорност и онда, ако би скупштина, замењујући законодавни рад партиском борбом, узалудно трошила време своје. Јер свему овоме владалац може да стане на пут, чинећи употребу од своје власти да скупштину распусти, власт која му је дата ради одржања у хармонији народне воље и скупштине. Нема сумње да се народна воља не може слагати са скупштином која гази закон или која је од себе начинила једну нерадну и бесплодну гомилу. Дакле, то су баш случајеви у којима скупштину владалац треба да распусти, што значи да, ако то не учини, он акцептира прећутно њен погрешан рад.

Друкчије ствар стоји, н. пр., са председником Француске Републике, јер он може скупштину (la chambre des députés) распустити само са пристанком Сената.[1] Али и тај председник би био морално одговоран, када не би, имајући пред собом једну онакву Скупштину какву смо ми горе претпоставили, бар покушао добити њено распуштање од Сената.

[1] В. Loi constitutionnelle relative à l'organisation des pouvoirs publics du 25 février 1875. Dareste, Les Constitutions modernes, t. I, p. 9 (act. 5).

§ V Прерогативе владаочеве погрешно се називају правима

Често се пута каже да владалац има „право“ да отпусти министра, да одбије потпис закона или декрета, да распусти скупштину (В. н. пр. чл. 54. Устава). Тако се изражавати, то је, као што смо видели, у основи погрешно. Јер владалац има права само као приватно лице. У овом погледу тачно је речено у Уставу да се „Од државног имања разликује Краљево приватно имање, којим Краљ слободно располаже за живота и на случај смрти, по одредбама грађанскога законика“ (чл. 178.) и у § 19. грађ. зак. да „И права самога Књаза и правитељства, која у овом законику извор и опредељење имају, хоће се по овом законику судити.“ Али владалац као власт има само дужности а не права, што значи, као што нам је то већ познато, да он не може не вршити власт уставом му додељену. Иначе ако бисмо били овде у присуству права а не дужности, онда бисмо казали да владалац може да задржи неисправне министре а да отпусти исправне; да одбије потпис за законите декрета а да га да̂ за декрет незаконит; да одржи рђаву скупштиноу а да распусти добру. И он би све то могао чинити чак и без моралне одговорности, пошто титулар једног права не може одговарати за овакву или онакву употребу свога права.

Међутим, напротив, владалац има за дужност да отпусти неисправне а да задржи исправне министре; има за дужност да потпише законит указ (ми претпостављамо да се владалац слаже са његовом опортуношћу) а да не потпише незаконит; има за дужност да распусти рђаву а да не распусти добру скупштину.

Из овога видимо, колику је погрешку учинио Уставотворац наш, када је казао, у чл. 54., да владалац има право да распусти скупштину. Он је, од једног општег интереса, да се скупштина када треба распусти и да се не распусти када не треба, начинио неку врсту својине владаочеве, којом би овај могао слободно располагати, па дакле и на другог пренети; он је власт јавног права помешао са влашћу приватнога права, дужност (дужност, коју сваки орган власти има, да врши своје функције) схватио као право; он је државу схватио као право, док је она као што смо видели дужност. По нашем Уставотворцу, држава би имала право да не постоји, да се уништи, па дакле и да, одричући се своје суверености,

метне индивидуу изнад себе, консеквенције до којих није ишао чак ни сам Русо по чијој је теорији државна субереност само ограничена природним правима индивидуе. Ми не велимо, да је наш Уставотворац на све ово мислио, употребљујући реч право у место речи власт. Вероватно да је он тај израз узео без великог размишљања. Али, ако би се претпоставило да га је он употребио намерно, да би показао да владаочеве функције не сматра као дужности већ као право, онда би се из те поставке могле извући малочашње дедукције.

Владаоцу, као власти, додељено је извесно кретање, извесна активност. Он је дужан да буде активан, на име онда када као власт дејствује. Иначе је пасиван. Ово значи да владалац, као власт, функционише с времена на време, ритмично. У међувремену он је неактиван, јер тада није власт, или, тачније, тада се његова власт не манифестује. Главно је то, да, када он дејствује као власт, он је активан и да он не може функционисати као такав а да остане пасиван.

Питање је сада, када ће се владалац појавити као власт, када он треба да буде активан? Ово ће зависити од захтевâ државних интереса. Тако, према једној влади која своје послове добро врши, владалац ће бити пасиван, неће се манифестовати као власт — неће је отпустити — јер би то било непотребно, чак би то, са гледишта државних интереса, било штетно. Али, ако влада ради рђаво, тада владалац постаје активан, отпушта је и доводи другу. Исто ово важи и за скупштину, у колико је реч о њеном распуштању.

Ово нам показује сву деликатност владаочевог положаја. Он има да оцени да ли ће бити пасиван — да буде, према влади и скупштини, као обичан појединац који према тим установама нема никакве власти; или ће бити, пак, активан, манифестовати се као власт, функционисати. Због овога владалац мора бити сталан посматрач рада владинога као и рада скупштинскога, како би се, по потреби, појавио као власт, интервенисао у том својству. Та оцена није лака, и она је, са гледишта одговорности, пуна ризика: владалац ће бити одговоран ако интервенише када не треба, или ако не интервенише када треба.

Овде је сада све тежиште владаочеве дужности. Говорити о његовој интервенцији, то значи говорити о његовом утицају на државни живот, о његовом утицају, не као приватнога лица,

већ као власти. Није лако знати, када владалац треба да се умеша а када не, а тако исто тешко је знати, каква треба да буде његова интервенција. Истина је да функционисање власти, па, дакле, и владаоца, значи покрет, активност, али покрети могу бити тачни или погрешни, активност корисна или штетна. Јер, и то смо напред казали, активност власти не значи ма какву активност, већ активност у границама закона и устава. Осим тога активност власти, у тим међама, мора бити још и корисна по државне интересе. Може једна радња власти бити потпуно законита, па опет да је штетна по те интересе. Тако, има поступака који су остављени дискреционарној моћи власти. Ова има да оцени да ли да предузме неку радњу и када да је предузме. Од способности и умешности органа власти зависи да ли ће радња бити опортуно предузета и хоће ли бити добро извршена.

Искусни и јаки владаоци неће бегати од интервенције. Искуство ће их учити када треба да интервенишу, а њихова ће способност бити гаранција да ће се та интервенција кретати у границама устава, закона и државних интереса. Дорасли својој дужности владалачкој, они се неће бојати одговорности за своју активност, уверени да ће од ове земља видети само користи. Неискусни владаоци, напротив, гледаће да што ређе интервенишу, из бојазни, — познавајући себе — да при тој интервенцији не погреше. Они ће чешће бити пасивни, заборављајући да ће их и њихова пасивност изложити одговорности, специјално онда ако је случај у коме они треба да буду активни. Владалац, који није активан када треба, избегава вршење владалачке дужности, а то је врло тежак случај његове одговорности. Мање је крив владалац који врши своје функције али их не врши добро, него онај који их не врши никако. То је примена општега правила да је боља и рђава власт него никаква, или да је бољи и рђав закон него никакав. А ово је опет изведено из онога начела о потреби постојања државе (о њеној дужности да постоји): боља је и рђава држава него никаква. Има само један случај у коме је одговорност владаочева још већа него у наведеном примеру (т. j. када владалац никако не врши своје функције), а то је, када он постане активан противно уставу или закону. Владалац који не интервенише када треба, такође вређа устав, пошто он задржава карактер приватног лица у случају у коме

треба да дејствује као власт. Јер, видели смо, орган власти која гази закон или устав, губи карактер власти, и претвара се у приватно лице. Али када је реч о повреди закона, увек су теже кривице које се састоје у активности него оне које се састоје у пасивности. Commissio је већа кривица од omissio.

Владалац који би се, — а зато да не би погрешио у својој интервенцији, било зато што би интервенисао противно уставу или закону, било зато што би, остајући у границама и једнога и другога, ипак оштетио интересе опште — ограничавао на једну сталну пасивност, био би стално у кривици. Да не би, можда, интервенишући погрешно, он греши сигурно, греши сигурно стога што својом непрекидном пасивношћу одузима себи карактер владаоца. Да би себе сачувао од одговорности, он напушта опште интересе: да дејствује, функционише као власт. У самој ствари он се не спасава одговорности, као што горе видесмо. Дакле, без икакве користи по себе, пренебрегава државне интересе.

Ако се владалац, из оваквих побуда, држи пасивно, онда је његова одговорност долозна: он зна да греши, па ипак ово чини. Ако, пак, владалац тако чини што bona fide налази да је његова дужност да буде пасиван, онда он одговара само за кривицу, culpa. Премда је тешко претпоставити да владалац може bona fide мислити, да је његова дужност, као власти, да буде неактиван.

§ VI Дискреционарна моћ владаочева

Горња објашњења омогућавају нам класирање владаочевих кривица. Он одговара: 1. Када је активан преко граница уставом и законом обележених му. Овде је кулпозна одговорност ређа, пошто, већином, владалац може лако оценити, да ли је известан поступак уставан или не. Одговорност је његова долозна увек када укине устав, јер ниједан се владалац не би могао тиме бранити, да је он bona fide држао да је могао устав оборити. 2. Када је стално пасиван. 3. Када је активан у границама и устава и закона али у тој активности чини погрешке.

Узимајући овај последњи случај, рећи ћемо да владалац има да цени, када ће се манифестовати као власт, то јест када ће учинити употребу од прерогатива које су му дате уставом

као власти. У том погледу, наравно, мора му се оставити потпуна слобода. Али зато ипак он носи одговорност за своју оцену. Тако, да ли треба скупштину распустити или не, то је владаочева дужност да извиди. У томе он може ударити добрим путем или рђавим. Признајући му, у начелу, власт распуштања скупштине, јавно мнење може подврћи критици опортуност распуштања скупштине у датом случају. Ово двоје једно друго не искључује, чим се владаочеве прерогативе схвате као дужност. Овако схваћене — а то је једино, видели смо, правилно схватање — прерогативе те морају се вршити онако како то општи интереси налажу, а то значи да сваки појединац може слободно ценити начин на који владалац чини употребу од својих прерогатива. Међутим, ако би се те прерогативе узеле као права владаочева, јавно мњење не би могло критиковати њихову употребу нити повлачити владаоца на одговор, исто онако као што нико не може чинити нас одговорним зато што смо ми извесно своје приватно право, овако а не онако употребили.

Одговорност владаочева, када се он креће у границама устава и закона, такође може бити долозна или кулпозна. Долозна ће бити онда када он намерно своје прерогативе врши неопортуно или погрешно. Разуме се да ће такви случајеви бити ретки. Чешће ће се десити да владалац навуче на се кулпозну одговорност: и ако је он желео да од извесне прерогативе своје, у даном случају, учини корисну употребу, он у томе није успео, било с тога што је он, у опште, слаб владалац, било зато што се је случајно преварио у оцени прилика. Када владалац ненамерно погреши, тада је његова морална одговорност мања; а с погледом на то да и владалац, будући човек, може погрешити, не треба га за прве или ређе погрешке строго осуђивати. Али зато што свака погрешка у раду владаочевом повлачи штетне последице, без обзира на његову mala или bona fides, један владалац који би често и ненамерно грешио био би за државу онако исто штетан као и онај који би грешио намерно. Другим речима, и ако, са моралног гледишта, нису једнаки: владалац који хотимично ради рђаво и онај који тако ради bona fide, са гледишта државних интереса они су једнаки, што значи да су за државу подједнако штетни и неморални и неспособни владаоци. То је једна примена општега правила да се у политици, у случају који ћемо одмах рећи, не гледа на побуде јавних радника: ако они у своjем раду немају успеха,

за државу је индиферентно то да ли су они bona или mala fide. Неспреман политичар ће тако исто бити збачен као и неморалан, нити би на пр. какав министар, који чини само погрешке, могао захтевати да остане на свом месту само зато што су погрешке његове ненамерне. Овим нећемо да кажемо да је свеједно да ли се онај који показује успеха у свом јавном раду руководи добрим или рђавим побудама. Не. Увек је боље да су заједно и успех и добре побуде. Али, ако већ то двоје не другује, боље је, за политичара, да има успеха, па ма овоме претходиле и рђаве побуде, него неуспех са добрим побудама. Наравно, кад кажемо успех, ми мислимо на успех са гледишта државних а не личних интереса.

Као што видимо, и ако владалац има дискреционарну моћ да своје прерогативе употреби или не, он опет није господар тих прерогатива, тако да их може по вољи употребити или не употребити и да од њих може учинити какву год хоће употребу. За њега важи оно исто правило које и за остале власти које имају неку дискреционарну моћ. Ова моћ значи само то да се ставља на оцену власти: да ли ће се нешто урадити или не, али та дискреционарна моћ не мења, у случајима у којима је она дата, карактер власти: ова остаје и ту дужност, због чега се дискреционарна моћ мора употребљавати у општем интересу. Из овога излази да и онда када један орган власти има дискреционарну моћ, он остаје одговоран и подлежи критици јавнога мњења. Дискреционарна моћ му је дата стога што се очекивало да ће је он умети вршити корисно по опште интересе, што томе органу никако не даје право да остане и даље на свом месту, ако томе очекивању није хтео или није умео одговорити.

§ VII Владалац је редовни фактор у држави

Досадашња објашњења показују нам ово двоје: прво, да је владалац један важан фактор у држави и друго да је то фактор редован, т. ј. фактор који је предвиђен и регулисан уставом. Важност његова огледа се најпре у томе што је он једна озбиљна гарантија за уставност и законитост. Када ни закона ни декрета не може бити без пристанка (потписа) владаочевога, онда је јасно да би устав и закон чешће био вређан, када ове установе, шефа државе, не би било. Владалац се овде појављује, у погледу министра и скупштине, као друга и виша

инстанција, а позната је ствар да је вишестепеност судска уведена баш у циљу тачније и сигурније примене закона. У овој тачки има сличности између владаоца и председника републике. Оставимо на страну председника Северо-Америчких Држава који има нарочиту власт, па узмимо као пример само председника Француске Републике. У овој држави, као и у монархији, декрета не може бити без потписа председника, што значи да и он за њих одговара, из чега опет излази да он може одбити свој потпис на декрет којим би се вређала уставна или законска наређења. Што се закона тиче, председникова је власт мања него владаочева, јер за постајање закона није потребна санкција председникова. Али и ту председнику није наложена проста пасивност: да закон, вотиран у парламенту, прими као свршену ствар и да га просто промулгује. Председник има власт да одбије промулгацију и да тражи нову дебату и гласање у парламенту. То је једна врста владаочевога вета, пошто све дотле док се закон не промулгује и не публикује, он као и да не постоји, јер није обавезан. Ова власт дата је председнику поред осталога и зато, да би у њој била једна гарантија више за тачно вршење устава. Због овога ми сматрамо председника републике као одговорног, наравно морално и политички, за неуставност извесног закона, ако је он пропустио покушати да се доношење таквог закона спречи употребом власти коју му даје уставни закон од 1875. год..

Владалац је, даље, фактор у томе што он својом активношћу, у границама устава и закона, утиче на државни живот. Он је једна социјална снага, један од узрока који дејствује на односе у друштву. И ту снагу, тај узрок устав је хтео: зато нам је доказ само тај факат што је устав установу владаоца креирао и што налаже да владалац буде активан. Устав, истина, нигде не каже изречно да владалац треба да буде активан, али из тога што је он власт излази да он такав мора да буде. Владалац пасиван, као што то хоће теорија немешања, не би био никакав фактор, и било би непојмљиво да је устав такву институцију без икаквог дејства и користи створио. Владалац који се држи теорије немешања, лишава, дакле, државу једног чиниоца и тиме вређа устав а у исто време и опште интересе штети: не може се устав вређати а да се интереси општи не оштете, јер би противно мишљење значило да закони немају

практичне вредности. Ако би се закон могао без штете по државу газити, онда нашта закон?

Владалац је фактор који стоји не насупрот, већ наспрам народне скупштине. Ова је други чинилац у држави. Владаочева моћ ограничена је народном скупштином, а моћ ове опет налази свог ограничења у владаоцу. На тај начин долази се до тога резултата да у држави не постоји једна свемоћна снага. И ако је овако урађено, то је стога што је држава, као што смо то већ приметили, један мали свет у великом свету, васељени. Находећи се у васељени и за њу морају важити, свакако, основни закони природни. Поименце, држава подлежи закону равнотеже сила. Тај закон најбоље се огледа у нашем сунчаном свету, где се планете, под утицајем двеју сила, центрипеталне силе сунца и силе центрифугалне, крећу једном кружном линијом око сунца. То обезбеђује њихову егзистенцију у садашњем облику њиховом: када би равнотеже између поменутих двеју сила нестало, планете би одлетеле сунцу, које би их претворило у усијану масу, односно оне би одјуриле у правцу сунцу противном у ком би их случају постигла иста судбина: услед велике брзине растопиле би се. Са равнотежом, пак, сила, планете се, истина, не крећу тако брзо као што би то било у одсуству ове, али зато се оне одржавају и, можда, бар неке од њих омогућавају опстанак и усавршавање живим бићима.[1]

Исто је тако и у држави. Апсолутна моћ владалаца старога режима у Француској довела је до револуције а апсолутна моћ француског конвента имала је за последицу la permanence de la guillotine (сталност гиљотине).[2] И у првом и у другом случају државни механизам се све више захуктавао, док се није на послетку скрхао. Тек када је човек дошао на идеју да и државни живот стави под утицај двеју сила, владаоца и скупштине, које се узајамно ограничавају, дошло се у исти мах и до равнотеже: ова равнотежа умерила је, до душе, брзину државног механизма, али зато је тај механизам трајао и даље траје. Онако исто као што је локомобил постао корисном машином, тек пошто је дејству паре стављено на супрот дејство регулатора (la régulateur centrifuge).

[1] В. Др-а Бранислава Петронијевића интересантан чланак „О становницима на планетама“, Дело, 1906. св. за мај.

[2] Duruy, Histoire de la France, t. II, p. 513.

На тај начин могло би се кретање државе представити схематички. P би била тачка на коју дејствују две силе: A, владалац и B, скупштина (односно народ). Тачка P, која је покретљива, неће ићи ни линијом a, којом је гони сила A, ни линијом в којом је гони сила B, нећ једном линијом трећом, средишном c. Та трећа линија јесте пут којим ће ићи држава. Из овога видимо да она сила што дејствује том средишном линијом није ни сила A (владалац): та сила дејствује у правцу линије a, нити је пак то сила B, (народ), јер ова сила тежи у правцу в. То је, дакле, једна сила која се не идентификује ни са владаоцем ни са народом, нешто што је, и ако је последица једновременога дејствовања тих двеју сила, и од једне и од друге силе различно. И пошто је та трећа сила *држава*, која је *суверена*, то онда излази из тога да није суверена ни сила A (владалац) ни сила B (народ). У осталом то се лако увиђа већ и по томе што тачка P не иде ни линијом којом би хтела сила A ни оном којом би хтела сила B. Да је која од тих двеју сила суверена, тачка P кретала би се линијом којом тежи да је гони та сила.

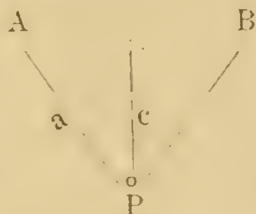

И, интересантна ствар, у тој трећој сили добијамо једну суверену силу која је безопасна по индивидуу. Док је у државама где влада апсолутизам владаоца или скупштине, слобода појединца ништавна, дотле у државама у којима су те две силе уравнотежене слобода индивидуе је на сигурним ногама. Када је свемоћан владалац или скупштина, нема слободе, а када је свемоћно нешто што није ни владалац ни скупштина, онда слобода постоји. Две врсте свемоћности са тако противним резултатима! Откуда то долази? Ми то објашњавамо овако: Када имамо само једну јединствену силу, владаоца или скупштину, онда је кретање државнога механизма убрзано, нагло, а такав убрзани нагли живот штетан је по индивидуу. Ми знамо из обичног живота, да они који брзо живе брзо сагору. Онако исто као што би наша планета (земља) сагорела, када би надјачала н. пр. центрифугална сила. Међутим, она трећа сила која је *комбинација* тих двеју *једноставних сила*, суверена је али је умерена. Државни организам, под њеним импулсом, креће се са једним темпом који индивидуу не загушује, креће се брзином која допушта индивидуи да се лагано развије и сазри, а не да

сагори. Једноставна неумерена сила производи прекомерну, штетну, топлоту; сила која је производ од двеју таквих сила даје топлоту умерену, најподеснију за развиће. Ово нам, у осталом, доказује и тај факат да су људи у умереним појасима најнапреднији. Комбинована суверена сила корисна је зато што је она ограничена — не ограничена каквом другом силом — већ самом собом. Једноставна суверена сила, владалац или скупштина, потпуно је неограничена, и објективно и субјективно. То су силе које себе не умеравају. Из тих сила̑ комбинована сила, трећа сила, себе умерава. Силе, које су њу дале, нису паметне, док је ону паметна. Куриозна истина, да комбинација двеју неумерених, неразумних сила даје нешто што је умерено, разумно.

Када погледамо на слику у којој смо представили кретање државе, онда видимо да се та трећа сила креће по средини, док су оне друге две на крају. Из овога излази да је средишна линија, кретање по средини, умерено и разумно, док ни једно ни друго нису кретања по крајним линијама. Што значи, да држава не треба да иде правцем који јој би хтели одредити крајњи елементи — звали се они генијалним или ексцентричним људима — већ правцем који јој трасирају умерени, уравнотежени, то јест разумни људи. Али не треба порицати важност ни оним првим елементима. Јер да није крајњих линија, не би би се знала ни средишна. Да није неумерених елемената не би се могао одредити средњи пут којим држава треба да иде. Ти елементи, будући су они крајности, омогућавају постојање средине, које нема, природно, ако нема крајности. Помоћу крајњих линија, израчунава се линија средишна. У овоме је авантаж који имају крајњи елементи: њиховим правцем не иде, истина, држава, али њихов правац је њихово оригинално дело. Држава иде путем одређеним јој умереним, разумним људима, али тај пут није оригиналан, пошто је он продукат путева крајњих елемената. Оригиналност без умерености, без равнотеже, или умереност и равнотежа без оригиналности, између тога двога имао би човек да бира, када би од његове воље зависило да буде једно или друго, избор који би био ствар укуса. Другим речима, природа је у те две категорије људи класирала. Обоје, бар у пуној мери, не налази се никада код једног човека сједињено. Може бити, у том погледу, извесне мешавине, према томе да ли је линија којом се човек

креће баш по средини или је баш крајња, или се приближује више или крају или средини.

Досадашња резоновања у овом параграфу показују нам, колико је погрешна доктрина да владалац уставни не треба да се меша у државне послове. Та доктрина иде на то да спречи државу да иде оном средишном линијом о којој је горе реч и да је остави да јури путем који јој одређује само једна неумерена сила, народно представништво, јурење чије смо последице горе изложили.

БЕДА

— слика једног забаченог краја —

Страшна фебруарска ноћ. Дуга као живот уседелице а хладна као срце богаташа без деце. Како страшно извија грозна „устока", баш као гладан вук враћајући се пред зору шуми не нашавши ничега, чиме би подмирио свој прегладнели стомак. Крупне кишне капље по кат-кад, као по команди, ударају у затегнуту хартију на прозору који је таман толико велики, колико и овај табак пенџерлије, а ветар свирне, чини ти се однеће кућицу. Стари липов капак на другом прозору који је имао само горњу шарку некад са треском лупи о дувар, па га ветар нија тамо-амо, те трљајући га производи тужну шкрипу зарђале шарке, те ти се чини сад ће истругати дувар. Врата кат-кад заклопарају а дрвена реза сама се издигне из већ углачаног лежишта и би се отворила и силним треском лупила, да нису изнутра подупрта обраницом, која се после сваког снажнијег напада „устоке" мора понова намештати. Киша све јача а капљице убрзане ударцима у пенџерлију, као да су нарочито управиле сву снагу, на то јадно и слабо вештаство и као да су се решиле да завире у унутрашњост ове избе.

Кућица на брегу не заклоњена ничим па ни једним дрветом, на ударцу свију ветрова, те изгледа, да су је силни ветрови дувајући годинама сву ољуштили, па се по где-где види чатма а свакако није окречена за пуну половину века. Јасно се види, да је ветар излио своју срџбу на њу, по димњаку кога је зарубио баш до самих старих већ иструлелих дасака којима је покривена кућица, те је више личила на стару напуштену колибу, и да се по неки пут не види дим кроз за-

рубљени димњак и неколико кокошију које се поређале овде-онде по гранама сувога дуда, сваки би рекао да је пуста кућа. Других одаја, сем оџаклије и једне собице нема, а у њој су становали родитељи са осморо ситне деце све једно другом до ушију.

Страшна ноћ. У соби на старом, расклиматаном, жижљивом столу гори мала округла лампа бацајући врло бледу светлост у неокреченој собици, а која се споља кроз пенџерлију небп могла никако приметити. У левом углу собице стоји стара, сва излупана блехана пећ а крај ње седаше домаћин на ниској троножној столици наслоњен главом на обе руке са страшним мислима у повеликој неошишаној глави. Оџаклија још беднија. Узана ниска, са једним прозорчићем од педља, који затвараше од дима поцрнели дрвени капак који клизи по ижљебљеним дашчицама озго и оздо и помицаше се у десно кад затреба светлости у кућу. Велики отвор за димњак који је с леве и десне стране ограђен зидом при земљи узаним па се све више и више шираше до тавана и ту сведен на свод те изгледаше као улаз у неку мрачну пећину. У углу, беху остаци некадашње дрвене полице у виду сандука испод које стајаху једна цела црепуља јагатка и неколико комада од других црепуља. С леве стране полице, између прозорчета, виси повећа карлица која је служила искључиво за наћве, а с једне и друге стране наћава виси по један сав од теста улепљен лопар. На подебелој дасци намештеној на два пања стоји велики излупан бакрач готово без облика, један мали новији и један крњ крчаг од црне глине без дршке, који се носи једном узицом а њом је преко средине везано једно од десиметра дуго и обло дрво. па пуштено у крчаг те то служи место дршке, и једна повећа цепаница луча а иза врата велика сикира.

„Што не лежеш богати? Већ глуво доба. Изгоре видело."

Он се тргне. У тај мах духну јачи ветар те процепи од кише омеклу пенџерлију.

„Еј боже, боже, и ти нећеш право" рече устајући домаћин. Узе округлу совру, на једном крају пробушену, где је провучена узица којом се она веша, однесе је до прозора и окачи о ексер више прозора и обрнув лице совре прозору, те њом заклони прозор, да киша не прска у собу. Совра заклони прозор од кише али је ветар непрестано померао, те она, ударајући то о један, то о други крај, производјаше несносну лупу. Он по-

нова седе на столичицу крај хладне пећи, заби главу у руке и тако оста дуго, премишљајући свакојако о својој судбини.

„Тато зима.... Покри ме!“

Он нагло диже главу, погледа од куд долазаше гласић Милете његовог малишана који је са осталом децом лежао на голоме сену покривен неком искрзаном сукњом чија се првобитна боја не може погодити. Он скиде своју мокру гуњу и брижљиво је пребаци преко Милете и опет заузе исти положај крај пећи. Ветар све страшнији, чини ти се хоће превврнути ову кућицу, а киша, изгледа да је престала или је уситнила и помешала се са снегом јер не удараше крупно у совру. Ветар удесио кроз пукотине на кућици, изгледа да се у свакој пукотини у средини налази по нешто што личи на затегнуту струну, па лепо свира, час јаче час слабије као деца кад направе од дрвета па место струне затегну травку или кад ветар дува у празан крчаг. На другом прозору кога киша још није овлажила процепило се једно место у виду полукруга, само тај полукруг није испао него великом брзином трепери па учи као кад деца вежу лењир о канап па брзо окрећу. У соби сви спавају сем домаћина, који ваљда стражари да би своју нејач сачувао од ове проклете зиме, а по кат-кад свирка ветра појача плач најмањег синчића у колевци поред матере, кога она нежно покара па се одмах чује тромо ударање колевке која изгледа да је оздо заокругљена.

„Зима“ кроз плач процвокота Ката најстарија девојчица која је лежала с краја до оног другог прозора покривена једним поцепаном детињом струком.

„Заложи Милија, поцркаће деца!“ Тужно рече Јерина уздахнувши. Милија погледа по деци. Она се почеше будити вичући да је зима. Погледа свуда по соби, као да што тражи, мало застаде па онда изиђе у кућу, трже обраницу и врата се отворише са силном лупњавом о дувар. Милија изиђе напоље, онако гололеђаст, али се брзо врати носећи капак с другог прозора и у кући га брзо исцепа, оцепи сикиром мало луча и наложи ватру у исцепану пећ из које се нагло разви густ дим по целој соби. Он опет седе крај пећи уздахнувши.

„Гаси то видело.“

Милија као да не чу глас Јеринин јер се не помаче нити извади главе из шака. Ветар све јачи, што је Милија познао по потмулој лупи по неке даске с крова коју „устока“ поду-

хвати оздо, пребаци преко куће и обали на земљу. Снег се помешао с кишом па све у ковитлац па оне пахуљице чим ти падну на лице одмах се претворе у капљицу или су тако ладне да чисто убоду на место где падну. Чврку на пећ и мехур се подиже на њој. Чврчање све тише и тише док не ишчезе на топлој пећи. Милија немарно подиже главу, јер га не изненади капља што паде с тавана кроз већ омекло место од кише. Мало се стресе јер му се још није осушила тежињава кошуља. Кроз цело му тело прође нека дрхтавица. Још једна кап паде на исто место пећи, па друга, трећа и убрзаше једна за другом тако, да се једна не испари а друга већ стиже и на пећи поста тужно чврчање те потсећа на кишну јесен, кад се седи у кући крај ватре, на којој чврчи трула и мокра врбовина. Милија смаза дланом велики мехур са пећи, отвори вратанца од ње, метну две последње цепанице, духну неколико пути у пећ и затварајући је дубоко уздахну: „Боже, Боже, што ме овако мучиш?“ Пламен на лампи, све мањи и мањи те се претвори у чкиљање. Милија духну не дижући се и пламена нестаде, а у соби поста црна помрчина.

„Ох децо моја, црвићи моји. Синоћ нисте вечерали а немате шта јести ни кад сване. Шта ли сте ви Богу сгрешили? Не треба да живим, кад не могу да зарадим за вас, да сте бар што и одевени а за друго како било. Ох Боже, ко ће кроз сат два слушати писку ових црвића кад почну тражити да једу, а ја им немам дати ни чим огрејати. Сирота децо моја.“ Лупа крила и глас пѐтла с поља, прекиде му мисли. Он устаде, узе обућу седе на столичицу и поче обувати мокре, готово пропале чарапе, затим траљаве опанке од сирове свињске коже, и кад би готов, изиђе у кућу, узе вргом воде мету га под пазух, опра руке, прекрсти се, па пљусну неколико пути по очима, уђе у собу, пажљиво скиде гуњу с Милете, обуче је, па лагано изиђе напоље. Погледа свуда по небу, промрмља нешто, врати се у собу па затварајући врата стресе се од силне хладноће.

„Је л’ зора Милија?“

„Зора.“

Петлови учесташе. Не потраја дуго, и једна по једна кокош поче слетати са седала....

„Нано, дај ми да јем!“ рече протежући се и зевајућа Периша најстарији син, који устаде па се згрчи уз већ охладнелу пећ.

„Зима... Нано' дај ми леба!" захори се неколико гласића ситне деце у један мах, примичући се пећи онако боси и у ритице обучени, мислећи да ће се огрејати. Мати погледа свако, како које устаје. Суза јој сузу стиже, а ништа им не одговара, већ окреће главу, да јој деца не спазе сузе, па љуљну колевку и ако се дете није пробудило.

„Нано, леба... зима!" повикаше сва деца у исти мах. Ката лагано приђе оцу па му гото шапу: „Тато, нема ни зрно брашна."

Он тужно уздахну. Деца се расплакаше, мати врда по соби а Ката их поче тешити, па и њој ударише сузе од жалости за децом, „Ах!" рикну Милија, дохвати врата па се изгуби у вејавици трчећи некуда. Измакао је далеко од куће. Не зна ни сам куда ће. Све трчи, а у ушима му зуји: „Нано... леба... зима"...

Писка се непрестано понавља наизменично код деце. Снег веје. По неко босо дете излети из куће па се одмах врати, те продужи плакање, мислећи да ће исплакати хлеб. „Ох Боже, што ме не узмеш, да не гледам ову беду!" промрмља Јерина, не обзирући се на свој стомак који такође треба подмирити, ако ничим другим а оно бар пројом препрженом уз ватру.

„Нема нано, ни дрвцета", тужно јој рече кћи вративши се с поља, „а слушај како на пољу ује! Помрећемо од зиме."

„И од глади децо моја. Ова проклета година, да Бог да̂ да не дође више. Нигде се не може зарадити. Ови даваше, даваше, али како је време, не може да се одради, па не дају ни они више. Како ћемо најпосле, не знам."

„Потамо се мало да се и ја гре'м!" рече и гурну се међу децу Милета вративши се с поља, мислећи да ће се ограјати крај хладне пећи. Сви се шћућурили око пећи те је оградили као венац, али у њој последња искра изгуби живот и поста прах. Деца час метну ручице на пећ, час завуку под појас, па ваљда видећи да је топлије тако, позабадаше их и тако поседаше око пећи, и час по час, једно по једно затражи хлеба.

„Са'ће тата донети. Отишао одавно, тешаше их Ката. Али је то одавно њима било већ одавно, јер је читав сахат како су устали, а хлеба нема. Њихов стомак не зна да нема. Он хоће хлеба.

„Хууuj" учини Милија, бацивши велику церову главњу пред кућу. Уђе унутра, скиде торбу с рамена. „На Јерина! Замешуј брже!" Он узе сикиру те пред кућу излупа ону главњу па покупи крупније цепанице а Ката ситне и ватра би час на-

ложена у оџаклији. Деца одмах оставише хладну пећ и сви се окупише око разбухтале ватре журећи матер да што пре умеси хлеб. Јерина скиде карлицу па брзо замеси погачу. Узе већ окрзали ватраљ, разгрте угарке са средине огњишта, донесе лопар, наслони доњи крај на сред огњишта, па обема рукама смаче проју у пепео, која притиском са стране доби облик неправилне елипсе. Затрпа је пепелом на коме одскачу мехурци на место кога остане рупица као да си убоо чим танким, па онда натрпа угарке на њу, спра мало руке од теста, огреба карлицу, скупи у шаку и избаци кокошкама пред вратима, обеси карлицу и лопар, и отрча колевци јер се разбудио и прилично исплакао малишан.

„Нано, пецена. Вади!“ процеди кроз зубе Милета видевши матер где изиђе из собе носећи у рукама повијено дете. Деца се весело насмејаше а и Милија развуче горко устима. У кући обвлада неко пријатно расположење. Нестаде плача и гуркања јер сваки држи па и Јерина и Милија повећи комад недопечене проје и са највећом слашћу гутаху и за час наста по соби тутњава и весела вика.

„Сироте“ рече полугласно Милија, како се радују комадићу непечене проје. Како су весели, али до заранака опет морам гледати беду.“ Снег завејао скоро до чланака, ветар шишти и страшно хуји као да негде далеко грми. Небо мутно те ти се чини да си у некој густој шуми. У кућици метнуше и последње дрво на ватру. На поличици нема ни комадића проје. Само Милета опружио босе ноге пепелу а главу наслонио мајци на крило слатко спаваше држећи у руци, са свију страна оглодан комадић проје.

Мрак се лагано спушташе. Ветар непрестано извија стару песму и наноси на праг повелики смет. Ватриште садржи само гомилу врућег пепела. Деца се умирила. Милија сабио главу у шаке а Јерина успављује најмањег сина и уздише. По нека кокош прне на седало па немајући сигуран лет, омакне се па слети на земљу. Помрчина све већа, хладноћа већ продрла у унутрашњост кућице, деца се грче и приближују ватришту док лагано али сигурним корацима долази беда.

Драг. Н. Димитријевић

ОДНОСИ
КАРА-ЂОРЂЕВИ И МИЛОШЕВИ
СА ГРЦИМА

ПРЕВОД ГРЧКИХ ДОКУМЕНАТА ИЗ ФИЛИМОНОВЕ ИСТОРИЈЕ ГРЧКОГ УСТАНКА

II

ДРУГИ ПЕРИОД

КЊАЗ МИЛОШ

1818—1821

Страна 231.

Године 1820 Милошу су претили из Цариграда са коначним уништењем ако не би тргао своје захтеве; услед тога тражио је савет од Саве шта му ваља радити и изјавио неопходно снабдевање Србије с храном и џебаном за сваки могући случај.

8 октобра 1820 године пише Сава односно Србије Ксанту следеће:

— — — — — — — — — — — — — — —

Између ових писама наћи ћете и три писма Милошева: једно је најновије, које сам примио преко нарочитог изасланика, који ми је и усмено, у име Милошево, рекао, да му више њих Турака рекоше претећи, да ће ако Срби не приме оне предлоге, које им је учинила Висока Порта, Баба-паша, који је постао румелијски валија, упасти са целом спремном војском и, заједно са Хуршид-пашом везиром, уништити Србију. Тражио је савет шта да ради, ако би му се што догодило, јер немају џебане ни за једну недељу дана. Треба, дакле, да се то доведе у ред,

јер из Турске не могу набавити ни једну оку, а ако би тражили из Немачке да купе, Немци ће их издати паши београдском, а овај опет Довлету, те ће се тиме убрзати напад. За то је потребно да трговци из Румуније, који своју робу спуштају лађама низ Дунав, кришом снабдевају своје лађе оловом и барутом и да Србима ноћу на опредељена места предају. Тражио ми је и друге савете, т. ј. како да се понашају према Турцима, а ја сам их саветовао, да се придржавају савета министра Строганова, па да се не боје, јер ако би их Турци напали, Русија их неће оставити да страдају него ће их помоћи, а и ми ћемо им учинити све са наше стране. Што се тиче Баба-паше и Хурзид-паше, то је проста плашња од стране Турака. Ја вам то јављам да предузмете све потребне мере, а ја га храбрим свима средствима."

Страна 235

24 октобра 1820 године Александар Ипсиланти пише писмо . . . . . у којем, између осталога, спомиње да шаље писмо Милошу, у коме му даје упутства о заједничком раду да очисти Србију од варвара и да према Лом-Паланци и Дриновцу упути војску, и заузме то место, како би омогућио саобраћај између Видина и Ада-кале.

Страна 237.

Писмо је ове садржине:

Пресветљејши господару Србије и мили ми брате, Ваше превасходство братски поздрављам.

Од високе власти (Русије) добио сам налог, да Вашој Пресветлости доставим к знању зле намере непријатеља вере и Отаџбине наше. Порта, сем војске коју држи против Али-паше и осталих румелијских пашалука, скупља за сада у Азији и друге многе хорде, да би на пролеће јавно пошла против Грчке и Србије, и да нас затече неспремне и тиме нас уништи. Услед тога, по наредби високе власти, дао сам налог у свима грчким покрајинама од Мореје до Дунава, а 15 идућег месеца новембра објавиће се бунт у сред Цариграда и у целој Грчкој. Дакле, и Ваша Пресветлост нека не чека да се непријатељ спреми него одмах, како примите ово моје писмо, наоружајте ваше храбре Србе и очистите вашу отаџбину од варвара. Ја до 20, а нај-

даље 25 новембра стигнем преко Молдавије и Румуније међу миле ми Србе са војском, храном и новцем и осталом дебаном и онда ћу вам усмено саопштити, што ми је наложено. Старајте се само, да се до 20 новембра упути један део српске војске према Лому и Дриновцу, да би Турци своју пажњу скренули тамо, како би пут између Видина и Аде-кале остао отворен. Преговори у Цариграду, који се воде између Русије и Порте, предсказују рат између тих двеју држава. Нека, дакле, ми први пођемо мети славе! Нека увенчамо своје главе венцима победе! И нека нам је девиза: слобода или смрт, те да нападнемо изненада на свога неспремног непријатеља, а победа је неоспорно наша!

Желим да се скоро састанемо и да вас лично уверим о својој искрености и братству према вашој личности.

Кишењев, 24 октобра 1820 год.

Ваш брат и пријатељ
Александар Ипсиланти.

Страна 91.

Милош се, у оно доба, колебао, јер је хтео да види исход захтева српских од Порте, и ништа није предузимао. Још маја, 1820 године, Сава, Олимпије, Перевос и Фармекис старали су се да изврше заједничку војну акцију Грчке и Србије против општег тиранина. Пошто су вођени извесни преговори између Милоша, саставили су протокол, који су прво они потписали, оставивши прво место за потпис Милошев и послали му преко неког Димитрија Мустакова. Олимпије и Сава су писали сваки засебно Милошу истичући се као одани српскоме народу и њему лично, и да су готови на сваку жртву. Милош је, 30 маја, на српском језику одговорио врло љубазно, изјављујући своје пријатељство, али никако није додиривао главну ствар. Услед тога што није никакав резултат постигнут, обратили су се Ђорђу Евангелидију, кога су претходно придобили за Хетерију, и он је обећао да ће непосредно задобити Милоша, јер се надао да ће, без успеха, остати питање нерешено између Србије и Порте, ма да је поглавар Србије избегавао да се дефинитивно изјасни о заједничком раду са Грчком, а у исти мах није ни одбијао.

Страна 92.

Евангелиди је послужио да не може боље бити. Преко њега је Олимпије радио са Милошем, као што је и Сава преко Мустакова. Из писма Милошева, као одговор Олимпију, види се да се сматра као повољан одговор, према писму од 9 новембра 1821 године, које је писао Ипсилантију. На против из писма Савиног, које је, у исто доба, писао и Олимпије Ипсилантију, види се, да није јављао ничега дефинитивнога, него само пружао лепе наде у будућности. Сава је политичније мислио, јер је видео, да је Милош стављао. Као услов високу вољу руског цара, а, с друге стране, очекивао је решење српских захтева у Цариграду.

Свеска I, страна 98, 99, 100.

Српски захтеви код Порте били су да се реше два питања: да се определи годишњи данак, који се не би могао ни смањити ни повисити; и да се Милош Обреновић призна од стране Турске за изабраног кнеза српског. Београдски мухафизди, који је имао судску власт, и један од оџаковића, Ћехеја Задес Есад-беј, послати су из Цариграда да преговарају о тим питањима. Сад пошто се Срби нису задовољили, Есад-беј се вратио натраг. Срби су пак послали у Цариград депутацију од шест лица, која је била састављена од мирских и црквених лица, да од Порте траже, поред горе два наведена захтева, да могу звона звонити по црквама, да престане власт паше београдског над Београдом, као и да се спахијама укине десетина, коју су Турци наплаћивали, већ да се одсеком плаћа у готову новцу; да решења и заповести не врши мухафизија, него српски поглавитељи. Те захтеве поднела је депутација писмено великом драгоману и захтевала је да јој Порта такође писмено одговори. То гордо понашање изасланика српских и значајност тих питања задало је Турцима страх, јер се прочуло, да је Србија ступила у преговоре са Али-пашом а да је половина народа већ наоружана, а друга половина да се у велико оружа. Кад је Строганов, руски посланик, према тадашњем уговору између Турске и Русије почео да потпомаже српске захтеве, Халет-ефендија рекао му је да, ако има нечега што грози добрим односима између Турске и Русије, то су српски захтеви, пошто их Султан никако неће да усвоји. Тада Порта, у невољи, при-

бегне васеленском патријарху, али и на патријархов позив српски депутати одговоре да су као кнежеви и чланови највиђенијих српских породица, равни са патријархом и да, према томе, он треба први да их посети. И то је учињено на захтев Портин, али посете и враћање посета, остале су без икаквог резултата. Депутација се тада показала сувише охола и тражила да њени захтеви буду примљени. Том не мало значајном развмирицом, са Србијом, највише је добила руска дипломатија, а прилично и грчка ствар, јер Турска, борећи се против Али-паше, бојала се, с друге стране, да не упадне у двогуби рат: један унутрашњи са Србијом, а други спољашњи са Русијом и журила се, да уништи Али-пашу и да сву епирску војску, којој је на челу био Хурзид-паша, употреби против Србије, те да нападне на Србију, што је и учинила 1813 године, под истим Хурзид-пашом.

Свеска I, страна 277, веза 104.

Извод из рапорта Ласанијевог кнезу Ипсилантију, у Јашу 12 јануара, 1821 године.

.... Депутати Србије позвани су у Довлет да преговарају, ако имају дозволу и пуномоћије. Они одговорише да имају само налог да траже испуњење њихових захтева без икакве промене. Порта им је одговорила да неће да улази ни у какве преговоре пре но што добију пуномоћије, зато су они тражили пуномоћије из Србије. То је Порта учинила не би ли добила што више времена. О последњим вестима о Али-паши ништа се тачно не зна. Пошто се Порта у питању о наследном праву Милошеву јако одупире, наговешћујући да то никако не може бити, одговорили су Срби да се и њима да право, као што је дато и Влахо-богданији.

Потребно је да се што пре пошље Аристид (Папа), јер се бојим да Срби, за сад, воде политику са нами, да би ћарили а нашим радом, па да тиме утврде своје захтеве и тражена срава, а за тим да нас оставе у глибу. Међутим, овуда није погуђно да прође, као што вам је Ризос о томе писао. Дакле, међа тражити други, најкраћи, пут.

Свеска II, страна 260, веза 93.

Извод из писма Саве бимбаше Ипсилантију, писано у Букурешту 9 јануара, 1821 године.

— — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — —

Срби су послали у Цариград депутацију од шест својих првака и док не сврше преговоре, неће да почну никакав покрет. . . . . Да ми пошљете једно писмо на Милоша и да му пишете да верује, што му буду писали Сава и Мустакоф Димитрије, који је његов човек, и да оно потпише, што га они буду молили, да му узму и писмену заклетву, да не бисмо сумњали да ће нас издати.

Свеска I, страна 254.

Благородни Господине Ђорђе Николајевићу

Са великим осећајима пријатељства, примио сам ваше писмо, датирано у Букурешту 22 прошлог месеца маја, у коме сте имали доброту, благородни господине, да ме уверите о ономе о чему сам ја одавно био потпуно уверен, то јест, о вашој верности и вашој оданости према мојој личности, и да сте готови да пролијете последњу кап крви под мојим вођством за нашу православну веру. Ја вам дубоко благодарим, благородни господине, за жртву коју приносите Богу и Православљу, а са моје стране уверавам вас да ништа не штедим, да бих извршио високу вољу благонаклоног ми Господара. Из свег срца ја вас волим и поштујем за навек, с осећајима чистог поштовања и потписујем се вами, благородни господине,

у Крагујевцу 12 Јула 1820 год.

понизан слуга
ваш
Милош Обреновић
обр кнез српски

Свеска I, страна 110.

Ипсиланти се старао да оконча преговоре са Милошем, који је врло споро о томе решавао, јер је Србија имала да издржи највећи део рата, а он је увидео да ће, водећи политику, помоћу Русије задобити више, него ли кад би упао у рат против Турске.

Свеска I, страна 117, 18, 19.

После дугих преговора састављен је следећи уговор савеза између Србије и Грчке:

У име Пресвете Тројице и бодрога ока истинитога Бога, које се свугде налази, изложени су овде писмени услови између Грчке и Србије, пошто смо претходно, према постојећим обичајима, упутили молитве Богу и од њега благослов молили, саставили смо овај уговор и усвојили следеће:

Да ће овај уговор бити највеpније и најтачније испуњен и то како нађе за сходно општи заједнички интерес, јемче од стране Грчке и у име присаједињених области, светли принц Г. Александар Ипсиланти, а од стране Србије славни Милош Обреновић, с благородним кнежевима.

Долепотписани уверавамо светлог принца, Г. Александра Ипсиланта, да примамо прикључени уговор, те зато и пристајемо са Грчком и осталим присаједињеним областима, од речи до речи, на ово политичко сједињење, па ради тога обећавамо, при чистој савести, као православни Хришћани и поштени људи следеће:

1. Заједнички напад и одбрану, у свако доба нужде и сваком случају.

2. Искрено покоравање. . . . .

3. Гостопримство, братски дочек и хитно прибежиште свима бегунцима из Грчке у Србије.

4. Братска помоћ у случају оскудице.

5. Почаст и неодложна послушност за свако сходно и законито решење у интересу опште ствари.

6. У случају потребе слободан пролаз кроз Србију у Грчку.

7. Сигурност и леп дочек. — — — — — — — — — — — — — — — — — —

8. Од данас у року за три месеца обећавамо, да ћемо с целом ратном спремом бити готови, како би одбили непријатеље.

9. Уверавамо, да никад нећемо престати гонити непријатеља вере и човечанства, осим кад се успостави потпуна независност у свима присаједињеним областима.

10. И најпосле, уверавамо, од стране целе Србије, да ћемо једномислено, једновољно и с једним решењем сви заједно чувати сва наша обећања и све друго што се нађе за нужно и сходно у интересу вере и Отаџбине.

Ово је обећање Србије Грчкој и осталим присаједињеним областима, ради законитог заједничког напада и одбране, ради утврђивање свемогућих општих интереса и ради одржања законитог унутрашњег и спољашњег реда. Зато уверавају заклетвом, при потпуно чистој свести, да ће обе стране одржати најтачније, колико год може бити, овај уговор, који је у интересу народа.

Александар Ипсиланти
(место за потпис кнеза Милоша Обреновића).

Тај препис уговора налази се без датума, али се мисли да је писан крајем децембра 1820 године и послат је Милошу преко Аристида Папа, који је ухваћен у Ада-калу кад је из Влашке прешао, где га је Рецеп-беј, командант Ада-кала, ухватио и спровео у Видин. Папа је, како прича Филимон (стр. 91), при спроводу уграбио прилику и сва компромитујућа писма бацио у Дунав, а он, после тога, скочио са бедема града Фетислама (Кладова) и тако славно окончао, а да није издао ни компромитовао друге личности.

Но по . . . . . . изгледа, да су, кад је ухваћен у Ада-калу, заједно с једним пандуром влашког војводе Владимиреска, под именом Грба, писма Олимпијева кнезу Милошу, заједно с горе наведеним пројектом уговора, ухваћена и послата у Цариград.

Свеска I, страна 140.

Моме љубљеноме пријатељу Ђорђу Олимпију

12 марта 1818 у Београду.

Односно онога што вам је говорио Ђорђе Евангелидас за познату ствар вашег благородства, кад се решите да учините то, ја сам готов на све. То да знате на сигурно и у свакој нужди и невољи наћи ћу вам се, те будите безбрижни. Вашу породицу, ако хоћете, пошљите к мени и уверавам вас да ће имати сваку удобност у мојој кући.

Љубим вас братски и остајем ваш пријатељ

Милош Обреновић,
повереник и оберкнез Србије.

Страна 44.

1820 године Ксантос, Хетериста, договарао се дуго са Стеваном Живковићем, да Живковић оде у Србију и склони савез српско-грчки, а тиме би се обновила намера Левентиса, коју је са Кара-Ђорђем утврдио. Живковић је био један од најзнаменитијих људи у Србији, и одликовао се за време устанка против Турака. (Види II свеску, глава I.) После букурешког мира морао је напустити Србију, заједно са Кара-Ђорђем, и живео је у Русији. Као револуционар, свагда се стављао на расположење да се отпочне борба против Турака, а још више под сином Константина Ипсилантија.

Страна 74.

Ратни план Саве Поповића, бинбаше.

Прво има да се Србија крене и постара да, ако је могућно, са каквом преваром заузме град (београдски), а у противном случају, ако то није могућно, да подигне око њега шанчеве и да остави војску ради опсаде, а с једним делом војске да пође против Босне, с другим делом против Ниша, а с трећим да се утабори између Фетислама (Кладова) и Неготина, и да постави батерије према румунској граници, како би тако одржала отворен саобраћај између Румуније и Србије откуда би примала помоћ и друге потребе.

Кад се Срби дигну на оружје, босански Турци ће нападати на њих. Но заклети Херцеговци и Староплањинци нападаће с леђа босанске Турке и можда ће им отети и неколико градова Тада ће се суседни Турци косовљани, врањанци, ђаковци, пећски, берански, пошто дознају о побуни Срба Херцеговаца и Староплањинаца, дићи против Хришћана, али онда морају Црногорци са бока да нападну на њих. Треба имати на уму да је у реченим турским пределима половина Хришћана, храбрих јунака и вичних ратовању, и кад се с Црногорцима сједине, они ће победити Турке.

Страна 11.

Олимпије је у Букурешту имао задаћу да одржава односе са Србијом. И ако није био пријатељ Милошев, због убиства Кара-Ђорђева, он се ипак покорио општој потреби и ступио

у договор са Милошем, преко Ђорђа Евангелидиса. Он је био родом Грк, из Албелекује, а уживао је потпуно поверење Милошево у разним мисијама. Незна се тачно који је први почео те преговоре: Милош или Олимпије, али, као што се из следећег писма види, изгледа да су само мисли биле изложене, као што доказује писмо од 12 марта 1818 године, писано у Београду од стране Милоша, које је и данас сачувано, а којим обећава да је готов на све.

Страна 47.

Извод из општег програма рада хетеријског.

Члан I.

— — — — — — — — — — — — —

На сваки начин потребно је, да се Срби дигну против непријатеља, и то има у првоме реду да се изврши.

Члан II.

— — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — —

Има наде да ће Срби, који знају нашу намеру, радо примати наше предлоге, пошто су дали своју реч за савез и пошто и сами увиђају очевидан успех, јер ће за савезнике имати Грчку и Епир, те ће лако пристати да се дигну на оружје против непријатеља, како би извојевали своја права, а у исти мах и нами помогли.

Члан III.

Да се изабере изасланик, који ће потстаћи Црногорце да учине савез с нама, а, у исто доба, и са Србијом, те да ударе на Скадар, јер Скадарлије као вешти ратници, могу да нанесу велике невоље у Епиру; но ако виде изненада иза леђа Црногорце, неће имати времена да упадну у Грчку и у Србију, нити ће се решити да помогну нашим непријатељима, пошто ће тада бити сама њихова отаџбина у опасности. Треба знати, да Црногорцима треба новчана помоћ, за коју Грци ваља да се постарају.

Члан IV.

Треба мотрити да од Срба не будемо преварени, јер Турска, не надајући се да има толики број непријатеља, може да обез-

бећи мир са Србима и да удари на нас. Зато изасланици, како у Србији тако и у Црној Гори, треба да утврде савез са тако светим и чврстим везама, да никаквим обећањима Портиним не попусте, него да остану у обвези, јер рат, који се води за Отаџбину и Веру, очајан је, и имају да остану непоколебљиви савезници, борећи се против општег непријатеља, те да извојују своја права својом храброшћу, као и ми, не дугујући никакву захвалност варварину.

Свеска II, страна 342 у вези 211.

По једном документу, који је у Букурешту издат 3 фебруара 1821 године, а потврђен од Александра Ипсилантија, види се да је Хајдук Вељкова Чучук Стана, која се по смрти Вељковој преудала за капетана Ђорђа Олимпија, позајмила Хетерији 5500 ⊥, који би се имали исплатити из будуће Народне Благајне, али исто није никад извршено. Чучук Стана се, по ослобођењу Грчке, преселила у Атину са сином Миланом и ћерком Фросином, где је уживала пензију од грчке државе. Милан је био у грчкој војсци у чину коњичког мајора. 1876 године кренуо се на пут да би дошао за време српско-турског рата у помоћ Србији, али се на путу разболе и буде приморан да врати у Атину, где је одмах по повратку и умро.

Капетан Георгаки, Ђорђе Олимпије, погинуо је у битци 23 септембра 1821 против Турака код манастира Секо у Молдавији, на исти начин, као што је и неумрли српски јунак Синђелић, а војевао је за време српског устанка са Хајдук Вељком.

Свеска I, страна 252 у вези 92.

Благородни Господару, капетане Георгаки,

Здравствујте!

Од више њих људи, као и из вашег мени упућеног писма, уверио сам се довољно о благонаклоном расположењу за сав српски народ. Зато и не пропуштам а да вас не уверим да и ја, према вами, гајим љубав и добру вољу и да вас никако не раздвајам од осталих мојих љубљених сународника. Ово писмо

молим да примите као знак мог поштовања и пријатељске наклоности према вами.

Љубећи вас пријатељски остајем и јесам за све доброжелетељ,

у Крагујевцу 30 маја 1820 године.

Милош Обреновић
главни српски кнез

Слично писмо као одговор писато је и Сави.

Свеска I, страна 252, веза 92, б.

Ђорђе Евангелидис — кнезу Ипсилантију

Многожељном ми благородству Вашем најпониженије клањајући се

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Сад сам од неког времена са поглаваром Србије (који ме је поставио на политичку управу да га служим) имам велику жељу да, као саучесник, ступим у тај свети посао. Надам се да ћу учинити за саучесника у тако богоугодном раду и самог наведеног поглавара, као што сам о томе већ говорио са преподобним архимандритом господином Григоријем. Остајем Вами са припадајућим поштовањем.

Многожељном ми благородству вашем

13 августа 1819 године у Букурешту

сав понизан
Ђорђе Евангелидис.

Свеска I, страна 256, веза 93.

Олимпије — Ипсилантију.

Поштована Пресветлости

Са пуно радости душе своје примио сам, од 27 прошлог, пресветло и поштовано писмо, послато ми преко брата у Јашу,

Ласанија, из којег сам видео како имате добро мишљење о мојој маленкости, чиме се поносим. У пресветлом прошлом писму јављате ми, да за шест недеља будем спремљен. Ја сам се дакле, спремио у толико, колико ми је Бог подарио моћи. Међу тим за време, док сам очекивао вашу заповест, десила ми се са Србијом, следећа ствар. Ја сам послао писмо кнезу Србије заједно са другим писмима његовог депутата у Цариграду, и ако сам добро обавештен да су сигурно приспела, и ако су за ту ствар знали само три сабрата и ја четврти, дознао сам изненада, да се по свима каванама говорило, да су тобож та писма ухваћена у Ада-Калу, па и писмо у коме ми јављате да долазите у помоћ са пет хиљада. Твој слуга (Олимпије) дознавши од више њих, који би хтели да ме тиме заплаше што се то сазнало у јавности, решио се, да јурне, па куд пукло да пукло, а Бог нека је у помоћи. Али сам најзад одустао и следовађу твојој заповести, готов свакога часа на све. — — — — — — — — — — — — —

Господару, ево ти шаљем писма кнеза Србије, да би се из њих обавестио. Истина, он је у први мах био мој непријатељ, али шта да радим. Црни погибе, али се ипак мора радити да Србија ступи у акцију, и на томе радим, јер за нашу ствар потребни су савези свих народа. — — — — —

Она три Србина, о којима сам ти прошли пут писао, Цинцар-Јанко, Миленко и Младен потребни су, пошљи их, молим те немој заборавити. — — — — — — — —

Букурешт, 9. јануара 1821. године.

Ваш покорни слуга
Георгаки Н. Олимпиос.

Свеска I, страна 104.

Ласанис је наваљивао, да се Аристид Папа што пре пошље у Србију, јер је изгледало најподесније време за рад, пошто је Порта одбила захтев Србије у питању наследног права Милоша Обреновића.

Свеска I, страна 251. у вези стр. 92. в.

Чланови Савеза.

Онај народ осетио је мир и благостање, онај народ прославио се код свих народа, онај народ, најзад, оставио је бе-

смртно име, чији су победиоци, са последњом капи крви утврдили своју Веру, Отаџбину и Законе. Све док су победоносци поштовали те три главне врлине, које су извор за сва остала добра, живели су сјајно и умрли оставивши за навек достојну успомену. Том, дакле, примеру следујући и ми, као потомци светских јунака, решели смо се својевољно, заклињући се пред невидимим, неприкосновени ми свемоћним нашим Богом и својом чашћу, од сад и у будуће, да, кад се буде сматрало за целисходно, пролијемо и последњу кап наше крви за Веру, Отаџбину и Законе, не обзирући се никада на своју корист, што би било противно општој потреби, већ као да ова намера извире из потребе једноверног сабратства. У таку једну свету и опште потребну везу да се могу примати и други, који би на то пристали и који би гајили исте осећаје, само да су способни и да могу и друге привући и придобити, но треба да уживају поштовање због свога доброг владања. За то ово писмено, састављено у пет истоветних примерака и потписано својеручно од свих нас, од кога задржава сваки од нас по један примерак, има вредност и важност пред Вером, Отаџбином и Законом.

На грчком земљишту, 21 маја, 1820 године.

(Место празно за потпис поглавара Србије Милоша)
Христифор Перовос, бимбаша, тврди горње
Сава, бимбаша, фокијанос „ „
Прапоручик каваљер **Георгаки Николао** „
Бимбаша **Јован Фармакис** „

Свеска I, страна 253 у вези 92 в.

Благородни Господине, Саво Поповићу.

Са великом радошћу, почествован вашим писмом из Букурешта од 22 прошлог мца, којим изразујете изразе особите оданости за моју личност, и да сте готови да браните православну веру под мојим вођством, као херолд и заштитник њен, до последње капи крви. Официр мој, који ми је предао ваше писмо, Господин Димитрије Ђорђевић, није изоставио да ме усмено извести од ваше стране намераваном предузећу, и дубоко вам захваљујем, што сте ме, као паметан и храбар човек, одликовали са тако високом и ванредном почашћу. И ја са своје стране нећу пропустити ни најмању прилику, а да у

свему не извршим високу вољу благонаклоног ми господара. Ја вас волим искрено и за навек вас поштујем са свима својим осећајима и потписујем се благородни господине,

12 јула 1820 године
у Крагујевцу.

ваш понизан слуга
Милош Обреновић
обор кнез српски.

Свеска II, страна 292 веза 30.

Ипсиланти — Ксанту.

Тиргофирмо, 2 марта, 1821 године.

.. — — — — — — — — —

Јављам вам, да је Аристид ухваћен, као што ми пише Левентијадис и као што ми је рекао Исалидас, који није отишао са Аристидом. Остао је на овој страни у Крејови.

твој брат
Александар Ипсиланти.

Свеска I, срана 266 у вези 92.

Благородни и много љубљени господару Саво,

здравствујте!

И ја сам, са изванредним задовољством, примио поштовано писмо вашег благородија, којим ме поново уверавате, благонаклони Господине, о жељама, које гајите за славу и благостање хришћанских народа, за који сте готови да жртвујете и сам живот свој. За то вас молим да примите моју особиту благодарност и да будете уверени у моје пријатељство, љубав и поштовање. Захваљујем вам, такође на вестима, које ми саопштисте о светским политичким догађајима. Молим, да ми их и у будуће шаљете по сигурном човеку.

Вести да је Висока Порта јавила ново послатом изасланству у Цариграду, састављеном од осам особа, да ће захтеви бити примљени, није се обистинила, и ако се одавно очекује.

Остајем са припадајућом поштом, благонаклони ми Господине,

Крагујевац
19 октобра 1820 год.

ваш понизни слуга
Милош Обреновић
обр кнез Србије.

Свеска I, страна 255 веза 92.

Благородном Господару бимбаши Сави, мени предрагом

у Букурешту.

Ваше благородије братски поздрављам.

Познајући наклоност коју имате према мени и моме народу не пропуштам ову прилику да вашем благородству изјавим са своје стране љубав и да се јавим писмом, питајући прво за добро здравље, које је за мене тако драгоцено, а за тим да јавим да наше ствари немају још до сада никаква исхода, али да га скоро очекујем.

Путници, који су ту скоро прошли из унутрашњости Турске рекоше нам, да је Тепеделли Али-паша лагумом уништио 6000 царске војске; Хурзид-паша да је постављен за мур (печат) а Баба-паша за румелијског валију.

Сматрајући ваше благородије за доброжелатеља моје Отаџбине, надам се да неће пропустити а да ме о свему извештава што се ње тицало буде, остајем за свагда,

у Крагујевцу
26 септембра 1820 год.

вами сав благопаклоњен,
Милош Обреновић
обр кнез српскога парода.

Свеска I, страна 254 веза 92.

Благородни Господине Ђорђе Николајевићу,

ваше благородство срдачно поздрављам.

Због краткога времена, промашио сам две прилике да вам пошљем своје писмо. Сем нарочитог мог пријатељства према вашем благородству, због наклоности ваше према мени и моме народу, сматрам за неопходну дужност известити ваше благородство о сваком случају, који се десп између нас и од Порте посланог изасланика. Велим, да су се, у времену његова доласка десиле разне препирке, за које не сумњам, да вам пре тога нису биле познате. Тако, дакле, народна је ствар остала у тами и од Високе Порте још никакво решење није издато. Очекујем ускоро добар исход, о коме ћу известити и

ваше благородство. Сада нећу да пропустим а да вам не доставим да од пролазећих дознајемо да је Али-паша Јанински лагумом поништио 6000 царске војске, као што јучејавише, који су дошли из Румелије, да је Хурзид-паша постављен на мур (печат), а Баба-паша за валију Румелије. Ако се, дакле, обистини, тада нам дају нове поводе сумњечења за исход садашњих ствари. Ценећи вас као доброжелатеља моје Отаџбине, надам се, да нећете пропустити, а да ме о свему извештавате што се ње тицало буде. Остајем за свагда

Крагујевац
26 септембар 1820.

вама благонаклони
Милош Обреновић
обр кнез српскога народа.

ЂАЧИНА

(ИЗ ЗБИРКЕ „У ПРАХУ И У КРВИ“)

„Зима мени смета. Тај проклети кашаљ кад навали... ко да ће ми пукнути прса“. Говорио је Ђачина лекару. „Ви'те оне капљице, што сте ми дали... Добар лек... Прошперило ми.“ Лекар се увек смејао на ове речи, иза великих наочњака, зауздaних за оба уха, и једним прстом је чешљао проседу браду, накострешену и раздељену.

У пролећу и лети било је иначе. Тад је Ђачина био „свој.“ Кад би га лекар питао: „како здравље?“, скоро увек одговараше махајући изнад главе дугом, окоштом руком: „Хе! јаше на зецу.“

Није се носио ни по тежачку ни по цивилу. На себи је имао увек гаће, које су некад морале бити беле, прекратке за његове дуге, сухе, коштуњаве ноге. Кошуља растворена откривала је усекнута, руњава прса. Избледели крожет није имао но два пуцета скинута са каквог војничког кабана. Натучену на глави до ушију, носио је неку врсту шубаре, која је временом била попримила пепељасту боју, а кад је била нова, мора да је била црна. Зими је носио, поврх тога стари војнички кабан, на коме није било више ни једног дугмета, а кому је колијер био замазан као пршут осушен.

У лицу је, као и у телу, био мршав. Неједнак брк спустио му се преко уста. Ишао је мало погнут као што обично високи људи. Али је у опће цело његово држање, спуштено, одавало истрошена човека. Само су му се очи. црне као угаљ, немирно на све стране окретале и, кад је говорио, сијале му се необичном младалачком ватром.

Највише је волео да стоји на селу. У град је ретко залазио. Бојао се „власти“ јер је био писадур. Зато и јер се го-

ворило да је прошао много света и зна многе језике, тежаци га прозваше „Ђачином“. Неко време је пио, али откад је стао побољевати, оканио се пића и у опште стао да боље пази на здравље.

II

Кад сам једног зимњег дана, у друштву мојег пријатеља лекара Т.......а дошао у Е.....к, рече ми овај: — „Ако ћеш да се упознаш с Ђачином имаш лепу згоду“. Поведе ме у једну кућицу, на осами. У приземљу је била крчма, а на једном тавану под шљемом, инжињир, којега је влада послала била да поправи тек води, набујале од силних киша, био је понаместио справе и карте. На једном, дугачком, небојадисаном столу, побацано је било разних карата и много алата. Ту смо нашли Ђачину.

— Ево ти гост“. Рече му лекар. Ђачина се устане са столице, скине капу и пружи ми суху, дугачку руку, на којој су жиле биле набрекле.

— Опростите, рече одмах. Дозволите да држим капу на глави јер сам озебао. Ми му рекосмо да ради по вољи. Тад прекрсти руке, наслони се о сто и направив капу, почне да говори гласом као учитељ с катедре.

— Ето што смо ми људи. Свака маленкост нам шкоди. На пример што је криво те сам ја озебао? Једна промена у температури. — Кад је изговарао туђу реч, необично ју је наглашивао. — Јер тад настаје ветар. Топлота нашег тела се неједнако раздели, крв се следи и ето назеба, bronchitis, pneumonitis. И ако оно што је говорио није имало реда, ипак сам био радознао да чујем од њега где је то научио.

— Зар си ти прошао коју школу? Упитам га показујући озбиљно заузимање. Ђачини се насмеје лице необично задовољно.

— Хѐ, и како! — Прошао сам три гимназије у Трсту. Али се одмах уозбиљи, махне незадовољно главом и надода замишљено:

— Хи, куд оде моје лепо памћење! Више се не сећам ни десетог дела онога што сам знао.

— Што ниси наставио?

— Држао ме је један мој ујак, поп. Умре — покој му доброј души — а моји нису имали. Ето тако да се преживи.

била, па се ја вратим кући. Али за орање и копање нисам био више...

— Па што уради тад?

— Одох у финанце.

Лекар ми намигне значајно иза великих наочњака.

— Пак?

Ћачини засину очи ко две варнице, за час. Уздахне и у место одговора упита:

— Колико Вам је година? — Рекох му.

— Хе! млад сте још. Незнате што је свет. Видите. ми смо као пси, кад нас ко наудка спрцамо један на другог да се кољемо и остављамо да нам носе кост, што смо глодали. — Мало стане па надода махнув нехајно руком... А ко зна шта је добро шта ли зло?

— Па што ти је било? Упитам непритајеном радозналости.

— Ах, опекао се протумачи лекар, и исприча како је Ћачина одао добровиђеног комесара, што је пропуштао контребанде уз масне бакшише, али се лукави комесар досетио и скувао попару Ћачини тако вешто, да је овај био протеран из службе.

Ћачина је, док је лекар приповедао, стајао непомично прекрштених руку и погнуте главе.

Гледајући поразбацане карте по столу поглед ми, застане на писанку што деца рабе у мањим школама. Узмем је и погледам. Био је правилан, чист рукопис.

Ћачина ми се приближи.

— Мој син — рече и не чекајући да га ја питам.

— Имаш сина? — Ћачини се опет било разведрило лице.

— И изаћ' ће ваљан.. Ви' те. Тек је у другој години а како пише.

— А жена? Упитах инстинктивно.

Ћачини прелети горак осмех преко лица, па махне презриво руком.

— Отерао је! — протумачи лекар.

— Шта ће ми жена? Жене и за друго нису него да рађају децу и вучије носе. Почела је пити па је отерах...

— Куд оде?

— Знам ја!? К врагу!

Кад одосмо Ћачина ми шане на ухо:

— Не замерите.

III

Прошло је било добричак времена што нисам виђао Ђачину. Случај хтеде да, кад се најмање надах, њега опет видим. Четири нас: мој пријатељ лекар, инжињер В...ћ и млади лекар Б.....ћ одосмо једног лепог јесењег дана у Е.....к, онако за забаву. Путем, у кочији, млади лекар непрестано додијаваше са дијагностиком. Разне су болести биле њему само комбинације, које ведро око лекарево лако могаше препознати на болеснику, према његову „суставу телесном". Лечење није било друго него систематично рабљење фармакопеје. Ослободи нас од гњаваже тек долазак у Е.....к. Пошто обиђосмо парк поседника И........а, наручисмо ужину.

Разговарали смо о којечему чекајући на чорбу. Инжинир је добујао једнако с виљушком по тањиру. Одједном се врата ниске собице отворе и појави се дуга окошта прилика, Ђачина, носећи зделу с чорбом.

— Оно, откле ти овде Ђачино? Упитам га.

Он положи на сто зделу, укрути се и поздрави по војнички.

— „Sono primo cameriere del Signor oste." Рече лошом талијанштином. Погледа радознало на инжинира и млађег лекара па изађе.

Лекар Б.....ћ није имао мира: и између залогаја и залогаја говораше непрестано. Сад је била тема хирургија и инфекција.

— Највећа је погибељ код таких рана, да услед инфекције не настане „perituitis". Него, ето хирургије, која се може с поносом хвалити да је најнапреднија грана у медицини: сеци, шиј, постављај на место и из леша, ето опет здравог човека.

Кад је Ђачина донио кафу млади је лекар био у највећем заносу. Ђачина је био наперио уши. Одједном ће:

— Pardon, ако не сметам господи, ја бих радо слушао.

Понудисмо га вином.

— Хвала! не пијем. То ми шкоди здрављу. И да покаже да је збиља болестан, или да се сам сети, закашље се два-три пута.

Седе на један сандук до зида, и подлакти се руком на колену наслоњеном, слушаше напето разговор.

Мој пријатељ, лекар, причаше о чудном случају да докаже вредност нове, асептичне методе.

— Дозвали ме на рањеног. Не знајући о чему се ради одох и само узех собом обичну сонду. Тек путем ми рече тежак што ме је пратио. „За њега више нема“. Било је о највећој жези. Тежак ме доведе, после добра пута, на једну ливаду. Ту је лежао човек а црева му сва на пољу, измрвљена земљом и згрушеном крви. Много се мухаројило зујући досадно под подневним звезданом. Помислим да је већ мртав, али се уверих да није. Поручих у најближу кућу по мало чисте воде, иглу обичну и свиле. Радило се је о случају, где је најмање кашњење могло бити кобно. Кад ми донесоше поручено, прорежем црево, које је било озлеђено на више места, саставим, сашијем и згрнем у трбух и опет сашијем.

— И после три сата Ваш човек беше мртав. Утече му у реч млађи лекар, који у заносу своје струке беше заборавио на тему.

— Мој човек једе, пије. Чилији је и здравији него можда ја и Ви. Заврши задовољним осмехом лекар.

Ћачина климаше главом, не верујући.

— Е, докле ће та хирургија доспети. Свршит ће да ће се једном човеку моћи одбити нос, одсећи руке, отпилати ногу... дапаче главу и заменути бољом.

— Кад би се нашло људи који би своју главу с туђом заменили: али је свак уверен да је његова глава најбоља. Рече смејући се мој пријатељ.

— Знате ли — окрете се Ћачина млађему лекару — да протумачите hypnotismus?

— То је сасма природна ствар протумачи категорично упитани.

— Пу! ја у то не верујем. Рече инжинир, који је до тада слушао и ћутао.

— Молим — настави лекар — и људи и животиње имају у себи једну силу, која је веома слична магнетизму. Што је која особа јача то је јача и сила, које се испољава баш као магнетизам, т. ј. привлачује противне, дакле слабије нарави.

— A spiritismus? Прекине Ћачина.

— Ха — махну лекар руком, омаловажавајући — „Аутосугестија“, кад није лоповлук.

Ћачина се замисли па ће:

— То сам ја све знао. Само сам хтео да чујем потврђено од стручних људи ко што сте Ви.

Упре прстом у чело. Очи му необично запламтише.

— Ето ту ко да је нешто било. Хи! И био сам леп момак. Висок с лепом црном брадом на кесер. То свакако не користи. Не мере се људи по аршину. И Наполеон је био мален.

Свеједно... Замисли се и уздахне.

— Где ти је син? Упитам ја да сврнем разговор на друго.

— Ено га код куће с матером!

Не могох да притајим чуђење.

— Ви се чудите? Рече Ђачина смејући се. То је све како се узме. Ви'те: син не може без матере... па ја сам праведан. Ми мушки радимо што нам је воља и нико нам не замера, а, ако једна жена и само једном у животу посрне, то се сматра непоштеним не само по њу него до деветога кољена.

Слободу свакоме....

Мрак се био почео хватати и ми се пожурисмо да одемо. Ђачина је, кад је већ кочија била поодмакла, још махао капом.

— Глуп ли је тај човек рече млађи лекар категорично

— Хтео би да нешто зна, а друго не говори него луде речи без смисла.

— Има много ствари без смисла на свету рече ћутљиви инжињир.

Он је сигурно мислио на све осим његове струке.

IV

Ђачина залази често у град. Не боји се више „власти", јер се је оканио писадурства. Договара се с трговцима како би се могла основати једна сеоска, поштена благајна.

Можда ће и то бити ствар без смисла.

Кистање, о Духовима 1907. **Рикард Николић**

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА

ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ НА ПРИМОРЈУ

(1880—1900 год.)

X

Ситна и крупна питања

Од када се појавио српски покрет на Приморју, Срби дубровачки настојали су, да у њему воде главну ријеч. Хтјели су већ у почетку, да оснују у Дубровнику један лист, који би био помоћник Српскога Листа, па Српскога Гласа. Дубровчанима је и сада, а по готово и онда, непрестано пред очима њихова, заиста, славна прошлост. Они се врло тешко могу помирити мишљу, да је Дубровник некада био, а да сада није више оно. Дубровчани и данас снијевају о својој лијепој прошлости, па се никако не могу покорити садашњим приликама. Мучно им је признати, да је Дубровник, на жалост, мала покрајинска варош, каквих има још много на Приморју. Полазећи са таквог гледишта, није никакво чудо што су Срби Дубровчани хтјели да имају и свој лист. Таквим листом они би најприје помогли српски рад на Приморју. Касније би водили главну ријеч.

Српски Лист па касније Српски Глас знао је за те намјере Дубровчана. Био је с тога противан сваком српском листу у Дубровнику. Том противљењу било је и других разлога, материјалних и моралних. Шака Срба на Приморју великим жртвама и тешком муком издржавала је и један политички лист. Два српска листа на Приморју био би луксус, који не би било могуће намирити. Морални разлози били су још јачи. Ми

смо Срби, Богу хвала, свугдје једнаци. Више из личних пркоса, него из начела, волимо да се дијелимо на политичке партаје. Срби на Приморју могли су привидно бити једно политичко морално тјело, док су имали само један политички орган. Чим се појави други, биће тешко обуздати нашу чудновату природу. Српски Глас морао је, најпослије. попустити и поздравити лијепим ријечима свог млађег друга — Дубровник. Српски Глас добро је предвиђао будућност, која се у том погледу спрема Србима на Приморју. Његове ријечи, којима је поздравио Дубровник, нијесу биле неосноване. Ради заједничког и сложног рада Срба на Приморју, Српски Глас, кад је већ једном морао да попусти, није могао друкчије да ради. Он је, истина, о оснивању Дубровника, порекао све гласове, који су се о томе проносили. Гласови су ипак били истинити. Будућност је то најбоље доказала.

У броју за тим, 27. од год. 1892., Српски Глас пренио је главније тачке програма Дубровника. Истакнуо је нарочито оне, у којима Дубровник каже, да је само побочно крило Српскога Гласа. Послије тога вели:

„Преносимо само оволико, јер је и оволико довољно, за све слијепце, као и за све неваљалце наше српске и хрватске. Нови лист појавио се као наш друг, наш помоћник, ступајући у свијет нашијем програмом. То смо ми већ знали, нетом се почело радити о новом српском органу, а другачије није могло ни бити, међу људима!

„На нас сад питају: какав је тај наш програм? Јер тобоже ми немамо програма, или тобоже ми незнамо одговорити на овако питање. Али наш програм ми смо штампали у првом броју нашега листа. Тај програм бистримо и бранимо, пером и бесједом, ми сви Срби, ево има тринаест година. Наш програм бистар је, као што је законит, праведан и поштен. Бистро је изложен наново, у овом новом нашем другу. Могу га и дјеца разумјети. Па кад би то била умна недотупљивост, што нам се каже, да наш програм не разумију, ми бисмо им могли одговорити: тој вашој мани ми нијесмо криви! Али пошто ту има злобе, ми им мало другачије одговарамо: разумјели сте ви нас, а разумјећете нас још боље, ако Бог да!

„За програмом наш друг Дубровник доноси први чланак илити почетак расправе Љетопис попа Дукљанина. Лијеп почетак па ће тако бити и наставак. Ми се овијем на-

учним чланцима радујемо. Наша су зла највећа: незнање и предрасуде. Наши непријатељи и наша заведена браћа употребљују те мане на штету нашу. Све је њима добро дошло: народне мане, па и племенита чуства, као што је чуство вјерско. Лудијем кроникама хтјели би уништити један живи народ.

„Али ми смо почели, Дубровник је прихватио, па ћемо заједно наставити. На нашој је страни истина и правица историјска и етнографска. Те се истине не могу затрпати књижевнијем петљанијама. Ми стално напредујемо. Ми ћемо побједити!“

Из Дубровника чуо се у исто доба нови глас, ради кога је било новог чаркања између Срба и Хрвата. Од више година купили су се прилози, да се у Дубровнику подигне споменик пјеснику Ивану Гундулићу. Прилози су првих година обилато долазили. Касније је и то заспало. У Дубровнику је основан нови одбор за прикупљање прилога. Тај одбор издао је 1. јунија 1892. овај проглас:

„Већ године 1834. нарочити одбор бјеше растурио глас на народ, којим је позивао све родољубе, да подупру подизање споменика великоме Гундулићу у овоме граду, пјесниковој колијевци, а то о тристотној обљетници од његова рођења, која се навршава год. 1888.

„Много се родољуба одазвало томе позиву ода свију страна славенскога свијета, те од тога има довле добријех 11.000 фиорина. — То је лијепо, кад промислимо о економном јаду нашега народа у опће, али није довољно одиста да се подигне биљег који Гундулићу достоји. А која је Гундулићу цијена и дика у народу, које мјесто Он заузима у нашој књижевности, па колика благодарност наша треба да буде према његовој успомени, било би неправо да ми овђе набрајамо, јер Гундулићево име, и учену и неуку, и стару и младу и свакоме у свима крајевима нашега народа, познато звучи, пак се за њега и у туђини знаде.

„Ако смо пак свијем нашијем великанима дужни почаст и харност, што дугујемо Гундулићу, звијезди предходници јужнога славенскога склопа и највишему нашему пјеснику, свакоме је јасно одговорити.

„Покле нам дакле није, на жалост, за руком пошло да му тристоту обљетницу од његова рођења спомеником прославимо, прегнимо дајбуди да се све справи чим прије, а одбор је углавио год. 1893. и лицем на 20. маја, у који дан пада Смрт

Османа, протагонисте његове главне пјесме. Ако се то обистини, како се надамо, ми ћемо показати да знамо штовати што је узвишено и изврсно, тим више кад је наше, пак тијем ћемо потврдити, да смо живи и чили, јер народ коме је на срцу успомена својијех великијех људи, не гине и не пропада, него живи и напредује.

„А сада позивљемо на ово све наше родољубе, а особито оне који се још нијесу одазвали, да похрле с приносима, ела се испуни што свак жуди.“

Одбор који је издао тај проглас, био је и сувише дипломатски. Проглас је писан латиницом. У њему се не говори о пјеснику, ни као о Србину, ни као о Хрвату. Спомиње се непрестано неки наш народ, па чак и славенски свијет. Хрватима није би по вољи овакав проглас. Криво им је било, што се о пјеснику не каже, да је био Хрват. Србима је могло бити криво, што се не каже да је Србин. Хрватска читаоница у Дубровнику одбила је позив, јер да у њему и у одбору није престављена њена мисао. Црвена Хрватска и Народни Лист почели су писати против одбора и против свечаности, јер да основани одбор хоће да приреди српску славу. Хрвати су мислили, да је то српска освета за прославу у Макарској 1890. године. Те године Хрвати су подигли Качићу споменик у Макарској. Србе нијесу позвали на славу. Сами су ишли у Макарску. Кад се нијесу могли туђи са Србима, под спомеником великог пјесника, тукли су се међу собом. Славу пјесникову претворили су у политичку демострацију за Велику Хрватску и за њихова ситна партајска питања.

Српски Глас није могао а да и о том новом оружју хрватском против подизања споменика Гундулићу, не проговори неколико умјесних ријечи. Пошто је рекао, да се у дубровачкој књижевности спомиње српско име, наводећи доказе за то, у 30. бр. 1892 наставља:

„Ово је истина историјска, као што су истине историјске сви они споменици српски, који нам често причају свезе тврде и трајне између Дубровника и српскога народа, односно између републике и држава српскијех.

„Пошто ствари овако стоје, ми Срби могли бисмо се жалити на дубровачки одбор за подизање Гундулићева споменика, што у своме прогласу не спомиње српско име. То је један изузетак, таки проглас у наше доба, кад се народно име свуда

истиче, а међу нама истиче и још намеће. Одбор је барем могао преписати један стих Гундулићев и у проглас га уврстити, гдје се спомиње српско име, и могао је то урадити одлучно и поуздано, јер га нико није могао побити, јер Хрвати на по се нијесу супрот имена српскога истакнули име хрватско, а из Гундулићева Османа.

„Него, ако ћемо озбиљно поступати, треба и наше ствари народне озбиљно претресати. Дубровачки одбор имао је пред очима једну намјеру. Он је таки проглас издао смишљено, он је тако хтио, јер је баш желио створити изузетак, јер је хтио, да на подизању и на славу открића Гундулићева споменика заборавимо наше народне и политичке борбе. Споменик је морао бити уточиште мира; дани славе имали су бити дани бојнога почетка — као што је било такијех уточишта и такијех дана у дивљем и крвавом средњем вијеку! Ми, као ми, не можемо замјерити одбору. Ако ли ћемо му замјерити, не можемо се жалити на Хрвате, што другачије поступају.

„Сасвијем другачије поступали су Хрвати на открићу Качићева споменика. Па ми ћемо и у оцјену онаког њиховог поступка бити разборити и великодушни. Међу Хрватима потакнута је мисао споменика; међу њима скупљено је највише прилога; они су управљали овијем послом и споменик се подизао гдје они владају. Били су господари да раде онако како им је воља. Па су они тако и радили: по вољи својој и по обијести својој. Они су дали свечаности искључиви значај хрватски. Они су хтјели претворити ову културну свечаност у политичку и своју су намјеру извршили. Нијесу прилијепили на споменик грб Велике Хрватске, али су се зато накнадили и намирили политичком буком!

„Него сад долази оно упоређење, које карактерише наше понашање и понашање Хрватске и хрватскијех политичкијех првака. Они нам опет сада приговарају, што нијесмо дошли у Макарску на откриће Качићева споменика „и ако најуљудније позвани“. Али то није истинито: нијесу нас ни уљудно, ни неуљудно позвали, већ су нас просто игнорисали. Нијесу они по једноме начину позвали Србе, да ту дођу Срби и представници српскога народа, већ су само позвали поједине људе између Срба, који су се уљудно захвалили и другачије нијесу никако могли поступати. У Макарској они су као Срби само могли ћутати, јер би другачије прошли онако, као што

су прошли неки Хрвати, који нијесу одобравали ондашњу политичку демонстрацију.

„Овај стари и већ побијени приговор опет нам понављају хрватски политичари. Кажу нам сад вође хрватске: Ми, Хрвати, нећемо у Дубровник, јер ви, Срби, нијесте дошли у Макарску. Али приговор је побијен. Ви нијесте хтјели, да ми дођемо. Ви сте у Макарској и хтјели приредити једну велико-хрватску политичку демонстрацију и приредили сте је. Напротив, дубровачки одбор не приређује политичкијех демонстрација, не приређује у опће никаквијех демонстрација, које би нас могле подијелити, него једну демонстрацију културну, на којој се можемо сложити, на којој се можемо барем мирно састати, ако смо људи, као што су се у средњем вијеку знали састајати у некијем данима највећи крвници! Пред Гундулићевијем спомеником можемо страсти зауздати, и борбу обуставити, као што су непријатељи у средњем вијеку стављали сабљу у корице пред вратима једне цркве!

„Али вође и прваци хрватски одбијају позив, заиста најуљуднији, и руше свети споразум. Хрватска читаоница у Дубровнику изјавила је да не пристаје на свечаност открића, јер да у одбору није заступана мисао. Људи озбиљни, који себе цијене, који мисле захтјевати, да их у људском друштву цијене и поштују, не могу овако поступати. Људи озбиљни казали би: каква је мисао заступана у одбору и какву би другу мисао они хтјели заступати. Људи озбиљни још би доказали разлозима: да она мисао није умјесна, а да је умјесна њихова мисао, коју би у одбору хтјели унијети. То они не кажу, ту они не разлажу, него просто изговор граје, ти тобожњи Дубровчани, у хрватској читаоници у Дубровнику, не би ли осујетили предузеће, не би ли оборили споменик Гундулићев, кад тај споменик не могу употребити за своје намјере.

„Да, узрок не кажу, али је узрок познат. Политичке прваке хрватске и новинаре обузела је болест, обузела је права грозница. Тресе их хрватски delirium tremens: презају и стрепе од свега, где нема спомена о хрватском праву и гдје се не истиче чист правац. Тако је, под притиском таке болести, у неко доба Омар запалио библиотеку у Александрији. У Дубровнику не може се поновити љуће и оштрије, као што сада захтјева чисти правац, она макарска политичка шијанка, и за то не смије бити свечаности, не смије бити споменика. А тај

дивљи поклич потјече најпре из Дубровника, из гнијезда што су савили људи чистог правца, у граду питомом и складном. Хрватска штампа одазивље се и кличе.

„Тако је. До сада је хрватска штампа оборила недостојни поступак представника чистог правца у Дубровнику. До сада се од хрватске штампе и од хрватскијех политичкијех првака није чуо један глас, један приличан разлог у овом послу. Причекајмо, видјећемо их још на дјелу. Али у томе држимо на уму ми Срби своју задаћу, своју дужност. Дужност нам је, да се својски одазовемо на позив одбора за Гундулићев споменик, дријешећи кесу за споменик, и спремајућу кесу за пут у Дубровник, у прво пролеће, ако Бог да!“

Гласовање у далматинском сабору о школском прорачуну, расцијеп у хрватској странци и оснивање новог чисто хрватског клуба одјекнуше и преко Велебита, у Загребу. О томе је највише писао Обзор. Он је, као обично у оно доба, у истом броју миловао Србе, признавао их у хрватској, Славонији и на Приморју, па опет да нема ту ни српскога народа, ни српскога језика. На овакво писање Обзор-ово најбоље је одговорио новосадски Браник. У бр. 44. год. 1882. новосадски лист писао је о расправи школског прорачуна на Приморју. Обраћа се за тим Обзору и његовом шаренилу. Позивље га да већ једном каже чисто и бистро шта мисли. Браник је овако завршио чланак:

„Обзор сасвим неоправдано мијеша појам о грађанству и држављанству са појмом о народу и о народности. Од овога једно друго не искључује, но се једно с другим сасвим добро слаже, а у Хрватској, Славонији и Далмацији, што се хрватског као и српског народа тиче, такођер се слагати мора. Срби су данас по постојећем закону у Хрватској и Славонији: хрватско-славонски грађани. По истом закону, они су данас у тој земљи и хрватско-славонски држављани. Буде ли данас сутра и Далмација припојена Хрватској, тада ће Срби троједне краљевине бити: хрватско-славонско-далматински грађани и држављани; а донде су Срби Далмације, далматински грађани, а аустријски држављани.

„То по данашњим државним законима стоји. Али ако ја, премда Србин, и јесам и признајем се у Хрватској и Славонији као хрватско-славонски грађанин, па и држављанин, и то са

свим по закону и једно и друго, ипак не губим за то име народа српскога, као таквог, и тим скопчану народност српску.

„Срби су у своје вријеме населили ове опустошене и напуштене земље, не као појединп дошљаци и досељеници, да се овдје међу другим народом или народима народносно изгубе и у ове прелију, већ су дошли уговорно, на позив аустријских царева и угарско-хрватских краљева и владара као народ, што им је краљевским повељама на сва времена и зајемчено било. Србски народ имађаше у оно доба зајемчену не само своју народну или народносну, већ и политичку индивидуалност. Ова повљепња, течајем времена престала је и губитком Војводине напошљетку изгубила се; али зато је ипак наша српска народна индивидуалност још остала и као таква узакоњена, која се у земљама под круном Св. Стефана огледа у нашој црквено-просвјетној автономији. С тога ми јесмо и остајемо у овим земљама и по имену и по народности као српски народ, поред свега тога што признајемо, да смо као Срби хрв.-славонски грађани и држављани.

„Обзор, на кога правашка Хрватска баш ради тога, што он српско име и српску народност признаје, поругљивим именом као на Славосрба најжешће удара, — требао би већ једанпут, да у томе питању буде собом на чисто, пак или да искрено и отворено пристане уз то, што српском народу као народу у овим земљама припада и да то штује и брани, на што су се прије двије године и прваци његове странке, као и још други хрватски родољуби, познатом својом патриотском изјавом бар морално обавезани — до које изјаве, Обзор ваљда и данас још држи? — или нека се окане признања самог имена и народности српске, јер шта значи признавати српске народности без српског народа?! Једно је од другога у нас неразлучиво: дакле или-или, пак да се знамо!

„На концу још ово. Један врло уважени хрватски родољуб рекао је приликом једне расправе о хрватско-српској размирици: Ми признајемо у нашој земљи српски народ као такови, а тада наравно и са свима пошљедицама; или га не признајемо. Ја га признајем. па дошљедно и тиме скопчане пошљедице.“ — То је дало повода и познатој изјави или кораку хрватских родољуба у питању нашега међусобнога измирења. Толико за сада Обзору на размишљање о питању: има ли, нема ли српског народа у Тројединици?“

Обзор, по обичају, није никада одговарао на српска питања. Пречуо би их. Ућутао би се за неко вријеме. Онда би опет плануо, или би миловао Србе. У бр. 161. од год. 1892. написао је поново дугачки чланак за слогу Срба и Хрвата. Завршио га је ријечима: „Нек нас разбор и љубав воде, а не страсти и мржња. Гледајмо да бистримо појмове, а не да их мутимо. Под окриљем хрватског државног права, Срби ће наћи у Хрватској заштите своме имену и својој народности, те јемства за будућност проти заједничком непријатељу.“

Овако непрестано писање о слози, неслози, о државном хрватском праву и др., мора да је досадило у Биограду. С тога је Одјек у бр. 152. од год. 1892. написао значајан чланак Срби и Хрвати, у коме и ово каже:

„Некада благородна тема за одушевљено идеалисање новинарскога разлагања — данас питање, преко кога многи вриједни и озбиљни радници брзо пролазе хитајући пословима, којима могу стварно користити своме народу: некада красна мисао за талентованога политичког говорника на збору одушевљених слушаоца — данас непроходна врлетна стаза за оне, који је не могу обићи; некада у умјетничкој поезији предмет химне — данас елегије! То је слика српско-хрватскога питања некад и сад. Залазимо у мислима у некадашње доба наде, вјеровања и братимљења, и, оснажени оном животворном силом, која из негдашњега рада избија, можемо тек да узмемо на се незахвалну дужност, да проповиједамо вјеру друштву безвјерном.

„Желите ли, да поновимо некадашњу буру најљепших жеља и племенитих осјећаја, иза које на скоро остаде само лака пјена тешкога сумњичења, или да вам одмах укажемо на вртлоге, у којима се данас дави растрошени брод српско-хрватске слоге? Шта је изазвало лијепе жеље за српско-хватским мораним уједињењем! Сличност службе у прошлости, истовјетност племена и језика, осјећања, а поврх свега једни боли у садашњости и увјерење, да је за њих само један и исти лијек. Шта је донијело антагонизам међу Српством и Хрватством? Кратковидност у појимању тренутних прилика и расположења, себичност лична, утицај странaчки, тражење на једној страни онога, што се на другој изгубило, а нада свим самољубље огрнуто плаштом родољубља. И, најпослије, шта то нагони појединце из супротнога табора, да послије свега, што је међу нама

било, пружају руку измирења — и то не први пут сада? И још, шта треба и могу да раде Срби послије таке понуде?

„Тешко је побрајати све, шта се од стране Хрватске Србима одрицало. Тешко је то учинити, јер се ваља прво спустити онолико ниско у морално блато, треба у њему потонути, као што су се по њему давили творци Велике Хрватске, наопако и неприродно схваћене и замишљене, као што њихови сљедбеници са по каквом мумијом прохујалога доба и данас грцају у дубини сопствене рђавштине. С друге стране, ваља бити и сувише равнодушни и сувише навикнути на погрде, којима највећи злотвор може обесвећивати сусједову светињу — па да бисмо могли испитати и један дио оних фраза, које нагомилаше негирајући Српство. У основи, виновници данашњега мало братског и пријатељског гледања између Срба и Хрвата.

Послије акције наступила је, по сили друштвених закона, реакција, и противнички табори, увидјевши сву лажност своје моћи, мало по мало, умањују своје захтјеве, а свјеснији сународници изближе одређују права српске и хрватске стране, набрајајући погрјешке, које су ове починиле у дугом низу међусобнога трвења. Утјешна је појава, кад хрватска штампа вели: „Гријеши ко неће да признаје Србе у Тројединици“. Али она престаје бити утјешна, кад се са хрватске стране тврди, да се „између Срба издајицом сматра сваки, који би се усудио рећи ријеч мира и љубави у прилог Хрватима.“ Мелем је српском срцу, кад му хрватска штампа вели, да су Хрвати дужни бранити аутономију Срба на црквеном и просвјетном пољу. Али тај мелем постаје тренутни варак, кад се тврди, да је „у неким српским круговима врхунац српскога патриотизма радити за уништење Хрвата.“

„Каваљерско је признање Обзорово: „Говоримо о драгоцјеној Хрватској крви, коју смо вољни пролити против Срба — а нијесмо кадри ни одрјешитије ријечи дићи против оних, против којих бисмо ју морали дићи.“ И осим тога: „Немамо толико одлучности да оруђем закона станемо на крај политичком систему, на који се тужимо — а Србину пријетимо батином.“ Ова искрена исповјест, која нам је мелем срцу братскога саучешћа, губи много од своје искрености, кад се одмах за тим тврди, да „с ове стране Велебита свакоме ће (Срби) пружити руку против заточника хрватске мисли.“ Или, кад Хрватима,

при свем њиховом независном политичком и сваком другом положају, пада ипак на памет: „Ми смо културни народ на југу, свакако културнији од Срба.“

„Културу и културну превласт не одређују новинарски чланци, а и кад би се усвојило то начело, ми бисмо једним покретом руке одскочили високо: пружили бисмо прст на правашку странку, њено учење и њену штампу, и ми се не бисмо стидили, што би непристрасне судије нашле, да култура хрватских младенаца и сувише потсјећа на афричка дивља племена, која немају појма о поштовању туђе народности. Али тада треба да се застиде — њихови сународници!“

Док је Обзор и надаље у српском-хрватском питању био шарен, загребачке службене Народне Новине донијеле су нови доказ о раду људи око Обзора према Србима. Те, 1892. године, био је на окупу српско-народно-црквени сабор у Карловцима. Указ, којим је отворен сабор прочитан је најприје на мађарском, а за тим на српском језику. Српски листови, не знајући разлога томе, планули су ради такве повrједе српске народне и црквене автономије. Једнаком жестином писале су и хрватске новине против Мађара. Највише је викао Обзор. Он је, том приликом, писао и против Срба, јер да су они томе криви, пошто неће да признаду хрватско државно право. На овај нападај, о читању указа на мађарском језику, одговориле су Обзору службене Народне Новине у бр. 198. од год. 1892.:

„Зашто пак ово бива, могу на којем далматинском атаку збиља не знати, али Обзорова господа чине незнање само за то, да могу дрско ударати на Србе и Угарску. И у хрватском наиме сабору било је већ питања о том, зашто се српски конгрес, који вијећа у Карловцима, дакле на територију краљевине Хрватске и Славоније, отвара мађарским отписима, пак је данашњи бан то питање разјаснио тако, да се је Обзоровој господи свидјело упутним, у сабору више не дирати у њ. Српски конгрес отвара се наиме језиком мађарским, по договору између пок. Бана Мажуранића и угарске владе, по којем је врховно државно право надзора у српским народно-црквеним, школским и функционисаним пословима уручено угарској влади, односно угарском министру предсједнику. — Код тога договора сигурно су својим савјетом судјеловали и предшасници данашње Обзорашке господе; јер се зна, да покојни бан није без њих

ништа важно одлучивао. Ако је дакле врховно државно право надзора у српским црквеним, школским и фунционосним пословима, по договору са баном, повјерено угарској влади, краљевски отписи, који се управљају на српски конгрес, не могу бити писани другим но званичним језиком те владе. Може ли се ко ради тога данас кривити, нипошто не смије се кривити већина нити данашњега српскога конгреса, нити пријашњих српских конгреса, нити Србе у опће, јер они у томе нијесу имали ријечи. Све то зна, по дужности својој мора Обзор да зна врло добро, па је он тек имао одважности за то нападати на Србе.“

Обзор није никада одговорио ни на ову историјску чињеницу. И она је, као и многе друге, прошла у заборав. Ни према овој новини у српско-хрватском питању, Срби на Приморју нијесу могли бити равнодушни. Тај исти дух, који је за владања народног бана у Хрватској и Славонији хтио уништити Србе, још једнако је владао и на Приморју. Чисти хрватски правац и нови хрватски клуб радили су из петних жила против приморских Срба. Они су, имајући за себе многобројно свештенство и већ добро проширени и богати Народни Лист, успјевали у свом раду. Јавна сврха њихова рада била је наперена на прогањање Срба, које су умјерени Хрвати признавали. Већ прве године тог рада чисти правац имао је великог успјеха. Дух његов освојио је особито хрватску омладину. Ова је још више побијеснила на Србе.

У оваквим тешким приликама приморски Срби дочекали су свршетак год. 1892. У пошљедњем, 53. броју те године, Српски Глас донио је чланак Наши рачуни, гдје каже:

„Многи наши новинарски другови, на измаку једне године, пребиру свјетске догађаје и стварају о њима своје закључке. Ми смо се ухватили другога обичаја: да рашчишћавамо и уређујемо своје властите послове.

„Од прве године овога листа, па до овога броја примали смо се највећих послова. Долазиле су нам похвале јавно и приватно. Досадила су нам признања и од омладине, која искрено осјећа, и од зрелијех људи, који свјесно и озбиљно раде, те у нашем народу заузимљу највиђенија мјеста. Баш смо ове године били најсређенији, у овом погледу моралном. А шта је то, што покрај оваког најсјајнијег успјеха моралног, нема толиког успјеха материјалног, како бисмо боље раширили

крила, као што желе сви наши најбољи пријатељи? Има некијех узрока. Ваљда ћемо их други пут поменути. Наши пријатељи могу их у томе погодити.

„Чист је наш програм, који смо истакли. Ми смо га заступали свјесно и одлучне, искрено и поштено. Први смо скочили на обрану свога — а обрана наше српске народности главна је наша задаћа. У том раду уздржали смо и нијесмо никада малаксали. — — —

„Све ми сад ово спомињемо летимице, ради овога наслова на нашем чланку. Не размећемо се ми никада. Пошто јавно радимо и пошто се наш рад јавно и слободно контролише — треба да на крају закључимо своје рачуне. Рачуни су чисти, успјех је јасан, па по томе и ми се можемо уздати у помоћ и повјерење својијех пријатеља. Што се наше главне радоће тиче, то је наш стални текући рачун. Нема закључка. А и како би га било, док је обрана наша радоћа и док нас туку са свију страна? Кажу нам стога да смо непомирљиви. Хрватске новине нијесу ни овом осудом задовољне. Називљу нас бунтовницима и издајницима.

„То су празне ријечи, да не кажемо: простачке клевете. Ми само тражимо оно, што је праведно и законито. У нашем је програму записана ријеч: мир. Ми смо једном дјелима показали, кад је до нас дошло, да нам је тај идеал на срцу. Али се не предајемо кукавички. Кад нам се све отимље, бранићемо се стопу по стопу. Можемо и морамо.

„У то име настављамо свој рад под старијем својијем геслом: Од сад као и до сад!“

Није без особитог интереса за годину 1892. још нешто с друге стране Велебита, из Загреба. Нови правашки чисти клуб, који је основан на далматинском сабору ради Срба, имао је своје главне жиле у Загребу. У Загребу су праваши, у свом главном органу, *Хрватској*, већ од више година непрестано најоштрије нападали на Србе. Међу многим Хрватима у Хрватској и Славонији и па Приморју такво писање бијаше забава и поука! Читање чланака против Срба бијаше тим Хрватима најслађа посластица души. Главније мисли из таквог писања хватале су се и Хрвата на Приморју. Оне су и створиле нову хрватску чисту странку, која је у велико почела освајати на Приморју. Такви чланци *Хрватске* нијесу никада били тако оштри, као год 1892. Успомене ради доносимо их неколико. У

њима исправљамо само правопис. Кад бисмо хтјели исправити све, шта је за исправљање, морали бисмо их у цјелини написати.

У чланку Зашто тако звани Срби у Хрватској пропадају? правашка Хрватска у 10-ом броју овако пише о Србији:

„Опћинству је познато, да тако звани српски живаљ у Хрватској од дана до дана пропада, тако, да би се готово већ данас могло прорачунати, када ће тога живља сасвим нестати. Наведосмо само један примјер. Они су много настојали, да добију српску конфесионалну школу, како би се еманципирали од уплива земаљских школских фактора, а данас се већ свуда, гдје такове конфесионалне школе постоје, показује назадак и у наобразби српских конфесионалних учитеља и у узгоју младежи, а и осјетљив назадак у моралу. Тому се не треба чудити. Тако звани Срби тражили су конфесионалне школе поглавито за то, да могу према својем главном начелу о тјерању српске пропаганде ту пропаганду тјерати и у својих школах те тако узгојити нараштај, којему се већ у најњежнијој младости уцијепљују криви, убитачни појмови о његових правих и дужностих.

„Ако се данас пита по Славонији и Сријему, како те српске конфесионалне школе напредују, како стоје, чути ћемо опћенити одговор, да се у њих много учи, него ли прије, да су учитељи, не будући већ подвргнути пријашњему строгому надзору, куд камо лошији, па да те конфесионалне школе снизују ниво наобрадбе и узгоја у православном житељству краљевине Хрватске. Свештеници и учитељи, дакле они фактори који су поглавито развили српску пропаганду у том живљу, данас су господари у тој конфесионалној школи, а тко позна те људе може си предпоставити, како права настава у тих школах напредује. Тако звани Срби јесу источни живаљ, који је симо донесао све гријехе и некријепости којима се на истоку од вајкада одликовао а који би само западна култура могла узјемчити. Ти Срби могли би постати прави људи само онда кад би уз ту западну културу живо прионули, кад би поглавито настојали, да се сасвим претопе у онај културни елеменат, којега језиком данас говоре, но од којега су још увијек одијељени својом оријенталном природом и

злими навикама. Управо оне особине, које они желе толико да негују, њихова су физичка и морална пропаст, а српска пропаганда, која све те особине жели упичувати, ускорује само пропаст тога пучанства. У очи тога, како да Хрват не плане срџбом, кад н. пр. гледа покушаје хрватских говедара који од нас Хрвата траже, да наш хрватски језик замијенимо са језиком шумадијских говедара, па да станемо онако говорити, како они говоре.

„Прави пријатељи тих т. зв. Срба, као људи и хрватских држављана, имао би их упућивати, да се окане тих својих особина, које нису него обиљежје њиховога варварскога источнога поријетка, те да спас и будућност траже у оном народу, који им је дао домовину и земљу, да у њој пребивају и напредују. Они су у овој земљи нашли старославнимі хисторичкими згодама утемељено државно право и државну неодвисност. нашли су, умакавши испод отоманске окрутности, ред, закон и правицу, имали би дакле и све дужности, да тој хрваткеј домовини буду најзахвалнији, да врше дужности права хрватских отаџбеника. Мјесто тога шире т. зв. Срби пропаганду, којом још више крње и онако до зла Бога окрњена права Хрватске, а у исти мах они том пропагандом убијају себе и своју будућност. Та је пропаганда данас јача него икада. Особито је појачана од онога дана, од како је у Краљевини Србији завладала т. зв. радикална странка. Не само што данас у сваком овећем селу у Краљевини Србији излази по једно новинско гласило са поглавитом задаћом наваљивати на Хрвате и Хрватство, него та радикална странка подупире такова радикална гласила с ову страну Саве, па чак и у самом срцу краљевине Хрватске.

„Уза све то, та силно подупирана пропаганда не може да запријечи пропадање т. зв. српскога живља у Хрватској и у Угарској. Има ли тај живаљ правих пријетеља међу самим својим умнијими вјерскими другови, ти би морали настојати о томе, да се у том живљу избришу трагови оних историчких порока, да му се уљуди срце и душа, како би се искоријениле оне злоће и опачине, на које је тако брз тај још варварски живаљ. За спас тога живља не чини се ништа, а морао би сваки честити православни Хрват настојати, да што више својих сувјерника задоји дужношћу правога хрватскога отаџбеника, који је позван да брани пробитке своје хрватске

домовине. То је једини могући начин, да се тај живаљ спасе од пропасти. То тако савјетује тому живљу хрватска странка права, како искрено жали оне јадне и неуке људе, који постају плијеном проту хрватске надри-српске пропаганде. Странка права не мрзи никога ради вјере, али осуђује оне, који вјеру употребљују за средство, да могу цијепати један јединствени хрватски народ.

Права је невоља т. зв. српскога пучанства свуда, куд-год се тако зове и крсти што су његови просвјетитељи попови и учитељи итд. итд. људи, који најмање врше дужност свога звања, па тако пучанство заостаје у просвјети, вјери, моралу и уљудби, а напредује у некој умишљеној и лудој величини о великом и васцијелом Српству, које на бојном пољу рађа Ђунисом и Сливницом, дочим се у вјерском погледу очитује у презиру попа, запуштеној цркви, неугледном учитељу."

Ово писање Хрватске није било још ни одушило, а у бр. 17. и 18. поново је напала на православне Србе. Из тих дугачких чланака, преносимо само неке тачке:

„Један народ у истој живи земљи, пак онај дио, што припада источној цркви или је вјере православне, пропада; дочим други дио наиме католици не пропадају. Тко ће тај појав протумачити, тко ће тој рани наћи лијека?

„Човек по својој нарави склон је више на зло, него ли на добро. Ту живинску страну подврћао нам је духу нашему. Јест али је дух само онда јак, ако га води идеја и уздижу идејали. Управимо ово на наш народ вјере православне. — Извор ове његове просвјете, сијачи и чувари његових идејала јест до данас школа и црква. Она прва, ако се узме да је ријетко постојала и ако кажемо оно, што се напокон конца у њој учи, слаби је извор просвјете и идеала. Остаје народу још црква. Многи криве православне свештенике, како су свему криви они сами. Није баш тако. Нека је свештеник и најбољи, уман и окретан; бадава и то, његова ће црква бити празна а зашто? Она развучена литургија, која траје дуго и предуго, оно монотоно досадно појање, од кога вјерници напокон мало што разумију, не може никога уздићи, занијети. У саборницах говорници, који нешто дуље говоре, моле одмор, пију воду; а сиромах влашки попо мора цијело јутро на таште појати. Не чудите се, ако изгуби вољу; још

мање се чудите народу, ако не долази у цркву, да пребива служби божјој. То је јасно: предуга литургија.

„Друго је монотоност литургије. Док се у католичких црквах пјевају у народном језику складбе и пјесме, код православних се поја увијек кроз цијелу годину. К тому долази слаба наобразба свећенства. Није оно тому криво, већ нешто њихова црква, а још више прилике пријешњих и садашњих времена. Покварено људско срце радо се угиба светому закону божјем. Већ је хиљаду година, штоје руски народ примио св. крст (православље), и данас гладни милијони траже, да их храни Бог и цар, дочим они неће ни сијати. Кад дакле дух народа не добива хране из школе нити из цркве, кад се он не може уздићи да си потчини живинску страну у човјеку, које чудо, да се народ (православни) ваља у калу најнижих и скроз живинских нагнућа и страсти? Тко није на своје здраво ухо чуо, какова начела воде народ православне вјере, тај неће тога никому вјеровати, па ни мени. Води га у животу она позната: у се — на се — и пода се! Не треба ништа ван јести и гиздаво се справљати и у будућности ваљати се.

„Кад му оваки идеали заокруже памет и срце, које чудо, ако се у блату ваља. Ако на њих, акопрем су кршћани, не има скроз ништа кршћанскога, разумије се да он хоће живјети и то само о сланини и ракији, а неће ништа радити. то је тешко појмити: ипак је тако. У његов мозак и његове кости завукла се лијеност, јео би крух, али се неће знојити. И ова лијеност има свој узрок у оних премногих благданих источне цркве. А како се ти благдани свете? Католичка младеж учи светити благдане овако: не ради се тежачки посао — иде се служби божјој — и не забавља се гријешно. Они (православни) свете по своју овако: ништа не раде, у цркву не иду и забављају се гријешно. Пођите у села, гдје станују православни. Чудом ће те се чудити оној дивљој вици и неугодном завијању што се чује дињем села, и ако питате: што је то? рећи ће вам: православни имају благдане. Остављени су сами себи и ниским оним страстима, лијеност растаче им кости, гиздост уништује имање и чист живот, јер од гиздости до блудности само је један корак, и тако они пропадају, као да их живе земља прождире.“

Само три дана послије тога, иста Хрватска у бр. 21.

бистрила је тешку политику. Кад се у то доба дознало за тајни уговор између Њемачке и Русије против тројног савеза, Хрватска је планула. Жао јој је било, што аустро-угарски државници не слушају њене савјете. Говорила је у том броју, да за развитак Аустро-Угарске и за стварање Велике Хрватске није ништа умјесније и угодније до савеза Аустро-Угарске са Русијом. За тим наставља.

„Према свим тим значајним појавама били су слијегли у Бечу и наша је искрена жеља, да бар иза најновијег открића, које приказује и тројни савез слабом запријеком за Нијемце, да уговара на штету ове монархије, сви у Аустрији пропадају. Русија није још уговоре газила, нити тајно свога савезника варала, насупрот, говорећи о овој монархији, она је 1848. помогла и добила у име захвалности за то Аустрију као противницу у Кримском рату. Кашње, прије пошљедњег руско-турског рата, приволила је Русија, да Аустрија уђе у Босну и Херцеговину, те да и те земље приклони. Кад би се било на то пристало, не би имала ова монархија те неприлике, да је сада као привремено у запосједнутим покрајинама. Она би данас била призната власницом тих покрајина, а сада врши ондје само мандат берлинског уговора.

„Аустријски Славени, нарочито ми Хрвати а и Чеси, нису никакви велеиздајници, кад заговарају савез с Русијом, који одговара и тој обстојности, да у овој монархији живи и без Козака још већина Русом склоних Славена. Једино тај савез могао би дати сталне облике одношајем ове монархије према балканским државама. Једино тај савез могао би трговачке пробитке ове монархије, чије тежиште лежи на истоку и југоистоку, осигурати од изненадних промјена. Што данас осигурава уплив ове монархије на стање ствари у Бугарској или Србији? Њемачка за те интересе неће дати нити кости пошљедњег поморанског гренадира.

„Русија има велике интересе на Балкану, те је и тражила у своје вријеме, да се са својом супарницом у Аустрији нагоди. Она би своје уговоре поштено држала, а да су се њезине понуде, учињене прије руско-турског рата прихватиле, те се спојила Босна и Херцеговина са осталими хрватскими земљами, данас би ова монархија имала на југу моћно тијело, које би на узди држало оне, који ће се код прве пригоде изневјерити, да помогну остварити у мишљењу

Велику Србију. Данас би ова монархија имала чврсту моћ на југу, која би претензије њезиних малених сусједа уништила.

„Из тога слиједи, да је странка права оправдано сумњала у искреност Нијемаца. Како у погледу тројнога савеза тако исто странка права, захтјевајући сједињење и слободу хрватскога народа, унапређује само интересе ове монархије, којој на југу треба чврсто залеђе, а то могу бити најпоузданији само вазда вјерни Хрвати.“

Да читаоцима ових успомена не присједне читајући овако писање главног органа правашке странке, прескочићемо неколико мјесеци таквог писања. Задржаћемо се још на број 165. од год. 1892. Хрватске, гдје се у чланку Шарање у српском питању и овако пише:

„За што онда свој властити народ цијепати и признавати ради вјере туђу народност и туђу срамотну повјест? Не слиједи ли из тога, да су они, православни, Срби? Нису ли се они населили из чисто хрватске земље Босне? Зашто онда називљу те наше честите Хрвате српским именом? Зашто их тако срамоте ради слоге? Свему су томе криви неки надриучењаци и философи. Плаћени аустријски филолог Миклошић тврдио је, да су овдје три језика и три народа. Даничић тако вели, да је кајкавштина најстарији, чакавштина средњи, а штокавштина најмлађи облик истог нашег хрватског језика. Нису ли они, Срби, овдје на југу изгубили свој језик, па не говоре ни сада хрватским језиком? Нису ли такви научњаци непријатељи Хрватству? Они гравитирају у Србију, настоје да садашња Хрватска дође под власт Велике Србије. Сада ваља радити проти тому, па ће се видјети, да Хрватство православно није идентично са тими назови Срби, да су православни у Хрватској, Босни и Далмацији чисти и прави Хрвати. Аустријска политика преко својих поузданика створила је умјетно Српство од православних Хрвата.

Главнији српски листови, који су излазили међу Хрватима, нијесу могли, и поред најбоље воље, да одговарају на оваква измотавања Хрватске. И Србобран и Српски Глас имали су много пречег посла од тога. Хрватска својим писањем настојала је једино да раздражи Хрвате против Срба. Она је код многих Хрвата и успјевала. Подгријавала је непрестано

исту ватру. Било јој је жао, да се утрне. Код нове чисте хрватске странке на Приморју нашла је вриједног и достојног друга. Такво писање Хрватске и њених мањих и већих другова није било без одређеног плана. Сви хрватски листови ишли су слободно по Босни и Херцеговини. У Босни и Херцеговини јавно су се читали. Сарајевска Мусала није никада забранила ниједан хрватски лист за Босну и Херцеговину. Загребачка и задарска државна власт није такође бранила, да се тако пише о Србима. Док би се у српским листовима плијенио и најблажи нападај на Хрвате, хрватским новинама било је слободно да пишу што су год хтјели о Србима. Док су се хрватски листови слободно читали по Босни и Херцеговини: док се на стотине примјерака таквих новина мукте шиљало и даривало Бошњацима и Херцеговцима — српским листовима бијаху затворена врата Босне и Херцеговине.

Млади Дубровник, који је тек био полетио и око кога су се почели окупљати особито сусједни Херцеговци, одмах је забрањен за Босну и Херцеговину. Српски Глас, коме је привремено било допуштено, да иде у Босну и Херцеговину, почетком 1893. год. поново је забрањен. Ни то није било без добро срачунатог плана. Тај план истакнуо је Српски Глас у бр. 13. год. 1893. чланком Забрана Српског Гласа у Босни и Херцеговини. У том чланку рекао је орган приморских Срба:

„Забрана Српског Гласа и Дубровника у Босни и Херцеговини тиче се управ свега онога народа, који за овијем програмом стоји. Па кад се ми држимо увијек на становишту закона, кад ми тражимо само оно, што нам основни државни закони дају, кад се ми, у погледу окупиранијех земаља, држимо истога овога правца, те настојимо да доведемо у склад постојеће стање у Босни и Херцеговини са најправеднијим захтјевима и жељама тамошњег српског народа, кад ми најумјереније износимо те захтјеве и жеље и тужбе, а ипак се наш лист забрањује, тад бива оно што сад бива — да сав народ наш пита: зашто је за Дубровником забрањен Српски Глас? Питају тако сви Срби у Далмацији. Питају сви Срби у Босни и Херцеговини. А ми ћемо ради овијех питања, а на уважење позванијем факторима, одговорити на ово питање и проговорити о овој забрани. —

„Од када је наш лист дозвољен у окупиране земље, никада није остао секвестран ниједан чланак, или допис, који би се истијех земаља тицао, посредно или непосредно. Наши пријатељи и дописници из Босне и Херцеговине већ су се привикли били на наш метод: знали су да ми дописе њихове или поткресавамо и ублажавамо, или да их изостављамо, упућујући их на старију власт ради својих тужаба, које би имали изнијети против нижијех власти или појединијех чиновника.

„Ми смо се ограничили на најскромнију задаћу, на обрану српскога имена и српске народности од нападаја, који се са толико страна и на толико начина, некад најподлије проспиљу. Жалосно је то, ми признајемо, што се од најближе браће Хрвата морамо бранити и што с овом браћом морамо водити борбу. Али, кад је већ тако, а друкчије није, кад се ми за невољу бранимо, ова се наша обрана а борба не тиче и не би се имала тицати владе, те нам она замјерати не може; не може нам замјерати ни земаљска влада за Босну и Херцеговину, у колико се ова борба по нужди догађаја простире и на двије окупиране земље.

„У Босну и Херцеговину иду сви хрватски листови који једнодушно пишу, да Срба нема, то само кад су добре воље, кад нам дакле не кажу, да смо дошљаци или изроди За овом струјом пошла су сва три политичка листа, која на три различита језика излазе у Босни и Херцеговини. Bosnische Post назива нас издајницима, кад ми, грађани аустријски, бранимо аустријски устав; назива нас онако, као што нас називљу праваши, с којијема је њемачки сарајевски лист у свези. Бошњак препоручује књиге Матице Хрватске, препоручује и друге књиге, у којијема се ништа друго не каже већ да Срба нема, док на другу страну тај исти сарајевски лист, тобоже мухамедански, оптужује Србе, да гледају на Србију. Глас Херцеговца у Мостару проповиједа без одмора и обзира, да Херцеговци нијесу Срби, него Хрвати.

„Све ово бива у име оне слободе, коју ми цијенимо, колико ико на свијету. Али забраном Српског Гласа у Босну и Херцеговину, већ не иде ни један српски лист, који би бранио српски народ од оваквијех нападаја и подвала. Све друге прилике и догађаје ми нећемо и не можемо помињати. Ми смо чули, али не вјерујемо, да је забрањено сакупљање чланова у Српску Књижевну Задругу ради тога, што би то могло уври-

једити Хрвате. Ми не знамо које су управ српске књиге забрањене у Босни и Херцеговини....

„Дакле, не дуљимо више, него се враћамо на најпознатије догађаје, коіе смо до сада забиљежили.

„Ми смо донијели извештај из Мостара, који нам каже, колико је народу жао, што је Српски Глас забрањен. Такијех писама ми већ имамо хрпицу. А да та писма заиста изражавају мишљење једнога народа, или свакако највиђеније и најсвјесније већине народа у Босни и Херцеговини, то је ствар очита. Очита ствар јер је очито и јасно, да се сви Срби православни осјећају и називљу Србима, да се осјећају и називљу Србима толики и толики, многобројни и највиђенији мухамеданци, као и многи католици. То је јасно то је доказано у овом листу, а већ имамо ми још другијех доказа у руци.

„Кад је то јасно, е, онда је такођер јасно као дан, како тај народ може мислити и осјећати, што је и овај наш лист забрањен, кад се он даномице сусрета са чиновницима, који му говоре хрватски, а не босански, кад са свијех страна на њега наваљују хрватске новине и хрватске књиге, те му намећу име и тежње, које он не прима, не признаје. Јасно је на крају, зашто се забрана овога листа и другијех листова српскијех из монархије аустро-угарске не тиче само нас новинара, него се тиче једнога народа, баш у првом реду народа у Босни и Херцеговини!

„А кад ми овако умјерено разлажемо и ова разлагања изложимо пред високе факторе у монархији, а говоримо и можемо говорити у име једнога народа, ми смо увјерени, да ће ови фактори знати уважити наша разлагања. С висока они не могу видјети све, али, кад на једну страну погледају, могу видјети боље и боље разумјети, људе и прилике наше, него ли они мали чиновници, који су из Загреба дошли у Босну и Херцеговину. А кад све виде и разумију, они ће знати шта треба радити и како поступити с једнијем народом у Босни и Херцеговини, кад у монархији аустро-угарској поред свију унутрашњијех народнијех задјевица стоји стожер државни: једноправност свију народности.“

Разлози Српскога Гласа били су истинити и основани. Да су били истинитији и основанији, не би помогли ништа. Сарајево, Беч и Загреб знали су шта раде. Они су у Бо-

сни и Херцеговина, па и на Приморју имали свој добро скројени план. Требало је Србе, где их год има, одијелити. Не мора им се допустити никаква, ни душевна свеза. Дебели зид треба да раздваја и дијели Босну и Херцеговину од свих осталих земаља, гдје живе Срби. Растурени и одијељени Срби неће моћи да раде, како би требало. Заплетени својим ситнијим и свагдашњим невољама, биће им потеже да мисле на будућност и да за њу раде. Радити већ неће никако, кад ће им прва брига бити да се боре за садашњи опстанак. Та борба биће им још тежа, када у појединим земљама буду осамљени.

Орган приморских Срба није више слободно видио Босне и Херцеговине. Немарности и неслога приморских Срба касније закопаше Српски Глас, да никад више не васкресне, а да од тада, од год. 1890., није ишао у Босну и Херцеговину, за које је увијек био јаки бранич.

D-r Александар Митровић

ПОДСЕЋАЊЕ

Драга! кад год зими ветар тако дува
Да на прозорима тресу се ћерчива,
И када кроз голе врбе дивље свира,
Свирајући снегом обалу покрива,
Њиме затрпава оне миле стазе;
Душа моја сања,
Састанци ми наши пред душу излазе —
Мио ми је ветар што кроз врбе свира.

Драга! у пролеће прва љубичица
И опојни мирис цветала дрвећа
— Кō зимнога ветра дивљачка музика —
На давно минуле дане ме подсећа;
А кад се год шири мирис јоргована,
Ја, душо, у души
Преживљујем сладост проживелих дана:
Чудну силу има мирис и музика!

Драга! овај мирис увек ми дочара
Мило јутро, кад смо седели на трави
Крај густа бокора плавог јоргована:
Гранчица те с цветом додирне по глави,
Ти је руком склониш, мирис се пролије,
Душа моја, душо,
Слатко-мирисави врели дах ти пије —
Помешан с мирисом плавог јоргована...

Јелена J. Димитријевић

ДЕСЕТ ГОДИНА У МАВРИТАНИЈИ

(1880—1890)

Успомене једног исељеника

Са левкадског превео

С. М.

(Наставак)

VI Први дан у престоници

Неко ме задржа руком. Тргох се, те онако несвестан, не знајући где сам, а видевши кроза слабу светлост зорину у соби тројицу људи, дрекнух:

— Ко је то?... Шта хоћете ви овде?

Неко ми одговори:

— Не бој се, шишпне Вако! Пријатељи су! Јеси ли се одморио и здрав освануо?

Познадох глас поштоноша Ожобине. Други Мавриђанин, нешто млађи и мањи од Ожобина, црвене длаке, имађаше на капи исти знак. Трећи беше младић, омален, плећат, необично великих уста, за кога се сетих, да је гостионски момак покућар.

Седох на кревету. Ожобина седе на столицу и започе:

— Дошли смо за кошуље што си наредио да ти се купе у Ротоку, па ево овај мој друг Ливеша креће се сад, јер је његов ред данас, па ето дођосмо, да нам кажеш, шта желиш, а Ливеша ће, ја ти јамчим, све извршити као што бих и ја главом!

Ливеша седе на другу столицу, па ће:

— Хоћу, валај, па ме стало не знам шта, па ма изгубио

два сата времена! ... Није мени тешко, шишпне, накнадити и три сата и четири сата!

— Не претеруј, Ливеша! рече му Ожобина.

— Не претерујем, Ожобино! одазва се Ливеша. Ти знаш, кад ме оно мог'л посла са оним конзулским писмом...

На моје велико чудо, Ливеша стаде причати оно, што ми Ожобина исприча на путу на Шигуњама, као своју бравуру! Погледах Ожобину, али он и не слушаше друга, него се нижим гласом дао у неке преговоре са послужитељем! Након чуђења и љутње, што ме обузеше, дође ми да прснем у смех! Шта је ово јутрос!? Пре дана, дошле к мени поштоноше на посело! Какве кошуље и какви ... — али одједном се опоменух, да сам замолио гостионичара, да ми набави нешто нова рубља, пошто дознадох, да се то не може купити у Јанини.

— Молим вас, прит'зи Ожобино и Ливеша, прекидох их ја, — је ли вам Курјо Јосафатов дао какву цедуљу и новаца?

— Боже сачувај! рече Ожобина... Да је то, зар бих те будио и узнемиравао у ово доба, него ми Курјо, синоћ доцкан, поручи по овоме Њувулију, вели: „Онај шишпан Вако што је дошао у великој је невољи! Нема преобуке! Зато те молим Ожобино...

— Добро, брате. Сад ћемо одмах свршити. — Иди, младићу, донеси ми перо и хартије!

— Похитај, Њувули, де! дода Ожобина.

Њувули се стаде чешкати по глави. Вели:

— Не могу ја до тога доћи у ово доба у кући! Кавана је још затворена. Вего, може бити, да могу купити у Зота Арнаула. У њега има свачега.

Дадох му дикефалски фираун, рекавши:

— Ево, дијете, па купи, брже, јер је овоме човеку ваљда већ време да полази.

Њувули (значи од прилике што и наш херзељвачки надимак: „Сламоња“) опет се стаде чешкати и вели:

— А ако заповедаш, шишпне, да купим у Зота и ракије? Ожобина ми рече...

— Толико ти напрстка, колико сам ти ја то рекао, Сламоњо од Сламоње! викну Ожобина... Ја сам му само рекао....

— Добро, прекидох ја, донеси и ракије, само брзо!

Пошто момак отиде, рекох поштоношама:

— Опростите људи, треба да се обучем!

— Слободно! рече Ожобина, па настави: „Што је сметен овај младић, тога нема на свету! Само Захолмац може бити тако сметен! Чули-ти њега! Да сам му рекао, да донесе ракије! Не веруј то, шишпне Вако!

— Тешто и да си! рекох.

— Е то је реч од човека! прихвати црвени Љивеша... Ти, Ожобино, нећеш бити рекао: „Донеси, момче, ракију!“ него ћеш бити рекао, може бити: „Шишп'н ће се увредити, ако отидемо непонуђени!“ Је ли тако?

— Јест, валај, тако је! потврди Ожобина.

— А што ти, шишпне, рече да је већ време да полазим, оно, јест, а и није, како се узме, јер, виш...

— Опрости, не заборави на којој си! рекох, па изидох у ходник.

Кад се вратих, соба беше загушена дуванским димом и мирисом од ракије. Сламоња беше оставио на столу хартију и нову писаљку. Обојица устадоше са чокањцима у руци. Ожобина напи у здравље мог'лово и моје. То исто учини и Љивеша Шипљевац. Ја им се захвалих, па седох и написах што је требало, па уклопис у писмо неколико фирауна, па се растадох са поштоношама.

Освиташе ведар јесењи дан. Брзо се дотерах, па изидох. На горњем ходнику, десно и лево, беше десетак врата. Једна беху широм отворена. Беше велика соба, раскошно намештена, са великим столом на средини, на коме беше посуђа за јело и пиће, — дакле и на горњем боју трпезарија!

Доле, на главним вратима, затекох Сламоњу, који замишљен гледаше на улицу. Стадох поред њега и започех:

— Ти си, момче, Захолмац?

— Јесам, господине.

— Па како дође у Мавританију?

— За време рата пребегоше моји овамо, па ја одрастох овде. Сви су моји помрли од црних краста. Има нас доста Захолмаца тако.

— Како ти је право име.

— Јоњо.

— Па што пушташ, да те зову Сламоњом?

— А што им могу? рече он добродушно, а развуче своје велике усне готово до ушију... Опет, најпосле, значи ухрањена,

трома вола, који је, богме, јак, а ја сам, богме, јак, као прави Сламоња!

И, једнако клибећи се, показа ми своје дланове као лопате и своје мишице као у слабијег човека бутине.

Докле сам с њим разговарао, гледао сам на улицу. Беше пуста. — све још затворено. Десно од гостионице, изван реда других кућа, пружила се дугачка зграда на један бој, коју у доласку нисам замотрио. Сламоња ми рече, да је то девојачки лицеј. Има их, вели, преко четрдесет, међу којима неколико Даламарака и Захолмака. Управитељица је, вели, нека „Мошкаљка" која јаше коња као најбољи коњаник. У главном, знао сам за тај завод.

Упутих се улицом. Куће су уврстане, већином малене, неједнаке, од нетесана камена, са прозорчићима, као да су грађене за патуљке, а не за стасите Маврићане. Тротоари су набијени областим камењем, а ивицом ређају се кржљави дудови.

На двеста корака од гостионице лево, шири се трг, а на његовој левој страни, двор. У ноћи, чинило ми се све пространије и веће. Двор је на два спрата, зелено обојен, са пегама од влаге. Пред његовим лицам видех узано двориште, преграђено зидом од трга. Према улазу, на средини трга, видех велики храст, обзидан каменим коломатом.

Ни у томе крају не беше видети ни живе душе, сем двају укрућених Крилаја пред великим вратима.

Наставих шетњу. Још неких триста корака у истоме правцу, на свршава главна улица. У горњем јој делу зграде су незнатније. Сиромашнији свет устајаше. Било је отворених крчама и кафаница. Свратих у једну, и видевши у полицама свачега. а на мангалу ибрик, видевши висока Рапаула где послужује госте. Одмах се сетих да је то Зот. Он ме поздрави талијански. Још неки говораху тај језик. Један угојени, ћосасти Маврићанин, ружна бабаста лица, буљаше у мене, па проговори:

— Пошто бедевија, шишпане?

— Двеста педесет фираупа, прит'же!

— Неће бити, човече! Ваљда си мислио цинцика?

— Колико сам рекао, толико сам мислио! Није моја. Чија је, толико је заценио. Рече ми, да му је вратим још данас, ако је за толико не продам. Веруј ми.

— Верујем ти! Причао ми је ој-укбук Пух, синоћ. Само

ми не рече да је толико цена. Толико нећеш узети за њу у Јамини.

— А што могу, рекох, и узех да читам Мавритски Поклич, који беше на столу. Читао сам га редовно и у Ивонији, све до буне, али од онда забранише му Дикефалци улаз. Било је у њему увек лепих политичких и привредних чланака Јозоја Сиона, и занимљивих дописа из свих крајева Мавританије, а тога јутра на моје велико чудо, нађох Поклич испуњен самим песмама! Лошим песмама, љубавним и љубородним! Чак и један допис из Мавританског приморја о некоме злочину беше у стиховима. Нехотице рекох гласно:

— Шта је ово! Какво је ово чудо!

— Шта то? запита неко, наклонив се иза мене.

Беше онај ћосо. Не сачекавши да му објасним чему се чудим рече:

— Знаш ли шта, шишпане? Да ти дам за кобилу двеста чистих фирауна! Више не дам ни солдика, светога ми Кама! А отсеци ми нос, ако ти ко у Јамини понуди и толико, него је мени преше од коњчета!

Ја се узрујах. По његову наваљивању разумех, да бедевија вреди више, али ми сам Орипео рече, да не верује, е ћу за њу добити више од двеста! То је једно, а друго је, он ме овласти да примљен новац задржим, и употребим за путовање до Белстана, па да му га вратим кад будем могао.

Зот се умеша, овога пута левкадски, којекако:

— Шишпане, што ти овај човек рекне, то је као свето! У њега нема две речи! А уз то, мало је у Јамини трговаца, који могу толику суму одједном дати.

Купац додаде:

— Ја се зовем Констан Ђукин Киклић. Питај Пуха и остале ујшпане и шишпане, какав сам човек!

Заиста, на његову ружну лицу читаше се искреност. Рекох му:

— Чуј, Констане! Ја нисам човек трговац, нити сам тога ради овамо дошао! Дакле, ако ми заклетвом потврдиш...

Он ме прекиде:

— Тако ми светога Кама, нико ти у Јамини неће толико понудити! Разумеш ли шта значи кад се Мавријанин закуне светим Камом!?

Пружих му руку:

— Пристајем!... Можемо ли одмах свршити? — јер ја мислим, може бити, још сутра даље путовати.

— С ових стопа, шишиане! Причекај часком, да донесем што је твоје.

И отиде.

Обузе ме радост што ми тако дан започе, што се ослободих велике бриге обезбедив путовање; наставих читање дописа у стиховима, како је човек из заседе убио човека, како је потера ухватила убијцу и отправила га пут Јамине на суђење. За тим, узех читати некакво љубавно пренемагање, сасвим по белмирском начину, што је веома смешно кад бива у Мавританији! Прочитах још неколико таких ствари, докле не стиже Киклић, који седе до мене и стави преда се ступчић златника. Зовнух крчмара, да платим част; купац му рече да донесе и што треба за писање, па пошто написах и потписах продајни уговор, изброја ми десет дикефалских златника и додаде колико требаше цинцика да изиђе двеста фирауна, па се пољубисмо и ја весео отидох у даљу шетњу.

Одмакох од последњих кућа главне улице, да једним погледом обухватим и јаминску долину и изглед престонице. Као што већ рекох, долина је дугачка око три километра, ужа за трећину, опкољена је неједнаким голим брдима, од којих само једно у дну беше загајено. На западу, кроз ведри јесењи ваздух, теме високог Лојенс чињаше ми се као да је на дохвату. Са стране градића зелењаху се ливаде, али венац љутих кршева, што обухватају долину, напомињаше ми старинске војне гвоздене капе, што стезаху мозак. Ко је навикао на широк видик, особито на пучину, тај ће збиља осећати као да има обруч око главе.

Скренух на лево, ка градскоме тргу, где се продаје воће, зелен, риба и остали житак. Пространи је доста, а опкољен је кућицама поземљушама. Седело је већ неколико претржница, те им се примакох, да се уверим о ономе о чему сам слушао: како је у Јамини све преко мере скупо. И заиста уверих се. Уопће, што се ту цени фираун могло би се у нас, доле у Приморју купити за цинцику! Значи, нема падметања, него оно неколико баба, што доле купују а горе продавају зарађују две трећине на свачем!

Одатле уђох у споредну улицу, где се нижу и кровињаре. Из ње угледах неку велику зграду, које се беласа под брдом.

Рече ми неки пролазник да је то болница. Низ то брдо спушта се у град нов колски пут, на коме је било доста света.

Из споредне улице, свративши мало, нађох се подналичјем девојачког лицеја, па, после неколико корака, пред гостионицом, која још једнако беше затворена.

Све то обилажење, заједно са седењем у Зотовој кафаници, није трајало ни пун час!

Неко прође крај мене, веома погнут под врећом нечега тешког. Тај ми се јави:

— Јесте ли се нашетали, шишпане Даламарче?

— А, ти си Сламоња? Јесам се и нашетао и пазарио. А шта ти то носиш тако тешко?

— Кромпир, шишпане.... Бреме баш за магарца! додаде церећи се.

— А кад мислите отварати ту вашу гостиону?

— Тамо око осам! Јаманци су велики спавачи. Бој се што бисте и ви устали, да вам Ожобина не дође на ракију!

Па га спопаде неки смех да у мало не паде под бременом.

Упутих се ка доњем крају долине. Главна улица, која је у истини продужење роточког друма, сече долину од једнога краја до другога. Скренух са друма, преко утрине, дуж некога плота, иза кога видех често дрвеће. То је била дворска градина. Дуго сам ишао око ње докле не стигох до дворскога бока, одакле, под брдом, угледах велику зграду, мрких зидина, са црквом на крају, исто тако старинском. То је келистан (манастир) у коме су неколико векова паставали мог'ли ојпаји, а у коме данас живи ојпај, који је само црквени поглавар. Над келистаном, на голом брдељку, лежи гломазна кула, некада тврђава, данас звонара. Између манастира и двора, налази се дугачка кућа „на глагол“, црвено обојена, са кулицама на рогљевима пространог дворишта. Лако ми се било домислити, да је то чувена „доминка“.

Доминку је саградио Едар, последњи ој-пај-могл из дома Камика, који је много путовао по Јевропи, а коме не беше угодно живети у старом келистану. Како је тај ој-пај увео игру „домина“ у Мавританију и сам радо играо, прозваше нови двор „Доминком“.

Докле сам ја то разгледао, стани се од некуд преда мном крилај неки и пошто ме запита јесам ли здрав освануо, запита ме шта онде радим? Рекох му да сам странац и да оби-

лазим, прегледам престоницу. Он ме упути да се вратим, не истим путем, него испред двора поиздаље. То ми рече, онако пријатељски, али ипак неким заповедним начином.

Куће што се нижу према двору, нису веће од осталих по граду, али су лепше.

Већ и доњи део главне улице беше будан и велика гостионица отвараше своје капке. Дознадох од некога где је Арабов стан, те уђох у мрачан, узан ходник, набијен земљом. Кроз ошкринута врата угледах младу жену у ранаулској ношњи. Мало даље стигох до дрвених, веома стрмих степеница, по којима зачух тутањ тешких корака. Беше неки крупни Ранаул. Помисливши да сам погрешио улаз, рекох му:

— Опрости, рекоше ми да овде станује ој-укбук Араб Вети.

(Наставиће се)

ПЛАВИ

(НАСТАВАК)

IX

Једнога дана, излазећи из своје канцеларије и одахнувши, помисли да је то последња седница, коју је имао. Јер после неколико дана отићи ће на галицијска добра, а отуда на неодређено време у Париз, куда га је позивала мати.

Било му је мило што оставља Холшу. Ту му је било теже живети него ма где на другом месту; зажелео се света и себи равних људи. У осталом, јесен је одузимала селу сваку драж његову.

Сада, у подне, мало је као и сијало сунце, али вечери у пустој палати, уз пљускање кише и фијук ветра, без људскога лица и гласа, у усамљености и бескрајној досади, нису могле да се сносе.

Изиђе дакле из канцеларије и постоја мало у ходнику, погледајући у двориште. Виде старијег коњушара који је сваки дан довозио пошту, како сјаха с коња; виде, како Спла узе од њега торбу, извади пакет и однесе га у библиотеку; виде, како је Бутнер, опкољен помоћницима, с лулом у устима и рукама у џеповима од капута, силазио из двора на имања. Ови су људи чинили на њ утисак лутака, које се аутоматски крећу, црва̑ који пузе ниско крај његових ногу.

Он зевну и, надајући се још једном, последњем пред полазак из Холше, писму од матере, оде у библиотеку.

Међутим тамо је било нешто особито. Из кабинета професорског долазио је жагор врло јасан. Леон, не нашавши писмо коме се надао, исече француске новине и спремао се да чита:

али га је тај жагор тако чудно и чинио радозналим, да је устао и завирио, ко то може бити код старога усамљеника.

Спази професора, као обично погнутог над столом, а према њему изразит профил Гжималин.

Тада Леон, кога је вукла симпатија к том човеку, пође к њему, пружи му руку и пријатно се осмехну.

— А! Кнез! — узвикну Гжимала, радосно стискајући пружену му руку. — Хвала Богу, кад сте остали здрави и читави! Причали су ми страшне ствари; ја сам чак долазио да испитам Силу, који је тако посечен. Прича остаје прича. Вама се није ништа десило.

— Могло се десити рђаво, да није било помоћи изненада. Спасао ме је од стида неки човек кога још нисам могао пронаћи. Хоћете ли ми помоћи? Говорио је да вас познаје.

— Може бити. Знају ме као злу пару.

— То је био, у колико се сећам, млад човек, који припада бољем друштву, по мало мистичар, помало идеолог. С њим сам водио особити разговор. Имао је са мном парницу, како сам дознао, али га се Бутнер не сећа.

— А разбојници су, како кажу, похватани?

— Да, сигурно ће им се огадити, насиља.

— Исаковски и син. Познајем и њих. Кад сам овде служио, непрестано ми је досађивао. То је човек коме ништа не иде за руком, и који се, уместо да стрпљиво сноси што га снађе, после сваког удара све више буни и бесни. Сада кад већ ништа није имао да изгуби поступио је као луд. Ви ћете сигурно у иностранство? Хоћете ли дуго остати?

— Да, у четвртак. Стараћу се да останем што дуже могу. Можда ћу у Холшу доћи тек на лето.

— О Боже! — очајно уздахну Гжимала. — Тада ће тек овде бити чуда без вас!

Али одмах као да се сетио да је казао нешто што није било потребно, додаде:

— Дошао сам да учиним ујаку један предлог. Има у Забужу један шведски гроб, који ћемо сутра раскопати.

— Тражите благо! — насмеја се кнез. — По једној легенди има закопанога блага и овде у рушнама.

— У Холши га има увек! У гробу о коме је реч, не тражимо злата, него старе споменике. Има један млади археолог, мој рођак, који ми никако не да мира. И решили смо се да то

сутра учинимо, а како се у гробу може наћи нешто интересантно и за ујака, Габриела ме је послала да га позовем. Не знам да ли ме је чуо и разумео, јер ми још није ништа одговорио.

— Чини ми се да неће ни одговорити. Спрема један примерак, а тада потпуно ништа не разуме. Оставите мени да извршим тај посао. Ако успем да га наговорим, долетећу сутра и довешћу вам га. А где ће се то копати?

— Реците кочијашу само: „забушки шведски гроб,“ и то ће бити доста. Сваки га зна.

— Добро, потрудићу се да и професор својим присуством удостоји то раскопавање.

Кнез пружи Гжимали цигарете и разговарајући се изиђоше из кабинета и дођоше у библиотеку. Гжимала заћута и дубоко се замисле, гледајући у земљу и упредајући бркове.

— Право да кажем, долазећи амо, мислио сам и до вас свратити. Хтео бих вас молити за нешто — рече на послетку погледавши својим благим очима у кнеза.

Очи ове не бајом, нити лепотом својом. већ изразом сласти и доброте подсећале су кнеза на друге, којих кад се сети, осети да му живље струји крв, а затим одмах неки нејасан бол. Једно за друго прелазила му је дрхтавица преко образа и остављала за собом бледило болесника.

— Господине Гжимала — рече — можете ме молити за све, и што никоме не бих учинио, учинио бих вама врло радо.

— Хвала вам, кнеже, што ме храбрите, јер моја молба изгледа веома дрска и треба имати велику одважност и изрећи је.

— Чиме вам могу служити, господине?

— Не мени! Зар бих ја за себе молио? Можете учинити добро људима најнесрећнијим и... и... себи — додаде колебајући се.

— Чините ме веома радозналим, господине. Сигурно ће требети да опростим дуг некоме дужнику?

— Не! Занемарите распру са Сумороцима!

Рекавши ово као да се ослободи смрти, одахну и бојажљиво погледа на кнеза.

А бледе образе његове прели крв, мутне очи синуше и уступи један корак натраг. Пред Гжималом је стајао магнат, охол и осветољубив.

— Г. Гжимала! — рече кнез гласом дотле непознатим Гжимали. — Казали сте да је ваша молба дрска. Ја сада налазим

да је тај израз и сувише слаб. Говорили сте ми некад да вам је та ствар позната. Сада, дакле, признајете да ти људи имају права.

— Не признајем никоме право.

— Дакле, нисте читали ово?

Пружи се столу и показа на рукопис.

— Извод овај показали су ми после јавног напада оног старог зликовца што некажњено седи на украђеној земљи — на месту, где је неки његов предак убио без суда и кривице мога прадеда.... убио као зликовац....

— Читао сам тај рукопис. Спремљен је био још одавно у архиви за кнеза Алфреда у сасвим друкчијим околностима.

— Онда је овај рукопис мој одговор на вашу молбу. За годину дана од Суморока неће остати ни трага на мојој земљи.

— Нестаће убрзо и са света! — тужно одговори Гжилала. Угасиће се, као што се гасе пожари, уништивши сами себе. Можда ће их слистити прст проклетства божјег и правде вечне. Ви се нећете мешати у то проклетство; нећете учинити оно, пред чим се толико предака ваших повукло.

Глас му је био пријатан и тужан. Није поучавао и саветовао, већ је молио.

— Г. Гжимала! — рече, не гледајући на њ. — Ја сам вам казао прву и последњу реч о тој ствари. Немојте ме и по други пут излагати непријатности да вам одбијем молбу: пређимо на други предмет.

— Кад сам се решио да покренем ово питање, када сам искусио вашу одлучност и охолост, за што до сад нисам знао — подносићу до краја све.... што има доћи. Већ сам се понудио да кажем све: допустите ми да усмено допуним овај рукопис.

Кнез се усколеба. Охоло је хтео одбити, али се предомисли.

— Говорите, господине! — рече намрштен и неумљив. — Саслушаћу, и ако може бити епилога, који би избрисао успомену на то, и који би је ослабио.... Саслушаћу, пошто вам је до тога стало.

Седе на фотељу и прекрстивши руке, предавао се само слабости према овоме човеку, који је био нит, што га спаја с с идеалом, са успоменом на боље мисли и снове.

Гжимала је стајао, сав усплахирен, не могући да савлада дрхтање руку и гласа.

— Овај се рукопис свршава са продајом имања Суморока за један сраман акт. Даље нема титана и демона, нема рада и борбе. Страсти су се угасиле у крви.... остали су живи плодови. Мени се чини, да овакви догађаји не само ниште душе, него и тела трују. Наслеђују се њихове пожуде, наслеђују се болести, понижавају се душе, пропада организам. Кад сам ја познао ову ствар, у проклетој енклави живело је њих троје: отац, син и кћи. Они су ми пример за ово тврђење. Ови су људи добили у наслеђе пожуде и бојеве. Отац је био мало померио памећу, и ако је изгледао свестан, син је од детињства имао клицу смрти. Као месечар и са маном у срцу, у неизвесности, кога ће дана и сата онај гост закуцати на врата, и због тога не осећајући људске жеље, не водећи бриге о земаљском добру, био је равнодушан, као пролазник кроз живот, свет и његове тежње... Кћи, девојка ванредне лепоте, добила је наследство од предака у нервима и нечувеној упечатљивости. Она никад није мислила, већ је само осећала. Није знала за златну средину, већ само за крајности. Уверен сам, да јој Бог за дела њена није судио, а верујем, да је, и поред онаког свршетка, нашла у њега милосрђа... Ово троје, дакле, живело је је на оном имању у пустињи и беди, у усамљености у тузи. Нико се с њима није дружио, а и они су бежали од људи — обележени трагичном својом прошлошћу као каквим страшним жигом. Двор је био као развалина, упарложену земљу није нико обрађивао, нико се није бринуо о том проклетом крову, нико није радио....

Осећали су се као изгнаници, осуђени без кривице на доживотно прогонство, приковани за своје разбојиште као за кола. очекујући сваки дан, да их одатле отерају. Такве судбине нема можда на свету.

Судбу ту није могао да поднесе син и побеже, чим је разумеде, заклињући се, да се никад неће вратити под тај кров. туђ, триста година брањен. Отац га је за то проклео и остао сам с ћерком. Овај је старац по некад видео и тада је био најсвеснији. У такој сте га прилици ви срели. У осталом он није могао ни говорити ни мислити — исцрпен оним силним ударима — право дрво.

Кћи га је хранила и надгледала — од своје сопствене зараде. Кад није имала рада ни хлеба, одлазила је у село и просила за оца од сељана из Красних Садиба, који су је про-

клињали због несрећне судбине, због казне што су послушали њеног претка — крвника и бунили се.

Срео сам је једанпут зими на путу, готово босу и голу. Седела је под оним несрећним крстом, решена да умре на мразу. Враћала се из села, одакле је отерали, не давши јој хлеба, а отац јој је био гладан — и у кући дрва није било. Учинио сам онда нешто, што као холшански слуга није требало да учиним, а што је била дужност човека. Узео сам девојку у саонице, и како нисам с њоме могао ићи ни у Забуже ни у Холшу, свратим пудару у близини. Оставим је крај ватре, а сам одјурим у варошицу пекару, касапину, обућару и дрвару. Затим је опет узмем у саонице и одвезем у енклаву....

Тако сам их познао и судбину њихову разумео. А доцније, пошто сам већ отишао из Холше — међу прекорима од стране старе кнегиње био је и тај, да сам штитио Сумороке из љубави према кћери његовој. Али дешава се да подносимо и такве кривице, које нам никад ни на ум нису падале. Само што то још није несрећа, а људски суд није срамота, кад је човек чисте савести. То се може поднети, само ако се човек с тим помири, ако разуме горчину и једанпут је угуши! А после.... то ваше и не боли....

Гжимала ућута и, обузет тужним мислима, гледао је у једну тачку.

Задржа се мало, као да је у свом причању дошао до епизоде, коју му је било тешко испричати. Чело му се помрачи, а глас против воље спусти, кад настави:

— Често, кад бих осећао разноврсне, изненадне и непријатне ударе, које су ми задавали људи и судбина, упоређивао бих своју судбу са судбом кнеза Алфреда.... Боже, кад бих нешто морао подносити оно — што је он подносио!

Леон подиже главу, али није прекидао, а Гжимала савладавши се продужи мирније:

— Од оног дана сретао сам по каткад ту девојку, чија ме је вanприродна лепота, необично расположење и трагична судбина необично интересовала, застрашивала и изазивала у мени безгранично сажаљење.... А она, дивља и неприступачна, стекла је у мени поверење; кад би јој што затребало, слободно је долазила к мени; кад би ме случајно срела, срдачно би ме поздрављала. Ја сам за њу био једина душа, која јој је наклоњена.... Једанпут смо пролазили ја и кнез Алфред кроз ва-

рошицу, кад, а она пред нас.... Познаде ме и поздрави; ја подигох капу. Кнез се замисле и зачуди.

— „Овакве лепотице живе у Холши, а за њих не знам! — рече у шали. А ко је она?"

Нисам умео лагати и прећутати — казао сам њено име.

— А откуд је ви познајете? — питао ме је неповерљиво.

Ја му изпричах све како је било.

Није више ништа говорио нити питао. Мени је било мило што сам се ослободио тајне и брзо то заборавих.

После месец дана, на моје изненађење, опет поче разговор о Сумороцима. Знао је да има негде нека пресуда — која никад није извршавана.

— „У беди треба помагати!" — рече. — „Због неке парнице није право да ти људи умиру од глади. Али ја сам не могу ништа, не смем се одавати. Него узмите ви једну шаку злата и баците девојци тако, да не зна ко јој даје."

Није ми био пријатан такав посао.

— „Мени је теже него вама, кнеже. Мене познају, а вас ти људи нису никад видели".

— „Имате право. Сам ћу то свршити, Одлазио сам онамо доста често, тражећи дивљач. Кад је реч о тим људима, онда наредите да ми се напише извод из оне парнице. Да знам, у чему је ствар!"

Више никад није било међу нама помена о Сумороцима. Спремио сам био извод и са страхом захваљивао сам Богу, што је кнез био за ту ствар заборавио!

Једне вечери јахао сам поред Каравике — а нешто се забели међу брезама. Коњ стаде као укопан, па се затим пропе. Савладавши га кренем се даље, уверен да сам видео вампира.

Код простих људи ово је место будило сујеверје. Сва привиђења која је и ко преживео, виђана су само око Каравике. Ја нисам страшљивац, те хтедох да се уверим, да је сав страх била марама на крсту. Али тамо не нађох ни мараме нити ишта бело. Тада се осетих непријатно и брзо одох. Ко је читао овај рукопис, разумеће ме потпуно.

Уђох затим у шуму и брзо заборавих о томе. Онда сам још био слободан, млад и заљубљен. Мисли су ми биле далеко од Каравике; кад, али у том негде у близини у густишу зарза коњ, а мој одговори, као да су се познавали. Окретох на ту

страну и пренеражен нађох добро познатог коња, оседланог и привезаног за дрво.

Нисам знао шта да предузмем и тако нерешен гледао сам унаоколо. У то из честе изиђе кнез Алфред, спази ме и познаде.

— Изгубих бич у овом жбуњу — рече.

— А ја сам се побојао да се није што рђаво десило.

— Ех, шта ми се може десити! — одговори смешећи се двосмислено.

Вратисмо се заједно. Опет прође неко време.

— То је било онда кад сте ви допутовали у Холшу и кад смо се упознали, пред женидбу Алфредову. Ја сам често пролазио поред Каравике и једнога ми дана паде на ум девојка, коју од неког доба нигде нисам сретао. Да нису помрли у овој пустињи.

Обузет осећањем сажаљења, скренем с друма и приближим се двору, који је био обрастао у шибљу као шумарева кућа и не надајући се. наиђем на некога, који је стојао на путу и није ме опазио.

Он се окрете, а ја у мало не узвикнух.

То је био козак Сила.

Не проговорисмо ни речи. Гледасмо се мало, затим ја окренем на другу страну и одем.

Кнез Леон наједанпут устаде.

— Не говорите више, Г. Гжимала. Поштедите ме те последње речи! Нећу је издржати.

— Кад би још била последња! То је само увод!..

— У шта увод?

— У епилог ових ужасних догађаја.

— Па шта је више од тога могло бити? То је одиста доста!

— Трајало је то годинама. Кнез Алфред се оженио. ја сам отишао, прекинуте су биле потпуно моје везе с Холшом. Недавно тек пре пола године, био сам са женом у варошици, у цркви, о једном празнику. На пијаци су се страшно тискали људи. У моменту кад су људи излазили са службе — дојурише пред гомилу козаци на коњима, за њима кола и у њима кнез Алфред са женом. Људи се повукоше, бленући; гледао сам и ја. Осетих да ме неко хвата за руку и пита: „Ко је то?“ Не окрећући се и не познавајући гласа, одговорих равнодушно: „Па кнез!“ Сам се поплаших од ових речи, тако су биле тужним јеком пропраћене. Обазрех се и спазих Сумарокову где

стоји, нагнута јако напред, и сумануто гледа. Поглед тај и сада гледам, јек и сада чујем.

Светина нас брзо растави, али ја ни тога дана, ни доцније не имађах мира. Разумео сам, да сам непажњом својом девојци овој отворио провалију, да се спрема несрећа.

Леон је оберучке стезао главу и сав се тресао. Осећао је да се приближавао епилог, предосећао је, можда, и какав је.

Гжимала обриса зној са чела.

— Трећега дана у зору када сам излазио из куће, стаде преда ме кнез Алфред. Тако је био промењен у лицу и страшан, да сам, готово, погодио, шта је било.

Поче говорити, али су га уста издавала.

— Учините ми једну љубав. Знате ли оно језеро у шуми, одмах до.... до.... — није могао изговорити.

— „Знам, знам!“ — викнух, не могући да гледам како се мучи.

— „Идите тамо — одмах — одмах!“

— „Отићи ћу!“ — рекох без премишљања, упутивши се коњушници.

Он ме задржа.

— „Нећете ништа рећи?“ — прошапта.

— „Ништа!“

— „Дајете ли часну реч?“

— „Дајем!“

У том га нестаде, а ја оседлам коња и пођем.

Знао сам језеро. Тада су над њим падале црне, прљаве птичурине и грактале. Ја им одузех плен — остатке човечјега тела.... скоро без облика. Не бих познао, ко је то, а да сам се закаснио ни ови остатци не би остали од гавранова. Ови су остаци, после кратког испитивања, сахрањени за плотом гробљанским.... и за тај последњи гроб дуго сам молио кнеза да се моли Богу....

После смрти кнеза Алфреда, кад се ни о чем другом у околини није говорило, сретнем кнежевог пуномоћника и он, причајући ми по стоти пут о несретном случају, додаде узгред:

— „На три дана пред погибијом наредио ми је опет да напишем извод из парнице са Сумороцима. Ја сам му дао онај, што смо ја и ви израдили. Можда је хтео да изврши пресуду. Али, само је време учинило своје: они се сад ни бранити не могу!“

— Тада ми изађоше пред очи догађаји она три дана, од тренутка када ме је кнез Алфред, уздајући се само у мене, по-

слао на оно језеро, где је и сам мало пре мене био: био је — јер сам на обали видео траг његов, — па све до тренутка, кад је можда овде, на овоме месту, где смо сада прочитао рукопис.

Разумео сам случај са полудивљом кобилом — и тако сам га искрено, из дубине душе пожалио!

Сад је одиста време да се изврши пресуда над Сумороцима: сад ће можда за њих бити доброчинство избацити их са енклаве — то ће им, можда, проузроковати смрт и ослобођење! Али таква освета сад вам и не приличи, кнеже!...

Леон и даље држаше главу рукама, растрзан двојаким осећањима: осећањима човека и осећањима кнеза.

Као човек — требало је да послуша Гжималу, да поштује тајну, бол, срамоту — и она два гроба. Као кнез — требало је да изврши своју вољу, да ни за длаку не уступи од одлуке, коју је један пут донео и наредбе, коју је дао.

Ова последња драма била је тајна; за њу није знао нико сем Гжимале и слуге, а они је неће издати, неће осрамотити мртвога кнеза! А оне раније ствари зна свет: пред сведоцима њега је самог омаловажио стари Суморок — усудио се да га заустави!

— Сувише сам доцкан чуо за то.... Већ је касно. Непријатно ми је, што се разилазимо у мишљењима. Као кнез у Холши, решио сам, да породица Суморок напусти енклаву. По моме схватању тако мора бити — и тако ће бити! Коцка је бачена, и натраг се не може!

Гжимала зачуђен и обманут у надама, тужно је гледао у кнеза. Није га вређало, што му је молбу одбио, већ га је болело. Исцрпао је све аргументе своје; и сада је ћутао.

Кнез, дирнут овим ћутањем, трудио се да своју пресуду оправда.

— Ви велите, да је тамо остао неспособан старац и болестан младић! Овде — и показа рукопис — има момената, када је од тог племена остајало само једно одојче, па су ипак све до сад живели. Аждаја је то, која сише крв нашу и.... живи на нашу срамоту — додаде тише — аждаја, која се вечно обнавља на нашу пропаст. Сада ћу ја тој аждаји све главе покидати. То се вама чини свирепо, али је то дужност. Они, који ће после мене доћи, неће осетиту ни преживети оно, што сам преживео ја, читајући о тим догађајима и слушајући вас!

Гжимала обори главу.

— Чините што хоћете, кнеже. Ја сам морао рећи то што сам рекао.

— Ја вам не пребацујем за то, шта више ја сам вам дужан захвалности, што сте ту срамоту и љагу, нанесену кући нашој разумели и ћутали.

— Ја нисам то чинио због части вашег дома већ зато, што сам кнеза Алфреда жалио, а вас сматрао за пријатеља. У осталом, туђа тајна није никад наша сопственост. Опростите, ако сам вам учинио што непријатно.

— Знајући ваше племените побуде, ја ћу се постарати, да овај разговор заборавим!

Гжимала није разумео да је то требало да изрази особите обзире према њему и милост. Кнез му се данас учинио непознат и стран. Обузимала га нека хладноћа и укоченост.

Он устаде и невешто се поклони.

— Нећу вам, кнеже, више одузимати времена! — рече не погледавши га и брзо изиђе из собе.

Леон се помаче као да га је хтео зауставити, али се на време прибра и седе, или боље рећи, паде на фотељу. Тога дана није никоме ни речи рекао, нити се померио с места.

И Гжимала се враћао у Хубин намргођен и нерасположен.

Дошао је кући по мраку, са хладноћом у срцу, и жудан да седне да се одмори и одахне.

У соби је поред лампе његова жена читала.

— Откуда ти? Јамачно од Суходолича? — упита га уместо поздрава.

— Каквих Суходолича опет?

— Каквих! Можда ћеш боље разумети, ако кажем: од своје драге Марине.

— Какве ти то, жено, детињасте мисли долазе у главу! — одговори. — Где је Габриња?

И окрете се узнемирен по соби.

— Да, то су детињасте мисли, кад видим, да си у кући као какав гост, да остављаш и мене и своја добра због неких потајних веза.

— Дођи к себи, жено, и немој ми стварати пакао од ове куће. Доста ми је мука и јада.

— Доста, дабогме, кад их сам тражиш! Хвала Богу, те већ осећам смрт над главом. Не жалим на тебе што си је пожу-

рио, и радујем се што нећу гледати пропаст твоју, и што сирочад нећу оставити као просјаке.

Гжимала је погледао, као што гледа злостављани роб свога гониоца и ћутао.

— Где си, дакле, био? Хоћу ли дознати, или је то за мене тајна? — поче она после кратке почивке.

— Био сам у Холши.

— Молио си кнеза за службу, можда?

— Нисам. Знаш ваљда да код толиких послова не могу ни сањати о таком чему.

— Велики послови! — понови подругљиво госпођа. — Чини ми се да би те од тих силних послова радо ослободила моја и твоја породица.

— Јесу ли ти говорили?

— Ја ништа друго и не чујем. Мој је отац ту био јуче. Рекао ми је да је резултат твоје трогодишње управе само то, што си измењао менице. Налази да такав рад не вреди ни неколико стотина рубаља, које узимаш за администрацију.

— Ваљда тек треба да узмем, јер до сад нисам узео ни пет пара, просто зато, што сам сваке године морао још свој новац додавати. Исплатио сам и менице на десет хиљада рубаља. Није била родна година. Треба имати стрпљења. Дугови се не исплаћују тако брзо, као што се праве.

— Како било да било, тек отац би желео да узме управу у своје руке. Виктор је већ био пунолетан. Ономад је допутовао кући.

— Допутовао? Зашто?

— Ваљда има права доћи својој кући. Можда му ти као администратор хоћеш забранити?

— Али он је имао да полаже испите?

— Није положио. Остаће код родитеља на имању.

— До ђавола! Па што је онда био на универзитету три године? То је коштало хиљаду осам стотина рубаља! Новци бачени у воду! Луда ствар!

— Дабогме, пошто се десила без твога саветовања. Саветовати сваком, слушао те он или не слушао, ти сматраш за твоју дужност и позив.

— Не сматрам, али Виктору нећу допустити да седи код куће беспослен. Способан је, а овде ће се само покварити! У

осталом он неће моћи одолети пословима; он је створен да буде научник, а не домаћин.

— То се тебе не тиче. Виктор има оца, главу породице!

— Мени се чини да и ти још непрестано сматраш оца за главу породице! — промрмља Гжимала.

— Сигурно не тебе. Одавно сам, драги мој, изгубила лепо мишљење о тебн. Знам, ко си.

— Мислим да то никад нећеш знати! — одговори муж, устајући.

Из других соба је допирао слаб млаз светлости. По том зраку пође Гжимала и дође у Габријелину собицу, где је она, погнута над столом, предано рачунала, погледајући редом у неколико књига рачунских.

Познавши га по ходу, она брзо устаде и загрливши га, срдачно га пољуби, а он је јако притиште на груди и дуго је држао тако, као да је хтео тим притиском горчину своју угушити.

— Вратио си се! — рече она радосно. — Надала сам се, да ћеш тек сутра доћи — на шведски гроб.

— Тако сам и ја мислио. Надао сам се, да ћу добар глас однети Михаилу и да ћу с њиме сутра доћи.

Габриела подиже главу.

— Дакле.... враћаш се без доброга гласа? — упита тихо.

— На жалост! Кнез ми је одлучно одбио молбу! Нисам га познао. Може бити да су га други боље разумели него ми; мажда је и он онакав исти — поности, охол и уображен као и сви други!

А Габриела, ослоњена на његово раме, дубоко се беше замислила, гледајући преда се.

Марија Роћевичевна.

(С пољског преводи **М. Ст. Јанковић**).

(Наставиће се)

ЧЕКАЊЕ

(наставак)

III

И све бриге зауставише се на Милану. Савети више не помажу, јер их он одбија с презрењем и као с неким подсмехом, који старца вређа, понижава. Па онда узбуђеност која прати сваки његов покрет, изазива чуђење, запрепашћење код старца. Час би хтео да буде љут, опор према њему, да га претњом, на силу натера да нађе рада, ма где и ма шта. Па се трза као да сам стрепи од своје грубости и љутине. По неки пут мисли да га замоли, да га благо опомене, да тако не ваља, да ће тако пропасти, и да он не може да гледа његово пропадање; па му се чини, да ће се тим понизити, као да ће пасти родитељски углед и право, на које он толико полаже и с чиме се готово поноси.

И увек све једно исто, било да почне да му прети или да га моли, одмах застане, збуни се, обузме га нека зебња, као некакав страх и он суморно маше руком, главом, као да ће тим одагнати и мисли и бол које му Милан наноси.

— Е, баш је тако срамота! — говори он Милану. Срамота! За моју младост, не беше тако!... Ех, сад је срамота!... говорио би, махао главом и као више за себе понављао ту реч неколико пути, не гледајући Милана.

А Милан се тад немарно окрене и као да се то њега не тиче, упита га:

— Шта је то срамота? — па не чека да му старац одговори, окреће се прозору, гледајући Дунав. Старац га само од-

мери, прогунђа по неколико речи и одлази, отурујући од себе мисли на Милана и изазивајући нове.

Али, као за инат њему, те се мисли заустављају, трепте и чини му се, као да га цела додирују, а он нема моћи да их уклони. У њима се сручиле све бриге, све слутње, и он, подавајући се њима, уздише и шапуће, па се неки пут толико заборави да почне газити по лејама, докле га који од радeника не опомене, а он се онда трза застиђен, враћа на пут, не гледајући никог.

И баш као да види, како у даљини свуд око његове куће треперн срећа и задовољство, како су ти трептаји снажни, силни и теже да продру у кућу и да испуне сваки кутић у њој, али му се чини како види да се између његове куће и среће нешто увукло, као насилно утиснуло, те спречава да се срећа приближи његовој кући. Чисто као да појми ту очајну борбу између њих, па се и он бори и пати. Отераће то он, отераће из своје куће тог насилног, незваног госта, који је дошао у походе, да му поремети мир и да спречи улазак среће у кућу његову.

Па се онда куражи, теши, мислећи на старе невоље и патње, не теготе кад се ни из даљине није опажала срећа, као сад, па је ипак он био толико снажан, те је могао да је пронађе, да је из ваздуха, из будућности на силу отме и усели у кућу. И ето сад, кад је он њу довео, сручио у душу своју и своје деце, сад је она почела да се удаљује, јер је почело да се појављује нешто ново, нешто што њу отуда, потчињава својој власти. Отеће он срећу из те незнани, победиће он ту напаст, и мисли као да је већ почео да је побеђује, као да је срећа већ за један корак ближа његовој кући, па и њему самом, јер му се чини као да га опет додирује, голица, изазивајући осмех, коме се он несвесно подаје.

Само да како Милана натера на рад. Не за то што је он њему тежак, већ му се то чини као неко понижење, од кога се стиди. А с тим се уселе у мисли све сумње, бриге; као да му све то омета срећу и чуди се себи од куд је он то тако слаб, тако немоћан сад, да се одупре тако сићушним околностима. Први пут кад види Милана, он ће то с њиме свршити, пречистити. Али није смео да мисли како; ма како, свршиће он то!

Чињаше му се као да га доводи до безумља овај страх. као манит он би с њиме гледао на кућу, онако малу, скромну

као стидљиву и изгледа му као да оно што око ње опажа, тога око других кућа нема, нема оне тишине, оног спокојног ћутања, па онда оног некако безазленог, наивног гледања с прозора у неку неизвесност, у неку далеку будућност. Ваздух је око ње тих, миран, спокојан, не дрхти, не трепери као око других. И све га то јаче привлачи к њој и осећа како се разлива нека топлина, нека љубав и чини му се као да нико други не осећа према својој тако као он.

Све би нестало, само да је како да дозна шта је Милану, зашто он то не ради, зашто се туђи, зашто се чини тако стран? Није он лењ, нико то Станоју не би смео рећи; није он покварен и ако остаје ноћу; зна он то. Милан се не опија, не туче. Друго је ту нешто што се крије, што га подрива, друго, и да му је само да дозна шта је то?!

И уверен толико, као да му је неко што наговестио, или као да је већ близу онога што жели да дозна, он поче једном одлучно:

— Нећу више да трпим тако! Ако сутра не нађеш рад, у кућу да ми ниси дошао!...

А Милан га погледа попреко, немарно и рече:

— Добро!... Мени је све једно!...

А старац викну:

— Шта све једно!... Не може тако да буде!... Није мени све једно!... Ако се ти не стидиш, мене је срам. Нема ту све једно!... Знаш ли ти то?!...

— Па шта сад оћеш?... пита га Милан.

— Оћу да ми кажеш — викну старац — оћу да ми кажеш, зашто не радиш; оћу да ми кажеш, шта ти је?!

— Шта ти се тиче:... Ти си казао да идем из куће, и ја ћу ићи!... одговори Милан, а старац скочи:

— Па, бре, кога се тиче, ако се мене не тиче?!... Шта сам ти ја?... А?!... Јесам ли ја твој отац?... Шта ли?!... Хоћу да ми кажеш шта ти је!...

— Није ми ништа — одговори Милан.

— Па што не радиш?... викну старац, а све му ближе прилази, и што му је ближе, појми како га све јаче обузима гњев, како се на очи навлачи нешто од чега он не види, нешто што му сина износи на лик некако друкчије, одвратније, и он му дође гадан, мрзак, па дршћући савлађиваше се да га не докопа.

— Нећу! — одговори Милан ладно. А Станоје зину и крочи као да ће га ударити, па савлађујући се. упита га:

— А што? — и то тако рапаво, промукло, да се Милан трже и одступи, па одговори:

— Не знам ни ја!... И онда као да се присети, гледајући старца мирно, упита га: — Што си ти отишао из Турске? —

— Од зулума! — одговори Станоје као збуњен овим питањем. — Што ти се то тиче?.... Од куд ти то сад дође на памет? —

— Ништа. Тек онако. Никад ми ниси причао. Одговори Милан. Јесу ли велики зулуми?.... упита га.

— Сваки је зулум велики! Од добра нико не бежи. — одговара старац.

— Убише ли кога од наших. — Пита га Милан даље.

Старац се некако умирио, понова сео на столицу и загледао се у Милана.

— Убише ми татка, брата, похараше нас. Велики зулум беше синко. Велики! — И он као да се пренесе мислима у то доба, као да се сад пред њим испараваше врела крв њихова, и као да га је гушио дим од пламена који немилосрдно гуташе његов мал, његово добро. Он се стресе, хукну, скочи са столице и промукло рече: — Велики зулум беше! — Милан га је овим питањем збунио, помео. Он се више не сећаше шта је хтео и ради чега је нарочито дошао да говори с Миланом.

— Шта ме ти то питаш? — упита га.

— Има ли тамо комита? — упита га Милан.

А старац се трже као опарен. Он не зна да ли га ово питање збуни или поплаши. Шта га то сад овај пита. Да ли он то увек мисли, те је зато све нешто збуњен, расејан; зато неће да ради; или је сад почео то да мисли зато што је онако грубо, немилосрдно почео да му прети, да га гони од куће.

Па онда устаде са столице, прво приђе Милану, па гледајући га право у очи, упита га:

— А што то питаш будало једна? — и онда му се учини као да његов глас има нечега суровог у себи, као да је сувише опор, претећи, што Милана још више плаши. И старац као постиђен, као да је Милан овим питањем сручио нешто у њему, од чега осећаше бол: он приђе Стани, која је све време стајала у кујни и слушала њихов говор. Он покуша да се насмеје, али му се чини да му усне запиру, да су стегнуте, те не могу

осмех да изразе. И онда на силу, с напором, трудећи се да отклони то што смета осмеху, он поче испрекидано, вукући Стану за руку:

— Види ову будалу!... Ето види!... Оће у комите!... Будала једна!... Па поче Стани убедљиво, као да оће да се оправда: — То је зато што не ради!... Зато и мисли! Зато!... Ето зато!... па онда укну, дигнувши обе руке у вис: Децо!... Децо!... и онда се сасвим збуни, изгуби; заборави све, сав се предаде нечему несхватљивом, целога га шчепа снажно страх и сломи, обори. Па се као уморан довуче до кревета и завали.

Као пред неком опасношћу, неком жалошћу, гледају се ћутке, као збуњени, не мичући се с места, као да ће се дотаћи нечега и учинити још нешто горе, нешто страшније.

— Ето моја мука!.. Ето!.. поче старац за себе. Баш ми не дате да живим! Како вас није жао?... Зашто ме толико мучите?!... па се застиде што је тако мек и поче оштрије: — Ти ћеш Милане од сад самном. Да научиш мој занат. Самном да радиш. Ти га Стано пази. И ја ћу пазити. Избићу ја теби из главе те лутке!... Оће у комите!... Ха!... ха!... ха!... и старац прште у један луд, очајан смех, који му је грчио лице, очи, погледе, те ови изгледаху смућени, безизразни. — Одмах ћеш поћи сад самном на њиву. Сад одмах, разумеш ли. Да више не дангубиш. Да више којешта не мислиш!... Оће човек у комите!... Ха! ха!... па скочи с постеље, нагло, као помаман, испречи се пред Миланом и онда, као претећи, поче: Изби ти то из главе!... Изби!... Одмах сад хајде!... Одмах!... и поче га вући за рукав.

Па се тад сети и Гроздане. Као да није само она умрла, као да је с њом умрло и нешто друго, много јаче и милије. Као да је у гробницу с њом спуштао спокојство, мир, љубав, као да је све ишчезло, што је само она могла да одржи. А као да је из гробнице, кад су њу спуштали, што је она дубље тонула, све више на њега набацивано бриге, стрепње; као да је то долазила замена за светиње које су с њоме укопане.

Милан се није противио. Мирно је ишао за њим, ћутке, као да није хтео више да га вређа и изазива: чак погурен, као да га се бојн. Кад му је старац дао будак у руке, он га прими, насмејавши се и певушећи пође кукурузима да их окопава. А Станоја ово певушање, као да охрабри. — Ех, хтео је да ме заплаши!... мишљаше старац. Како ме само вешто пре-

вари, поплаши! Угурсуз један!... и старац га гледаше, мислећи, да га је он збиља хтео да превари оним питањем, те да га он више не тера на рад, не грди и не дира. Па га крадимице гледа и храбри се, мислећи да је савладао и тај напор, да је проқљувио и ту тајну која је тако немилосрдно рушила већ толико времена мир и спокојство његово.

Али, кад год погледа Милана, све се двоуми; све му се чини као да није све тако, како он мисли, она његова озбиљност, која има неке чудне одлучности, неке суровости, буни га и чини му се да то Милан озбиљно мисли, да ту нема преваре, нема лажи, да он није мислио старца да обмане.

Са Дунава се шири мирис свеж, јак, као апор. Врбе се суморно повиле и ћуте, а свуд унаоколо разлеже се песма, врева, жагор, који допирући из даљине до Станојевих ушију као да му је доносио неку збуњеност, неку пометњу. Да му је некако да оде са тога места, чини му се да би се извукао из нечега, што већ више не може да поднеси; да иде ма где, ма куд; само да се на његове мисли више не наслања оволика брига, да се његових осећаја не дотичу више ове појаве, које он већ не разуме, не схваћа.

Јер, кад год му се у мислима учини да је корак ближе срећи, изгледа као да она за тренут утекне, ишчезне, те је више не опажа, ма колико се трудио и мучио. Сад тек појми страх, прави страх, који се ослањаше на његове мисли кињећи их; страх опредељен, јасан, од кога он није могао утећи, кога није могао да стресе. И ма колико да је хтео Миланову жељу за комите да оправда, да ублажи, ипак се она, као за инат појављиваше све чвршће; као да је види већ остварену и он се од страха стресаше.

Милан је непрекидно окопавао око кукуруза, не гледајући оца. Зној му је већ почео да цури с лица и он би само по неки пут рукавом од кошуље обрисао га, па опет продужио рад. А старцу дође жао, па као да би да оправда суровост с којом га је натерао на рад, благо му рече:

— Е, па доста, одмори се мало!

— Нисам се уморио — одговори Милан, не прекидајући рад.

— Ако ниси! — Нећу ја ни да се умориш!... Ниси ти надничар овде!... И ти си газда!... Исто што и ја!... Има времена, радићеш, радићемо обоје!... Сад је доста!... Остави будак — говори као збуњен.

Кад сам почео, оћу да довршим! — одговори Милан и настави рад.

— Е, па, дè!... дè!... кад оћеш!... Само немој да кажеш после, како сам те ја натерао!.. говори старац стидећи се што тако попушта.

— Ко мене може да натера? — упита га Милан, наслонивши се на држаљу и погледавши Станоју право у очи.

А Станоја збуни ова одлучност, не умеде ништа да му одговори, већ се полако окрете и оде, правећи се као да није чуо то што му је Милан рекао.

Чисто не може да позна сина. Одавно се он мења. Ово је прави комита! мисли старац. Тај се ничега не боји. Моја крв, теши се старац. Али му то никако не иде у главу. Све ће он њему друго опростити. Све! И тумарање у свет, на занат; и да не ради, и да му пркоси, да лумпује; све, све ће му опростити; али да иде у комите, он, јединац, да њега старог презре, остави, е, то не може, то неће.

И сваки дан му доноси по мало страха и кида нада и спокојства. Милан једнако ради код њега и једнако ћути. И овим ћутањем као да му прети. Он га запиткује, подговара Стану да га и она пита, ако ма шта може да дозна; али Милан стално ћути; кад му они помену он се само насмеје и то је све. А то његово ћутање, старац није умео да разуме. По неки пут мисли, као да се Милан покорно судбини, као да сад само мисли на рад и ни о чему више и тад је као мирнији, оставља га самог, па одлази на другу страну, али га никако не пушта из вида. И то непрекидно ћутање на послетку старца победи, ули му вере, умири га. Није више презао, зазирао; али је ипак један део његове сумње кружио по мислима.

Само се старац изненади, кад једном дође кући. Пред вратима застаде, јер чу жагор. Он ослушну.

Милан, љут, говораше са Станом.

— Шта мисли тај твој Сретен? — Тера ли он комедију с нама? С нашом кућом?... Јеси ли чула?... Знаш ли ти да ћу га убити?... Убићу га као пса!... Разумеш ли?!...

А Стана само ћути.

— Што ћутиш?... Што га кријеш?... Што га жалиш?... Жали ли он тебе?!... Нећу ја то више да трпим море, јеси ли чула?!... Убићу га као пса!... Упамти то!...

А Стана му са страхом упаде у реч.

— Тати је рекао да ћемо се идућег месеца венчати.

— Добро, питаћу тату... одговори Милан, а старац не сачека даље. Као опијен од радости, он одјури право на њиву и сам докопа будак. Земља је прштала под ударцима, а он обневидео од силне среће и раздраганости, не опажаше како засеца у корење и како се тек по неки стручак, засечен превије. Сад он зна све! Све! Више му ништа не треба да чује! Зато ли је он ћутао? Зато је мислио! Зато оће у комите!... И он се одушеви сином, чија га дотадања суровост и грубост одбијаше: па му дође, само да је ту, да га загрли, да га се наљуби, јер му се чињаше да ће с тим загрљајем, загрлити и срећу, која му се у наручју лелуја.

Никола Т. Јанковић

(Наставиће се)

ЈЕСЕЊ ЈЕДНЕ ЖЕНЕ

(Наставак)

IV

Јулија се мало опирала, па онда попусти. Морису је било нешто лакше што је предао своју пријатељицу барону Ријеу, него ли да је гледа како иде из руке у руке, по ћуди избора. Он је осећао да и она подлеже овој атмосфери балској... Више се није бунила због своје наготе: не бунећи се слушала је изразе дивљења од којих је у почетку црвенила. Много су јој пута допанули оне изјаве насилно скраћене с којима пролазник, и ако је само за један тренутак у додиру са каквом лепом женом, окушава своју срећу, проба неће ли „упалити" а мало га жалости, уосталом, тај неуспех, јер он после неколико тренутака исте речи понавља другој! Ове ноћи је она заиста осетила како јој грозница страсти додирује кожу. И, гле, она сад више није мрзела, готово је очекивала те изјаве, које смејући се саслушавала! Неку је потајну радост због тога осећала. Она је размишљала: „Лепа сам, желе ме!" и празнина коју су године између ње и Мориса правиле изгледало јој је као да се испуњава.

Котиљон се довршио. Пошто су салон претворили у ноћни ресторан, вечерали су; а и жене су својим понашањем испуњавали ту сличност. Неред који је игра унела у косу и тоалету нису ни мислили да уреде; још је био појачан овим необичним оделом. Људи и жене занимали су се обешењаклуцима. Обртали су електрични затварач те би за то време, у мраку, успе додири-

вале плећа. Јулија и Морис Артоа разговарали су мало и расејано слушали шта се око њих говорило. Њихове су се очи неодољиво тражиле и мешале се чежњиво као у младенаца, који на часовничким сказаљкама вребају време кад ће остати на само.

Дан, са неба које је се навлачило металним плавилом олова, а долазио из удаљенијих врата кроз тремове, већ се увлачио у расепине прозорских завеса. Са једним осећањем досаде и умора доносила је жељу да се не спава и да се не чини тај анормални покушај да се затварају очи кад се сунце рађа...

Пошто су столови били живо однесени а оркестар отишао, аматери су жуднима игре добацивали још по који валцер и брзу полку... Наједанпут се све устави, затворише пиано а послуга дође да угаси лампе. Прозорске завесе и капке отворише; и први зраци сунчеви, црвени као бенгалска ватра, одгонише и најзакашњеније.

Те су отпратили Морис, Јулија и Клара. При дану, Јулија примети да је Клара бледа и рече јој:

— Иди одмах да спаваш, мала... Иди, биће ти хладно. Уморна си и не изгледаш добро.

— Да, рече... Не осећам се добро.

Поднесе своје чело, на које г-ђа Спржер притисну један пољубац и затим оде у своју собу.

Морис и Јулија испеше се једно за другим оно неколико степени код трема на углу.... Заћуташе; а знали су, међутим, да једно другом имају нешто да кажу, јер се не бејаху одвајали, а Јулија му је допустила да је прати, а прошли су заједно и кроз празне салоне. Где ће? Ћутање и тишина је била у свима одељењима која су мало час била тако пуна и шумна... Обасја их и светлост; али су поново били затворени прозори, те се ту још задржавао задах од људске животиње. Зашто је Морис пратио Јулију, идући полако кроз сале? Зашто је хтео да је одведе у сиви будоар, на ону фотељу на којој је пре неколико сати седела? Она је допуштала; јер срце јој је било сасвим ослабило; жеља за пољупцима и загрљајима мучила је онолико исто колико и ово дете које је водило за руку.

Када је иза њих пала завеса од будоарских врата, они су били у мраку. Дебеле завесе, које су гледале на алеју, биле су спуштене. Та је полутама била угодна.... Усне им се нађоше и ма да се очи нису виделе, и тада увидеше да припадају једно

другоме и да је борба свршена.... Речи, молбе, побуне и жалбе њихове биле су само муцања међу пољупцима. Дођоше к себи. она је била заваљена на фотељи а он је био клекао код њених ногу.... Ах! заиста, у срцу ове јадне жене био је збиља бол од ране што је осетила да је прешла ону одређену границу која раздваја љубав од похотљивости. Но шта? Њено је тело било страшно и позивало је ово драго насиље. Она је умела да промуца само ову реч: „Волим те“, кад је Морис, скрхан страхом, готов био да прокуне своје дело, покорно замолио: „Опрости им!“

Самим саучешћем судбине, чудна халуцинација, за које време се све ово десило, не ишчезе одмах. Док је Морис, патећи се као неки свештеник који је скрхао свој идол, извео своју љубазницу на светлост и бојажљиво је погледао, зачуђено је приметио да не плаче. Не, нека недокучива нежност, она, која тражи све жртве на највише задовољство Драгана, испуњавала је ове лепе побеђене и, најзад, страсне очи! И не рекавши ни речи које би што казале од њихових мисли, пођоше заборављајући свет ,враћајући се кроз празне сале не знајући ни сами где.

Дошавши до врата великога салона која гледају на обланчионицу, Јулија заустави Мориса: обгрливши га једним погледом потчињене нежности даде му знак да ту за тренутак застане и да је не прати. Пружи му голу мишицу и он је пољуби.

— Добро.... Остаћу. Иди! Ја те волим.

Он се врати неколико корака натраг док она не дође до своје собе. Наслони чело на окно, гледајући а не видећи врт који је ојачало јутро заплавило.

А затим, у тој апсолутној тишини, од једног лаког шума задрхта.

Иза њега је била Клара наслоњена на пиано: она је овде сигурно била и пре но што су прошли; сигурно их је видела.

Морис пође ка њој.

— Шта радиш ти овде? упита је он грубо. Зашто ниси отишла да спаваш?

Бледа као каква светица од воска, рече:

— Заборавила сам била своју лепезу....

Он је кратко време посматраше, онако скоро онесвешћену и скрхану из онога што је видела... Какав ли се то унутрашњи вал подиже у њему у овом тренутку кад су се, лице у лице, гледали а обоје су горели од узбуђења? То је било усхићење

од тријумфа, потреба да употреби огромну победну снагу коју је још осећао да ради у њему и сигурност да му у овом тренутку ништа не може да дâ отпора... Приближи се Клари: хипнотизована његовим погледом ни макнула се није.

Приближи јој се још више; једним мирним пољупцем додирну јој усне својим уснама, пољупцем господара који заповеда, пољупцем утиснутим на та хладна уста више као жиг, но као знак љубави.

— Иди, рече јој најзад благо, иди у своју собу, дете моје.

Она ништа не одговори.

Покори се.

ДРУГИ ДЕО

I

Прошле су три године. Мај је био на измаку.

Три године од онога балског јутра кад је Морис Артоа, у исто време, постао љубавник Госпође Спржер и када је једним господарским пољупцем запечатио усне Кларе Ескје.

Вративши се у своју собу тога јутра, пијан од поноса, али ипак свестан, чуо је како му глас предосећања говори: „Будућност је твоја одсада везана за будућност ово двоје што те воле и које ће те увек волети!“ И збиља, за ово три године ни једна ни друга нису напустиле његов живот и његове мисли. Једна му је била свакодневна другарица и, скоро, жена. Другу — девојку — ређе је виђао; његовој садашњој срећи њено присуство није било неопходно, али је ниједнога дана за ово три године није одвајао од коначног љубавног сана, од удаљене будућности коју је носио у себи.

И данас, док се задржао, с цигаретом у устима, за столом где је доручковао, у своме стану у улици Шамбиж, мислио је на њих две. Није их више, као некада, једну с другом упоређивао; није обнављао изопачене фантазије из своје младости. Она слободна, проста и здрава Јулијина љубав брзо га је опоравила од његове распуштености. И план који је он мислио да створи: да у исто доба води две љубави, закржља ускоро као каква паразитна биљка. Зар није он, као и толики младићи из његове генерације, један непотпуни Валмон, способан да схвати

и да зажели и највеће раскалашности, али нема храбрости чак ни за разврат?

А после, и догађаји су, својом природном игром, његове планове, тако слабо утврђене, учинили неостварљивим. Чим су постали драгани, Јулија и Морис нису пристали да више живе под једним кровом, у мужевљевој кући. Морис најми стан у улици Шамбиж; на Ваграмски Трг долазио је само као посетилац, а врло често је код њих долазио и на ручак: присност коју су били одобрили дани његова опорављања била је сад укинута. Мало после њега и Клара Ескје оде из њихове куће: она је желела да се још за неколико месеца врати у Сион, изговарајући се да јој је тешко овде без другарица њених година. Ни Јулија ни Ескје не смедоше да се успротиве том њеном повлачењу. Оно је трајало не неколико месеци, већ две године, и за ово се време девојка трудила да, у тишини и тајности исцели рану свога срца. Кад је сасвим изашла из манастира и дошла Спржеровима, изгледало је да јој је то испало за руком. У односима с Јулијом била је срдачна, и у њеној нежности није било притворства: при првим разговорима с Морисом помало се доводила у забуну. Морис је умео добро да прочита у црним Клариним зеницама још увек живу успомену на недовршени роман из младости; није веровао да је ту нашао ма и мало злобе. Можда је и он сам почео да мрзи те изненадне нападе и крађење милоште. Трудио је се да растера немир и да обезоружа неповерење. Био је пажљив и пријатељски расположен, није правио алузије на прошлост: Клара се неосетно умирила и изгледала му је мало сетна, али ипак љупка.

Јулија, која је била неспособна да се боји каквог издајства, била је задовољна њиховим обновљеним слагањем. Пошто им је судбина одредила да живе једно крај другога, зар није боље да се воле? Она је у своме нежноме и поштеном срцу мислила да уда што је могуће пре Клару за барона Рије, који јој се сигурно допада — и да тако за свагда буду блиски и сједињени једни с другима.

Зар то није сасвим просто било?

Да, то је сасвим просто било за наивне душе као што су биле Јулијина, Кларина и Жан Ескјеа. Али Морис Артоа није био нимало наивко. Откада је увидео да је везан с Кларом везом нове присности и да је обезбеђен од њене мржње и узнемирености, он је још више тражио. Никако није хтео да је

се дохвати, да је направи играчком какве изопачене страсти која би била накалемљена на другу љубав: помисао да се огреши о Јулију била му је мрска. — Далеко од тога, он је хтео да види шта је остало у овој затвореној души од њихове старе љубави; да сазна да ли му, унаточ свему, још припада. Све праве сентименталце пустоши тај немир: да знају да ли их још воле оне којима је каква случајност, или и сама њихова обазривост, то забранила. Ако виде да су вољени, мало их се тиче што су закаснели: њихова љубавна глад лако се рани сновима, не водећи рачуна о дану рока. И Морис је био од тих, како је то рекла Анријета Енглеска, што стално „траже срца.“

Али како понова да тражи од те девојке срце које је одбио и сурово измучио? Није се усудио. Више је пута већ учинио ово полу-издајство према Јулији: дође на Ваграмски Трг у подне, у време кад Јулија није дома, а Клара сама, обично у сивоме салону, свира на пијану... Седне до ње и слуша је; или још чешће, девојка прекине са свирањем, те почну наивно да ћаскају... Али су му, на мах, с предумишљајем учињене алузије на њихову прошлу љубав изгледале немогуће и готово страшне. При овим разговорима у четири ока у којима су разговарали о равнодушним стварима, осетио је он да му се повраћа неки нарочити немир и тешка сета, што га ускоро још јаче баци Јулији.

Овај пролетњи дан, веома близак лету, био је веома згодан за раздражљиве сањарије и рђаве сугестије. Беспосличари знају ту тешку, тако дугу и тако празну прву половину после подна. Пошто је свршио с ручком и прочитао своје новине, Морис до шест сати није имао шта да ради, — до шест сати, до свакодневне посете Јулији.

Устаде. Баци цигарету. Још нерешен, крупно је корачао кроз пространу, правоугаону собу, која је с предсобљем и кабинетом представљала његов стан.

Све га је подсећало на Јулију у овом стану који је најмио сутрадан по дану кад му се Јулија први пут подала. Она је прегледала намештање намештаја који је био доста отмен благодарећи сачуваним стварима из Атинске улице. Ситнији украси које је она израдила и скупоцене ситнице које му је она поклањала кад год би се с пута враћала, били су намештени по намештајима. У орманима је чак било и неколико делова њене тоалете, једна јутарња аљина, игле за косу, па-

пуче. Папратов мирис, којим је она мирисала, мало по мало је прожео и засторе. Јер овај приземни спрат у улици Шамбиж, био је склониште њихове везе; с тога се Морису ту допало, јер је ту налазио расејан жар из доба љубави, из незаборавног уточишта на драганиним недрима.

„Драга Јў, како је волем!“

Он је то сасвим гласно рекао, јер је погледом срео један предмет који је обележавао те дане њихове дуге љубави... И сада, пун успомена, ма да стварно не би могао себе да прекори да сада мање воли Јулију но јуче, но месец дана пре, — сада је са самим собом разговарао о покушају који му је пао на ум за време ручка, а који је његова савест осуђивала.

Размишљао је:

„Јулија ће у три сата изаћи. Ескије ће бити на раду. Клара ће бити сама у своме салону и проучаваће своје партитуре. Синоћ се говорило о пољачким песмама Мођушковим које она не зна. Идем ја да јој их донесем.“

Поче одмах да се облачи. На то је употребљавао много брижљивости и веселе жари, уобичајене свима младићима чија је младост посвећена љубави, кад се спремају на виђење са женом чија је љубав још у питању. Али ову узрујаност која му је била добро позната забранио је себи за данас.

„Досадно ми је, и радије ћу отићи до девојке према којој имам доста наклоности, но што ћу остати овде да зевам. Ето, то је.“

Пошто је навукао рукавице и наместио шешир, као некада, с извесном траженом елеганцијом, једина раскош која му је преостала по пропасти његова богатства, приђе столу за рад. На столу су биле четири Јулијине фотографије неуоквирене, да би биле лакше за ношење. Једна сасвим пожутела, приказивала је као пансионаткињу у заводу Искушеница с неспретно намештеним рукама и озбиљним лицем, слика коју је Морис нашао у једноме албуму и одмах одузео. Остале су биле скорашње и приказивале су садашњу, лепу и зрелу Јулију. Узе једну, пољуби је, метну је у портфељ, и изађе.

— Ако се не вратим кад Госпођа дође, рече он вратару, замолићете је да ме очекне.

Време је било лепо, ваздух је мирисао на лишће, здравље, на младо лето. Морис дође пешице до улице Бокодор и одавде уђе у авни де л' Алма.

Две раднице, корачајући ситно ка радионици, поздравише га с неким мангупским осмејком; он чу како једна рече:

— Ето једнога који би био мој идеал!

Мало даље, у тренутку кад се попео у фијакер, једна жена у белој тоалети, изваљена у викторији, помилова га значајним погледом. И ови знаци женскога дивљења, према којима он никада није био равнодушан, учинише му данас нарочито задовољство.

Кочијашу рече: „Грису, само живо.“ Фијакер је пролазио кроз Јелисејска Поља. Париз, у мају месецу, онако накићен, жив, гиздав, прожма младићеве очи, и с добом годишњим подмлади и њега. Нешто му се светлило у будућности, ни сам није знао шта, причињавало у будућности, неки догађај који ће учинити крај пријатној једноликој срећи, у коју се осећао мало по мало увучен.

Дође до булевара Осман и узе код Гриса пољачке мелодије; после пет минута приспе до куће Спржерове.

Стара му Тонија отвори врата. Морис је лицемерно упита:

— Да ли је ту Госпођа?

— Није, одговори старица нерасположено. Изишла је. Ви знате добро, да у ово време излази.

— Кад ће се вратити?

Тонија одговори слежући раменима што је значило: „Не знам“, или још боље: „Ви, као год и ја, добро познајете навике Г-ђе Спржер“. И не хтевши више да говори, врати се натраг.

Пошто се ослободио једне бриге, Морис оде горе. Доспеше до њега звуци пиана: то је била једна од оних многобројних лаких за певање и познатих мелодија у којима код Бетовена у звуцима говори душа човекова.

Уђе у велики салон, прође кроз мали, ублажавајући ход дебелим засторима по поду, и тако дође до будоара.

У непотпуном профилу спази Клару која је седела пред застртим пианом. Није се много променила. Са јаком црном косом, руменим уснама и танким образима као у камелијиног лишћа, било је то још увек оно особито дете које је кушало Мориса кад му се појавило у вили Каранфил. Мало је и порасла. Она мршавост коју је имала као дете ишчезла је; али је остала витка и танка, са оном веома јаком еластичношћу плећа која је тако грациозна и тако ретка у францускиња. Та се по-

кретљивост оцртавала при пригибању њеног стаса за време свирања. Свирала је оно дивно, мање познато, место у коме је велики мајстор изразио сету растанка, јаде за време одсутности и радости повратка као откуп свему томе. Довршавала је први део: Lebewohl, — Збогом.... Коњи тресу прапорце и копају ногом: кочијаши пуцкају бичем: на самоме прагу драган последњи пут грли своју драгу... Кола онда загрме, удаље се кроз облак прашине и нестане их на завијутку... Морис је сео. Слушао је, чувајући се да га не види: а у исто време посматрао је Клару. Музика је та текла кроз његове живце, стварала их осетљивијим и затреперила их. Клара је сићушним покретима својих прстића преводила и спроводила свој сан: изазивала је прошлост, дизала вео који јој је крио неизвесну и пуну бојазни будућност.

Он се осећао срећан и тужан, и миран у тихој садашњици, па ипак је био узнемирен жељама да сазна што о својој сустрашњици. И ако је за данас миран, он је за доцније нејасно предосећао нека лепа задовољства, а није се питао одакле ће доћи.

Али, да ли ће му она само доћи? Зашто би му будућност донела та задовољства која није опробао? Једанпут га је са свагда срећа преварила: увек ће он остати један полу сиромашак, који још више осећа своје сиромаштво, јер је пун успомена на прошло богатство. — Част, слава... Кад те речи спомене сетно се насмеје. „Покушај је свршен... никада ја ни у чему нећу бити велики уметник, никада. Ја сам један веома паметан аматер, и то је све.“ А љубав, задовољство од жена? Ах, то је његово болно место, то. Прође богатство, прође нада на славу, њега то није пекло, али је његову заљубљеном срцу још било тешко, и сета ове музике зато га је до срца пекла, што је причала о муци сличној његовој. Јер је сад причала о празнини услед растанка, о опустелој кући и души, о путу на који се сваки час безнадежно поглеђује с кућњег прага кад се никако на завијутку пута не појављује драганово лице...

„Па ипак волим, помисли Морис. Имам божанствену љубазницу која ме јединствено воли.“

Он није сам себе варао. Ако су време и природна употреба човекових осећања створили страст мање треперивом, једна тако моћна љубав и преко жарка потреба присуства Јулијиног укоренили су се у његову срцу, те је могао заиста да

каже да никада Јулију није више волео но данас. Јулија је била жена, тело његовога тела. Кад би му је истргли из живота, осећао је да би се бедно срушио. Осећао је неодољиву потребу за овом обожаваном женом, и уз љубавно осећање које је то тврђење у њему изазвало мешало се и извесно раздражење. Није имао ни тридесет година а, гле, где се његов сентиментални живот, као и његов уметнички и светскога човека живот, задржавао. Волео је веома лепу и веома жељену жену, али је та жена имала четрдесет година. Да се чудо младости које је сачувало лепом и страсном продужи, да и сам остари пре ње растављен љубављу! Наше срце има године своје љубави: његово је имало четрдесет година. Никада он неће упознати природно развијање младићске љубави, страсти, посвећивање невине девојке, брак, породицу и читав један пут живота био је за њега као зидом затворен.

„И због тога ме Клара јако збуњује. Она за мене представља забрањен врт, у коме ми не би било допуштено живети.... Јер, ја је не волим.“

Да би самом себи доказао да је не воли, погледа је и збиља, његова се пут не покрену. „Ређи, помисли он, да пре три године нисам могао да будем миран кад сам на само с њом... А тада је она била још дете.“ Изазва успомене из Кане, трчања за њом по свима угловима виле, само за то да би видео како њене црне очи постају некретне, да би је, задихану и заваљену под пољупцем ухватио око паса, не из страсти, колико из радозналости, из мало изопаченог љубавног дилетантизма....

„Како је све то далеко! Све су то будалаштине од којих сам се сад опоравио.“

Стално присуство Јулијино полагано га је преобразило, и сви рђави калеми скептицизма, препредености и сентименталне изопачености, при додиру с овом лепом здравом душом, сасушили су се један по један.

Чак и овога тренутка, уљушкан, занесен мелодијом имао је предосећање страшнога бола који ће га једном задесити, једнога незнанога тренутка, — једне патње којој ће узрок бити ово белолико и црнокосо дете, чији танушни прсти лете преко дирака... Сам је себи говорио: „Не, не волим је.“ Па ипак га је некаква нејасна нежност бунила кад погледа те очи, белу кожу, ту црну косу. Или је то била сета, као последица не-

накнадивог губитка, нечега предвиђеног које би могло да буде, а које неће да буде.

Ма одакле потицала, та је сета расла мало по мало, и постала таква бојазан да је осетио да ће да плаче, да виче, ако девојка буде још ма и мало свирала. Диже се и приближи јој се: шум његових корака утишавала је дебела застирка, али га Клара осети. Окрену се у пола.

— Ах! то сте ви?

Пружи му руку, коју он мало стеже.

— Давно је како сам овде, рече, метнувши на пијано, не мислећи више о томе, збирку пољачких мелодија коју је са собом донео. Слушао сам вас док сте свирали ову дивну стварчицу. И, као што видите, јако ме је узбудила.

— Да, одговори Клара. Збиља је то дивна ствар. Некад ми није доста да свирам ово место Праштања. Њим сам толико прожмана да ми изгледа, кад га за саму себе свирам, као да преводим своје мисли.

Тихо понови последње тактове. Морис је селео до пијана и сасвим је тихим гласом замоли:

— Не свирајте више... Верујте ми, да јако патим кад се то свира.

— У праву сте, рече она... И мене то нервира.

Затвори пиано и налакти се, не напуштајући табуре.

— Ви знате да није овде Г-ђа Сиржер? рече она.

— Знам, и ја нисам дошао да њу видим.

— Онда мене? упита Клара смешећи се.

Он одговори озбиљно:

— Да, вас.

Данас му је требало да приближи своје срце девојчином срцу. Пошто су га изморилe углађене речи којима су се међусобно служили, хтео је да сазна колико још има наклоности према њему у овоме невином срцу. Далеко је било од тога да пожели некадања празна миловања, хтео је да му се нежно повери, да му, као каквом старијем брату, отворено говори.

Она, кад виде да је узнемиренији но обично, зарумене се, и промуца, кушајући да буде весела:

— Нешто сте љутазни према мени. Не могу да вас познам.

Он је гледао право у лице, очи и, приближивши јој се, ухвати је за руке. Он је мислио да међу њима нема сентимен-

талног притворства и светске опрезности, чиме се маскирају наклоности срца. Они су заједно провели детињство и добро се познавали. Морис рече оно што мисли сасвим јасно, као да самоме себи говори; и Клара се нимало није изненадила.

— Кад помислим, рече он смешећи се, кад помислим да је ова велика девојка била некада моја мала пријатељица, моја мала љубав, тада кад је била слђушна и неспретна пансионаткиња од петнаест година! У петнаестој години је толико волела свог пријатеља Мориса да је исписивала његово име, са знацима чуђења, по наличју слика у молитвенику; не реците не, Кларо, нашао сам ја тај молитвеник једне недеље у Кану. Прошло је само три године. Понова смо се нашли; пансионаткиња је постала врло лепа девојка, али она нимало не воли више свог старог пријатеља.

И ма да се трудио да своме гласу да тон шале, ипак се на њему примећавала сета: Клара је приметила; и њено се лепо лице осенчи тугом.

— Ви знате, Морисе, да вас ја јако волим, рече...

Он не одговори ни речју: и даље је сетно и пажљиво посматрао, као да је по њеним цртама истраживао неки нестали израз некадањег њеног лица.

— Видите, Кларо, рече, оно што није весело у животу јесте што човек није свестан срећних тренутака, већ много доцније, кад су већ дубоко у прошлости... Сећате ли се Кане и виле Каранфил? Сећате ли се вечери које смо провели на тераси према мору, кад сам по читаве часове држао вашу руку у својој, а главу наслањао на мамина недра?

После тих речи принесе девојчине прстиће очима као да заустави сузе. Клара, којој сузе такође навреше, промуца:

— Морисе!

— Збиља, продужи, кад се сетим ондашњег блаженства, изгледа ми као да нисам то ја био тако срећан, но неко други. Сећате ли се наше шетње у Болијеу, путића између зида и низа дрвећа, и плавога мора?... Па оног Свето-Јованског стења, шкрипљастог стења које као да је море разбило, стења које тако јако личе на очајне људе?

Она спусти главу. Јесте, свега се сећала; све те успомене су биле њено тајно благо. Морис је сасвим лагано изговорио ово што мало час никако не би хтео да искаже, али се сад само од себе изливало.

— Сећате ли се кад сам вас, први пут, у овоме трагичном пределу, пољубио? Ја то гледам као да се сад дешава и опомињем ваших очију које су се на мах укочиле, као и у овом тренутку, сада...

И збиља се Кларине црте затегнуше и стиснуше као и тада; очи јој понова постадоше укочене и повратише тај прошли изглед лица. Мориса стеже неодољива потреба да оживи прошлост, да јој отргне неколико од оних неповратних тренутака. Зажелео се њених румених уста којих се некада дотицао. Привуче себи девојчине руке; али се она отрже и извуче тако одлучно да Морис и не покуша да је задржи.

— Видите ли да ме више не волите! рече он.

Она устаде. Да би од њега сакрила своју узнемиреност, претварала се као да тражи неки комад у једној музичкој свесци. Морис је стиже. Хтео је још да говори о ономе што их је раздвајало; сад га ништа не би спречило.

— Зашто кажете да ме волете као и некада, кад ми не допуштате ни ситнице које од вас тражим?

Она му се, утишанија, окрену.

— Данас немате више права да то од мене тражите, рече.

Морис, изненађен, не одговори ништа. „Дакле, она зна? Она је схватила, дакле?“ помисли он. Па онда: „Збиља, она је разумела. Глупост је да човек мисли да је она још дете.“

Одлучна девојчина честитост дирну га.

— У праву сте, Клара, рече он сетно, ја сам несавесник и глупак. Не буди вам због тога на мене криво. То се више неће поновити... Опраштате ли ми?

Она одговори:

— Немам шта да вам одговорим. То је заборављено.

— Сешћу на место одакле сам вас слушао. Одсвирајте ми понова други део Растанка. То ће ме повратити и ја ћу одмах отићи.

Она пристаде. Пошто је сео до ње, Морис је слушао. Тиха музика још је преводила његов сан. Она је још болније говорила о неизлечивости од прошлости и немоћи да се оживи време једном проживљено; изазивала је немирну ноћ будућности, без изласка и без циља.

Дуварски часовник озбиљно откуца пола. Морис се, изнурен унутарњим узбуђењем приближи Клари, узе десну руку са самог пиана, док је друга продужила праћење, и стеже је.

— Збогом, рече он.

— Хоћете ли доћи вечерас на вечеру? упита девојка.

— Нећу, одговори: веома сам нерасположен. Био бих досадан гост.

Она није наваљивала, климну главом у знак поздрава, не преставши да свира и не рекав ни речи. Он се удаљи из салона.

„Какву ли ја то душу имам? размишљао је он док је дошао у улицу Жамбиж. Каква ми је то неодољива сила наредила да говорим овој младој девојци ово што сам говорио? То није било потребно. чак је и рђаво, јер ја ништа од ње не тражим. А после, ја Јулију безгранично волим. Ниједна жена — ни Клара — не могу ме од ње да одвоје.... Па онда, зашто, зашто сам говорио?

Не нађе одговора и није мислио више, али му неки спољашњи, ван њега, глас одговори:

„Ти збиља не волиш то дете. Благодарећи времену можда ће и то бити; али је сада не волиш. Ти се осећаш јако сетан с тога што видиш да је ван твога домашаја, што ти је забрањено и што ти указује на твој затворени живот који је за љубав довршен. Твоја ти је љубазница драга, ти волиш своју везу: ово дете пак преставља слободу, будућност"

Приспе до куће. „Само да ли је она већ ту!" Бојао се да буде сам, па ма и за неколико тренутака у овоме празном стану, сам против читавог сплета од меланхолија. Јесте, Јулија је већ била ту.... светлост од лампе продирала је кроз поре прозорских застора. Чим је отворио врата спазио је у сутону предсобља обожаване црте своје пријатељице... Чим га спази, прими га у наручја. — „Како је волим!" рече сам себи, нашавши се без иједне речи у ставу, у коме је као дечко и младић волео да наслони главу на прса своје лепе мајке. „Не... од ове се жене никада нећу моћи одвојити."

Одведе је у собу... То је било време, кад су, обично, ћаскали по цело после подне као стари неки пријатељи који хоће све једно о другоме да знају. Морис се сада, пошто је био узбуђен од малочашњег разговора с Кларом, није интересовао ситницама. Лице у лице са својом љубазницом, хтео је да је дуго и озбиљно гледа, да удахне њену тако завидну љубав и да се у њој, тако рећи, окупа, да би се збиљски очистио од сваке помисли за дволичност, или издајство. Толико је то присуство утишавало његов немар и тајну болест његовога срца!

— Шта вам је, драги мој? питаше Јулија испитујући га погледом. Сигурна сам да нешто кријете од мене,

— Не, одговори он. . Не, ништа не кријем, Јулија, кунем вам се... Нежније вас вечерас волим но икада. И ви мене треба да волите.

Привуче је благо дивану, једној простој сламњачи застрвеној великим ћилимом из Меке и украшеној јастучићима која се налазила у углу собе. Легавши поред ње уснама је само додиривао врат и образе њене, и ништа није било невиније и братскије. Три су године просејале њихову страст и преостале су само захвалности за телесна уживања којима су се били подавали, а и оне су биле прочишћене трајањем, везом успомена и мешањем њиховог духовног живота.

Ако би се сад и другаче волели, а не само срцима својим која је љубав уништила, тога се они, на час после чина, једва и сећају. Шта је унело међу њима ропство чула у које их је наводила њихова човечја природа? То је био, уосталом нижи знак љубави од њиховог присног јединства у мислима, — и оне непобедиве потребе да живе једно крај другога и једно за друго.

Марсел Прево.

(Превео с француског Б. Л.)

(Наставиће се)

ХРОНИКА

НАУЧНА ХРОНИКА

Научни препорођај[1]

(аргон, неон, криптон, ксенон и хелијум: радијум, актинијум, полонијум, радиотор и радиотелур: еманација и претварање материје).

Не мора се човек нарочито науком бавити, па да ипак осети, како ми данас живимо у сасвим друкчијим приликама, него пре неколико година. Велики научни покрет заталасао је данас цео свет под овим нашим небом, а точак напретка јури толиком брзином, да га наш обичан поглед једва може и пратити. Проналасци избијају један за другим тако нагло, да се ми још нисмо одморили од неког научнога чуда, а оно се пред нама издиже друго, па треће, па четврто и тако непрестано, да се збиља налазимо збуњени у маси крупних проналазака. Готово је дошло тако време, да кад забруји какав велики научни проналазак, ми се мање бавимо њиме, колико што више ишчекујемо, шта ће се тек после њега појавити; то нам заноси мисли, а то нас и збуњује, те још нисмо на чисто са тиме, шта нам све донесе крај прошлога и почетак овога столећа! Ето такво стање влада код културних људи, који имају ту срећу, да живе у доба каквог великог научног препорођаја. И ето, драги, читаоци, ми смо одиста те среће. Ми данас одиста живимо у доба научнога препорођаја, а то ће рећи, у доба, када се откривају недогледна нова научна поља, на којима ће наши читаоци имати пуне руке посла.

Из оне велике множине научних открића, којима се данас

[1] Према чланку Отона Н. Вита, проф. техн. вел. школе у Шарлотенбургу.

бави свеколико културно човечанство, ја желим да упознам читаоце само са једним, које се у научном свету сматра као најчудноватије. Ствар се тиче нових опажања Виљема Рамзеја, пионира међу проналазачима и испитивачима елемената, који се не везују ни са каквим елементима, већ се понашају као потпуно неприступачни и непоколебљиви према свима нашим реакцијама и средствима за испитивање. Лорд Релејг пронашао је, заједно са Виљемом Рамзејем један нови састојак у ваздуху, после читавог низа тешких и оштроумних испитивања. Тај нови састојак назван је аргон. Наскоро за тим, лорд Релејг се одао више другим физичким проблемима, те је тако Рамзеј сам остао да ради даље на овоме пољу. Чим се појавио аргон, појавише се са свих страна мишљења, да тај елеменат може бити идентичан са двама елементима што их је Локијер, помоћу спектроскопа, открио у сунчевој атмосфери, а то су хелијум и коронијум. Али, та се мишљења нису потврдила. Међутим, једном детаљном студијом, пронашао је Ралејг, да се при претварању ваздуха у течно стање стварају још неке нове гасовите материје. То беху елементи неон, криптон и ксенон. О сунчевом елементу коронијуму нисмо још ни данас сасвим на чисто, а што се тиче хелијума, он је пронађен у читавом низу минерала, најобилније га има у минералу клевенту, а то је једна од ређих руда, које има у Норвешкој. Доцније су га нашли и у гасовима, који избијају из многобројних минералних извора тако, да је данас хелијум, и ако још врло скупа материја, ипак већ трговачки артикал, са којим многи испитивачи раде. Све те материје т. ј. аргон, неон, криптон, ксенон и хелијум, имају заједничку особину: да не подлеже никаквим реакцијама. Још се нису могли ни на који начин натерати да ступе у ма какву хемиску везу. Изгледа, као да они немају никаквога афинитета т. ј. никакве привлачне снаге према другим материјама. Према томе узима се, да њихови молекили нису састављени, као молекили других елементарних гасова, од по два, међу собом спојена атома, него као да су њихови молекили идентични са слободним атомима.

Објашњење, које је избило поводом тога питања, одиста је пренеразило цео научни свет, како по самој својој природи, тако и по самом правцу, којим је оно ударило. Као што је читаоцима познато, Бекерел је скренуо пажњу за то, да неки минерали, а нарочито уранова руда, испуштају неке чудновате

зраке, који показују многе аналогије са Катодским и Рентгеновим зрацима, који се већ одавно проучавају. Подстакнути тиме, продужили су испитивање у томе правцу његови ученици, супрузи Кирије, те тако доспеше до проналаска радијоактивних елемената: радијума, актинијума, полонијума, радиотора и радиотенура. На брзо са њиховим открићем утврђено је, да су зраци свих ових материја материјалне природе, онако исто као што су и катодски и Рентенови зраци. Ми смо се дакле морали помирити са тим, да су ти зраци друкчи од светлосних и електричних, који се на основу духовите Максвелове теорије тумаче као етарска треперења. Ови нови зраци, којима је наука добила нов и снажан полет, састоје се од ситних материјалних честица, које се откидају грдном силом и брзином. А маса тих честица показала се тако мајушна, да износи веома незнатан делић од масе једнога атома, који смо ми до сада сматрали као најмањи могућни део материје. То је довело до постављања електронске хипотезе, то ће рећи, до поставке, да су и сами атоми сложени од још много ситнијих пра-атома (електрона), који данас чине основу свих материја. Електронску хипотезу разрадио је даље Оливер Лоџ и још многи други испитивачи, те тако ми данас у њој гледамо почетак једног сасвим новог темеља природних испитивања.

Чини ми се да се на петом међународном конгресу за примењену хигијену, који је одржан у Берлину 1903. г. Виљем Крукс, прави оснивач модерног проучавања зракова, први усудио рећи: да радиоактивни елементи нису ништа друго до елементи који се налазе у стању распадања, у стадијуму растурања у праматерију. Та веома смела мисао данас нам изгледа већ сасвим обична и вероватна; она нас очарава чудноватом својом аналогијом са оном величанственом хипотезом, коју ми сматрамо као нешто постојано, од када су нам Кант и Лаплас развили теорију о постанку васељене. Као год што се међу звездама престареле сфере распадају у пранебулозе, које се затим опет скупљају у нове светове, изгледа, да тако исто бива и у свету бесконачно мајушних честица, да се и у свету атома одржава непрекидно стварање и пропадање. Баш су елементи са великим атомским тежинама радиоактивни и зраче од себе непојамно сићушне материјалне честице електрона, које можемо упоредити са пранебулозама. Та аналогија

пранебулоза, данас се означује као еманација, ако се добро сећам, по предлогу Рутерфордову.

Да би аналогија са космогенетичким приликама била у свему потпуна, још је само недостајало непосредно посматрање груписања еманација у нове елементе мањих атомских тежина. слично пранебулозама. И испитивања Виљема Рамзеја баш се тичу тог прекида у иначе врло природноме низу појава. 1903. Рамзеј и Соди нашли су, да се еманација радијума постепено претвара у Хелијум. То је изазвало грдну забуну међу научницима, а сама ствар је била тако огромног значаја за науку, да је Рамзеј у вези са још ранијим својим проналасцима добио Нобелову награду. А то констатовање, које се појавило као гром из ведра неба, даде нам одговора на још раније истакнуто питање о постанку хелијума. Врло је вероватно, да се хелијум у клевеиту и другим изворима одакле га добијамо, не налази ту од искони, већ да се тамо находе радиоактивни елементи, који трајно дају од себе еманације, па се тек ове претварају затим у хелијум. Груписањем електрона (од којих се састоји еманација) у хелијумске атоме, ослобођава се грдна количина енергије. Тиме нам је одмах познат и извор одакле потиче оноликa енергија, којом се врши то одвајање честица радијумових препарата, која нам се у почетку радијунових проучавања била веома непојамна.

Рамзејава опажања о стварању хелијума потврдили су последњих година и многи други испитивачи. Међутим је Рамзеј нашао да се еманација не групише увек баш само у хелијум. При суделовању воде, веома заостаје стварање хелијума, а гас који том приликом постаје јесте прави неон. А кад се у место воде, еманација доведе у додир са засићеним раствором бакарне соли, онда се гради аргон. И ето,на тај се начин може сада сматрати, да је објашњен постанак свих оних елемената, који не ступају ни у какву везу, те се понашају као индиферентни.

Ну, ни то није све. Она енергија, која остаје слободна при груписању еманација, обелодањује се још и на други начин, а не само развијањем топлоте, чим при томе суделују друге материје. Још поодавно се зна, да се стаклени судови, у којима су се држали радиумови препарати, знатно мењају, бојадишу се мрко или плаво. Та појава потпуно указује на јонизирање стаклених честица. Кад је пак Рамзеј растворе бакарних соли

излагао деловању еманација и на тај начин спремао аргон, тада се ослобођена енергија управљала на онај бакар у солима. Тада се бакар распадао у своје прачестице, а кад су се тако развијени електрони груписали, констатовао се у раствору нов један састојак, који је Рамзеј не само пронашао, него га је могао још и спектроскопским путем утврдити. Тај ново створени продукат беше литијум, а поред њега било је још и натријума и калцијума. Ну како су натријум и калцијум веома јако распрострањени и чине главне састојке стаклета у коме су се морали вршити огледи, то се Ромзеј није могао усудити да тврди: да су ти метали ново створени од еманација. Што се пак литијума тиче, за њега је поуздано утврђено, да се он том приликом изнова ствара, јер је веома редак тако, да се не може узети да га има онако слободног у природи.

Према томе, најновијим својим испитивањима изгледа да је Рамзеј доказао двоје: 1) да индиферентни елементи могу постати од материјалних еманација; и 2. да се под утицајем енергије, које има у еманацијама, чак и стари, добро проучени елементи (као на пр. бакар) могу претворити у друге, такође добро познате елементе. Тиме је пак претварање елемената, а специјално претварање метала постало неоспорни факат.

И, ето сад сви већ познајемо онога чаробњака, који суделује у претварању метала. Скоро је већ хиљаду година како човечанство тежи за решењем тога проблема. Стотинама година остајали су бесплодни радови алхемичара са циљем, да обичне метале претворе у злато. Новије доба, под утицајем атомске теорије, објавило је, како је тај циљ непостижан, а та мисао утопија! Било је једно време, када су свакога сматрали за будалу, који се још хтео занимати проблемима алхемије.

Атомска теорија је уздрмана последњим одговором на питање о суштини материје. У колико је та основа изложена све јачим потресима, у толико се блаже гледа на алхемичаре, а радови њихови нису више предмет жучних напада. Упоредо са тим, у последњој деценији има чак и приличан број списа, у којима се објашњава, како циљеви алхемије нису неостварљиви! Ето како се мењају времена, и како се преживљује научни препорођај. До чега ће нас овако чудновати и огромни проналасци довести, видећемо!

Проф. **Јеленко Михаиловић**

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

О приповеци о девојци без руке, поводом одговора г. Павла Поповића на моју критику, штампану у „Делу“ за децембар прошле године.

Les contes modernes... proviennent par tradition directe des contes du moyen âge.

H. Suchier.

(СВРШЕТАК)

II

У својој критици, ја сам се био ограничио на неке опште, принципијелне опаске и само једно две крупније омашке истакао. Очекивао сам да ће г. П. када му се укаже на неоснованост, управо немогућност његова становишта — сам по примеру правих, европских научника моћи увидети и признати своје заблуде. На жалост те врлине правог научника г. Поповић нема. Он остаје доследан себи и по примеру пок. Панте Срећковића не види најјаснија факта која говоре против њега. То ме нагони овде да на детаљима покажем и утврдим неоснованост г. Поповићеве теме о „Манекинином“ извору лерииске приповетке и да коригујем његово гледиште о важности Агапија одн. Миракула за наше народне приповетке другог типа.

Тога ради да разгледамо редом моменте, којима је г. П. хтео потврдити своју тезу. Ту пре свега морамо напоменути да је г. П. у приказу, да би сличност изгледала већа, почетак „Манекине“ веома оштетно: изоставио сакаћење и цело прво привидно спаљивање. За аманет царичин и за посланство које тражи по свету цару жену по том аманету нека је узгред истакнуто то, да баш та два момента

Гоф у својој студији сматра као „позајмљена из популарних приповедака“ (l. c. p. 25, моменти 76 и 77), они се налазе и у каталанској верзији, коју сâм Сишије сматра као популарну и треба се сетити само силних амането и посланстава у нашим народним песмама и приповеткама.

Но даље к ствари. Међу главним заједничким цртама између Манекине и леринске приповетке после родоскврног, г. Поповић наводи ове: 1. Краљ отишао на турнир — у нас у рат; 2. Краљица родила сина — у нас сина и кћер; 3. Свекрва јавља рођење једног чудовишта — у нас „два кученца“; 4. Манекину и дете баце у лађи на море — у нас је пошљу у планину; 5. у Риму је прими један сенатор — у нас овоме одговара баба воденичарка; 6. Свекрву — матер краљ зазида — у нас је прокуне.

Јели могућно питате се? Зар су то те главне, битне, карактеристичне сличности које, осим прстена, треба несумњиво да утврде зависност леринске приповетке од „Манекине“? Прочитајте 54 и почетак 55 стране г. Поповићеве књиге и уверићете се. Човек не мора бити стручњак па да помисли да су ово мање више крупније разлике које би могле говорити против тезе, него карактеристичне сличности које би је имале учинити вероватном. Осим тога ови моменти се налазе и по другим варсијама сем Манекине, за неке то и г. П. наводи испод црте, но има момената леринске приповетке који се не налазе у Манекини, а има их у другим делима. Тако на пр. два детета налазе се у талијанским популарним верзијама и у неким књижевним — Belle Heléne и „Херпин“; да се јунакиња не излаже мору но остаје на суву, у шуми; да се склони у неке жене најпре као слушкиња налази се такођер и у другим верзијама, а нема их у „Манекини“ (Види моменте 7, 25, 36, 83, 88 у Гофа l. c. p.); оптужба да је родила два кучета налази се сем у неким верзијама Миракула на пр. и у Belle Heléne.

Но важније од тога је разгледати: како се ти моменти налазе у најизразитијим популарним верзијама на Западу, у каталанској причи и у енглеској романси Emaré из XII или XIII века коју њен издавач Гоф сматра као скроз и скроз популарну (throughout popular). Узгред ћемо наводити и Чосерову „Констанцу.“ Дакле: У све три — каталанској, Емарен и у Чосера краљ одлази у рат; краљица роди сина. Свекрва јавља: у каталанској да је родила кћер, црну као Сарацинка; у Емаре и Чосера — једно чудовиште; краљицу и дете баце у лађи на море у Емаре и Чосера, у каталанској наредба је да се спале но сенешал се смилује, изложи их мору, а привидно изврши спаљење; у Риму

је прими у Емареи трговац, у Чосера сенатор, у каталанској нека добра дама (bona dona); свекрву — матер у Емареи хоће краљ да спали но по савету других прогна је, у Чосера је убије, у каталанској спали.

Кад се ово упореди са горњим види се да се сви они елементи у којима г. П. налази главне карактеристичне сличности између „Манекине“ и „Леринске приповетке“ налазе и у другим популарним версијама, па и у једној књижевној која је од „Манекине“ иначе веома далеко. Шта више ти су моменти у западним версијама куд и камо сличнији моментима „Манекине“ но моменти наше леринске приповетке, само онде где су они сличнији леринској приповеци разликују се од „Манекине“: одлазак краљев у рат и неубијање но само прогонство краљице матере, примање у Риму код једне жене.

Из овога јасно је и то да ти „главни моменти“ нису у ствари никакве битне црте „Манекинине“, но они општи конститутивни елементи приповедака ове теме, који се ко̄ што сведочи Чосер, налазе и у литерарним версијама скроз и скроз независним и удаљеним од Боманоарове „Манекине“. (в. Гоф p. 10—11).

Према том није чудо, што због тих „сличних“ црта нико не види никакве зависности међу овим версијама и „Манекином“. Но даље. То су главне, да разгледамо споредније сличности: краљица се моли богу у Манекини и у леринској приповеци; у обе се краљица не казује ко је ни откуда је до при крају свом сну; гласник први сам саопштава краљици матери вест и после га краљ лично саслушава. (p. 55, 6, 7) Да видимо наше изворе: Молитва богу и богородици налази се у Емареи и Чосера, (нема је у каталанској, где место ње долази разговор јунакиње са патроном лађе); краљица се не казује ко је ни откуда ни у каталанској ни у Чосера, у Емареи чак промени име (у Егаре) баш као и у „Манекини“; гласник први саопштава радосну вест о порођају у Чосера, Емареи и каталанској краљ га лично саслушава у Емареи и у каталанској версији (у Чосера га у тамници муче). Дакле као и горе. Даље каталанска версија има много других момената сродних Манекини: осим аманета народног) има тражење по свету такве жене, има наваљивање великаша на цара да узме своју кћер, има првобитни пристанак кћери на очев захтев — што свега нема у леринској приповеци. Па онда има пуно момената, заједничких момената са Емареом, „више но и једна друга версија“ каже Гоф. (l. c. p. 84). Емареа пак од своје стране има такођер вазда заједничких момената са „Манекином“: отац ју је после материне смрти, предао на чување једној дами,

зове је на гозбу, на гозби изјави жељу да хоће да је узме, Папа одобрава родоскврни брак и т. д. — а свега тога нема у леринској приповеци.

Од преосталих мотива, које је г. П. нашао сличне између Манекине и леринске приповетке, вреди се мало задржати на том да у леринској царева сестра саветује јунакињи бегство да избегне спаљење. На то г. П. прилично наивно примећује да она по доброти одговара француском сенешалу. Г. П. јамачно не зна да има и других версија у којима једна дама, заштитница јунакињина саветује бегство, осим Манекине још Belle Hélène, Mai & Beaflor, и други (види моменат 47 у Гофа l. c.).

Даље мотив о спаљивању замене, супститута. Сем „Манекине" он се налази, као што је и г. П. приказао у талијанској „Оливи" и Кћери Дачког краља (живи створови): но он се налази и у Belle Hélène, Königstochter von Frankreich (мртве фигуре, лутке); осим тога у популарним версијама талијанским и бретонским. Привидно спаљивање спомиње се, но не описује се у каталанској версији. Све би то ваљало ближе испитати пре него што би се тврдило да је тај мотив сличан у детаљу између Манекине и леринске приче; јер он баш у детаљу нема сличности. У леринској привидно се спаљује човек — мушко, који се направи сличан краљици, а тога у „Манекини" нема. У њој се по други пут спаљују две слике: у Bele Hélène регент Глостер спаљује своју рођену нећаку и две фигуре од сламе; у Херпину се спаљује једна варалица (fourbe).

Даље краљица моли за своје дете такође у многим књижевним делима сем „Манекине" па и у каталанској версији.

Ка мотиву о лађи без крме и весала, напомињем да јунакињу старе бретонске легенде о св. Азенори, коју Сишије због паралелних мотива и због старине (XII век или раније?) наводи, излажу мору у бурету.

Као што напоменух г. П. је за неке од ових мотива наводио паралеле испод цртице, но за већину није. Ја сам ево за све њих навео паралеле.

Најзад само упознање помоћу венчаног прстена. Ја сам побио специфичну вредност тога момента, коју му је г. П. растежући Сишијеову мисао придао. Навео сам да он долази у најразноврснијим облицима у делима средњевековне књижевности, навео сам Висмана, који мисли да је он накнадно ушао у версије „Витеза Хорна", који са Манекином преко „Хавелока" има неке сродности (cf. Гофpassim) и који је Бомапоару био подлога за његов други роман

Jean et Blonde. Да наведем овде и то да га Гоф међу 119 разних момената по којима одређује групе приповедака ове теме и не спомиње, а D. Müller у свом чланку о „Сељењу каже о Порцији“ (из Шекспирова „Млетачког трговца“), (в. фељтон у „Н. Сл. Преси“ од 28. априла т. г.) за прстен који ту такођер игра при том врло компликовану улогу каже: „где год долази он је само прост знак за упознање обичан код народа на истоку од прастарих времена.“ И када је прстен као знак за упознање накнадно ушао у толике разне приповетке, није чудо што је накнадно ушао у приповетке ове теме, где је био тако потребан и тако добро дошао. И као што се он свугде прилагодио ситуацији тако је било и овде. Док је г. Поповић остао на Сишијеовој ранијој тврдњи да се „упознање помоћу прстена“ не налази нигде сем у Манекини, ја сам навео да се оно налази и у каталанској версији, коју Сишије. тврдећи оно, није још био познавао. Г. П. који тврди да је проучио каталанску версију — просто је превидео тај моменат.

Нека ми је дозвољено овде у допуну рећи и то да се венчани прстен налази и у Belle Hélène, где јунакиња одсече себи десну руку „на којој је венчани прстен“, за то да се та одсечена рука покаже при повратку њеном мужу као знак њене невиности. Ту одсечену руку са венчаним прстеном, затворену у једној флаши носи млађи син јунакињин о врату. Какву улогу она игра доцније при завршном сретном наласку и упознању са краљем — нисам могао изнаћи.

Сама сцена упознања показује врло шарену слику. У већини версија краљица се не појављује пред мужем док овај у детету не наслути свот сина, било по сличности са матером, или по имену (у Емарен) или по понашању које дете удешава према упуству материном (Триве, Чосер и други), или најзад по венчаном прстену (у Манекини, Херпину, леринској причи, каталанској версији и можда у Belle Hélène (?)). Важност овог последњег момента ево је у свом одговору побио и сам г. Поповић. И ако се он налази у каталанској версији она за г. П. нема никакве важности, јер дете у тој версији по упуству материном зна да му је оно отац којему иде да покаже прстен, док у Манекини и Лер. причи не зна. Па кад таки један незнатан детаљ условљен ситуацијом, много незнатнији но на пр. воденица леринске приповетке наспрам сенаторова двора у Манекини и још многи други, може да побије важност томе моменту, који је г. П. пре огласио за специфичан, Манекинин и већ само због њега

закључио да леринска приповетка произлази из Манекине — онда је ово доста и сувише говора о њему.

Ми смо дакле за моменте сличности које г. Поповић наводи за „Манекину“ и „Леринску приповетку“ нашли паралеле и по другим делима, од којих су многа по тим моментима ближа, сроднија „Манекини“ но Лер. приповетка и када г. П. свршивши свој преглед са познатом скромном резервом напомиње за известан број момената да се у колико он познаје страна дела, не налазе нигде сем Манекине (р. 57) онда нам не остаје друго но да „сажаљевамо случај.“ То је мал'ер г. Поповића. Њему нико није крив што је тражио те моменте где њих нема, а он је као стручни испитивалац ове теме веома много крив што их није тражио онде где их има и где сам их ја ето без икакве муке нашао. Да је г. Поповић то учинио онда јамачно не би говорио о зависности леринске приповетке од „Манекине“ по моментима, који често као што смо видели, нису ни паралелни. После свега мислим, да могу закључити да је директан постанак леринске приповетке из Манекине или неке њене обраде са свим искључен.

Да ли је пак леринска примила уопште неки књижевни мотив то нећемо á priori да решавамо. Но ако је, то онда свакојако није било из прве руке, но преко многих и многих посредника, прелазних носиоца. Ми ово нарочито дотичемо, јер и Сишије претпоставља могућност да су литерарне версије неки пут утицале на популарне, а Гоф међу мотивима за које мисли да су књижевног карактера спомиње сем имена онај о спаљивању супститута и онај о излагању јунакиње у шкрињи. Мени је немогуће ово детаљно питање решити, ја могу рећи само своју слутњу основану на разностраној лектири сродних тема, да ми особито овај други моменат изгледа много пре популаран, него литераран. Напомињем само многобројна и разноврсна спаљивања у нашим народним песмама и приповоткама.

Но и да је тако, да је литераран карактер тих мотива изван сваке сумње утврђен то би били опет само поједини, мање више споредни, украсни моменти који би из књижевних дела неким посредним путем ушли у већ готове популарне приповетке. Ти моменти не би били у стању дати популарној приповеци наједанпут књижеван карактер; она и даље остаје популарна и по карактеру и по извору. Уз раније наведена мишљења Пти-Жилвиља и Гастона Париса, ја ћу овде да наведем за саму тему врло значајно мишљење Сишијеа и Гофа. Ја сам г. Поповићу замерио што је веома лако закључио да је леринска приповетка књижевног извора и што

је при том учинио један несрећан корак даље од Сишијеа. Г. П. је ово последње одрекао у свом одговору, а за оно прво вели он је то закључио тек пошто је искључио све друге изворе. Како их је искључио показали смо детаљном анализом момената које он наводи за своју тезу; а колико вреди његово одрицање показаће сам Сишије, који изрично каже: „Могло би се запитати дали нису модерне приповетке прости одјеци старог романа, као оне (приповетке) које излазе из „Belle Hélène“ (по Сишијеову мишљењу оне где јунакињу и децу јој хране животиње!), или из „Миракула“ (неке нарочите, једна с Атоса, но од Сишијеа не ближе испитане). Мора се одговорити негативно. Ове излазе директном традицијом из приповедака Средњега Века, мада су искусиле промена сваке врсте и мада су неки пут литерарне верзије утицале на традицију.“ (p. XVII.) Dr. Гоф каже за популарне приче (folk-tale) ово: Огромна већина њих (most of them) је вероватно без утицаја од књижевних верзија (unaffected by literary versions) — неки важни изузеци назначиће се доцније (то су мало пре наведени мотиви!) — и допиру до удаљене старине (remote antiquity) p. 9. Може бити да ће г. П. сад на ово приметити као пре на цитат из Пти-Жилвиља да „огромна већина“ нису све, и да је можда леринска приповетка такођер један изузетак. И то би дабогме могло бити као и ово пре само једно више неозбиљно накнадно објашњење које се морало одма од првог почетка дати. Изузетке је дужност изрично навести. И ако г. П. сматра леринску приповетку као изузетно зависну од књижевног извора („Манекине“) он је то био дужан рећи. Међутим овде му ни накнадно објашњење не може помоћи. Оно би му још могло помоћи да је г. П. неки моменат — мотив — леринске приче изводио из „Манекине“, јер то би само могао допустити и Сишије и Гоф. Али г. Поповић изводи из „Манекине“ не по неки мотив, но целу приповетку, заједно са свима њеним елементима изводи из тог књижевног извора, као што се само по изузетку може под сасвим специјалним погодбама чинити са популарним приповеткама. Ако се на пр. приповетка са Атоса, коју као што наведох Сишије спомиње и то по саопштењу свога пријатеља, и без анализе, изводи из Агапија, не може се превидети та околност да је Агапије био светогорски (атоски) монах. Ако се херцеговачка Олива веома слаже са Ивановићевом Оливом не треба, као што чини г. Поповић, ћутке прећи преко тога факта што сам ја и пре истакао да је Ивановић делао у Котору и да је његова књига заиста ушла у популарну лектиру оног краја, где је и Херцеговина.

Осим тога, као што сам и пре рекао, та је приповетка остала у нас усамљена, без даљег дејства и она је пуна несумњиво књижевних момената (не само име Оливе, но и „крањ од Кастиље“ и многе друге ситнице), да се у њен популарни карактер може сумњати при чему свакојако треба имати на уму, да је „Олива“ талијанска, популарног извора (Гоф. I. c. p. 33). Треба само имати на уму како је пок. Руварац ушао у траг једном тобож популарном предању, којем је у истини била извор једна Суботићева епска песма („Акмечетска звезда“ — ако се добро сећам.) Могућност да су они моменти које др. Гоф сматра за књижевне ушли у популарне приповетке такођер се не оснива на голој претпоставци, но изводи из факта да су дотична књижевна дела као Belle Hélène и „Миракули“ заиста била популарна и ушла у народну лектиру. Све је то са свим друкчије код леринске приповетке напрема Манекини. Гола је претпоставка да је „Манекина“ била донета Србима, још голија да је она икад ушла у популарну лектиру, јер Херпин се у немачкој популарној верзији знатно разликује, ко што смо видели, од Бомапоарове „Манекине.“ Једини моменат лерин. приповетке који би се по Гофу могао сматрати као књижевног порекла — спаљење супститута — таки је да ни он не би могао доћи непосредно из Манекине, јер је са свим друкчији у леринској приповеци! но из са свим других извора, а свакојако не непосредно из неког књижевног дела.

Ако ћемо, дакле, да останемо у границама науке морамо за леринску приповетку ово закључити: да је она популарног карактера и извора, да се вероватно из општих, заједничких мотива ове теме — развила у нас, директном традицијом прешла из Средњег Века у Нови и очувала се до данас, претрпивши измена и, можда у једном моменту — спаљењу супститута — претрпивши посредно утицај неке књижевне верзије. Ни са једном од књижевних верзија, па ни са „Манекином“ нема она такве блиске и карактеристичне сличности да би се у њено популарно биће могло сумњати и да би било потребно претпостављати, изузетно за њу целу, књижевно порекло. Она је чак много популарнијег карактера од обе западно-европске популарне верзије, блиске Манекини, и од млађе, каталанске и од старије, Емарее.

Један од многих недостатака г. Поповићеве студије је да узгред споменем, и тај што проучавајући нашу популарну приповетку није проучио и те две западно-европске популарне верзије, једна задаћа која се човеку сама намеће.

Све пак што је г. Поповић претпостављао о утицају леринске

приповетке на целокупну народну традицију, на развитак народних приповедака раштрканих по целом Српству — нема никакве научне подлоге ни вредности. Но пре тога морамо се осврнути и на тему г. Поповића о „Миракулима“ и Агапију и о њиховем утицају на постанак народних приповедака. Ту је г. Поповић одма „стао на сигурно земљиште.“ Пошто у нас има писаних споменика тога типа из XVI и XVII века — (дакле нису потребни ни споменици из Средњег Века, г. Поповићу?) — за њега је очевидно да мора бити оних приповедака које су из тих књижевних дела постале“ и да је „лепа приповетка која се у њима налази морала прећи и у народне приповетке“ (p. 94 и 95). И у свом одговору г. Поповић скромно примећује да је он то и доказао и поносно ме пита: „Зар то није црно на бело у књизи доказано?“ (С. К. Гл. 940).

Ја сам се научио бити скептичан и према доказима јачих aукторитета но што је г. Поповић, а после свега што сам досад изнео о доказима г. П-а, мислим да могу и у овој прилици бити скептичан.

Пре свега ја ћу навести, што г. Поповић пропушта учинити, да су „Миракули“ били веома популарни, заиста ушли у популарну лектиру. Тиме њихов утицај на усмену традицију постаје могућнији и вероватнији. Али ту одма долази једна важна ствар, наиме: и талијански „Миракули“, из којих су постали и наши Миракули и Агапије јесу популарнег карактера, и они се оснивају на усменој традицији. Сипије изрично каже: Ја не сумњам да је приповетка у Миракулима састављена према усменој традицији (aprés la tradition orale, p. LI). Осим тога Dr. Гоф сматра „Живот Офе I“, тај најстарији записани споменик ове приповетке као могућни извор „и ако не једини“ за „Миракула“. А Сипије који Офу сматра поред Миракула као јединог чистог преставника типа испосника, каже да је у њему, Офи le caractère populaire très marqué (популарни карактер врло изражен — p. LXXIV.).

Дакле извор ових дела па у главном и карактер њихов јесте популаран. Према томе се књижевни постанак популарних приповедака ове групе не може тако сигурно изводити као што се чини г. Поповићу. Увек се мора имати на уму: Нису ли се наше популарне приповетке које испитујемо могле развити било из истих основа било већ из готових популарних приповедака страних, из којих су и поникла наведена књижевна дела. Због тешкоће да се књижевни моменти одвоје од популарних тешко је овде утврдити књижевне утицаје. Сличности би према писаном тексту морале бити фрапантне па да се утврди директан утицај писане версије на усмену.

Овиx скрупула г. Поповић и нема и када се сетимо на каквима је сличностима јон утврђивао зависност леринске приповетке од „Манекине“ не можемо ништа боље ни овде очекивати. Но да ми се не пребаци нестручност пошто Агапије и Маиракули у словенском преводу спадају у словенску филологију, за коју је г. П. сада тако јако стручан — ја се нећу детаљније задржати на овом. Бнће довољне горње напомене и констатовање факта да је г. П. и овде остао досладан себи и да се многе његове сличности могу лепо сматрати и као различности и т. д. Но извадићемо одавде само један пример, који најлепше илуструје г. Поповићево основно становиште, наиме његово гледиште о развитку нар. паиповедака унатрашке. У првој од усмених г. Поповићевих версија из Агапија налази и г. Поповић огромне разлике, но он их објашњава јаком оштећеношћу приповетке из које опет закључује на њену већу старину. Као за леринску приповатку и овде имамо да претпоставимо овакав процес: приповетка је постала из књижевног дела, у прво време је још доста блиска свом књижевном извору, за тим време и прилике почињу дејствовати. Приповетка се оштећује, мотиви се кваре, замењују новим, отпадају. У овој приповеци на пр. „цела друга половина просто је отпала“ (р. 97.). Оштећеност као важно средство за одређивање старине играо у г. Поповића најглавнију улогу, долази на прво место. Тако за приповетку „Царева кћи овца“ тврди да није могла постати из „Оливе“, „јер је то дело у нас врло младога постанка, те версије из њега произашле не би биле тако оштећене као у овој приповеци (р. 64). За трећу усмену версију првог типа тврди да је стара у нас, што „сведочи најпре њена оштећеност.“ То мерило г. П. примењује и на стране приповетке. Талијанске приповетке о „Оливи“ све три су ваљда због њиног раног постанка — талијански спев о „Оливи“ постао је још у Средњем Веку — знатно оштећене (р. 40). Најзад мисли да је приповетка о девојци без руке „заиста морала бити у нас врло стара када се њени карактеристични мотиви налазе раштркани, растурени и разбацани час у овој час у оној приповеци (р. 85). Nota bene. Овде је тај „карактеристични“ мотив — то што црквена власт одобрава родоскврну љубав на што сам ја указао и у народној песми „Душан хоће да узме сестру“, који и то чини за то да е харче бабово благо и не деле земљу, што је г. Поповићу познато само из „Ахиза и Агазе“.

Но к теми. Куријозно мишљење г. Поповићево по коме је једна потпуно и блиско књижевном извору по г. П. претпоставци, врло очувана версија нешто првобитно, па се временом њени мотиви оште-

ћују, разбацују, растурују, замењују, отпадају — док се доцније верзије не удаље толико од своје матице да их је тешко познати — нема, колико ми је познато, свога премца у науци. И Парис и Симрок, и за нашу тему Сишије и Гоф прво међу један примитиван облик, једну општу примитивну версију за читав циклус, па онда прате како се она развија, како се првобитни општи облик диференцира, како се нови мотиви апсорбују и т. д. На тај начин утврђени су општи, заједнички елементи врло многих група приповедака. За врло многе нађено је како се наслањају, ако не баш да директно излазе из неког историјског догађаја, каквог реалног факта.

Специјално нашу тему пратио је Гоф под Сишијеовим подстицајем до њених најстаријих, најпримитивнијих облика где се ко што већ напоменух наслања на историјску повест мерцијског краља Еле из VI века и на Офу, који је живео у IV веку па преко њега на Беовулфа. Гоф према Сишијеу претпоставља један општи извор, једну примитивну, енглеску народну приповетку, која се развијала, развила у многе популарне версије па онда из усмене традиције продрла и у књижевност, као што се догодило са толиким другим темама. Како ће са тим гледиштем измирити г. Поповић своје мишљење о књижевном извору читаве групе наших популарних приповедака, како ће са тим најлепшим примером примене закона еволуције помоћу диференцирања сложити своје гледиште о оштећавању, кварењу, разбацивању мотива — немам потребе да нагађам. Морам само констатовати да се и у овом капиталном питању г. Поповић одрекао свога учитеља — Сишијеа. Дабоме и овде опет само на своју ненакнадиву штету.

Но сву комичност г. Поповићева гледишта ми ћемо илустровати на једном важном детаљу — на мотиву о клању деце.

Пре свега морамо и овде констатовати да је г. Поповић прилично смело размакао речи Сишијеове преко граница Сишијеове мисли, што нас од г. П-а већ више и не изненађује. Сишије наиме тврди да су приповетке у којима снаха гони заову и коље јој децу словенског порекла, версије C_2, C_3 (Suchier LXIX, Dr. Gough p. 8.). Г. Поповић је једном несретном асоцијацијом нашао, пошто су те приповетке словенског порекла, а у њима је клање деце главни мотив онда је и клање деце словенског порекла. Тако далеко не иде Сишијеова тврдња, јер из врло простих разлога не може ићи, пошто клања деце и у другим приповеткама ове теме има и без икаквог словенског утицаја.

Но да мотив о клању деце није накнадно ушао, тек из сродних приповедака XVII века, у ове приповетке и потискао у њима

мотив о промени писама као што г. П. мисли то је за мене потпуно јасно. јер ми је без нарочитог разлога немогуће замислити да један тако примитиван, суров мотив накнадно уђе и потисне један културнији. развијенији. виши мотив — овај о промени писама. По г. Поповићеву гледишту о развитку приповедака унатрашке то је дабогме са свим природно.

Ја сам у прошлој критици истакао важност културног нивоа на карактер приповедака: истакао како извесни мотиви који су у почетку проста факта живота доцније добивају легендарно значење. Један од таких мотива је и тај о клању деце који мора бити врло стар, јер већ у Средњем Веку има веома изражен легендаран карактер. Он се заиста и налази у врло старим приповеткама. у неким келтским Мабиногима. који се датирају можда још од пре Христа, а треба се сетити и старог грчког мита о Прокни и Филомели и т. д.

Но вратимо се к теми. Јунакињу ове групе приповедака и иначе оптужују за разна убиства; у версијама „Оливе“ за убиство деце, у версијама Констанце за убиство њене пријатељице. заштитнице. Оптужује је кастелан. односно витез којему не ће да одговори на љубав. и који да би јој се осветио сам учини злочин. за који њу оптужује. Треба знати да су версије Констанце познате само у књижевним облицима. и да је прву записао калуђер-доминиканац. Није нам дакле тешко замислити да је и ту првобитно била оптужба за убиство деце. што је могло калуђеру изгледати одвећ страшно и против религије. те је заменио убиством жене кастеланове. Или је та замена дошла под утицајем версија „Берте са великом ногом“, једном врстом версије „Витеза са лабудом“ (види моје излагање у „Делу“ децемб. стр. 416), чији утицај на нашу версију претпоставља Сишије, и одакле је мотив о убиству одрасле жене могао потиснути онај суровији — убиство деце.

Даље. Тривеова — тога калуђера доминиканца — обрада Кустанце пуна је већ легендарног, религијозног карактера и преставља знатан развитак њен од њеног примитивног извора.. У њој недостаје и родоскврна љубав оца према кћери, који је очуван у Емареи. Шта сад ако претпоставимо једну интермедијерну версију, из које би се на једну страну развила Тривеова Кустанца, а на другу Емаре? У тој интермедијерној версији отац јунакињин који је заљубљен у њу и хоће да јој се освети што му неће да одврати љубав (Емаре) — идентичан бива са оним витезом, који из истих осећаја убија пријатељицу — односно у примитивнијим облику децу — и за то оптужује јунакињу да би јој се осветио (Кустанца).

Са тим мислима ја сам пошао у трагање такe једне верзије. И ја сам је нашао и то ми је била једна од најлепших сатисфакција. При том сам на страх г. Поповића — нашао и опет на једну крупну омашку Сишијеову. Само ту омашку нисам ја пронашао. јер је већ пре мене др. Гоф опазио и исправио и „Енглеске Студије“ су ту његову исправку потврдиле. Мени је та погрешка односно Гофова исправка само — добро дошла. Наиме. Сишије је сам рђаво интерпретишући латински текст Vita Offae I, или примивши од другог неког рђаву интерпретацију закључио да је Офа једина верзија у којој зет даље гони краљицу, пошто ју је најпре њен отац због родоскрвне љубави гонио По Гофовој исправци није зет, него отац, који је и даље гони, дакле једно исто лице. Дакле имамо у Офи: родоскврну љубав оца према кћери, њено прогонство, налазак у страној земљи при лову од једног краља, који је узима. одлазак овог у рат, што дозна отац краљичин, промени писмо краљево и пошље наредбу да се краљица (његова кћи) и деца јој изложе у пустињу и да им се одсеку руке и ноге. Наредба се изврши само над децом: но после на молбу испосника повраћају им се одсечени удови. Ја промену писма и овде сматрам као познијег датума, и претпостављам још примитивнији облик, у коме отац сам и извршује сакаћење, односно убијање деце. И у нашим неким верзијама клање деце не врши сам отац, но наређује другом, док у другима он то сам извршује. — У том облику се ова верзија налази и у једној румунској приповеци, чију блиску сродност „Офи“ истиче и Гоф, а така слична приповетке налази се, каже Гоф и у Страпароле (стр. 35.).

Шта из тога излази? Да се наша „трећа верзија првог типа“, са мотивом да отац јунакињин коље јој децу није могла ни у ком случају развити из леринске приповетке, нити тек доцкан под утицајем приповедака из XVII века добити садашњи облик. Напротив, ако аналогија у еволуцији има каквог значаја — ми у тој трећој верзији имамо најстарији облик, најпримитивнију и то скроз и скроз популарну верзију ове групе приповедака. из које се даљим диференцирањем могле развити остале верзије, као што се из „Офе“ или из неког још примитивнијег облика развиле западно-европске верзије, на једну страну популарни Миракули, на другу страну популарна верзија Констанце — па се онда, продревши у књижевност развијале даље под књижевним утицајима. Ово је свакојако природнији пут него изводити или само и претпостављати да се трећа верзија развила из леринске чему би одговарало на пр. развиће „Офе“

из „Манекине“ — т. ј. развиће ове приповетке унатрашке, које г. П. заступа!

Слободан сам овде одступити од Гофа, чији ми се основни, првобитни тип са свекрвом и двоструком променом писама чини већ знатно виши, развијенији, диференциранији.

Напомињем овде још само то да Сишије „Офу“ сматра као чистог преставника другог типа — због улоге испосника. Г. Поповић ову нашу групу приповедака сматра као трећу верзију првог типа — пошто су деца убијена, а не само осакаћена, нема у њој улоге испосникове. То показује тешкоће при ограничавању, класификовању популарних приповедака, — за што сам навео речи из Пти-Жилвиља. Да г. Поповић за класификовање није имао ни довољно ерудиције, ни довољно познавање овог предмета, ни довољно свог особеног критеријума то ова трећа верзија најлепше илуструје.

После свега изнетог шта можемо закључити? Да је општа, научна подлога г. Поповићеве целе књиге са свим рђава, погрешна; да су његови теоријски закључци без научне вредности; да је у опште целу расправу радио без довољне студије, чак без довољно пажљивог проучења и оно мало извора што је г. П. имао при руци, што потврђују и случајеви са каталанском верзијом, и Херпином и особито са Сишијеом! И т. д.

Па ипак далеко је од мене помисао да г. Поповићевој књизи одрекнем сваку вредност. То нисам ни први пут учинио, па нећу ни сад. Јер ја немам особину српске критике да писцу којега критикујем одрекнем све, чему је тако жалостан пример дао сам г. Поповић у свом одговору. Да сам мислио да г. Поповићева књига нема никакве вредности ја не бих о њој ни писао.

И ево ја ћу овде отворено навести оно што се доброга може о њој рећи.

Она је први озбиљнији у нас Срба покушај да се читавом једном циклусу наших популарних приповедака потражи веза са западноевропским версијама, и да се тој вези — одреди нека научна основа. У овом другом делу задаће г. Поповић није успео, али то је, радо ћемо додати, тако тежак део да је тешко са њим са свим успети. Осим тога г. П. је масу наших популарних приповедака ове теме прибрао уједно, те их потоњи истраживалац не мора тражити по неуређеним нашим библиотекама и часописима. А и то је ствар и добра и не тако лака.

Ако г. Поповић није с овим задовољан, ако тражи већу хвалу,

више признање онда то мора заслужити: озбиљним савесним научним трудом, при чему се мора много исправније служити изворима и ауторима својим и, ако може, отрести једне ружне особине да бавећи се једном темом замишља да је добио монопол на све знање и сву памет о њој, те се представља неприкосновеним и искључиво стручним. То га је пређе одвело да штампа латинске текстове са погрешкама као bonus omen и да и после других рђавих искустава улази у полемику са мном с оружјем наших дневних листова, које га не само није могло заштитити но га је управо — осрамотило.

Ја мислим да сам доста помогао да се питање о карактеру и изворима српских версија Манекине постави на правилну основу, истакао многе и многе недостатке научног рада како се он у нас примењује, и дао доказа о правилној примени научног рада, — тема коју је у нас у наше дане емфатично покренуо научник чистог кова, професор г. Цвијић.

И како се ни досад никад нисам обраћао широј публици, још мање сам могао и хтео тежити да јој се обратим на овом чисто стручном питању. Ја за то нисам имао потребе да зачињавам свој одговор, нити да га завршујем тупим вицевима и јаловом иронијом као г. Ивовић. У том погледу волијем бити и побеђен, но се служити сличним оружјем. Нека је оно на част г. Поповићу!

У интересу г. Поповићевом ја пропуштам овде дати свој резиме; нека то читаоци сами учине. У место тога, не доспевајући сам за тај посао, чиним један предлог неком, који рад Академијине славе: наиме, нека испита однощај наших народних приповедака ове теме, према приповеткама осталих народа. То би за питање о извору наших, па можда и страних приповедака било од велике важности. Да би то испитивање могло имати добрих резултата сведоче резултати моје анализе и ближег обавештаја о оним, у књижевности ранијих векова, записаним версијама, за које научници држе да су популарног порекла — као Офа, Емареа и каталанска версија. Сишије наводи 42 народне приповетке, којима су крајње границе на западу бретонски и енглески Келти, на истоку Киргизи, на северу Финци, на југу источно-афричанско племе Суахели (Занзибар), што и сувише илуструје неозбиљност г. Поповићеве мисли да локализација ових приповедака говори против полигенетичког порекла њиног. Можда ће тај неко наћи и какву китајску причу ове теме, те уверити и г. П-а о полигенетичном пореклу им, јер он, изгледа, без китајског извора не може у то да верује. Што је г. П. о том пи-

тању рекао то је тако узгредно и безуспешно, без резултата као и његово испитивање, и доказивање књижевних извора наших народ. приповедака.

Најзад морам изјавити да ме је жао, што сам свршетак г. П. одговора могао тек овде прочитати, те овде и овај свој одговор написати, при чему су ми сем забележака и Гофа недостајали сви други извори, чак и дец. свеска „Дела.“ Због тога сам по неки детаљ био принуђен оставити под питањем, а није искључена могућност да сам учинио и какву ситнију омашку против слова, какву стилистичку непотпуност. За мисли све које сам овде изнео и моје оригиналне и оне које сам из других аутора навео ја примам на себе потпуну одговорност.

Врњачка Бања 3. јула 907.

Др. Светислав Стефановић

Важнији аутори и дела цитирани у току критике:

1., **Suchier**: Jntroduction, у издању Oeuvres poètiques de Beaumanoir, Paris 1884—5.

2., Исти: саопштио са кратким уводом каталанску версију у Romania XXX, p. 519—538.

3., Исти: Übèr die Sage, von Offa und Thrydo, у Paul und Braunés Beiträge IV, Halle 1877 p. 500—521.

4., **D. A. B. Gough**: Emare, инаугурална дисертација, Kiel 1900.

5., Исти: критично издао Emare у „Old and Middle English Texts“ што редигују професори Holthausen u. Morsbach, Heidelberg 1901.

6., Исти: Constance-Saga, Berlin 1902, у серији „Palaestra“ Bd XXIII, коју издају професори B. Brandl и Erich Schmidt.

7., **Englishe Studien**, свеске 30 и 32, реферати о радовима д-ра Гофа.

8., **Geoffroy Caucer's** Poetical Works, издање према тексту професора Skeat-a, World Classics, 3 vol.

9., **John Gower**: Confessio Amantis у издању његових дела од Macaulay-a.

10., **Lücke**: Das Leben der Constance bei. Trivet, Gower und Cheucer Anglia XIV.

11., **Beowulf**, 7 издање, по проф. Heyne, приредио Socin, Paderborn 1903

12., Исти у немачком преводу од Wolzogen-a, Reclam, 430.

13., **Karl Simrock**: Deutshe Volksbücher Bd XI Frankfurt a. M. 1865.

14., Исти: Die Quellen des Shakespeare in Novellen, Märchen und Sagen mit sagengeschichtliden Nachveisungen, Bonn 1872.

15., **Dr. D. H. Müller**: Die Portia von Sokotra у „N. Fr. Presse“ од 15. јуна 1902.

16., Исти: Die Wanderungen der Portia Sage „N. Fr. Presse“ од 28. априла текуће год.

17., **Gaston Paris**: Hist. d. literature française du moyen âge.
18. Исти: Le cycle de la Gageure. Romania XXXII.
19., **Wissmann**: издање са уводом „King Horn"-a. Strassburg 1881.
20.. Исти: Studien fu King Horn, Anglia IV.
21.. **Lady Guest**: The Mabinogion у новом издању у Everyman's Library.
22., **Archiv** für slavishe Philologie Bd I—III.

N. B. Од ових дела сва сем прва два била су г. Поповићу са свим непозната, и ако је већа и главнија половина њих за саму тему особито важна. А видели смо како је и прва два — проучио!

БЕЛЕШКЕ[1]

КЊИЖЕВНОСТ

Eine Vila mit sechs Flügeln. Von Dr. Friedrich S Krauss. New Jork. 1907. Стр. 387—403.

Из богате своје збирке српских народних умотворина, а особито народних пјесама, Краус је недавно штампао у Њу-Јорку народну пјесму Шестокрила вила. Превео је на њемачки и додао јој је опширни тумач. Пјесма, у оригиналу и у преводу, са тумачем, штампана је најприје у Memorial Volume, а одатле на по се. Краус је ту пјесму записао још год. 1885. од сељака Марка Митровића из села Ајдановића у Босни, па је сада штампао у великом свјетском годишњаку.

Пјесма је од велике важности, не само по својој садржини, до сада непознатој, него и ради нарочитог босанског дијалекта, којим је спјевана и штампана.

Смрт Мајке Југовића, критика Митровићева на Воіновићеву пјесму, која је одштампана из мајске свеске нашега листа, ових дана штампана је у другом издању у Сплиту, латиницом. Штампала је Народна Тискара а има 20 страница.

Das Geschlechtleben in Glauben, Sitte und Brauch der Japaner von Dr. Friedrich S. Krauss.

У Лајпцигу штампа се у велико књига, чији смо натпис исписали. Недавно смо имали прилике, да проучимо цијели тај велики рад у рукопису. Књига је подијељена у седам поглавља. Нашу нарочиту пажњу заслужило је четврто поглавље, Die Stundenehe, гдје је упоређен живот Јапанаца са животом и обичајима једног дијела нашега народа. Књига биће украшена многим сликама, које ће се овога пута првом изнијети на јавност.

Док књига буде штампана, а то ће бити до скора, проговорићемо опширније о њој. Штампа је у Лајпцигу Deutsche Verlagsactiengesellschaft, као другу свеску помоћних дјела познате Антропофитеје.

Шмајлова Зоологија, на српском саопштио из XIX издања и сам издао

[1] Ко од писаца или издавача жели да му се дело прикаже у овоме листу, међу белешкама или међу рефератима, нека изволи свој спис или своје издање уредништву овога листа послати.

Милан М. Томић, професор крушевачке гимназије.

Дело има 552 стране, 8⁰, а самих већином оригиналних слика 353 и једна табла „Колибри“ у боји. Цена је књизи у меком повезу 4·50, а у полутврдом 5 динара одн. круна.

Шмајлова зоологија на немачком појавила се први пут 1899., а већ ове 1907. год. изишла је у XIX издању. Преведена је на све важније европске језике.

Шмајлово дело је од стручњака оглашено као знаменито за природњачку књижевност свих народа, а г. Сава Урошевић, проф. нашег универзитета, разгледавши слике у њему, изразио се да ће ове бити велика добит за нашу литературу. Шмајлови описи нису сувопарни и не баве се једино набрајањем боја и зубних формула, нити кљукају читаоца само голим именима, но лако и занимљиво утискују у читаочеву свест живу слику и јасан појам о самој животињи, њену животу и односима према околној природи.

Препоручујемо ово дело као једно од најбољих уџбеника у нас.

ОД УРЕДНИШТВА

Администрација „Дела“ моли своје претплатнике да о свакој промени своје адресе одмах известе администрацију. То је и корист Г. г. протплатника, јер ће тако добијати часопис уредно и на време, а нама чине велику услугу.

Уредништву „Дела“ потребна је свеска истога часописа од јануара месеца, 1899. године. Уредништво лепо моли онога који има ту свеску, а хтео би је продати, да се јави.

ИСПРАВКЕ:

У прошлој свесци „Дела“, у чланку „Значај науке“, поткрале су се ове крупније омашке: стр. 68, 11 ред од горе: место непобитне, треба: неподобне; на истој страни 16-ти ред од горе место: прелаз, треба: прегаоц; стр. 73, 22-ги ред од горе место потпадали, треба: поотпадали; стр. 79, 9-ти ред од доле, место: сад, треба: кад; на истој страни, 4-ти ред од доле, место: како, треба: лако; стр. 83 16-ти ред од горе, место: мрак, треба: спрак; стр. 86, 4-ти ред од горе, место: знак, треба: закон; стр. 87, 9-ти ред од доле, место: непонављајући, треба: непознавајући.

Власник и уредник **Др. Драгољуб М. Павловић**

(Дубровачка ул. бр. 17.).

Доситије Обрадовић — Штампарија Ане М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 44. Септембар, 1907. год. СВЕСКА 3.

ТАКО ЈЕ БОГ РЕКАО

Бедна душо моја, судбу своју вуци
Све до у сумрак свог последњег часа.
Редом твоји златни прошли су тренуци;
Сећање на њих једва заталаса
Тихо и скромно груди, куда пада
Мо̏ра живота. Певај зато сада
Само мрак свог јада,
Само мрак свог јада.

Живот нам наде младости не прашта,
Будућност наша с прошлошћу се слива
У таман декор сна што се испашта,
Стварношћу која боле нам прелива.
Под облаком што се изнад нас надвија
Таман ветар дахом мутних елегија
Наше жеље нија,
Наше жеље нија.

Кад немамо су̑за за часове мртве
Што значаху срећу, кад нада не трне;
Кад сносимо празне и неплодне жртве,
Певај, душо моја, своје дане црне,
И с пролећа, када потоци се пене
И топе, и руже кад се зацрвене,
И кад цвеће вене,
И кад цвеће вене.

Сима Пандуровић

СОНЕТИ СРЦУ

I.

Свеле ми наде за срећом к'о лале
Кад лето жарко блисне изнад грана,
У срцу моме нема за свет хвале:
Прошло ме јато ведроликих дана.

Маглена поља, куд ме музе звале.
И студен бије са далеких страна,
Једино сумор — што ми жеље дале,
Једина жеља — бескрајна нирвана.

И к'о витеза у крваву плашту,
Што прво сунце на борбу покреће,
Тако ми бурно плаху диже машту

Гараво твоје и чежњиво око.
О, кад све прође и песма и цвеће,
Волећу тебе страсно и дубоко.

Милосав Јелић

ЂЕРАМ

I.

Лупа бубањ на једној страни села, да се сва брда и долине одлежу. Изгледа, као и да на оном другом брегу бије бубањ, а оно није, већ је то одјек једнога бубња, који увеличава весеље Матино.

Лепу је старац приредио свадбу; али није ни шала, жени јединца! А нашао је снаху, кажу, да јој нема равне у целом том крају. Висока, стасита, лична, и није, да кажете, ни глупа ни мутава, ко што има неких, па неће да проговоре ни реч, од стида. Не, ова ти одмах одсече, па било ти право, било ти криво!

— Јеси ли ћерко задовољна с кућом, где си дошла? — пита је свекар.

— Јесам, тата! — одговара Ђурђа.

— А како ти се допада мој син?

— Не може бити боље! Да ми се није допао не би пошла за њ! Није ми га нико силом наметнуо.

— Тако, тако, дете моје, то ми се допада. Такву сам снаху и тражио. Кад се збори, збори! кад се ради, ради! а кад се једе, једи! — поноси се Мата, сав срећан и радостан.

Нуди своје госте, али му је глас промукао, па само шапће. Трећи дан како је почео ово весеље, где виче и дању и ноћу, са сваким да се поздрави, сваког да понуди, сваком да наздрави и са сваким да се нашали, па му није лако.

А бубањ никако не престаје. Бубњаџија само стреља очима час у једнога, час у другога госта и бакће у бубањ, све се тресе земља под њим. На једном месту га је и провалио од силног ударања!

Сви гости седе и чекају домаћиново наређење, а он излази на врата, лупа и виче да се полази.

Гости почеше један по један излазити.

Најпосле крену се домаћин са кумом и старим сватом. Загрлили се и певају што их грло доноси. Подиже се цела свадба. Невеста иде између двеју девојака, деверче је држи за „вистан" и води своју снашу, а жене је закрилиле позади.

Зађоше по селу да по обичају обиђу своје суседе и сродннке. Сваки је свекар представио своју снаху суседима и сродницима, па ће и Мата. Оно иде трупа из куће у кућу, да сваки стане, па да се диви! Ћемане циликају, бубањ бакће, људи, жене и девојке певају, сваки за свој рачун! Од свега тога може се разабрати само једно: свадба!

— Јеси ли рад домаћине, гостима! — виче још из далека Мата

— Јесам, јесам! — одговара домаћин. — Срећна снаја!

— Вала, да си жив и здрав!

Цмок, цмок!

Невеста љуби руке укућанима. Људи седају и пију, а младићи, обешењаци, одмах јуре кокоши и петлове, па које прво ухвате, окаче га живо о бубањ, јер то треба гостима за ручак!

Бога ми већ подне, а они још скитају по селу. Почеше бабе, што кувају у Матиној кући да извирују на врата, досади им се чекајући.

И тек у неки заман поче допирати глас од бубња, све ближе и ближе, док најпосле бубњација не отвори капију и сватови нагрнуше у двориште. Не види му се бубањ од кокошију и петлова.

Коморџија одмах покла сву живину с бубња и даде женама да је испеку за ручак гостима.

Гости уђоше у собу и поседаше за сто, већ добро подналити. Мата изгубио глас, па само отвара уста без гласа. Жене приносе ручак, невеста дарује, прво свекра, па кума и старог свата и редом... Дарови јој као саливени, све везено, све накићено, све фино.

— Е, има златне руке! — вели један.

— Баш је вредна! — додаје други. — Благо Мати, што је усрећио сина.

А Ђурђа, са такве хвале, само улази и излази из собе. Игра накит на њој, као лист на гори. И на свачију шалу, тако

вешто и брзо одговара, као да досетке чува у џепу, па их вади кад јој затребају.

Божидара, младожењу закитили са два цвета на грудима и гурају га да игра с Ђурђом. Али он не сме ни да је погледа људски, а камо ли да што проговори с њом.

Мрак се беше добро ухватио, а гости још пију и веселе се. Најпосле стари сват устаде, узе накићен колач цвећем са стола и рече:

— Људи, време је да се ломи „саборник“ и да се разилазимо.

Сви прихватише за окрајку колач и изломише га, узевши сваки по парче. То им беше знак да се разилазе и сви се разиђоше.

II.

Ново сито о клину виси, мислило се о Ђурђи, као о сваком новом члану породице. Али то сито, које би Ђурђу означавало, није имало времена ни да се окачи о клин! Јер јој свекрва, као надлежна контрола њена, првога јутра изјави примедбу на њену исправност...

— Све ти је добро, снахо, све ти је лепо, само ти једно не ваља...

— А шта ми не ваља!? — Накострешн се Ђурђа одједанпут!

— Па, знаш... није ти баш кошуља како треба...

— Није ни твој син како треба!

Ђурђа се још на свадби беше показала да није мутава и да је богата са одговорима. Зато се и на овакву примедбу свекрвину брзо одазва!..

— Ама зар баш тако ми одмах повраћаш реч!? — Запита је свекрва озбиљније.

— Ја баш тако!

— Е, ти си права змија! познајем те ја...

— И јесам змија, а ти си стала змији на реп...

И тако, како се првога јутра попречише, више се не смирише. Свакога дана оне се две препиру и заједају. Свекрва понекад и ућути, да би само било мира, али Ђурђа ни за плаку не попушта! Свекрва једну, она десет, свекрва десет она сто! И непрестано прети свекрви да ће је она реч за кошуљу стати

главе! Па, тако јој је и било. Неколико пута ју је истукла на мртво име. Карају се донекле, карају, па тек докле припуца нешто у кући и баба се згомилала поред наћви или у неком буџаку. По неки пут је задави за гушу да не може да крекне, а њој мало и треба. Увече баба лежи и јечи, куне и жали се домаћинима. Они привичу на Ђурђу, Ђурђа на њих, иде галама у њиховој кући, до неко доба ноћи, често, врло често...

У таким приликама мејдан одржава онај, који је млађи и јачи. Ђурђина свекрва, која иначе беше изнемогла од старости и силнога терета, не мога издржати борбу са тако опасном снахом, ускоро се разболе и уклони Ђурђи с пута.

Остаде Ђурђа сама да суди у кући. Добила је једно женско дете, које у свему личаше на њу. Мала Петрија ухвати се матери за савијачу, па свуд за њом. Нигде се од ње не одвајаше, па и онда кад јој се мати туче с мужем и свекром, она јој помаже!

По целом селу већ се одавно рашчуло да се Ђурђа ни на који начин не може укротити и да она туче и мужа и свекра, како се кад с ким закачи.

Жали се Мата, где год кога стигне и сретне:

— Мој син Божидар у црно је завијен! Боље да сам га сахранио лепо, но што сам га оженио оном кучком, проклета да је!

— Ала си луд, тако матор, — рекне му понеки, — што не бијеш?

— Како да бијем, човече, кад је она јача од мене! Ти ниси видео оно чудо!

— А бије ли Божидар?

— Бије, али она њега, срамота ме рећи, више!

— Ви се саставите обојица, па један нека бије а други нека држи!

— Како ћеш, брате, кад она нада вику и узбуни цело село. Комшије се скупе и мисле да је само она тучена, а не знају да смо ми више извукли!

— Ах, да је она код мене играла би ми „пиширевку“ — лупи се у груди по неки и окрене леђа“...

Мата дигне руке у вис и продужи...

Више пута Мата, хтео би да помилује своје унуче, па зовне Петронију, попне је на колено и почне да је цупка и пева:

„Каса, каса кобила
Товар соли носила“...

А Ђурђа је тргне из његових руку и муњевито однесе и баци у буџак. Дете се расплаче, она га испљеска, па се брзо врати свекру на белегу!..

— Што ми отимаш дете, кучко једна!?

— Зато, што сам га ја родила! Кад знаш да ми псујеш сорту, не дам ти ни дете!

— Ја морам, као човек да опсујем у љутњи, кад ме ти ујеш као змија, дакако мислиш ти!

— Псовала те црна земља и зелена трава!

— Ада чекај да ти покажем, кога ти кунеш! — окрене се Мата за чаралук, а Петрија се већ ухватила Ђурђи за сукњу и пишти да ти уши заглуну!

Мата се збуни и искочи напоље, чисто ван себе човек...

III.

Тако је горко проводио дане Мата више година, са својом осорљивом снахом Ђурђом. Унука Петрија која би му могла блажити старе дане, да није примила материну ћуд, зар би му што и олакшала у подношењу увреда Ђурђиних, али се она припила уз матер, па стима сваку њену реч, као светињу! Таква беше као мала, па таква остаде и кад порасте. Мајка и кћи увек су одвојене од оца и деде и кад раде и кад једу, и кад спавају.

У таквом живљењу и одрасте Петрија. А ови од свакодневне свађе и не видеше да се она избарабарила с матером, да мисли сваки, е су јој двадесет година, а она тек што је петнаесту претурила. Људи се почеше заустављати очима на њу, те овај за сина, те онај за братанца, те неко за сестрића, а и момци по највише... Види се чиста, окретна и лепа, па сваки рачуна биће и добра домаћица. На њену злу матер свет и заборавља и не освրће се; али се Ђурђа не даде ни осолити за њине смерове, а Петрија још и горе! „Где ме моја нана да̂, ту ћу, а сама нигде нећу“... — говораше она.

Момци чинише на све могуће начине, не би ли Петрију приволели за кога било, па све узалуд! „Удружиле се ку́је, па им се ништа не може“ — говораху сви одреда.

Један од тих покуша да Петрију силом одвуче својој кући. Али су после морали и капетан и начелник имати пуне руке

посла око тога. И тај грешни њен комшија, морао је одлежати два месеца затвора због тога.

Једанпут дођоше неки врло добри људи да траже Петрију.

Петрија на миг материн изађе из куће и оде некуда.

Мата беше вољан дати девојку, а тако исто и Божидар. Али Ђурђа неће ни да чује за то.

Наводацније говорише, па отидоше, а ови остадоше да се карају око тога.

— Што да не дамо девојче, кад су људи добри и имућни? — рече Мата, а очима већ поче још унапред да трепље, очекујући Ђурђин пљусак!

— То ти можеш дати твоју ћерку, ако је имаш, а ја моју не дам! Одсече Ђурђа.

— Али се не питаш само ти! — рече Божидар.

— Питам се само ја и нико други, јеси чуо ти! Ја сам је родила и чувала, ја ћу је дати, где хоћу!

— Неће бити тако!

— Хоће!

— Неће!

— Хоће!

Бап! — млатну је Божидар у леђа песницом.

Ђурђа трже обрамицу, па њега по глави!

Он је нічепа за половину, али га Ђурђа поче ударати по очима да му све сузе пођоше на очи...

Мата се умеша, а она и њега по очима! Па ти га некако незгодно закачи ноктима, да му направи крваву бразду од ока до вилице!.. Огреба га горе но мачка!

— О, мајковићу! шта да се ради! — рече Мата обрћући се као залуђен по кући. А крв му зацрвене лице... На јој оте обрамицу и чуши је њоме у слабину.

Ђурђа се обездуши и паде као свећа... Сави главу, зажмуре и престаде да дише!

— Ето ти сад, шта урадисмо! Награисасмо на горега белаја! — уплаши се Мата.

— Ако! волим да идем на робију, но да патим овако целога века! — додаје заморан Божидар — Зар ово није робија живети овако!

Мата је узе да преврће и да виче:

— Ђурђа! Боли ли те много? Што нас навуче на зло, несрећнице једна!? Одавно тражиш ђавола! Баш ти је пред гла-

вом! Ако још наиђе Петрија и види ово чудо... шта да радимо сад?.. Да јавимо власти... — говори Мата, а крв му капље с подерана лица.

— Не верујем ја да је она мртва од једнога ударца! — рече Божидар, чешућп чворугу на челу, коју му је направила

— Шта знаш, можда јој је судбина од тога да умре...

Божидар приђе полако уз ватру, узе један угарак и причврљи га на Ђурђину ногу...

Ђурђа скочи, као муња и побеже напоље.

А ови остадоше пренеражени, гледајући за њом, радујући се што је жива и чудећи се њеном препредењаштву!

IV.

„На мрзака кућа остаје“, ко је то казао, није погрешио. Ђурђа трућила свекрву, па јој дође време да заруби и свекра!

Мата, сиромах, од онога доба откако се последњи пут тукао са Ђурђом, поче да побољева чешће — док најпосле не паде у постељу. Немаде ко ни воде да му дода, а камо ли друге какве понуде. Али Бог беше милостив према њему, те му не даде да дуго лежи у постељи. Није саставио ни недељу дана, па оде својој баби у госте..

Сад се већ могло знати да у кући мора бити све онако како хоће Ђурђа. Док беше жив Мата, он брањаше по каткад Божидара од њенога праскања, а и Божидар њега. Сад је Божидар остао сам да му суде жена и ћерка!

Он је дигао био још раније руке од њих. А на место домаћинских брига пропи се, па свакога дана, или је на некој слави, или у казаници, или је у мејани. Тек само увек му нерадо беше да иде кући. Воли да му неко опали шамар, него да иде кући.

Кад дође кући Ђурђа наоштрила зубе, па само звеца и потура му песницу, час под нос, час под слепо око! Посакривала све што је за јело, па кријући једе с ћерком, а њему не да̑ довољно ни хлеба да се наједе! Док је пре викала и свекру и њему: „Не најели се дабогда! Не могу само леба да вам намесим!“, сад на самога њега све грдње изручује.

А Божидар навикао на њене псовке, па ни бригеши, што она праска и крљешти очи на њега. Има хлеба, добро, нема ли, он се врати на пијанку.

Једанпут дођоше кметови да му ставе забрану за неки дуг мејански, а она хтеде да побије обраницом и кметове и пандуре, да је једва савладаше и отераше у апсу!

Од тога доба Божидар више није смео да се задужује, нити му је ко давао што на вересију. Већ је пио највише по казаницама.

Једнога зимњега јутра, донеше га кући смрзнутога. Нашли га укоченога поред плота. Напио се на казаници некој па пошао и уз плот се скљокао...

Једва нагонише Ђурђу да га опреми и сахрани. Она га сахрани, али му више не изађе на гробу нити она, нити јој ћерка Петрија.

Мајка и ћерка биле су сложне од краја, па такве остадоше и даље. Ђурђу ништа то није узбуњавало, што је остала сама с ћерком и што јој она није удата. Сад су јој уклоњене све „сметње" из куће и она позната ларма престаде за неко време у тој кући. Али Ђурђа не може да живи без свађе, па се постара да сву злипу своју сад саручује на комшилук. Страшно ли ту зољу беше видети, нарочито кад се сваћа. Нос јој шиљаст, па само раздире небо, очи јој црне и љаскаве, ко у шарке гује, обрве црне, па кад их напушти и дугачким језиком зацала, да јој се див уклони с пута, а камо ли мирни људи и бојажљива деца.

Ни они, који су пролазили поред неке куће, нису могли остати на миру. Нарочито је чобанчиће по души терала! Како спази да која иде са стоком, она се још од прага развиче:

— Еј, ви нечаствивници! Ако да Бог, те пустите овце у моју ливаду, тешко ће вама бити! Ви ћете ме запамтити која сам ја!

Чобанчићи беже од њеног имања, као од живе ватре. А како и не би, зар је она једно истукла на мртво име, у пољу.

Ако деца прођу поред њене куће, па их залаје њено псето, она истрчи, па које прво стигне, ухвати га за гушу, дави и треска о земљу, да је оно јадниче добро запамти, и сећа се ње док је год живо! Више пут дотрчи и Петрија, те јој помогне да савладају некота појачега дечка, с ким се је Ђурђа ухватила у коштац!

V.

Ето, тако су живеле удовица Ђурђија и њена кћи Петрија. Са целим светом свађа и омраза, са целим светом дрвље и ка-

мење! Чисто се свет заплаши од њих, и нико више није смео ни помислити да затражи Петрију. Ко је то макар и у шали покушао, увек је извуко дебљи крај од Ђурђе, увек је она то сматрала за увреду; све се њој чинило да јој се цео свет подсмева, или Бог свети зна шта је све она мислила.

Комшије су им се одавно уклонили с пута. Нити што траже од њих, нити им дају.

И њихов најбкнижи комшија Рајко, који је отмично Петрију и због ње лежао у апсу, оставио их је сасвим на миру.

Његови родитељи Ђука и Јека, беху пуки спромаси, али врло мирни и скромни људи, да никад нису пожелели што је туђе. Једино што они ревносно чуваху и не уступаху другоме, то је огањ. Седе поваздан уз ватру, греју се и брину, а Рајко надничи и доноси што треба за кућу. Он је стигао одавно за женидбу и служио је војску, али му тешко наћи боље девојке, што је сиромах. Више пута Ђука и Јека, седећи уз ватру и бринући о свему, проговоре и о његовој женидби.

— Да ми је још ово дете да оженим, па небих марио да умрем, — вели Ђука, пекући пурењаке, или пуцкајући кукурузна зрна у пепелу.

— Е, и ја то бринем, али куд ћемо му наћи девојку, мањ да је од блата умесимо, — додаје Јека, ломећи гране и сучке за ватру. А ноге јој све шарене од изгоретина, да је то морало и Ђуки пасти у очи.

— Вала, жено, — рећи ће јој он једном у шали — на тим твојим крацима, каквих ти шара нема. Ја бих рекао као да су то све нека слова.

— А знаш ли ти, старче, да ја могу на њима све да прочитам шта пише, и ако нисам писмена, — одговара му она.

— Шта пише?

— Пише, да требаш да ми купиш опанке.

— Па ти би их све изгорела, ту уз огањ. Боље што си боса.

— Макар — за празник.

— Е, да имам ја одкуда. Видиш, оно дете надничи, па нам доноси, колико да се изранимо. Ми смо људи сиротиња. А за кућу много треба. Ваља соли, ваља опанака, ваља порез платити, ваља дочекати кума и пријатеља. А то се све не може постићи.

Више пут затекне их поп, тако седећиве уз ватру, кад дође да свети водицу.

— Шта радите ту? — пита их он.

— Ето, седимо и бринемо — одговара Ђука.

— Не вреди седети и бринути, но треба радити.

— Ми радимо попе, као и други људи, али немамо среће да будемо богати. А за кућу ваља много, а све не може постићи са десет ноката.

Поп се „убеди“, прочита молитву, па оде. А они остану и даље да брину.

Али бива да и раде по некад. Ђука иде по селу и баје болеснима и доноси отуда брашна, пасуља и ракије, што заслужи; или обрће прасе на ражњу, на слави или на свадби нечијој. Кажу да је особити мајстор за печење прасића.

А Јека зими добро ложи ватру, а лети чува бостан. Посаде неколико одака бостана уз кућу, па га цело лето чува да га вране не прелете!...

Осим тога имају једну њиву, која им рађа сваке године по двоја кола кукуруза. И то им траје, докле год траје! Управо траје им до Божића, па после Рајко купује надничењем. Трајало би им више, да Ђука често пута не заметне торбу, па у дућан, за гас и дуван. А оно не извире из коша.

Али колико да нестане кукуруза, опет Ђука неће да се остави бар без једне торбе у кући. Јер му то треба за врачање. Он зна да гледа у зрна и да погађа... Ако се коме загуби које бравче, ето га код њега. А он растури кукурузна зрна, прошапће нешто, гледа, гледа, мрдне главом, па тек тапне онога по рамену:

— Не бој се! није ти бравче далеко. Ту је близу, за њега зна човек црномањаст и женска смеђа.

Онај се мисли сад, који ће да су то... Па кад се сети, он чисто поскочи од радости и одмах развезује из кричета оно неколико грошића, што их је спремио за Ђуку.

А Ђука кад прими паре, одмах помисли: „Ето шта вреди занат, луд ли сам ја да се знојим у њиви, кад знам златан занат. Зар ту треба неки капитал, једна шака кукуруза, гледај у зрна, погађај и ето ти пара!“

Гледао је он у зрна свакоме, који му је год тога ради дошао, па је гледао и своме сину Рајку, кад ће се оженити. И једва од неколико година почела су му се зрна лепо „намештати“ за ту ствар...

— Дете, рећи ће Ђука једнога дана Рајку — нешто ми се

у зрнима показује да ћеш скоро довести девојку. Чак сам пре неки дан то снио. Само ће она бити из далека. Одавде знам да нам неда нико девојке.

— Не знам — рече Рајко, слежући раменима — мањ' нека с нека с неба да ми падне, а овако немам одкуда да јој се надам.

И отиде у њиву, где се беше заузео да похвата псе, што му једу кукуруз. Његова једна њивица у селу, па навалили сви сеоски пси да и њу једну поједу. Тога ради је наместио ђерам за хватање паса. Пас поњуши око замке, клопне хлеб, или месо намештено, обарача се омакне, те му намакне замку око гуше, ђерам затегне на другом крају и пас се већ копрца у висини...

Овога пута кад је отишао Рајко да обиђе замку, затекао је обешеног пса Ђурђиног! Чисто му би криво, кад виде њенога пса, јер зна шта га чека, ако она сазна за то.

Али, кад је већ замка извршила своје, он скиде пса с вешала, одвуче га иза куће, закопа га, па отиде одмах у село на посао.

Није трајало ни пола сата, а Ђурђа опазила да јој нема пса, и већ поче да праска у дворишту.

За пакост једно дете из комшилука дошану јој, где је њен пас, јер је оно кроз плот гледало све оно што се догодило.

И она, као зоља дотрча одмах Ђукиној кући. Па кад осу грдње као град... Цело село пршти од њене вике.

Дотрча и Петрија да јој помогне грдити. Ђука и Јека затворише врата на кући, а оне каменицама, па у врата! Бацаше, бацаше, за пола кола су набацале шљунка пред врата. Таман им насуле једну бару пред вратима, коју су ови прескакали улазећи у кућу.

Кад видеше мајка и кћи да им ништа не помаже бацање камена у затворена врата, вратише се, грдећи Ђуку, Јеку и Рајка, чим се год сете.

Али се Ђурђа није само на томе зауставила. Потражила је она по свом обичају још задовољења за изгубљеног пса. Стога изјутра рано пође она да растури Рајкову замку. Још се не беше добро развиделило, а она изашла и штура поред плота Рајковог, разгледајући где би прескочила. То јој беше први пут да изађе из куће ћутећи... Прескочи и пође кроз кукуруз лагано. Кад дође до ђерма где се пси хватају, стаде да га пре-

гледа. Дао Бог не беше се ухватио ни један пас, што не би било право Рајку.

— Ти ли си та мајсторија, што си ми пса уморила? — рече она ђерму, — чекај да те ја измајсторишем ко што ја знам! да не упропашћаваш више људима псе! — Па подиже ногу да раскрха замку.

— Пусто му да Бог да остало!... — Удари ногом између оних кочића...

Замка се испусти и намаче њој на ногу, баш више стопале, и Ђурђа се нађе у ваздуху обешена! .. Хаљине јој се смакоше на главу и она оста на конопцу као одрана овца!...

И не виде кад се зби то чудо с њом! Чисто не верује да је обешена, и да је својом непажњом заменила некога пса!

Поче да дрма ногом, али конопац дебео, па ништа не осећа. Затим се сави изоздо и узе да чачка рукама конопац око ноге, не би ли могла одрешити, али све узалуд. Конопац је узамчен око ноге и ништа му се не може. Сву ногу раскрвави чачкајући око замке.

Врати се у првашњи положај и остаде да виси два метра од земље. Крв јој поче да силази у главу... Нити је пристало да виче ни да подноси даље муке. Тврда душа реши се да ћути докле год може. Кад би неко имао двоглед, могао би чак с Јастрепца угледати ово плашило у Рајковој њиви.

Сунце поче изгревати и попе се за цео метар над хоризонтом и она још виси!

За срећу њену псетоловац Рајко беше поранио да види има ли кога пса да скине. Кад се приближи ђерму опази нешто необично на конопцу! У први мах се уплаши, па се брзо сети да то нико други није, већ Ђурђа. Зато пададе вику што год може:

— А!... а!... Ухватила се најбоља куја на ђерму!... До сад ми се хватали само пси, а сад почеше и кује!...

— Не, да вичеш, ако Бога знаш! Ја сам! Ја сам Ђурђа! није кучка!... — чује се очајнички Ђурђин глас, из оног вешала.

— Тебе ја и хоћу! Одавно си ти заслужила, — рече одлучно Рајко, сав радостан, као да је девојку за себе нашао.

— Оди ме скини тако ти жива мати! даћу ти најбољу кошуљу и чарапе — моли га Ђурђа стењући онако оклопљена и острмоглављена.

Рајко се брзо досети шта му ваља чинити. Да би боље

доскочио Ђурђи, наломи неколико клипа кукуруза и метну их поред ње, па продужи:

— Нећу ја само кошуљу и чарапе.

— Но шта ћеш?

— Хоћу Перку да ми даш!

— Шта, Перку! Зар си лежао у апсу због ње, па сад је опет тражиш!

— Па баш за то!

— Оди ме скидај, ако Бога знаш, мрче ми свест!...

— Нећу, док ми не учиниш, што ти тражим.

— Како да ти учиним оно што не може бити?

— Да учиниш с места! Јер кад би знала каква изгледаш на том вешалу, не би толико тврдила пазар.

— А где да ти нађем Перку овде?

— Ја ћу је зачас набавити, само ти кажи.

— Е, иди зовни је.

Рајко отрча њеној кући и извика Петрију. Петрија чувши из уста Рајкових да јој се мати обесила, дотрча као опарена до ђерма и одмах јурну да спасава матер...

— Стој!.. — задржа је Рајко — има погодба да се изврши. Ја и твоја мати погодили смо се да ти пођеш за мене, па онда да је скинем, иначе ја друкчије нећу!

— Шта!.. писну Петрија, као гуја и погледа у матер.

Ђурђа не види ништа око себе од своје сукње и кошуље, али мумла отуда, као из неке јазбине:

— Пођи ћерко није вајде, тако ти је Бог судио.

— Нећу!.. опире се Петрија.

— Пођи кад ти кажем! или ћу умрети овде обешена...

Петрија се узнемири...

— Пођи, пођи, немој се мислити више. Да видиш само колико си ми набацала камења пред кућу јуче — вели јој Рајко.

— Па, чекај да скинем матер.

— Не верујем ја ни теби ни матери, ни на огњу, камо ли на ђерму. Но ти ајде право у моју кућу, па онда да ти скинем матер. Иначе ћу довести овде кметове па да гледају њено чудо! Ево шта је сама кукуруза наломила... А за такву се крађу иде на робију. Доказа ми другога не треба, кад се сама ухватила усред њиве.

— Иди ћерко ако Бога знаш, ако мислиш да ти мајка остане жива. — Једва изговара Ђурђа стењући...

— Петрија пође као осуђеник на вешало. Рајко је узе за руку, уведе у своју кућу и зарези врата споља, да не би изашла. Па се врати и ослободи Ђурђу од вешала.

— Е, нису ми могли нахудити ни капетани ни началници, а ти ми баш досади! Ем ми пса сатре, ем ми узе ћерку! — рече Ђурђа седнувши на један оџак кукуруза и данувши душом.

— Тако, да знаш који је Рајко! — рече јој Рајко, лупнувши се у прса.

Она поседе неколико тренутака, па једва устаде и пође споводећи се од набујале крви у глави и преклане ноге конопцем, не говорећи ништа више. Ћутећи је дошла до ђерма, ћутећи се вратила, што она никад у другим приликама није тако чинила.

А Рајко, младожења, оде певајући својој Перки у загрљај, која није хтела пре поћи за њега, ни милом ни силом.

До подне се већ беше рашчуло по целом селу о Рајковој женидби на ђерму.

Али се Ђурђа опет ником не подаваше, већ сваком одговараше: „Дала сам ћерку где сам ја хтела, а не где је свет хтео!“

Ајд, нека јој тако и буде.

Крстимир.

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА

ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ НА ПРИМОРЈУ

(1880—1900 год.)

X

Свечани спровод

Брак хрватских опозиционих странака, који је почетком год. 1893. благословљен у Загребу, није био дугог вијека. Обзораши и праваши слагали су се мало више од године дана. Почетком маја 1894. год. клубови двију опозиција објавише свијету, да је тако звана хрватска сједињена опорба престала блтисати. Спољашњи разлог том расцјепу био је, што обзораши нијесу хтјели за своју странку прихватити име странке права. Странка права упорно је то тражила од обзораша. Кад обзораши не хтједоше на то пристати, развјенчаше се двије опозиције. Да се присташе обију странака не побрину много за будућност и за Велику Хрватску, обје странке, непосредно прије расцјепа, саставише заједнички програм. Сутрадан по расцјепу, 10. маја 1894., Обзор је штампао тај програм. Програм је био једнак правашима и обзорашима, само су им путови били, ваљда, неједнаци.

У првој тачци тог програма вели се, да ће цјелокупна хрватска опозиција, стојећи на темељу државног права и народног начела, радити свим законитим средствима, „да се народ хрватски, који станује у Хрватској, Славонији и Далмацији, на Ријеци са котаром, у Међумурју, Босни, Херцеговини и Истрији, сједини у једно самостално државно тијело, у оквиру хабзбуршке монар-

хије: те ће подупирати свом снагом и настојање браће Словенаца, да се и словенске земље овому државному тијелу прикупе.“ — Друга тачка програма утврђује државну самосталност, на тај начин (по првој тачци) створене Велике Хрватске, у свим гранама народнога живота и диобу законодавне власти са круном; на челу парламентарне владе стоји бан. — Трећа тачка програма говори о пословима, који су заједнички цијелој монархији, а који потичу из „прагматичке санкције“ и које ће „краљевина Хрватска рјешавати равноправно Угарској, са осталим земљама Његова Величанства.“ — Програм повјерава изведење свега овога силног програма егзекутивном одбору. И ако том одбору није стављено на расположење ни неколико милиона војника ни неколико милијарда круна, допуштено му је ипак да за извађање тог програма прими у своје коло и друге отаџбенике, ако и нијесу чланови двију опозиционих странака.

Овај програм на длаку је једнак програму поповског хрватског клуба на Приморју од год. 1892. Ни у загребачком, ни у задарском програму нема мјеста Србима. У то доба, а по тим програмима, Срба није било или их барем није морало бити ни у Хрватској, ни у Славонији, ни на Приморју, па ни у Босни, ни у Херцеговини; у опште нигдје, куд се простирала снага државног права и народног начела хрватских програма из Загреба и Задра. Два програма слажу се у главним тачкама: нема Срба и треба подигнути Велику Хрватску. Програми нијесу нигдје рекли, како ће се уништити сви они силни Срби по тим земљама. Нијесу казали, ни како ће се ни чим ће се основати Велика Хрватска.

У Загребу и у Задру оснивала се Велика Хрватска крилатим ријечима и папирнатим програмима. Да се та Хрватска што прије подигне, наставили су се на Приморју јуриши на чисто српске општине, и на општине, које нијесу хтјеле да буду само хрватске. Послије освајања Котора и узалудног јуриша на Книн, дошла је на ред српска општина у Обровцу и Дубровник. У Обровцу јуришали су, као обично у таквим насртајима, у првом реду чиновници; овога пута били су одвојили судбени чиновници. Није им ништа помогло, јер је општина остала у српским рукама. О тим изборима у Обровцу Српски Глас донио је у бр. 20. од год. 1894. опширних вијести, које су завршене ријечима: „Агитација под водством судбених чиновника прешла је сваку границу угледа и пристојности.“

Једнаки углед и једнака пристојност владали су у исто доба у Дубровнику. Тамо су Хрвати употребили сав апарат, и државни и свој, да отму дубровачку општину. Странка, која није хтјела да буде хрватска, побиједила је и овога пута. Као и год. 1890., Српски Глас поздравио је ове изборе, као српску побједу. У истом броју, у коме је јављао о угледу и пристојности при изборима у Обровцу, Српски Глас штампао је чланак Слава Дубровнику!, у коме је казао ово:

„Овако ми можемо поздравити свршетак општинских избора у Добровнику, од срца искрено и високо уздигнута чела. Борба и свршетак избора створили су нам велико задовољство. Ове изборе ми нећемо посматрати са нашег народног становишта. За петнаест дугијех година ми смо то своје народно становиште назначили на све могуће начине, и дјелом и бесједом. Хрвати нас нијесу хтјели разумјети и неће да нас разумију. Шта ћемо им ми?

„Ено и пошљедњег програма несједињене опозиције, који за њих важи и данас, пошто им се сједињење развргло. Хрватски политичари узели су за темељ своме политичко-народноме програму негацију српске народности. Покрај оваквијех програма и дјела у духу тијех програма, нас само огорчење обузимље на притворне чланке о Словенству, какви се у Народном Листу пишу, нарочито за ове опћинске изборе у Дубровнику. С тога за данас ми га уклањамо испред очију, јер је ово за нас дан радости.

„У Дубровнику и његовој околици унесена је у прости пук така вјерска ватра, какве је не гледамо нигдје у Европи. У листу хрватскоме објављено је пуку, нека се угледа у старе Дубровчане, који православнијем Србима нијесу давали, тобоже, приступа у свој град. Проповиједало се бирачима и пуку, да неће бити сахрањени, да неће бити укопани по обреду своје католичке цркве, те небескога раја неће видјети, даду ли свој глас за Влаха! Влах — то је било изборно гесло хрватске странке, и ако се ти Власи, ти православни Срби, не намећу у опћину (у ствари има их најмање међу изабраним вијећницима), те ишчезавају у огромној већини католичкој! Али пуку су приказани као Власи или као људи продани Власима и Срби католичке вјере, који српску странку предводе, и католици автономаши, све људи богати, независни, учени, поштени, који су обновили стару славу Дубровника стварањем споменика Гунду-

лићу и дотичне свечаности, који га сад и материјално подижу. Овако и на друге начине, срамотне, бацано је блато на поштење лично и кућње свијех људи, који се нијесу повели за неколицином људи, попова и странаца у Дубровнику. Уложише вјеру и славу Дубровника за Хрватство. Пропали су, као што су заслужили, и сад кажу, да су морално побиједили.

„Стари Дубровчани живјели су увијек у пријатељству са српскијем великашима, и ако су ови великаши примани као пријатељи, кад су у походе долазили, а заштићавани су као браћа међу зидовима старога Дубровника, кад су заштите тражили. Ђурађ Бранковић заклањао је и главу и своје богатство у Дубровнику. Син краља Вукашина, брат Краљевића Марка, кад је све изгубио и на просјачки штап спао, нашао је у Дубровнику оставу свога оца за коју није ни знао. Дубровчани позивали су Вука Бранковића, да дође у Дубровник, он и дјеца му и све његово, и још су му нудили: да створи цркву по својој вјери, слободно. Ове и остале споменике дубровачке историје штампали су Пуцић и Миклошић, и познати су сваком поле изображеном Дубровчанину, па и онијем несрећницима, који у име старога Дубровника проповиједају вјерски рат. Новаковић, спомињући ову понуду дубровачку односно цркве, опажа, да је то једна концесија за оно вријеме веома карактеристична.

„Нијесу дакле стари Дубровчани прогонили Влахе, него су за њих стварали изузетке, упркос оној сили, која је наметала вјерско прогонство и Дубровнику и Млецима и свијем западнијем државама. Прогонство је цвјетало само у Хрватској и ту је оставило свој коријен, пошто га је у свему свијету нестало. Није ни могао стари Дубровчанин мислити и осјећати онако, како у њему мисле и осјећају данас млади Хрвати, јер не би био оно, што је био. Од Влаха приврео је Дубровнику језик, крв, богатство и тијем је постао великијем и славнијем. На томе путу он само може поновити своју славну прошлост. То је она мисао, која је предводила сав млађи нараштај у Дубровнику, све његове учене људе и предводи данас наше пријатеље. Њихови и наши противници воде Дубровник у пропаст

„Али ми остављамо на страну прошлост и будућност. Устављамо се на садашњости. Данас само у Далмацији понављају се призори средњега вијека. У Боки, амо горе код нас, па на крају у провербијално мирном и углађеном Дубровнику бачен је нож

вјерске мржње међу људе, који еднијем језиком говоре, из једне су куће потекли и стари су им једну крсну свијећу палили. Данас постало је несносно наше друштвено живљење, ради ове најгоре пропасти. С тога самога узрока оправдана је ова коалиција двију странака у Дубровнику, српске и автономне. С тога самога узрока ми се можемо радовати њезином успјеху. Треба стати на пут овијем црнијем бездушницима, који тргују вјером и политиком. Треба узбити ову струју дивљаштва, која носи блато у куће, у цркве, у опћине, у саборе. То се може постићи слогом све поштене и независне интелигенције. Дубровник је дао примјер и овај пут.

„У Дубровнику најугледнији људи припадају нашој странци или автономној. Вође наше странке су људи одлични по науци, богатству, племству, а при том су махом католици. Покрај њих има још заиста људи исто тако угледнијих, који строго, у политичком значењу, не припадају никаквој странци. Они још живе старом традицијом свога града и у наше би данашње односаје хтјели унијети више идеале и најприје слогу. Али баш с тога они нијесу против нас. Они, ови да кажемо неутрални Дубровчани, нијесу спали на то, да у опћинскијем изборима употребе најцрња средства, каква се рађају само у поквареном друштву, као што је потицање вјерскога фанатизма у простоти, оцрњивање личнога поштења и подваљивање политичкијех тежња незаконитијех.“

У таквој непрестаној и очајној борби наступио је и свршетак године 1894., да се иста борба настави у год. 1895. У пошљедњем броју, 52., год. 1894., Српски Глас у чланку Петнаест година нашега листа прегледао је рад српске странке на Приморју од год. 1880. и овим ријечима:

„Овијем бројем навршује се петнаеста година овом нашем листу. То је већ мали јубилеум. Узму ли наши читаоци у руку програм наш, који је изашао у првом броју у јануару 1880., прегледају ли по томе све бројеве свију година до овога данашњега, видјеће опет, ако и то треба, да смо ми овај програм српске странке, договорно утврђен, бранили и развијали озбиљно и поштено.

„У великијем народима генију се гнијезо вије“, каже наш пјесник, а ми бисмо могли исто тако казати, да се у великијем народима могу лако оснивати и велике установе, у које спадају и велики листови. Око једнога великога листа, у великом сви-

јету, купи се војска уредника, помоћника, дописника, у којој не може бити лаких промјена, јер за једнијем војска не стоји. Ми смо, напротив, још раздијељени и рашчупани; ми још војујемо четнички, те велике и трајне заједнице не може бити, него само истицања. Така је и наша ћуд српска, створена по тијем приликама, а и нашом кривицом подржана. Планемо, па узданемо. Залијећемо се и узмичемо. Подижемо се и падамо. Градимо и развађујемо. А увијек тражимо нешто ново, као да остали свијет није био у нашем положају и није напредовао сталнијем и озбиљнијем радом... Него, нека о томе буде доста, јер ми знамо од када проклињемо нашу неслогу.

„Свакако, ми овај наш лист од петнаест година можемо изнијети за углед сталности и трајности, међу нама Србима. За петнаест година написали смо петнаест великијех књига. На свакој страници сваке ове књиге налазе се трагови наше честите борбе. Петнаест књига овога листа то је петнаест свезака историје српскога народа у Далмацији. Та је историја часна, да с њом можемо бити задовољни и пред браћом поносни. Овијем програмом обране српске народности у Далмацији и у сусједнијем крајевима ми смо почели први. За нама је покренут на пет година дана послије Србобран, истијем програмом нашијем, а задаћом само географски одређенијом, бива, да брани крајеве наше и народ наш у Хрватској и Славонији, гдје смо ми такођер првијех година храбрили наш народ у развијању српске свијести. У ново доба дошао нам је у помоћ Дубровник. У томе прискакали су нам у помоћ и остали српски листови, управ сви, и особито најближи нам из уже Угарске, који су се такођер с нама сложили.

„Сложили — овако кажемо, јер с почетка бјеше сумња и несугласица. Заиста је тако: првијех година ми смо били сами. Али за наш програм ми смо задобили помоћ свију, за наш рад задобили смо признање свију! Охрабрени успјехом ми смо настојали, да свој рад проширимо. Стали смо препоручивати ужу заједницу, бољи споразум свију Срба за обрану свега српскога народа у нашој монархији. Ову нашу тежњу нијесмо довели крају, како смо замислили. Али су нам се симпатично одазвали сви српски листови свију странака.

„О Босни и Херцеговини нећемо за дуго говорити. Ми већ знамо, колико су се наша браћа Срби у овијем земљама муке намучили, колико су и крви пролили за своје народне

српске аманете прије нас и без нас. Тако су они по свом чистом народном осјећају поздравили највећом љубављу почетак и наставак рада овога листа и обраћали му се увијек највећијем повјерењем. Али, колико то њима морамо признати, опет можемо истакнути, да им је овај лист, колико икоји други, увијек био у помоћи.

„Петнаест је година за нама. Гдје смо били онда, а гдје смо данас? Не може се тајити: прилике су за нас врло тешке данас. Прилике су за нас у пошљедње вријеме окретале на горе. Али без поклича и сложна одзива не би нас било. А данас ево нас има. Још смо створили увјете за опстанак и напредак. Сад је тако и порећи се не може: сва наша браћа мило и задовољно гледају на српску странку у Далмацији. А у то задовољство опће можемо и ми сложити свој понос, што смо у овом листу бранили програм српске странке неустрашиво и непоколебљиво, не попуштајући и не узмичући ни за длаку, ни у једноме броју! С тога неки хрватски листови кажу, да им је овај лист најгори и најцрњи између свију српскијех листова, да је он први зачетник српске мисли, у тобоже хрватскијем земљама и с тога, наравно, да би њега требало најприје смакнути. Ови хрватски листови заиста пишу онако, како мисле и осјећају. А та њихова изјава за нас је најбоље свједочанство.

„Овако смо почели ми, некада, прије петнаест година, први или међу првијем, у име одговора на навале. Навале су настављене и још више заоштрене. Али у томе прихватили су обрану сви Срби. Данас сви Срби једнако мисле и сложно поступају према захтјевима и насртајима са хрватске стране. Доказ су нам све новине српске. Ово је наша наравна, с тога праведна и законита обрана. А бранећи се од овијех насртаја, ми можемо наставити борбу с увјерењем, да радимо и за Хрвате, јер плодови добра дјела на далеко падају. То је била и остаје задаћа овога листа. Наша је задаћа: наша обрана од свију и свакога, па од онијех највише, који нам највише штете наносе. При овој обрани задаћа је још наша: да своју кућу кућимо, о свом напретку радимо и за своју будућност радимо."

Док се овај чланак писао за Српски Глас отворен је далматински сабор. У првој сједници по отварању, 2. (14.) јануара 1895., чисти хрватски клуб поднио је предлог адресе за сједињење Приморја са Хрватском и Славонијом. Предлог адресе није био нов. Преписан је од ријечи до ријечи предлог, који

је поднесен сабору почетком 1894. и који је тада закопан. Чисти клуб био је овога пута, год. 1895., старији и, по томе, искуснији. Подносећи предлог адресе, тражио је, да се прогласи прешним и да се одмах пређе на прво читање. То тражење оправдао је један предлагач, поп, овим говором:

„Образложићу прешност, којом мој правашки клуб тражи, да се одмах данас пређе на прво читање адресе, приказане од мене и од мојих другова. Први разлог, с којега се какав предмет смије препоручити на прешност, јест сама важност предмета. А сада какво питање на далматинском сабору може бити важније од онога здружења Далмације са Хрватском? Не ради се о каквом побољшању економних невоља, не ради се о каквом правилнику нити о каквој поправи и управи; то су ситнарије напрам великом питању о уједињењу народа. Код доједнога народа на свијету, па и код хрватскога главно је питање, да се народ уједини, да постане по том независан од других народа, слободан и чврст у својој кући. Без уједињења народ не опстоји, неуједињен он робује туђину. С тога цио хрватски народ вапи за уједињањем, то му је најживља жеља у срцу, из душе до једном непоквареном Хрвату истиче глас за уједињење.

„Него ни важност предмета није сами увјет за његову прешност. Треба да је предмет прост, незамршен, доједном заступнику добро познат. А куд простијега и познатијега предмета до онога о здружењу Далмације са Хрватском? Ово је питање старије, него је и сам далматински сабор: прије него се сабор отворио на здружење је замислио. Краљ и поруке нам послао, да се о здружењу договарамо. Ево трећина је вијека измакла од кад се о здружењу мисли, говори и пише; говори у сабору и ван сабора на доједном састанку отаџбеника; пише у књигама и у новинама; изнило се и расправило се на дуго и широко о свим разлозим овог питања, тако да ни најмлађи наш политичар није боље обавијештен о икаквом питању, него ли је о овом, те сваки од нас на прсте зна што се за здружење може рећи и што се проти здружењу каже. Нећемо се, дакле, пренаглити нити икоме криво учинити, станемо ли одмах данас расправљати о адреси.

„Што сам до сада казао, задоста је на оправдање предложене прешности. Али има још један практичан разлог, ради којега дужни смо не одгађати ову расправу. Од много година

адреса је худе среће у далматинском сабору. Да не спомињем старије доба, споменућу само лањско засједање. Одмах у првом нашем састанку ја сам лани на име хрватскога клуба положио на предсједнички сто адресу за здружење. Тада не предложих прешност, јер се уздали, да ће барем на прво читање изаћи без отезања; мислили да ће и господин предсједник признати важност предмета, пак да ће га забиљежити у дневни ред прије толиких ситница и шушкарија; ухвали се, да ће саборска већина присилити предсједника, да обавља предсједничку задаћу барем према жељи већине. Залуд наша ухвања, били смо наивни; адреса се помолила у зору засједања, али се опет не појавила, него на сами сумрак. Не мари, опет ми се уздамо да ће до расправе доћи, јер се и сама већина приказала као да је склона адреси, кад је гласовала да се она изручи нарочитом одбору, а да овај на сабор је изнесе кроз 24 сата. Опет се у нама порађа ухвање, али и ово малаксало сутра дан, кад угледасмо други дневни ред и у њем нанизано свакојаких предлога, па доста и шупљих, а јадна адреса при дну закопана под хрпом картушина. Премеђу се те картушине, износе сѐ и предлози, који на дневном реду нису били, рјешавају се на брзу руку, као да нас неки злодух гони.

„Ето напокон ред и на адресу, али као гром из ведра неба владин човјек из своје торбице вади лист и јавља, да је оно тескера, која заступнике запраћа кући. Ко је свему томе крив? Ко је судјеловао спроводу и гробу адресе? Нећу све да кажем што знам, али не смијем премучати један сами глас. Опћи је глас био, да влада неће, а да се о адреси проговори. Кад би то истина била, ја бих рекао, да је кукавна она влада, која не смије ни чути, да се о здружењу расправља. Ако влада има и мало срца, нека намјесник те владе изађе на поље; нека дође ондје за оним празним столом, па нека нам каже у брк, за што влада неће здружења Далмације са мајком Хрватском? За што се он крије, за што из саборнице бјежи? Влада, која би сметела нама заступницима да питамо здружење, која би нам сметала да свој глас изнесемо пред пријестаље нашега краља, била би јоште непокорна законима; па још више, била би непокорна краљу и нелојална. У законима, у уговорима између хрватскога народа и краља има темеља наше право на сједињење и на уједињење хрватскога народа, има темеља у

светој ријечи самог хрватског краља. Која влада смије не штовати уговоре, законе и свету краљеву ријеч?

„Ни са уставнога становишта не појмимо владу, која не би дала заступницима народа да слободно кажу шта мисле и желе. Зар каква војничка влада, влада којој је на челу војник? Али нека и тај војник зна, да у сабору не вриједе Befehl-и, да саборница није касарна. Завршићу тврдим увјерењем, да ће цијела кућа гласовати прешност и не сумњам о онима, који се Хрвати кажу; него сам сталан, да и они, који су противни здружењу, желе о њему проговорити. Предлажем, да се прими прешност и да се одмах пређе на прво читање.“

Сабор је великом већином примио прешност предлога. За то гласовали су сви хрватски посланици. У истој сједници сабора далматинског прешло се на прво читање предлога о адреси. И тада се догоди, чему се најмање могли надати Срби.

И ако се Беч и Задар не би ни најмање препали, да је далматински сабор примио поповски предлог о адресу, против предложеног предлога предузела је влада, што је могла. Могла је много, па је и успјела. Хрватска народна странка, која је у сабору имала апсолутну већину, живјела је од милости владине. Влада је за њу од Срба и автономаша отимала општине и посланичке мандате. Даривала их је Хрватима и људима хрватске народне стране. Као што их је Хрватима даривала, могла им је све то лако и одузети. На Приморју, као и свугдје у Аустрији, велики је чиновнички апарат. И свештеници, свих вјера, нијесу друго, него аустријски чиновници. Народна свијест није онолико будна, колико би могла да буде. Влада може, хоће ли само, да успије скоро свугдје, како хоће и колико хоће. То су врло добро знали прваци хрватске народне странке. Знали су, да ни у Бечу ни у Задру не би радо видјели, да далматински сабор прими адресу, којом би се тражило сједињење Приморја са Хрватском и Славонијом. Требало је наћи неки средњи пут. Тај се и нашао.

Кад се почело претресати о поповском предлогу адресе, вођа хрватске народне странке Клајић држао је овај кратак, али за ондашње прилике врло значајни говор:

„Године 1877. од већине народне странке овога сабора био је постављен предлог, да се Њег. Величанству изашаље препонизна адреса и било је једном одбору наложено, да ту адресу састави. Тај је одбор извршио своју задаћу и извјешће је пре-

дано предсједнику. Али, кад је предсједник имао ставити на дневни ред адресу, царском одлуком био је сабор затворен и адреса није дошла на гласовање. Од год. 1877. до године 1894. у сабору о адреси није било говора. Минуло је седамнаест година и у земљи су се разнијели сваковрсни гласови, да премда је већина сабора остала кроз све то раздобље хрватска, да се одрекла главне тачке свог програма — сједињења с Хрватском. Никоме од нас ти гласови нису импонирали.

„Господи од хрватског клуба, који су се од нас одлучили били и створили посебан клуб, њима кано да су ти гласови већи утисак учинили и они су хотјели посвједочити пред народом у Далмацији, да су вјерни старом програму њиховом, те они су године 1894. изнијели предлог о адреси. Ми, који смо остали при тако званом народном хрватском клубу, премда нијесмо изнијели предлог, држали смо, кад је једном тај предлог изнесен, да ми не можемо проти њему устати, него смо пристали на тај предлог и настојали, да тај предлог дође на коначно рјешење у сабору. Кад је одбор нешто преиначио ову адресу, која је ипак у језгри остала иста, јер биле су то преинаке више стилистичне нарави, него језгровите, и кад је тај предлог одбора имао доћи на дневни ред, сабор био је по налогу Њег. Величанства затворен и адреса није била гласована.

„Господо моја, ове године да се прими овај предлог т. ј. да у дојдућу сриједу одбор донесе своје извјешће, ред је или да буде то извјешће стављено одмах на дневни ред или да се чека, да га предсједништво сабора стави на дневни ред, кад се њему свиди, јер то је његово право. Ако буде стављен одмах на дневни ред, што ће се догодити? Догодиће се, да ће сабор бити затворен, како је било год. 1877. и год. 1894., и претргнуто његово дјеловање. Ако га предсједник не стави на дневни ред, отезаће се том ствари, док буду сви предмети ријешени и онда затвориће се сабор, што се је лањске године догодило. Оно, што се је лањске године догодило, није призор, који је нама на дику. Ми нећемо нити једно нити друго. Ми нећемо, да се претргне рад сабора. Сабору су поднесени разни и доста важни предмети, које ваља да ријеши, и биће их поднесено још. Отезање са стављањем на дневни ред адресе, а ријешавати све поднесене предмете, то се је могло једне године трпити, али моје и мојих другова достојанство тога не може трпјети по други пут. За то ми ћемо против предлога

гласовати, да се не шаље једном одбору. Нама не може нико предбацити, да радимо проти нашем програму. Ми људи, који смо осиједили у политичкој борби, не бојимо се тога приговора. Људи ти не мијењају освједочења као рукавице, већ остају вјерни свом начелу до њихове смрти, и такови ћемо остати, тим више, јер се у питању сједињења не ради о каквом нузгредном дневном политичком питању, гдје се по околности може бити сад једног, сад друоог мнијења.

„То је начелно питање, на ком стоји наша странка и на коме ће остати. То питање почива на начелу народности, које је у овом вијеку чудеса направило. То начело гони све људе, који једним језиком говоре и имаду једне обичаје и предаје, да се прикупе заједно, да се у међународној борби за опстанак узмогну одржати. Неће нам нико моћи приговорити, ако гласујемо проти овом предлогу, да чинимо што проти нашему програму. Наш програм, који је нешто преиначен и објелодањен год. 1889. и који је од народног хрватског клуба једногласно био примљен, у трећој тачци каже: народни је хрватски клуб дужан и справан у сваки згодан час потражити, да би се наша краљевина Далмација сјединила с краљевином Хрватском. Овај су програм потписала и господа, која данас износе адресу; а ја питам, је ли данас згодан час изнијети адресу?

„Није потребно бити оштроуман политичар да се увиди, ако икада, да данас није згодан час. Погледајте одношаје у нашој монархији. Је ли се надати, да ћемо с овим питањем и за педаљ даље поћи? Изведење сједињења Далмације с Хрватском није ствар потеза пера. Ваља ту све државно-правне одношаје монархије промијенити. Ту морају судјеловати сви државни фактори. При несталношћу владе у Бечу и владе мађарске, питам, је ли ће се хтјети потрести с државно-правним устројем монархије?

„Данашњи предлог није него демонстрација, која питању сједињења не користи, него шкоди; јер, велика питања кад се лакоумно постављају сваки час на претресање, тим се багателизирају, а још више, кад се хоће, да се ријешавају у сабору и преко пословника. То је главно питање, а друго потчињено, јест то, да нећемо, да се претргне рад сабора и да хоћемо мирно и редовито ријешити нашу задаћу. Знам, да у нашем сабору не расправљамо о вањској политици, али за народ ова мала питања од више су користи,

него сва та питања, с којима се реклама прави, а мало користе.

Жалим, да морам проти вама гласовати и то за то, јер сте с нама радили и овај програм потписали; али за то ћу гласовати проти, јер мислим, да је корисно народу и вама. Нема ништа горега, него народу представљати ствари, које се не могу постићи. Тим се носи у народ агитација и немир, и одвраћа од онога, што му је за боље. — Господо, радите за побољшати стање народа и у моралном и материјалном смислу: и ту ћу парафразирати ријечи великог државника и родољуба Максима Д'Азеља: „Facciamo gli italiani, e l'Jtalia si fará da sé" — и ми одгајимо свијесне Хрвате, и Хрватска ће постати своја."

Према овом говору вође хрватске народне странке и према већ утврђеном споразуму, против предлога о адреси за сједињење Приморја са Хрватском и Славонијом гласовали су сви хрватски посланици, осим оних, који су били чланови чистог хрватског клуба. На тај начин, адреса за сједињење у неколико мјесеци закопана је два пута. Друкчије није ни могло бити. Прилике на Приморју биле су тада такве, да се није могло озбиљно мислити и радити о сједињењу. То гласовање у сабору ипак је изненадило све хрватске новине, а особито оне у Загребу. Првим вијестима, које су брзојавно послане у Загреб, многе хрватске новине нијесу хтјеле да вјерују. Кад су се касније увјериле, да су те вијести истините, сваки је лист тумачио хрватско гласовање са свог становишта.

Далматински сабор дуго је још расправљао. Попови чистог хрватског клуба употребљавали су сваку згоду да нападају особито на Србе. Кад се претресао земаљски прорачун — у претресима о земаљским и државним прорачунима говори се о свему, а најмање о самом прорачуну — један од тих попова споменуо је и Србију. Рекао је, јасно и гласно, како Србија троши много новаца на Приморју и подржава српску пропаганду. Заборавио је само да каже истину, јер да је казао, био би дошао до сасвим противних закључака.

На тај говор одговорила је ондашња влада у Биограду. У 32. бр. 1895. службене Српске Новине, први пут до тада — а било је много згоднијих и важнијих прилика, — донијеле су чланчић Болесни мозгови. Успомене ради преносимо главније тачке:

„Ми смо намјерно избегавали, да се у опште дотичемо извјесних појава с једне и с друге стране Велебита, који бацају веома ружну сјенку на онамошње политичке прваке особите врсте. Ти људи, неспособни да своме народу пруже стварног програма за поспјешни рад на унапређењу њихове домовине и њиховог народа, узели су, да на освитку двадесетог вијека, по средњевјековном рецепту, распаљују вјерску мржњу и да драже простодушни католички пук против „славо-српских шизматика“ и „влашког накота“, како из саме братске љубави називају тамошње Србе. Сажаљевајући из дубине душе ову перманентну распру, која не може да води добру, ми се је нисмо дотицали, не желећи да дајемо повода икаковим кривим тумачењима, не губећи при томе наду, да ће она а прије а послије ипак морати да легне, јер народи и државе, у данашње доба, не могу да живе, а камо ли да напредују од такове политичке и културне хране, какву данас пружају политичари из редова Обзора, Хрватске, Народног Листа и њима сличних народних органа.

„И сада не бисмо о томе говорили, да извјесни далматински политичар, на жалост католички свештеник, није опет нашао за сходно, да се и сада у далматинском сабору закачи за Краљевину Србију. Овај часни господин, као да је ставио себи у задатак, да кадгод му се то намахне увлачи у дискусију нашу отаџбину, да је ружи и да јој подмеће интенције, какве се њему згодне чине ради дражења и денунцирања. Он то чини на бирачким зборовима исто тако, у задарској саборници као и у Народном Листу.

„Тако је то учинио и у једној од пошљедњих сједница далматинског земаљског сабора. Поводом, расправе о земаљском школском прорачуну, дотакло се и питање школских читанака, и тај господин није могао ни ту прилику да пропусти, а да не запне за Краљевину Србију.

„Ми држимо, да би већ крајње вријеме било, да се он и његови једномишљеници окану потрзања наше отаџбине у њихову политичку борбу. Како они то раде, више је но стидно. Краљевина Србија, од како постоји, увијек је била свјесна својих међународних дужности. Краљевина Србија постала је властитом снагом и властитим жртвама, далеко прије, но што се и знало за такве жалосне народне поборнике, као што су часни отац и његови једномишљеници. Краљевина Србија нема

потребе, да за свој живот и своје напредовање и одржање тражи хране у политичким интригама ван њених државних граница, и тај господин са својим једномишљеницима чине веома рђаву услугу и себи и своме народу, кад се не жацају, да непрестано денунцирају своје православне суграђане, као да они бајаги, конспирирају са Краљевином Србијом против своје отаџбине. Тамошњем српском народу најмање се може пребацити нелојалност. Његови представници дали су о томе небројено доказа; а и само понашање већине прекосавских листова у разним приликама било је, према Србији, као државн, такве природе, а јесте и данас, да само болесни мозгови могу наћи код њих онакве тежње — — —."

Рекли смо већ, да је било много згоднијих и важнијих прилика, да службене Српске Новине проговоре о нашим невољама. Кад су онда пречуле и превидјеле, могле су то исто урадити и овога пута.

D-r Александар Митровић

СЛУЧАЈ ЈОНА ПАНЂИЛЕ

ХУМОРЕСКА

— БОЖИДАР С. НИКОЛАЈЕВИЋ —

Те је године, може се рећи, идеја о конфедерацији балканских народа прославила један мали али значајан тријумф. Удаљени од Балканског Полуострва, од својих милих отаџбина, студенти са Балкана осетише се још ближији у далеком Минхену. Покојни Гледстон, да је којом срећом ово видео, јамачно би се заплакао од радости. Још нам је у свежој успомени дирљиво другељубље, које владаше међу нама; и данас, када смо прозом живота разбуцани на сто страна, обузме нас извесно топло расположење при самој помисли. Није да се волесмо, но се просто жртвовасмо један за другог. Кад Бугарину понестане новаца, Србин трчи и позајмљује за њега; кад Србина најури газдарица из стана, Грк га прима у свој; кад извршитељ прода Грку ствари, Румун му даје своје старе панталоне и капут. Тако смо сложни били и у односу према осталом немачком свету. Ако једнога наљути кројач, онда тога безобразника листом сви напусте и остану му за инат дужни; ако књижар откаже љубав, онда се̏ тај мајчин син зажели српске или бугарске отплате; ако гостионичар изврне коме тањир, нека слободно обеси о клин целокупну балканску вереснју! Оволику једнодушност нису Немци ни под Бизмарком показали. Нема сумње да је, поред националне симпатије, допринео томе и политички разлог. Шваба је наш заједнички непријатељ, и ми, као синови малих народа, имали смо свету дужност, да му удруженим снагама одолевамо! Маџарски су студенти тек доцније увидели опасност од продирања германштине на Исток, па су нам и они приступили.

Сви, дакле, бесмо, што 'но кажу, момци по избору; али, мора се признати, Румунима ипак припадаше првенство. Не кријем да су нам импоновали. А и умели су да буду господа! Било је међу њима кнежева и грофова румунских, у које су се заљубљивале, наравно, само разне грофице и баронице минхенске. Чак су им и јувелири кредитовали, а тиме се не би могле остале наше народности похвалити. Само је један једини Србин успео да добије брилијантски прстен на вересију, и то уочи свога бегства из Минхена. Грци, на пример, не беху за тако што способни. Они су тек за време грчко-турскога рата мало живахнули. На Западу се није никад престало симпатисати класичној Јелади, и није чудо што су симпатије постале још ватреније поводом тога рата. Грчки студенти, који тада сви беху на окупу у Минхену, имали су од тога једину вајду, што им се гледало кроз прсте због неплаћене кирије. Бугари су ипак били отреситији: они остану по неколико месеци дужни кирију и на послетку отпутују о газдаричином трошку. Румуни се у такве ситнице нису ни упуштали. Они су, управо, кирију плаћали газдаричиним парама, и то на један прост а кавальерски начин: испросе газдаричину ћерку и аконтираним новцем од мираза одужују се њеној мајци. Било је случајева, да су старе Немице плакале од радости код тако ваљаних будућих зетова, и само се два три пут десило, да зет стругне пре навршене године од веридбе. Због тих особина и господских манира, Румунима беше досуђена многа горка чаша, коју су они увек куражно искапили. Немачки филистри као да нарочито њих узеше на зуб, те их сваки час тужакаху; али — притиснуто јаче, све на више скаче! Велики Немци се преварише у рачуну. Синови малих народа балканских нису скрштених руку гледали неправду, која се њиховој браћи чини: они су само чекали згодан тренутак, па да на делу покажу, да није бадава речено: „Балкан балканским народима!“ и да песник није узалуд узвикнуо: „Тврд је орах воћка чудновата!“

Тај је тренутак убрзо и наступио. Беше дубоко у јесен. Хладни ветрови, праћени дуготрајном кишом, подухивали су кроз влажне улице, скидали пролазницима шешир с главе, дрмусали прозорска ћерчива и рагастове на вратима кавана, слетали у димњаке високих кућа и ту звиждали своју једнолику песму о блискоме снегу. Над Минхеном се већ месец дана није небо ни за часак разведрило; сиво и натмурено, изгледаше као

да се и оно заверило противу нас, као да нам је навлаш хтело замаглити успомену на јужњачко поднебље и још живље предочити оскудицу, која се у зимским капутима осећала међу нама. И одиста нас је она бацила у не̑ малу бригу. По читаве се сате само о томе водио разговор у кавани, и што су дани бивали студенији, тим је и тај разговор постајао дужи. На послетку настаде права трка за зимским капутима. Једни су их вадили из заложнице, други наручивали код нових кројача, и тако се, поступно, цела балканска конфедерација снабде најпотребнијим оружјем противу оштре германске зиме! Овај нам је успех улио нове снаге за борбу, која нас очекиваше. Повод неравној али светој борби дала је једна ситница: двадесет и неколико минхенских повериилаца, као по команди, тужише сви одједанпут најбољега међу Румунима, Јона Панђилу, ђенијалног сликара и будући понос румунске нације.

Овај мучки напад беше наперен противу свију нас, у провидној намери, да се омаловажимо пред форумом цивилизоване Европе; он је потекао из вековне мржње Бизмаркових питомаца наспрам словенске и романске расе. Та мржња отрже Французима Елзас и Лотрингију; она нагони јединога човекољубива Германа, Гледстона, на узвик „себи руке“, и она је та, која доведе на оптуженичку клупу Јона Панђилу! Јер — не треба се варати — Јон Панђила је могао, поред дугова, живети још сто година у Минхену и два пут се толико задужити: могао је опељешити цео свет и починити силесију других чуда и покора, па да му ни длака са главе не фали; али, Јон Панђила је син једнога малога народа и зато га треба пригњечити као оклагија тесто! Али, и једно незнатно тесто, односно мали народ, уме да се одупре оклагији, односно моћном народу! Није увек најјаче што је највеће; често и комарац постане магарац. Тако је и с нама било: ми смо само изгледали комарци, слабачки и безопасни комарци, који зује а не уједају. Сад ћемо показати да умемо и уједати, тј. да знамо и у туђини стати на браник својих малих и љубљених отачастава! Нека зна сва минхенска швабурија, да смо јој прозрели освајачки план, и стојећи уз Јона Панђилу, као некад триста Спартанаца уз Леониду, борићемо се противу германске најезде. Главу дајемо, Балкан не дајемо!

Прво што се морало учинити, било је да нашега Леониду задржимо од бегства. Јон Панђила је, до душе, одмах увидео.

да се ово што са њим раде тиче свеколике балканске омладине, да је то насртај на име и част свију нас, али се ипак пред озбиљношћу ситуације прилично уплашио. Тек када се осведочио о нашој дирљивој солидарности и готовости, да се заједнички одупремо душманину, пристао је да сачека претрес. А тај је претрес управо требао да буде један историјски догађај. Припреме за њ превазиђоше свако очекивање, и кад се једнога дана изврши коначно ослобођење Балкана, видеће се да је и случај Јона Панђиле унео неколико цигаља у ту грандиозну зграду. Радило се мудро и неуморно. Прво је образовано онолико одбора, колико има балканских народности, а у сваки ушла по тројица. Гледало се да чланови буду што бољи. Тако је од Срба изабран један Ужичанин, који већ десет година студира технику и важи као одличан познавалац минхенских прилика; затим један Пожаревљанин, који због огромног раста улеваше свуда страх и трепет. Трећи члан је морао бити човек од пера, који ће благовремено слати извештаје новинарима у својој земљи о току и исходу претреса. Тако конституисани одбори држали су заједно седнице, чије одлуке беху обавезне не само за Јона Панђилу, но и за цео балкански савез.

Кратки новембарски дани журно промицаху, те одборници, заузети припремама, нису ни осетили да је и сам дан претреса на прагу; али је зато око срца Јону Панђили бивало све хладније, и он поче озбиљно зепсти. Неко нејасно предосећање рђава свршетка обузе му душу. Мада беше уверен да ће страдати због једне политичке идеје, а не својом рођеном кривицом, ипак му није било право, да баш он буде жртва. Што баш он? Зар други нису исто тако и дужни и ружни, можда чак и више од њега, и зар је грех бити дужан?... Јону Панђили се свиде ова мисао, и он је, идући улицом, стаде развијати у себи. Јест, зар је грех бити дужан, и шта је управо дуг? Дуг је животно средство онима, који немају, који су сиромашни и *потиштени*. Као што може појединац бити потребит и угњетен, тако и један цео народ, неколико целих народа могу да су презадужени и потиштени. Ту се он сети своје и осталих балканских земаља, и његова се уметничка душа наједанпут, место пређашње бојазни, испуни праведним гневом према силнима овога света... У том прозврја средином улице један господски екипаж, за њим други, трећи; па онда пројурише, ситним касом, неколико господе и дама на коњима, као да хте-

доше што више уграбити од овога изузетно лепог новембарског дана; затим наиђоше хучни и елегантни аутомобили, и једно парче блата, које се изви испод точкова, паде на дугачак нос Јонов. Он стиште песнице, шкргутну зубима и таман хтеде да опсује Швабе, кад наједанпут зачу иза леђа своје име.

— Где си, човече, тражим те милион година! Вечерас је последња седница, па треба и ти да дођеш.

Њега нешто текну код речи „последња“, али се у исти мах опомену парчета блата, којим га је германски аутомобил малочас попрскао по лицу, па продужујући пут са земљаком, живо се распитиваше о раду балканских одбора...

Увече је одржана последња, свечана седница. Не! то не беше седница — то је оно прави правцати празник љубави и слоге, дирљива манифестација братске узајамности. Дворана код „Цвета“ беше дупке пуна. Председник, један Бугарин-правник, отвори скуп дугачким говором, у којем је нагласио политички значај случаја Јона Панђиле и завршио ватреним узвиком: доле Немци! доле Drang nach Osten! Затим је заједнички деловођа, један Грк-филозоф, прочитао извештај о одборском раду, изложивши опширно план за заједничку акцију на суду. План је усвојен у свима појединостима, и на послетку буде решено, да балканска конфедерација корпоративно присуствује суђењу и да Јон Панђила држи пред судом нарочито спремљену беседу. Бурним узвицима одобравања не беше краја, а кад уста Јон Панђила, наста толико одушевљење, да је келнерка од страха испустила све кригле на патос. За овим се прешло на весеље. Прво су отпеване балканске химне: румунска, грчка, „Шуми Марица“ и „Боже правде“; а пошто беху присутни један Црногорац, који тада продаваше чибуке по минхенским каванама, и један хрватски инжињер, Бауман, певало се и „Онам' онамо“ и „Лепа наша домовино“! Здравицама и декламацијама не беше броја. Нарочито је здравица једнога Бугарина-техничара била дуга и дубокомислена. Говорио је о развитку технике у нашем столећу, и о демокрацији, која се јавља као природна последица тога развитка, онако, као што услед сунца расти трава. Да није сунца — технике, не би било ни траве — демокрације! Балкански су народи демократски, а Немачка је заражена милитаризмом, аристократска и надувена. Случај Јона Панђиле — то је судар између младе демокрације и преживеле аристокрације, и само га тако треба схватити. „Нашега друга Пан-

ђилу не туже минхенски кројачи и обућари: њега тужи немачка аристокрација, која стрепи од демокрације младих народа балканских!“ — узвикну Бугарин седајући. После њега говораше наше горе лист. Шумадинац, иначе социјалиста по уверењу, дугајлија што кашљуца при свакој другој трећој речи. Пошто се извинио што ће бити искрен, он рече да у први мах није био за Јона Панђилу, јер — вели — беше чуо да је Јонов отац некакав спахија румунски; али сазнавши да му је отац банкротирао и да нема више опасности од њега за пролетаријат, он овде пред свима изјављује, да ће бити на страни Јона, кога су тужили немачки капиталисти! Живео социјалиста! и, алал ти вера! — захори се са свију страна. Потом следоваше декламације, од којих најдубљи утисак остави „Европи“ од Ђуре Јакшића и Змајев препев „Деветнаести век“. Декламовао их један бивши штатиста нашега позоришта, који из силне љубави према глуми носи растресену машну и брије бркове. Лепо је и са пуно осећања рецитовао и Грк-ветеринар једну пламену песму Риге из Фере, онога неустрашива Јелина, што на бедемима београдскога града крвљу запечати идеју о савезу балканских народа! Слава Риги из Фере! живео Мучопулос! — проломи се из стотине грла одушевљено клицање, и тек што се ларма стишала, отпоче Црногорац што продаје чибуке да гуди „Марка Краљевића и Мусу кесеџију“. Може се замислити џумбус, кад се у далекој туђини зачуше звуци са нашег милозвучног националног инструмента, гусала јаворових! Шта су симфоније Вагнерове и сонате Моцартове наспрам ове идеалне музике! Сва славна прошлост васкрсе нам пред умним очима, наши бесмртни дедови, цареви и јунаци, бојна копља и оклопи сјајни: и да је нешто у том тренутку, сачувај Боже! залутао међ нас какав кредитор Јонов, тај би разбијену главу изнео напоље. Чисто нам беше криво, кад је Црногорац после два сата завршио гуслање, те се морадосмо разићи, пошто је у велико свануло. Колико је силна била наша раздраганост ове историјске ноћи, види се и по томе, што су две трећине њих заборавили да плате „цех“!...

На послетку освану и тај дан. Снег који сву ноћ вејаше почео је тек пред зору слабије падати. Град је изгледао као одевен у бело руво. Мноштво чистача се размилело, да својим дугачким метлама разгрћу заметене улице. На угловима стајаху већ продавци врућега кестења. Прапорци звечаху о коњ-

ским вратовима, пролазници жураху на своје редовне дужности, остављајући за собом праменове ледене паре. Све је било као обично, осим снега, којем се ми с Југа увек више радујемо, можда зато што га мање од Немаца имамо; они га сматрају незваним гостом и гледају да га што пре отправе са својих улица и високих кровова. Једино га трпе на телеграфским жицама и споменицима; ту он преседи целу боговетну зиму, па кад прођете поред каквог споменика, учини вам се да се дотични војсковођа или песник заогрнуо белом бошчом и натукао шлофкапу на своју бронзану главу...

Пред новом палатом Правде, на поширој чистини између зграде и укрштених улица беше сада живље но обично. Распоређени на гомилице и у међусобном разговору, ту су и чланови балканске конфедерације, с подигнутом јаком на зимским капутима. Говоре гласније од осталих, застајкују и млатарају рукама. У том поче с оближњих кула и торњева да избија девет часова. Као по договору, сви се обрнуше према уласку и журно се преко његових пространих мраморних степеница упутише унутра. На лицу се свакога огледа извесна нестрпљивост, неко нервозно очекивање. Дугачки ходници пуни сваковрснога света. Пред свима вратима разних одељења чека повећа гомила да је пусте у дотичну дворану. Ено и балканске конфедерације! Недалеко од ње још једна повећа група. То су они... средство у рукама грамзиве немачке политике... бедно оруђе силних и обесних противу малих и нејаких... то су — кредитори Јона Панђиле! Један омален, дежмекаст кројач, водњикавих очију и меснатог носа; други један кројач, бркаст и висок као штангла; трећи кројач, четврти, пети; један обућар, трбушат и кратких ногу, са лицем пунога месеца и подваљком урањеног вола; други, трећи, четврти и пети обућар; три берберина, три келнера и једна келнерка с дететом у наручју; прва, друга, трећа, четврта — око десет газдарица; један носач, један фиакериста, један цвећар, један цукербекер, пет дуванџија, књижар, продавац боја̄, дрогериста, јувелир... Велика, двокрилна врата се наједанпут расклонише и они што дреждаху нагрнуше као талас у пространу дворану. Балканци заузеше десну страну, Швабе леву, иза средишне ограде где ће оптужени стати. За дугачким и тешком зеленом чојом застрвеним столом беху већ заселили инквизитори Јона Панђиле! У црној ризи, с белим пешкирићем испод врата

и судијском капом на глави очекиваху њих тројица мирно своју жртву. Када се све умирило, онај из зачеља притисну звонце на столу и један одаџија стаде преда њ.

— Пустите оптуженог!

Побочна се врата отворише и пропустише — Јона Панђилу!... Боже Господе, творче свих светова видимих и невидимих! кад сам већ син малога народа, што ме не створи бар великим писцем; што ми не даде перо одабрано, да достојно опишем сву величанственост Јона Панђиле у том трагичном тренутку!... Ни висок ни снизак, таман толико колико један уметник треба да порасти; ни лепо ни рђаво одевен, таман онако како један сликар треба да се одева — он не би пао у очи, да није имао три друге особине. То су његова коса, његова брада и његов оковратник, и то троје јесте управо оно, што га чињаше величанственим. Коса Јонина није била као обичних смртних — то беше једна огромна влашка шубара, која се једино чешагијом може очешљати. Бркови му беху у толико интересантни, што их честито није ни имао: Јон је био више-мање ћосав, са нешто поткресаних чекиња на угловима уста. Па тек оковратник! Изгледаше као да је скинуо са неке ожалошћене куће црн барјак и омотао га око врата. Једном речи — све је на њему било тако необично и некако достојанствено, да су немачке крвопије хтеле попуцати од злоће и не могадоше се при појави Јоновој уздржати а да не узвикну:

— Infamer Kerl!

— Hochstapler!

— Schwindler!

У овим узвицима достиже врхунац слепа мржња Немаца наспрам малих народа, тако да су се већ и саме судије застиделе, и опоменуле кредиторе Јона Панђиле на учтивост. Затим је заседавајући судија, пошто су испуњене претходне формалности, почео читати тужбу. На његовом гојазном и руменом лицу трепташе злуради осмејак, и просто му се у очима, које кроз плавичасти цвикер спушташе на оптуженог, огледало неко унутарње пакосно задовољство. Како је само јасно и разговетно изговарао име свакога повериоца, колико година чека и колико има да прими, рачунајући и интерес!.. Кројач Диперт, из улице Среће, тражи 200 М. за два пара одела; кројач Николаус, из Шелингове улице, 50 М. за један шлафрок, од пре осам година;

Холцапфел, из Габелсбергове улице, Шлиселбаум, из улице Театинер, и још неколико из разних сокака, тврде да су им остали неплаћени: три иберцигера, десет пари панталона, два зимска капута, један фрак и два хавелока. После су набројани обућари, из чијег је потраживања изашло, да Јон дугује за двадесет пари ципела, — што би значило, да он у опште није ни једне ципеле купио за готово; а то је ординарна, швапска лаж, исто онако као што су десет газдарица слагале пред судом, да је стално бежао из њихових станова! Јасно се видело, да је све ово било „озго", од стране власти удешено, како би се балканске народности што већма компромитовале. Нарочито се та политичка тенденција опажала у исказима фиакеристе и једнога келнера, од којих је први бедио Јона, да је једанпут при вожњи искочио из кола, а други тврдио, како је Јон направио грдан рачун у гостионици, па побегао кроз авлијска врата...

— Шта ви имате да кажете? — упитаће на послетку председник Јона. Признајете ли ове дугове и јесте ли их вољни поравнати?

Јон Папђила, који, као некад Хус оптужбе калуђерских мрачњака, мирно слушаше све денунцијације, — устаде са клупе, и приклонивши своју гриву према судијском столу, поче спремљену беседу. А то, што он говораше, управо и не беше беседа, већ као нека патриотска исповест, нека врста болнога апела, који син једне балканске земљице упућује моћној Европи. Говор, до душе, није био бог зна како стилизован, нити је Јон умео разликовати der, die и das; граматичких погрешака беше тма божја, било је и застајкивања, муцања, описивања рукама, али томе нисмо криви ми, већ немачки језик, који је тежак и који ми, већ и као добри родољупци, никад не смемо потпуно научити. Форма је споредна, у осталом; главно је садржина, а она беше тако смишљена и језгровита, да су се судије једнако врпољиле, јер су им се речи Јонове забадале као стреле у германска срца... Прво је повукао разлику између уметника̂ и осталих људи, доказујући да је он, као један сликар, *виши* човек, а његови кредитори *нижи* људи. И сад, место да се уметничка глава његова окити ловоровим венцем, они му стављају мученички, трнов венац! Зар је то награда за ових петнаест година, проведених у Минхену?... То он, као Румун, није заслужио. Како се његова отаџбина понаша наспрам Немаца, а како Немци поступају с њеним синовима, који знања жудни до-

лазе у Немачку на школовање! Суд му, ето, због којекаквих шнајдера и шустера хоће живот да загорча...

— То је увреда! дрскост! — повикаше неки из кредиторске гомиле. Ми протествујемо!

— Опомињем присутне на ред! — рече председник. Наставите одбрану, само што краће!

Кредитори гунђају, а Јон продужује о услугама, које Румунија чини Немачкој. Помиње баварско пиво, које се у Букурешту и осталим варошима румунским много троши. Спомиње приповетке Кармен Силве на немачком језику, и валцере Ивановићеве, који се и у Немачкој радо играју. Говори затим о многим инжињерима, индустријалцима и марвеним лекарима, Швабама по пореклу, па ипак им Румунија даје зараде. На послетку је и сâм краљ румунски један Немац...

— Живео! живео краљ Карол! — грмну балканска конфедерација, а председник ђипи и рече, да ће сместа испразнити судницу, ако не ћуте. Затим се обрати Јону:

— То што говорите не тиче се суда. Шта хоћете управо тиме да кажете?

— Хоћу да покажем, како је велика Немачка незахвална спрам балканских народа!

Судије се насмејаше...

— Оставите то на страну. Нас овде не занима политика, но дугови које починисте. Ви овим људима — председник показа главом на беднике лево — дугујете свега 5.675 марака и 42 пфенига! Признајете ли?

— Не признајем! — рече Панђила тако одсечно, да се на левој страни око шесет згрчених песница одједном подигоше у вис. — Ти су дугови застарели и ја их не признајем...

Судије се погледаше...

У том закмеча дете у келнеричином наручју...

— То је ваше дете — рече председник. Сигурно ни њега не признајете?

Једна повисока, плава женска истрча из гомиле и донесе дете пред судијски сто. Судије утврдише сличност између Јона Панђиле и малога Фрица Пец, па се удалише из дворане да донесу пресуду...

За то време Јон Панђила примаше честитања од Балка-

наца на сјајном држању. Сви беху сложни у томе, да је осветлао образ себи, Румунији и целом Балкану, и да ће га швапски суд само за инат осудити. И одиста, немачке судије немогаше савладати свој шовинизам. Чак ни они, који су позвани да деле правду „ни по бабу ни по стричевима“, нису умели да се уздигну над урођеном тесногрудошћу своје расе, него осудише Јона Панђилу на плаћање свих дугова, и да келнерици Розалији Пец даје 15 М. месечно на име издржавања нејаког Фрица. Ако се не може наплатити, онда да се ухапси и да се после издржане казне протера из Минхена.

Балканска конфедерација није се чему бољем ни надала од једнога германског суда, и као што сви беху на чисто са тим, да се овако поступа према Јону Панђили само зато, што је син малога народа, — исто тако су сви одмах увидели, да њему нема више опстанка у Немачкој. Још исте вечери скупише толико добровољнога прилога, да је Јон могао првим возом побећи испред германских арамија.

*

Кажу да је сада Јон Панђила директор сликарске школе у Букурешту и члан румунске Академије Уметности.

СЕОБА СРБА У ХРВАТСКУ И СЛАВОНИЈУ

ИСТОРИЈСКА РАСПРАВА

I.

Крајем XVI. века опажа се у свима крајевима српским кретање. Избијају на све стране знаци живота и знаци незадовољства српског са турском владом. Одмах иза пораза турског код Сиска (1593 г.), где изгину велики број турских војника, па и сам паша босански Хасан, излазе на површину нацијоналне тежње српске. Виђенији људи српског народа ступају у везу са упливним личностима у страним државама и преговарају о заједничкој акцији против Турака. Последица овог покрета и ових преговора је устанак српски у Банату, Борба око Клиса у Далмацији и устанак војводе Грдана. Но најзнаменитији догађај тога времена јесте читав низ српских сеоба са турског земљишта на аустријски део Хрватске и Славоније.

Током XVI. столећа, а нарочито после освојења јужног дела Славоније (извршеног иза смрти српског деспота Стефана Берислава г. 1536), учестали су нападаји турски на горњи део Хрватске и Славоније. Овим нападајима опустошени су крајеви, који су били на домаку Турака. Небројена села и засеоци, многе тврђаве и градови лежали су деценијама разорени и напуштени од свију становника. При крају XVI. века одлуче аустријске власти, да се користе врењем, које влада у српском народу па да населе Србе у опустошене крајеве и на тај начин да отежају продирање турских чета. Врховни заповедник славонске границе барон Јован Жигмунд Херберштајн започе 1594. године са Србима договарање о пресељењу. Његови преговори би уродили плодом, јер у јулу т. г. изјави велики број Срба, да ће прећи на аустријско земљиште, те Херберштајн извести о овом

ратни савет у Грацу[1]. Но баш у то време освоји велики везир Синан-паша знамениту аустријску тврђаву Ђур (септембра 1594 год.) и пад Ђура поплаши Србе па одустану од намере да се преселе.[2]

У години 1595. догодила се једна интересантна епизода. У турском делу Славоније, који је обухватао два санџака, пожешки и цернички, било је много Срба и њихови црквени поглавица, епископ, имао је као седиште манастир Ремету (Ораховицу). Септембра месеца 1595. године пребегне славонски епископ из своје епархије на аустријско земљиште и упути се у пограничну тврђаву Крижевац.[3] Баш у то време враћао се барон Херберштајн с војног похода против Турака (на ком је освојио град Петрињу) и уз пут сврне у Крижевац па се састане са добеглим епископом српским. Херберштајна живо заинтересује појава овог српског првосвештеника. На питање заповедника, зашто је дошао овамо, одговори епископ, да је под Турцима све теже живети: Турци отимају српске жене, децу и ћерке, одузимају од Срба све имање и у најновије време беде Србе, да су у дослуху са Аустријанцима. Све то нагнало је епископа, да пребегне на аустријско земљиште. Он моли аустријске власти, да му одреде издржавање и да му Херберштајн изда једно веровно писмо са својим потписом, па ће преко својих људи довести у Аустрију 40 Срба калауза, који врло добро познају путеве по Славонији.

5. октобра т. г. приспе Херберштајн у Вараждин, па јави одмах о пребеглом епископу у Грац надвојводи Фердинанду. За епископа вели, да је стар, да има леп углед у народу и да прави утисак финог, политичког и поштеног човека, од кога може влада имати велике користи за даље преговоре и везе са Србима. С тога предлаже, да се епископу одреди месечна плаћа, коју имају аустријске пограничне војводе, јер је он и у

[1] Ратни архив у Бечу, индекс Windica за год. 1594 стр 74. и 80.

[2] Ратни архив, индекс Croatica за год. 1595, october бр. 33. — Из ова два извора највише сам црпао материјала за сеобу српску. Сачуваних листина из обе групе је мали број, али је ексхибита, извода из листина, остало о том питању на хиљаде.

[3] Љ. По комбинацији покојног Манојла Грбића звао се овај владика Василије. (Карловачко владичанство, књига I, стр. 187.)

Турској имао леп доходак и тог се дохотка одрекао из чисте оданости према хришћанској ствари.“ [1]

Надвојвода не хтеде решавати сам ово питање него се обрати 17. октобра штајерској влади за савет. У декрету своме вели, да му се чини, да је Херберштајн добро урадио, што је примио епископа и што хоће, да му се одреди издржавање. Надвојводи изгледа умесно и то, што Херберштајн пише за веровно писмо, јер 40 Срба калауза могу много користити аустријској војсци при војним операцијама против Турака. Са овим мишљењем сложи се 21. октобра и штајерска влада.[2]

Надвојвода наложи 19. октобра Херберштајну, да епископа предусреће „pro dignitate“, да му одреди особља, колико треба, за послугу, да га добро чува и чим узможе, да га доведе у Грац. Осим тога заповеди, да владику настани у Крижевцима, а не у Вараждину.[3] Ово се писмо међутим изгуби, те Фердинанд понови своје налоге у писму од 27. октобра.[4] Већ 30. октобра одговори Херберштајн да ће скорим довести епископа у Грац и да га је већ позвао у Вараждин и дуго с њиме преговарао. И овом приликом обасипа Херберштајн српског епископа похвалним речима, називајући га између осталог финим и паметним човеком. За калаузе вели, да их треба разместити по граници и дати им у први мах издржавање. Једном од тих калауза, кога највише хвале, требало би дати војводско место.[5] Ове калаузе спомиње још једном надвојвода Фердинанд у одговору своме 2. новембра т. г. на писмо Херберштајново и после тога нестаје спомена и њима и епископу.[6]

Идуће године аустријски погранични заповедници обраћају пажњу покрету Срба на другом крају. Почетком 1569. године разнео се глас, да ће аустријска војска ударити на Ко-

[1] Croatica, ib. О овом владици спомиње и Bidermann, Serben Ansiedlungen in Steiermark und im Warasdiner Grenz-Generalate стр. 42. О приходу епископовом вели Херберштајн: „...sein statlich reich einkomen, dan wie fürklumbter, darin zu Remeta sein aigne wohnung und von allen walachischen heusern in beeden Bosseger und Zernikherischen schansiakh järlich etliche asperu wie auch von che copulirung und widerschaidung sonderbare renumerationes gehabt...“

[2] Croatica, ib

[3] Jb.

[4] Jb..

[5] Лопашић, Spomenici hrvatske krajine, књига I стр. 201.

[6] Лопашић, о. с. I књига, стр. 202.

стајницу, те Срби око Уне реше, да ступе у ћесареву службу. Крајишки војни заповедници обрате се земаљској влади у Штајерској са питањем да ли да приме понуђене услуге и сеобу Срба, затим, како да се држе према свима другим Србима који се у будуће понуде.[1] Још није ни стигао одговор од владе, а код заповедника недавно освојене Петриње, Данила Франкола, дође изасланство од 12 српских кнезова из Турске с понудом, да се преселе на аустријско земљиште, ако их ћесар остави при њиховим слобоштинама и ако им изда привилегије. Обећају, да ће у горњем случају освојити за Аустрију цело Поуње од Турака, јер с њима држи око 1000 до 1500 ваљаних ратника. Пославши о овом априла 1596 године извештај ратном савету предложи Франкол, да се изасланству подари какав поклон.[2]

Почетком јула бавио се и барон Херберштајн у Петрињи. Под његовим заповедништвом је било 6000 војника, с којима је предузео да опколи Костајницу. Пред сам полазак војске дође Херберштајну један фино одевен човек као изасланик поунских Срба. Исти донесе писмо, потписано од Радосава, бискупа поунске крајине и осталих главнијих људи српских, као војводе Милоша, кнеза Дојчина, кнеза Рајака, Богдан аге, кнеза Бранеша и других, а управљено надвојводи Фердинанду. У писму изјављују Срби радост што долази аустријска војска, обећавају, да ће и они пристати уз Аустријанце, али траже од Фердинанда, да им у напред зајемчи права и одреди један или два од оних 70 пустих градова, који леже између Уне и Купе, да их могу поново саградити и населити.[3] Барон Херберштајн пошље 6 јула ово писмо надвојводи Фердинанду и изда у исти мах позив на Србе, да му помогну у његовом подузећу против Турака.[4] Ово учини и надвојвода Фердинанд у свом прогласу на српски народ украј Уне од 10 јула, обећавајући им у том прогласу више него што су они тражили.[5] Међутим проглас овај није затекао Херберштајна у Петрињи. Сједињен са вој-

[1] Croatica за год. 1596 инд. стр. 26.

[2] Croatica l. c. стр, 142.

[3] Ову молбу поунских Срба штампао је пок. Лопашић у немачком савременом преводу о. с. књ. I. стр. 214. Лопашић није знао за њен оригинал. Ја сам нашао и оригинал те молбе па ћу га публиковати у својој збирци „Monumenta Cyrillica.“

[4] Лопашић, о. с. стр. 215.

[5] Лопашић, о. с. стр. 217.

ском генерала барона Ђорђа Ленковића кренуше се славонски граничари против Костајнице. На путу њиховом не само да им Срби нису указали обећану помоћ, него су шта више помагали Турцима и настојали, да аустријској војсци што више нашкоде. Услед тога пропадне сасвим план о освојењу Костајнице и Поуња, те се Херберштајн и Ленковић вратише натраг у Петрињу. Одатле јавише 16. и 17. јула надвојводи о неуспеху њихова подузећа и бацише сву кривицу на Србе.[1] Везе поунских Срба са аустријским властима дакле се раскинуше и тиме престају за ову годину преговори о сеоби.

Почетком 1597. године пренесе Херберштајн поново сву пажњу своју на Србе у турском делу Славоније. У овај мах текли су преговори много брже. У априлу и мају јавља генерал ратном савету у Грац, да ће скорим послати воднике пред Србе, који хоће да се преселе, но да исти желе најпре да знају, како ће се издржавати и како ће се поступати с њима.[2] У јуну 1597. већ се налазио велики број Срба на аустријској страни. Херберштајн одмах замоли надвојводу, да донесе одлуку у погледу насељења ових Срба.[3] У исто време обрати се и на штајерску земаљску управу, да она одреди извесну количину хране за ускоке, а новчану своту, коју је добио од штајерске зем. владе и од ратног савета у Грацу, раздели међу досељеницима (добио је свега 600 форината).[4]

Осим ових досељених Срба било је, како Херберштајн извештава у септембру т. г. ратни савет, још око 100 српских села у Турској, која су такође одлучила да се преселе.[5] И збиља, наскоро се догоди и друга сеоба. Херберштајн нападне на турско место Слатину и запали је, а у исто време пошље своје људе дубље у Турску, да заклоне од турских нападаја нове досељенике. Око 1700 душа са својим кнезовима и харамбашама и са неколико хиљада марве пређе у аустриско поданство.[6]

Досељени Срби управе свршетком септембра молбу надвојводи Фердинанду, да им одреди стално боравиште; оне, којима су наменили војну службу, да настани на граници и одреди

[1] Лопашић, о. с. стр. 218 и 220.
[2] Croatica за гор, 1597. инд. стр. 95. и 122. и Windica за г. 1597. стр. 37.
[3] Croatica стр. 127.
[4] Croatica стр. 137.
[5] Jb.
[6] Wind. стр. 68. и 74.

издржавање, а осталима да даде земљишта за обрађивање. Нарочито наглашују у својој молби, да су овамо дошли према претходном уговору и на обећање, да никоме неће бити подложни осим надвојводи и војној власти.[1]

Земаљска влада у Штајарској закључи, да досељеним Србима даје из граничарске заштеђевине (gräniz-ersparnuss) месечно 50 фор. и у име профијанта 200 центи брашна.[2] Како се у то време одржавао и сабор славонских земаљских сталежа, обрати се надвојвода бану Јовану Драшковићу, да се код сталежа заузме, да вотирају са своје стране помоћ за издржавање досељених Срба. То издржавање нека траје дотле, док Србима не одреде стално место, где ће живети и док их не поуче у земљорадњи. Ако се не буду заузели за досељенике, они ће морати од глади отићи натраг у Турску.[3] Славонски сталежи се одазову 20. октобра молби надвојводе, но како су се бојали и сами, да ће имати гладну годину, одреде мању количину хране него што се од њих захтевало.[4] Бан Јован Драшковић извештава о томе свога шурака Херберштајна па вели, да је и ово постигао тешком муком.[5] Но за издржавање велике множине

[1] Jb. Срби су тада већ учествовали и у четовању против Турака, као што показује извештај Ђурђевачког војводе Гргура „ot Pado" 3. октобра 1597. (Windica 1597 october № 1).

[2] Windica за год. 1597. инд, стр. 80.

[3] Windica 1597 october № 1.

[4] Закључак славонског земаљског сабора, одржаног у Загребу 20. октобра, послат је дошније у Беч. Потпис гласи: Vniversitas dominorum et aliorum stâtuum regni Sclanoniae и овим речима говори о Србима:

„Valachis, qui in praeterita expeditione Zlatinensi Turcarum iugum diutius sufferre non uolentes in regnum istud uenerunt, uictualia dare christianum esse, ut et aliis in exemplum esset, scimus. Sed cum serenitatem vestram non latet, annis praeteritis pemoria frumenti quanta fuit, afflictique coloni quantas contibutiones, gratuitos labores praestando, erogationes fecerint. Ex modernisque temporibus pluviosis ad futurum annum nihil aliud quam famem cum expectemus, serenitati vestrae admonitioni nos accomodantes a singula porta in comitatu Zagrabiensi ad manus nostri exactoris victualium Zagrabiam, in comitatu Crisiensi et iuratorum Crisium mediam Zagrabiensem quartam, in comitatu Varasdiensi ex ista parte montis Hochur, in oppidum Crapiense manibus Michaelis Janchecz, trans Hochur judicis et iuratorum civitatis Varasdiensis planam quartam Varasdiensis milii aut speltae Saracenice usque ad festum beatae Caterinae virginis et martiris, dandam et administrandam in usum dictorum Valachorum statuimus, qui Valachi eosdem comeatus ex praedictis locis sua uectura pro se ipsis accipiant." (Windica 1597. october № 1.)

[5] Jbidem.

Срба није била довољна та количина хране те се Фердинанд обрати у новембру на штајерске сталеже, да даду још 100 центи брашна.[1]

С пролећа 1598 пређе још 500 Срба из Турске. Неко време су били Срби размештени по граници, по околини копривничкој, те војвода Гргур Лајбахер замоли у априлу 1598 године владу, да Срби могу подигнути и настанити град Поганац.[2] Аустријска влада пристане на ово, те Поганац постаде средиште Срба у вараждинској жупанији. Успешним насељењем овим покренуше се и остали славонски Срби на сеобу. Српске поглавице из Пакраца и Велике Драгула ага и Вучић ага пошаљу Херберштајну своја три харамбаше и понудише, да пређу у аустријску службу, изјављујући, да ће оба града, Пакрац и Велику, предати у аустријске руке. Херберштајн јави о овом 16 јуна 1598 у Грац и замоли новаца за даље преговоре.[3] Надвојвода Фердинанд се обрати цару Рудолфу, да му даде 10000 фор. за насељење Срба,[4] а сам одреди 11. јула Херберштајну 1000 фор. у ту сврху.[5]

Херберштајн позове к себи и Драгулу и Вучића. Првоме закаже састанак за 18. јули у Иванићу, а другоме за 19. јули у Крижевцу, али од њих ни један не дође него послаше само своје изасланике. Драгула је преко својих изасланика захтевао што бржу акцију, јер су Турци већ осетили, да се нешто кува те пазе на њега. Вучић-ага је саветовао, да се акција одложи, док Турци не оду у помоћ Будиму, јер ће тада бити лакше оперисати. Срба, који хоће да се преселе, има око 1000 кућа и међу овима 1200 ваљаних ратника. Херберштајн обећа у име надвојводе помоћ Србима, зајемчи им привилегије, али затражи, да му Срби предаду градове Пакрац и Велику. За предају ће им дати 2000 талира.[6]

Изасланици српски уговоре са Херберштајном, да акцију одложе за месец дана. Но још пре, него што је акција започета, добегне свршетком августа 146 српских душа из Турске.[7] Набрзо иза тога предузме Херберштајн војне операције и у

1 Windica, инд. стр. 91.
2 Windica за год. 1598. инд. стр. 30.
3 Лопашић, о. с. књ. I стр. 266.
4 Jbid. и сор. 267.
5 Лопашић, о. с. стр. 267.
6 Jbid.
7 Windica за год. 1598 инд. стр. 103.

септембру се налазио у церничком санџаку. Одмах на првом кораку пређоше њих око 500 Срба на аустријско земљиште. Херберштајн извести о томе владу и замоли, да се досељенима изда привилегија као и пређашњима.[1] Кратко време иза тога пређе опет 350 душа српских, а у току новембра пређе најзад и Драгула ага са знатним бројем Срба, начинивши пре тога велику штету непријатељу.[2]

Још у време војних операција обрати се надвојвода штајерској земаљској влади за храну досељеним Србима. У исти мах наложи штајерским сталежима као и бану хрватском, да њихови људи помогну Србима при подизању једног кастела код Крижевца.[3] Штајерци су, међутим били већ сити вечитог издржавања српских ускока (који су догонили собом знатан број марве, али жита нису могли да понесу), те у новембру одговоре надвојводи, да не могу више давати профијант за Србе.[4]

По савету Херберштајнову именује надвојвода истог месеца Драгулу-агу за војводу и одреди му седиште у Иванићу. Њему је дата власт над свима досељеним Србима. Још у току тог месеца понуди се Драгула Херберштајну, да са својим четама нападне турско место „Гемико", но није ми познато, да ли је успео у свом предузећу.[5]

Број Срба, досељених у Славонију током 1598. године, износио је више од 3000 душа. Размештени су били у три жупаније, у вараждинској око места Поганца, у загребачкој око св. Крижа и у крижевачкој око Ровишта. Главни захтев српски при сеоби био је тај, да им аустријска влада даде привилегије, по којима ће имати потпуну слободу и признавати за господара једино цара. Дужност ће им бити да ратују против Турака и у војним стварима ће се покоравати аустријском главном заповеднику и другим официрима. Нарочито су захтевали, да не дођу под власт земаљске властеле.

Херберштајн, који је са Србима у име надвојводе Фердинанда водио преговоре, пристао је на српске услове и предао им је декрет надвојводин, којим овај усваја све, што Срби траже и обећава, да ће им, кад се иселе, издати сам цар при-

[1] о. с. стр. 112.
[2] Ibid.
[3] о. с. стр. 115.
[4] о. с. стр. 126.
[5] о. с. стр. 112.

вилегију. Срби заузеше места, која су по тврдњи Херберштајна више од 40 година стајала пуста, но чим они дођоше, појавише се одмах околни племићи са доказивањем, да су ти пусти крајеви њихова својина, те према томе, да Срби морају њима „работати.“ Херберштајн је сматрао за своју дужност, да искупи задану реч и заклони досељенике од племића, те је већ у децембру 1598. живо радио на томе, да цар Рудолф изда Србима обећану привилегију. Како из једног писма његова, датираног 21. јануара 1599. видимо, на царевом двору у Прагу били су склони, да испуне жељу досељених Срба, само су још тражили неке обавештаје. Херберштајн пошље те обавештаје и замоли са своје стране надвојводу, да се заузме за Србе, јер ће исти иначе осетити да су преварени па се вратити натраг у Турску.[1]

Загребачки бискуп Никола Селнички дигао се први, да Србе подложи под своју власт. Он је још за време сеобе год. 1598. захтевао од дворског ратног савета власт над њима, но у новембру т. г. одговорено му је, да су досељени Срби подложни војној власти на славонској граници, иначе ником више.[2] Но овај одговор није збунио бискупа, јер се он у јулу идуће године у два маха обраћа писмима на цара Рудолфа. Првим писмом га моли, да Србима, који се населише на добрима загребачке бискупије, не да никаквих привилегија; у другом писму износи, да Херберштајн узима у заштиту Србе и одговара их од покорности бискупу, те с тога моли цара, да забрани Херберштајну мешање у договоре између бискупа и Срба.[3] Цар се одазове бискуповој жељи, те се обрати на надвојводу Фердинанда, да овај приволи Србе на послушност бискупу.[4] Но код надвојводе разбише се планови бискупови. Надвојвода у одговору своме од 7. септембра 1599. г. подсети цара Рудолфа, да су Срби дошли овамо под погодбом, да не буду ником подложни него да им је једина дужност ићи у рат против Турака, кад их позове врховни заповедник славонске границе. Бискуп ни онако није никакве жртве принео за сеобу Срба, а земљиште, које су Срби заузели, лежало је више од 40 година пусто. С тога треба одбити захтеве бискупове.[5]

[1] Ратни архив, Prager Hof-Kriegs-rath за год. 1599. № 142.
[2] Windica за год. 1598 стр. 125.
[3] Лопашић. о. с. стр. 269—270
[4] Jbid.
[5] о. с. стр. 272.

Идуће године почиње покрет Срба на другом крају. Врховни заповедник хрватске границе барон Ђорђе Ленковић ступи у преговоре са Србима у Турској, да их пресели на аустријску страну. Ленковић зајемчи Србима права, која уживају остали сународници њихови, те средином 1600. године пређе повелик број Срба у Хрватску. Набрзо затим пређе још једна група од 325 душа, међу њима 125 добро извежбаних ратника и Ленковић се обрати у августу 1600. године на ратни савет у Грац, да се досељеницима одреди храна док се не сместе и не подигну себи домове. Ратни савет наложи крањској влади, да притекне Србима у помоћ са профијантом, но Крањци одговоре само донекле жељи ратног савета изговарајући се, да и сами оскудевају у профијанту.[1] Ленковић се и надаље старао за Србе и одвео их је на пусто земљиште око Гомрија те Срби подигну ово место и населе се на њему. О томе јави Ленковић ратном савету у августу т. г.[2]

Од овог времена догађају се често сеобе српске у мањим групама. Августа 1601. године преведе једну групу Срба сењски капетан барон Јосиф Рабата,[3] а у октобру т. г. јавља Рабатин наследник сењски капетан Данило Франкол ратном савету, да се спрема за упад у Турску, а неке Србе, који су хтели да се доселе, наговорио је, да одгоде сеобу до идуће године.[4] Но још током тога месеца довео је ипак Франкол једну малу гомилицу Срба и сместио их у месту „Тобапац.“[5] Ни у Славонији није престајао рад на сељењу. У јуну 1600. напали су славонски крајишници на турски град Церник, запалили поново њега и друга нека места па довели том приликом велик број Срба из Турске.[6]

Појаву, коју смо видели у Славонији, да суседна властела хоће досељене Србе себи да потчини, налазимо и у Хрватској. Овде се подигоше у исти мах грофови Ђорђе Зрињски и Ђорђе Франкопан, доказујући сваки за себе, да место Гомирје, на коме се Срби населише, њему припада, те према томе да се Срби морају њему покоравати. Зрињски замоли надвојводу Фердинанда у писму од 26. марта 1601 године,[7] да му буде у овој

[1] Croatica за год. 1600, стр. 154.
[2] о. с. стр. 171.
[3] Croatica за год. 1601. стр. 182.
[4] о. с. стр. 228.
[5] о. с. стр. 230.
[6] Windica за год. 1600. стр. 50.
[7] Лопашић, стр. 293.

ствари на руци и молбу своју понавља у мају и августу те године.[1] С друге стране почне гроф Франкопан да гони гомирске Србе на послушност. Као у Славонији Херберштајн, тако се и овде главни заповедник хрватске границе барон Ленковић заузе за досељенике, те 8. маја 1601. замоли надвојводу, да забрани Франкопану узнемиривати Србе.[2] Надвојвода се одазове овој молби те 24. маја наложи Франкопану, да не дира у Србе, јер иначе ови могу да оду натраг у Турску. У исти мах напише једно писмо Србима и обећа им своју заштиту.[3] На ово предложи Франкопан надвојводи, да Србе или подложи њему или да их са његова имања Гомирја некуд на друго место пресели.[4] Но надвојвода донесе решење, да се Срби не могу подложити ни Зрињскоме ни Франкопану, јер им је при сеоби из Турске дато обећање, да ће бити слободни као и остали ускоци.[5]

Узнемиравање од стране Зрињског и Франкопана нагони Србе, да потраже заштиту аустријских власти. Војводе, харамбаше, четовође, у опште сви Срби у Гомирју, на броју њих 300, напишу молбу крањским сталежима и потуже се на Зрињског и Франкопана, што исти поступају према њима као према својим кметовима. Они су дошли овамо на обећање барона Ленковића, да ће добити за насељење места Врбовско, Гомирје, Моравицу и Каменско. Надали су се да ће им овде бити боље, јер ће бити међу хришћанима, но нису ни код хришћана нашли заштите. Имање, које су собом донели, већ су потрошили, те сад трпе глад и невољу. Моле крањску владу, да им помогне и да их заштити. Молбу ову однели су у Крањску изасланици гомирских Срба, Вујица Ковач и Милисав Барјактар.[6]

У оно време било је становништво Хрватске и Славоније веома проређено. Срби у Гомирју представљали су при доласку своме већ велику множину, те обе властеоске фамилије, Зрињски и Франкопан, не могоше се лако одрећи жеље, да Србе потчине под своју власт. Мада им је одрешито речено, да је српским досељеницима зајемчена слобода још пре сеобе те да се не могу никоме подложити, грофови ипак не престају да до-

[1] Croatica. стр. 103 и 155.
[2] Лопашић, стр. 294.
[3] о. с. стр. 295.
[4] Croatica, стр. 222.
[5] Лопашић стр. 296.
[6] Лопашић, о. с. стр. 306.

сађују Србима. У молбама на цара 9. септембра, на надвојводу Матиру 9. септембра и на надвојводу Фердинанда 26. августа приказује Зрињски гомирске Србе као пљачкаше и разбојнике, тужи се на многу штету, коју су му нанели, беди их везом са Турцима, и моли, да му се Срби потчине, па ће им он поставити поглавицу и мотрити на њих.[1] Цар поверује речима Зрињскога, те јави 22. октобра надвојводи, да би Србе збиља требало потчинити Зрињскоме и пита га, да ли су Срби добили привилегије за вечита времена или само до извесног термина.[2] Но надвојвода Фердинанд се заузе и сада за Србе те сав напор Зрињскога оста без успеха.

---

[1] о. с. стр. 308, Croatica 1602. december № 1.
[2] Jbidem.

ДЕСЕТ ГОДИНА У МАВРИТАНИЈИ

(1880—1890)

Успомене једног исељеника

Са левкадског превео

С. М.

(Наставак)

Ранаул, средовечан, црвенкастих бркова, носаше на тањиру две кафене зделице. Погледа ме својим необично великим плавим очима, па ме узе за руку и одведе у ону собу где је била жена, која одмах побеже. Спусти тањир на сто, па диже руку, а ја крочих натрашке, да се одбраним. Али место ударца две силне мишице загрлише ме, а Ранаул меким, готово женским гласом започе:

— Дусо, да те пољубим као брата!

И пољуби ме у врат.

Гледајући га у чуду, запитах:

— Ти мене познајеш? Ја не могу да се тебе сетим.

Ранаул затрепта влажним очима. Имао је мала уста и нежну кожу на лицу, а мишице, труп и ноге, показиваху необичну људску снагу — сав је био као саливен, а могао је имати нешто преко четрдесет година. Он заврте главом:

Не познајемо се, дусисе, али мени је доста да си Даламарац! Ја сам своју младост провео у Радоју. Био сам слуга бискупов. Камо среће да сам онамо остао!

Говорио је левкадски, акцентом ранаулским, мешајући талијанске речи.

— А ко си ти и шта си?

— Зовем се Пјур Тоск Кикос, а нисам ништа! Да је правде на свету, био би нешто, а тако, ето, прибио сам се к овим нашима, па живимо како можемо!

Па, прекрстив руке на грудима и заковрнувши очима, настави:

— Како радим, онако нека ми буде! Света Богородиса, свети Јосиф, свети Иван и Кам, свети апостоли, мусеписи, сви угодниси Исусови, свете девисе и удовисе, све виде и бележе и Богу приносе! Је ли тако, пане Вако? Ја не кажем „шишпане ни „ујпане“, него пане! Је ли тако?

— Све је тако! потврдих, видећи да имам посла са великим биготом, какви нису ретки по Даламарији, међу латијанима, а у исти мах са љубитељем ракије, јер даваше из њега! Помислих: каква ли милета нема у тој малој Јамини и колико ли се језика чује у њој! Та за оно неколико часова чух, осим левкадског, ранаулски, агарјонски, руски, француски, талијански, дикефалски!

Једно ми беше нејасно, — оно што рече: „па ето, прибио сам се к овима нашима“, те га запитах:

— Уз кога, рече, да си се прибио?

— Па, за бога, уз наше Араба и Пуха! Ја им готовим, собе им распремам, а моја их жена пере. С њима се храни дарсер Коштан Курјајић, добар Мавриђанин. Они ми рекоше, да ћеш од данас и ти!

Жестоко куцање петом о патос поврх нас прекиде разговор. Таваница не беше малтерисана, те облачак прашине просу се на нас. Побожни Кикос изврати главу, као да с уживањем прима прашину на лице и рече, смејући се:

— Ено се наш Стари љути! ха-ха-ха! Иди, дусисе, јер те обојица чекају! Иди, а ја ћу ти одмах донети кафу!

Попех се уз трошне степе, на врху којих беху двоја врата, једна отворена. Чича је седео на кревету, у облаку дима, који се извијао из чибука. Пред њим беше сто за писање, претрпан свачим. Он је био у црним хаљинама, тако пуним пега, да изгледаху шарене. До прозора стојаше Пух, истом обријан, налицкан, у живописном мавритском оделу, као какав ојвој! Покућанство беше ветхо и ломно, књиге, хаљине и остале ствари, све разбацано и прашњаво.

— Ма јеси ли ти доле разговарао са оном бештијом, са Кикосом? дочека ме Стари.

— Јесам!

— Па какве разговоре можеш ти имати с њим?

— Па дусисе моја, најпре ме уверио, да много љуби Даламарце, па ми је казао да сам од данас и ја његов гост, или, управо, четврти госа... А чини ми се, да љуби и ракију колико год и Даламарију!

— Та никада није трезан! прихвати Пух... А истина је да смо му рекли, да ћеш бити наш гост од данас. Ако пристајеш, хранићеш се с нама, а спаваћеш на дивану код мене.

Још како радо пристајем, али под погодбом да плаћам свој део!

— О томе ћемо лако! одмахну Пух руком... Најпре продај кобилу!

Ево је већ у шпагу! Претворена је у златнике!

И испричах им своје јутрење доживљаје.

Стари је слушао упредајући бркове па ме прекиде:

— Дед, крашени мој, сад ти нама кажи кратко, јасно и искрено: шта си наумио?

— Ја сам вам већ казао, а могу поновити: остаћу овде неколико дана, па ћу у Белстан. Ма колико да љубим Мавританију и Мавричане, ипак бих се тешко овде привикао, јер...

— Лакше! шапну Стари и диже руке... Полако!

— Ето, видиш, то је!! рекох... Доста сам о томе слушао, али судећи по теби, изгледа, да се овде живи као у стара времена у Млецима. Још ме од синоћ боле цеванице од твога телеграфисања. Тако ти Бога, вреди ли такав живот? Што сте се вас двојица овде закопала, ја вас не осуђујем, али вас жалим! А ја сам млад, жељан живода и слободе! Поврх тога, као што знате, почео сам пискарати, те сам рад у тој вештини напредовати, а колико су овде за то незгодне прилике, толико су Белстану згодне. А поврх свега, заљубљен сам, хоћу да се женим, а прву годину брачнога живота не желим овде провести.

Стари узе ходати по соби, отимљући се трзавици, а Жожо ме сетно гледаше, — очи му заводнеше. Он се школовао у Белстану, а кајао се што је дошао у Мавританију. Рече:

— Потпуно право имаш и лудо би било да те одвраћамо од твоје намере. Само знај да стари претерује. Није овде лако.

али опет није као што је бивало у Млепима, као што се збиља њему од неког времена чини!..

Шкрипање дрвених стуба опомену нас да неко долази. Уђе Пјур носећи велику зделу кафе с млеком, пржена хлеба, јаја и чокањ ракије. Смејући се запитах:

— Коме то, дусисе?

— Теби! рекоше у глас он и Жожо.

— Хвала, али не пијем ни ракију ни млеко! Вина, воде и кафе, колико хоћеш!

Пјур седе и пљеснув се по колену узвикну:

— Исто као покојни бискуп, на моју дусису!

Араб се издера на њ:

— Носи те враг и са твојим бискупом, бештијо ранаулска! Одлази!

— Хоћу, одмах! рече понизно Кикош, па измакнув се одврати:

— Ја сам бештија, а ти си јање, јање Исусово!..

Докле Стари тражаше чим ће га ударити, Пјур умаче у другу собу.

Превих се од смеха, па запитах Пуха:

— Какво је ово чудо?

— Заиста чудо над чудима! Кикош је не само најјачи човек у Јамини, него је и права звер кад се наљути, а наљути се врло лако, те би било покора, да му ко други што тако рекне! А Стари може му рећи најпогрдније речи, не само, него ја мислим да би се он пустио и шамарати! И то, ето, траје годинама.

— Па од када сте заједно?

— Од рата, дакле ово су четири године! За време рата, паде Пјур као с неба у сред наше јужне војске и јави се главном ојвоју Вишном Камику као добровољац ухода, пошто, вели, добро зна агарјански и ранаулски. Ја сам био ојвојев писар. Ојвој га прими и Пјур је чинио небројене услуге као ухода и свој живот излагао сваког дана, докле год је рат трајао! Па, ето, сва му је награда што је постао мој слуга!

— Доста, викну чича, ставши преда ме... Какав ти је програм до подне? Камо ћеш одавде?

— Најпре ћу ка кептон Ђаз-Ђузу, који ме је позвао на кафу, као што си чуо. Од њега ћу ка Плосилу. Од Плосила ка господину Јозоју. Од Јозоја ћу ка нашему доктору Дигу, који

нас је сву тројицу позвао на ручак, као што знаш. Код њега ћу вас чекати! А после подне, — видећемо.

— Пасош имаш?

— Разуме се, да га немам! Пасош за Агарјонску и Нову Левкадију даће ми се овде. О томе не сумњам, јер знам поуздано да га дају свима дикефалским бегунцима наше народности.

— А војне обавезе немаш?

— Нисам још слободан, али као да и јесам, јер је протекло девет година од кад сам заклет. Као што ти је познато, служио сам неко кратко време, па сам се помоћу добрих пријатеља ослободио, али редовног отпуста још немам.

— Пестељева главо! рече Арад, куцнув ме прстом у чело. Прогласиће те за војног бегунца и онда су ти навеки затворена врата завичаја. И то ће учинити! Мириш ли се с том мишљу?... Отиди најпре у дикефалски конзулат, па слажи овако: „Дошао сам овамо у хитњи неким послом, па немадох времена да узмем пасош. Зато се јављам. Одавде ћу послом у Агарјонску, зато молим да ми дате привремени путни лист. Ако случај учини да се ма где у другој држави дуже задржим, ја ћу се приказати дикефалском конзулату, јер сам војни обвезник за годину дана.“ Нека ти даду написмено, да си то изјавио. Из конзулата отиди ка кептену, па му исприčај истину, јер он ће већ знати где си улазио!... А сада идите обојица, јер ја имам први час у лицеуму, а нисам још све задатке исправио!

И седе, да исправља.

Расклопих једну књижицу. Беху латински задаци малих Маврићана, — преводи са левкадског, — обичне реченице и начин као свуда по Белотамији.

Нас двојица уђосмо у Пухову собу, која је била чиста и уредна. Он ми рече:

— Ево, видиш, овде ћеш спавати на дивану! Мени нећеш ни мало сметати. А послушај старога, — учини што ти је рекао, он има памети колико сви ми, а има је за све нас!

— Знам ја то одавно, мој Жожо, али опет ми немамо оно зло, што он има, оно претерано, детиње страховање од свега и свакога! Бојим се да то постаје болест.

Пух одмахну главом и узе ходати, па рече:

— Бојимо се сви! Дошло је већ до тога, да понекад ноћу скочи с кревета, па нагло отвори врата, јер мисли да неко

прислушкује. Понекад види око себе све саме шпијуне и атентаторе! Понекад постане тако жучан и заједљив, да говори отворено ствари, које и најслободнији Мавриђанин дубоко у себи крије! Да ти знаш, шта је он кадар рећи мог'лу у очи! Па онда се смири, за неко време постане мањи од макова зрна! И све тако!

— А шта каже о томе Др. Диго?

— Каже, да би најбоље било, да иде из Мавританије!

— Па што не иде? Он би се могао запопити у Даламарији или добити професорско место... Је ли? Како би било да ја распитам у Левкадији...

— Не, за бога! рече у страху Жожо... О томе му не помињи, јер би побеснио! Он хоће да умре овде, — јер, поред свега, он неизмерно љуби ову земљу и народ! Да нам га је како ослободити школе, па да му се дâ какав други посао, јер га деца страшно љуте! Свакога дана враћа се из школе готово болестан.

— Могу замислити! Мали Мавриђани и латински језик! Најпосле, кога ће им врага то?... Кажи ми молим те, каква је управо то школа?

— Сад, од лани, је нешто налик на дикефалске ниже гимназије. Пре је била богословија и учитељска школа заједно. Стари, осим латинскога предаје левкадски и привреду. Ја предајем Закон Божји, математику и певање. Имају још два Мавриђанина за остале предмете. Можеш свратити, ако хоћеш, још данас. Лицеум је у Доминци, при земљи. Кад уђеш, најпре је крилајска касарна, па школа. Горе су министарства, велико веће и велики суд.

— Све то у једној згради! Доминка је доста велика, али како могу у њу стати толика надлештва?

— Лако, брате, рече Жожо смејући се... У свакој соби по једно! Горе је и војни музеј, — то сам заборавио!

— А колико има министарства?

— ...Ево да их бројим! Ојвој Косан Њадора, инострани; Ојвој Мијауш Ракита, унутрашњи; Ојвој Пај Лија, војни; Ојвој Зује Цернис, финансија; Ојвој Вишни Камик, председник министарства, министар грађевина и председник великога већа. Он је и по роду и по чину највећи после мог'ла. Дакле то их је пет. За просвету као броји се ојпој Фираон, али он је тешко болестан, а друго, готово је неписмен. Говори се да би то могао

постати Јозој Снон, који је већ сит уређивања Поклича... — Ђадора је учио војну школу у Француској. Мијауш је био неко време у руској војсци. Пај-Лија, или Плија, или Алија, био је обичан мавритски пај, али је од велике фамилије Огнилиса и добар прит'з. Зујо Церинс учио је негде у Белотамији, трговинску школу. Вишни Камик свршио је у Паризу лицеј.

— А, има ли збиља изгледа г. Јозој да постане министар просвете?

— А ко ти га зна! Чека се да умре ојпој Фираон, па ће неко бити, јер наш мог'л хоће сад да све буде у Мавританији, као што је по државама у Белмиру! Јозој је погодан али му треба најпре наћи заменика у уређивању листа. Веле да му је то рекао мог'л и да му је наредио, да нађе човека вешта томе послу. Али, осим њега, помињу се и други кандидати за то место, на пр. ојвој Пајнис, који не живи овде, него у мавритском приморју, па онда Плосило, па.... (додаде шапатом) наш Стари!... Тако ми Бога, зна се да их има у великом већу који су за њега! Али ја знам да се он не би примио нипошто! Је ли ти сад све јасно?

— Јест, брате, као усред — помрчине!

Па додадох, више за себе:

— Плосило, министар!

— Да, да, вели Пух.... Он све већма напредује у милости! Знаш ли да је он мог'лићев укбук и управник свих школа, осим двају лицеја.

У тај мах Стари отвори врата и рече:

— Ја одох. А ти, бештиолино, ради како знаш! До виђења

— До виђења! рекох, па се примакох прозору, одакле је поглед ишао косо на дворски трг. Пред другом кућом од рогља, гомила гологлавих људи стајаше око једног Мавријанина, коме блисташе на капи ојвојски знак. Беше крупан човек, црних бркова.

— Шта је онај скуп? запитах, мрднувши главом.

Он ми се примаче и објасни:

— Оно је министар иностраних, ојвој Косан Ђадора. Људи су дошли на давију, а она спада у круг његова пословања, па се с њим саветују, пре него што ће изићи пред мог'ла! Тако ти је свакога јутра!... А погледај овамо, — пропни се на прсте!

Под прозором, пред кућом која се сучељаваше са Пухо-

вим станом, беше још већа гомила гологлавих људи око висока, мало погнута, риђа ојвоја. Пух настави:

— То је војни министар ојвој пај-Лија. Око њега је увек највећа гомила. Тако ти је сад, у ово доба, око свих „лиминистара“ пред њиховим кућама!... Да пређемо у Старову собу!

Из ње се видео цео трг и двор. Према њему, пред једном кућом, видесмо трећу гомилу. Пух настави:

— Ту је председник министарства и већа ојвој Вишни Камик, кога не можеш видети, јер је један од најмањих Мавријана. Ето, тако ти је још око двојице, што се одавде не може видети. Свих тих пет гомила, а још и друге које ће наићи озго од Мелистана, све то помешано стећи ће се око храста, да сачека мог'ла. То ће бити тако од прилике до три четврти сата. Ти можеш остати овде и посматрати, или, ако ти воља, сићи, а ја идем са Пјуром на пијацу.

— И ја ћу изићи! рекох.

Пјур чекаше пред вратима, на улици, са котарицом о мишици. Пух му махну да иде пред њим, а мени даде знак, да погледам низ улицу, лево, где опет беше гомила око неког угојеног ојвоја.

— То ти је ојвој Мијауш! шапну Пух.

— Злогласни Мијауш! рекох... Је ли ишта истина од свега онога што се пише по левкадским новинама?

Јер онда беше велика повика на Мијауша, да је продан Дикефалији, да с њом шурује иза леђа мог'лових, итд. Особито је био омрзнут у Устју, јер се причало, да је он, мимо знање мог'лово, поставио страже које сузбијају устанике, кад хоће да се склоне на мавритско земљиште! Иначе је био цењен као храбар и вешт војсковођа, који се у свима ратовима, нарочито у последњем, одликовао.

Пух ми рече:

— Новине дробе којешта, јер се тако хоће, јер тако треба! Велика је наивност веровати да у Мавританији неко може нешто радити мимо знање мог'лово! Једва ако се може мислити друкчије него што он жели! А да је Мијауш у најбољим односима са Дикефалцима, и да они њему највише верују, то је истина. Али, опет кажем, тако се хоће и тако, ваљда, треба да буде.

Неки великаш, са фесом на глави, сав блистав од златних

шара на грудима и око рукава, пројаха испред нас. За њим јахаше момак.

— Ово је Девад-паша, агарјонски посланик.

— Тако! Колико има страних посланика у Јамини?

— Који стално овде настављају, ето тај, па дикефалски, инглиски, грчки, а француски и талијански станују у Луговнику, па долазе кад устреба.

У тај мах ојвој Мијауш изврати главу, а људи око њега одмакоше се. Пух ми даде знак да ћутим. Мијауш кихну тако силно, као да беше на два корака од мене, — тако да га је доиста половина престонице могла чути! Пух рече: „један!" Мијауш спусти главу, па је одмах диже и кихну другом, а Пух додаде: ово су два! И све тако даље. Видећи каквом збиљом мој добри земљак броји кихаје дебелога ојвоја, спопаде ме такав смех, да му нисам могао одолети! Прекидох истом, кад се људи око ојвоја поклонише, а Жожо рече: „Осамнаест!" Данас није више од осамнаест, а јуче је кихнуо двадесет и један пут!..

— А што то, по богу брате!

— Ојвој се тим лечи!

Свакога јутра изиде пред кућу, и гледа у сунце! Па видиш ли, докле је дотерао! Е, сад, до виђења! Одох на пијацу!

Пух је имао такође своју бубу у глави, — веровао је да је човеку увек потреба да се лечи ма се и не осећао болестан, а што је настранији лек, тим је више изгледа да је пробитачан.

Две гомиле најдаље од двора, Пај-Лијина и Мијаушева, кренуше се; њима се придружише Надорова и Вишнијева, те се сви збише под храстом. У исти мах са свих страна навреше чиновници и школска деца, идући десним рубом трга, те средина Јамине оживе!

Али за мало. Гомила се смрзну и занеми, — чинило ми се, да и ваздух постаде непокретан пред догађајем који се очекиваше!

Рекао сам, да је дворско лице зидом преграђено од трга. Из унутрашњег узаног дворишта неколико стуба воде на зараван, пред вратима. Са страна спољног улаза стојаху два крилаја под оружјем. Горе, пред вратима, стојаху четворица, држећи јабуке од револвера за појасом. Момци као јеле стасити, а сви скупа, и млади и стари, све прави ратници, небојше каквих нема у Белмиру! На крову вијаше се велика застава, са орлом

на средини, обележјем левкадских краљева и царева! Навреше ми сузе на очи гледајући одсев и остатак наше славне прошлости, помишљајући да сам на земљишту, на коме Левкађани имају свога владара и своје законе!

Изиде личан, снажан човек, још млад, у китњастој мавритској ношњи, па застаде. На њему се беласаше као снег бела далматика, а на грудима блисташе златом везени грудњак. Његово достојанствено држање и кретање одало би га и иначе, да не беше свих других обележја, — јер заиста његова светлост Лакон Нис Вокрим Камик-Шигуња, ој-жуп'н Мавританије и Холмије самодржавни мог'л, итд. приказиваше како треба моћ и сјај владарску!

Кад пође на ниже, за њим изидоше из дворе два млада ирлона, које сам познао у гостионици, његов рођак Жолиби Камик и Таман Коколнис. За њима се упутише она четири крилаја.

Гомила под храстом разви се у шупље коло и једним махом све се главе преклонише, као класје ветром повијено. Кад мог'л стаде, почеше му редом прилазити и руку му љубити најпре достојанственици па простији, редом. Кад се то сврши, он седе на коломат, а људи се наврсташе пред њим у полукруг, тако да га заклонише моме погледу. Дакле, видех оно, о чему се прича да је бивало у старо време, да владалац дели правду своме народу, под отвореним небом и, обично под каквим дрветом!

Разуме се, да бих се и ја радо придружио био, али ме задржа страх, да ћу привући пажњу на себе, јер бих био ја једини у белмирској ношњи, а уз то, нисам знао је ли то слободно извањцу! Хтедох да запитам неког трговца Мавријанина, који са прага свога дућана посматраше као и ја шта бива под храстом, али никако да се одлучим. Тако ми протече добар час времена, докле мог'л и сви за њим не отидоше!

Онда се примакох трговцу и запих:

— Молим те, пријатељу, куд сад оде светлост мог'лска?

— А то се не може знати, пријатељу, одговори трговац, мерећи ме погледом... Његова јутрења светлост има куда! Или ће у неко министарство, или у велико веће, или у велики суд, или у латинску школу! Јер она свуда допире и за свашто се брине! А, може бити, да неће ни у једно од тих правител-

става, него да ће у келистан, да походи ојпоја!.. Јеси ли вољан, да штогод пазариш у мене?

Беше ужасно сух човек, као изгодан, од оних за које говораше Цезар, да се највише треба чувати.

— Хвала, брате, за сада ми ништа не треба!.. А говори се да је ојпој тешко болестан?

— Лако није, кад човека сало дави! Он би се сада радо са мном мењао, и ако ме је звао „липсом“! Увек би ме питао: „Зар се још мичеш Липсо?“ Сад бих ја, Боже опрости, могао њега запитати; — „Зар још лежиш, Салоња?..“ Збиља, сврати у дућан, само да видиш какве трговине имам!

— Други пут, прит’же, сад имам посла!

Отидох чудећи се његовим изразима: „јутрења светлост“ и „правитељства“, као и слободи којом говори о ојпају! Како се упутих ка гостиони, а видех с десна две лепше куће, помислих, да би ту могло бити дикефалско посланство. И заиста неки пролазник потврди то, те уђох.

У првој соби при земљи, затекох неког младог господина, који писаше и који ме запита дикефалски:

— Шта сте хтели?

Одговорих му левкадски, ко сам и испричах све онако, како Араб беше сложио.

Он ме понуди руком да седнем, па, с осмејком поче чисто левкадски:

— Ви сте прексиноћ отишли из Ивоније, а од Ротока овамо дошли сте на коњу. Верујте, да сте могли бити задржани, да се то хтело, али то није потреба. Неће бити пак, да идете у Агарјонску, послом неким, него пре ће бити, да сте наумили у Нову Левкадију, мавритским пасошем. То је ваша ствар! Ево даћу вам написмено да сте се пријавили као обвезник.

И узе писати, а ја остадох збуњен. Познадох да је Левкађанин Цакош, а његова љубазност и осмејкивање беху ми загонетни. Пошто ми прочита што беше написао, додаде:

— Све то комешање доле по Приморју неће трајати још две недеље. Ја бих вас саветовао, да за то време останете овде, па да се вратите на своје место, и ја вам јамчим да вас нико питати неће где сте били!.. Ја сам Ив Карабасило, тајник дикефалског посланства.

— Ја сам вам, господине, веома захвалан на вашој љу-

базности и предусретљивости, а кад је већ тако, ја бих вас молио за нешто друго.

— Шта то?

— Могу ли ја добити ствари, које су ми остале у Ивоници?

— Разуме се, да можете! Јавите да вам пошљу поштом, или приватно, свеједно.

Веома и угодно изненађен упутих ка „кептену". „Урдија" (полиција и полицијска канцеларија) беше у горњем делу главне улице, близу тржишта; у неугледној кућици. Два урдијарца, са штаповима у рукама, пропуштаху редом мушке и женске, већином сиротињу. Кад рекох урдијарцима, да ме је ујшпан кептен позвао на кафу, брзо ми начинише пута кроз гомилу, те се нађох пред избом, у којој Ђаз-Ђуз сеђаше за једним столом, а за другим, према њему, његов писар. Беше ту још места највише за четворицу, али да стоје. Нека стара Мавриђанка, права вештица, стојаше пред старешином прекрштених руку. Чух њега где говори:

— А, Рањуло, Рањуло! Биће ми души потаман када ти једнога јутра урдијарци оцепе двадесет и пет! А то ће бити, вера ти је божја!

— Немој тако, кептене, ружо моја! одговори баба, клибећи се... Знаш ли ти од каква сам ја рода, и ако сам удата била за неприлику своју и до овога дошла!

— Доста сад! Свршено је! Одлази! Али памти што сам ти рекао!

— Памтићу твоју правилност, а светога ми Кама и тако ми мог'лова живота...

— Прекиде је писар:

— Не помињи мог'ла, бабо, него излази! Нисмо ми овде само тебе ради!

Кад се стара уклони, опази ме кептен и уставши викну:

— Добро дошао, Вако! Изволи!... Ти, Мјугуле, сад изиди и пошаљи нам две добре кафе. Реци тамо, да не пуштају!

Пошто остасмо сами и ја седох он започе:

— Ето, видиш, ја ти судим и пресуђујем овако, од ранога јутра до мрклога мрака! А камо трчкарање, те, зове те мог'л, те зове те велики суд, те овамо се нешто десило, те онамо је неки ђаво! Мучан живот и посао, мој Вако. Да ми није због послуга светломе мог'лу, радије бих аргатовао, него ово радио.

А ти, како си спавао, јеси ли се одморио, јеси ли обишао Јамину?

Испричах му готово све, а разговор у дикефалској кући тачно и потанко. Ђаз-Ђуз на то не рече речи, него ме љубазно прекори:

— Не ваља ти што ниси приступио мог'ловој руци! Други пут не снебивај се, него приђи и пољуби, па ако те што запита, одговори, ако не, толико и чини... Ја сам му већ причао, како си нас синоћ развеселио, те се и он насмејао!

Је ли могуће, рекох у себи, да се такве ситнице казују мог'лу!?

Ћаскасмо још уз кафу, па ја начиних места Мјугулу и новом парбенику.

Беше настала нагла и силна запара, те одсев од пржинасте улице бођаше у очи. Бех се упутио да потражим Јозија и Плосила, али се сретнем са једним младим зидарем из Ивоније, који ми се јави. На моје питање, шта ради у Јамини, рече ми да је са дружином, која је предузела неку грађевину. Он ме стаде питати за догађаје у завичају, јер, вели, није био дома три месеца. али се спрема да отиде на два три дана, па да се врати. Тада ми нађе нова мисао, Испричах му понешто уопће. а о себи рекох, да сам се склонио за неко време и казах му шта сам чуо од конзулова писара, па му предложих да ми учини једну услугу, за добру накнаду, да ми однесе два писма у Ивонију, а одонуд да пренесе водом моје ствари до Ротока. па да најми мазгу и донесе их у Јамину. Младић пристаде. Погодисмо се. Одмах отидосмо ка Ијуру Кикошу, у Пухову собу, где написах дугачко писмо Атаки, у коме је главна ствар била моја нада да ћемо се, по свој прилици, наскоро видети. Друго писмо упутих једноме доброме пријатељу, да моје ствари среди и преда зидару. И њему казах чему се надам, али за сваки случај, боље ће бити да је оно моје сиромаштине уз мене.

Беше већ подне. Једва сам имао времена, да се не закасним код Дра Дига, код кога затекох Араба и Пуха. Диго ме приказа својој жени, младој госпођи, родом из Луговника, која беше удата истом од неколико месеца. Већ на први поглед чинило ми се, да ми је г-ђа Тихи, (тако јој беше име) одавно позната, толико је њен питоми и љубазни начин отклањао снебивање. Беше кротка душа и весело срце.

Ручасмо добро и уз највећу веселост, задиркујући Старога. Њих двојица морадоше раније у школу, а ја остадох поткрепљујући се „правим даламарцем, чистом крвљу Исусовом“, како рече Диго. Али од врућине спољне и унутрашње обузе ме такав дремеж, да сам једва могао стићи до свога новог стана код Пуха. Сећам се да ме је Цјур будио за вечеру, али га ја замолих, да ми простре и да ме остави на миру.

Тако је и било. Спавах једним душком целу ноћ.

(Наставиће се)

МОРАЛНО ВАСПИТАЊЕ ПРЕМА ИНТЕЛЕКТУАЛНОМ

Кад се морално васпитање пореди с интелектуалним васпитањем по њиховој важности, тешко је оценити, које је од њих важније и претежније. Циљ је моралном васпитању јак моралан характер; а задатак је интелектуалном васпитању развијеност и савршенство ума човекова. Важно је и једно и друго. Сваки човек треба да буде и моралан и разуман.

У солидном друштву не трпи се човек саможив и непоштен, па макар то био учен човек или признат уметник. Тако н. пр. кад се сазнало, да је вођа једне странке у Енглеској учинио неко неморално дело, он је изгубио поверење у народу и морао се уклонити с политичког поља рада. Слично је било с једним народним послаником у Аустрији. Кад је један чешки песник једном приликом изневерио своје политичке пријатеље, морао је отићи далеко из своје отаџбине. Кад је један немачки научник присвојио себи неке књиге из једне руске књижнице, морао је побећи из Русије и после је осуђен. — Тако, дакле, казни друштво и учене људе и уметнике за неморалне поступке.

Из тога излази, да се у просвећеном друштву моралност цени више од интелигентности, и према томе, морално васпитање имало би првенство пред интелектуалним васпитањем. И нешколовани људи цене поштење више него знање. Морални се рад тражи безусловно од сваког човека; а за умни рад нема такве обавезе. У опште се мисли, да није тешко живети поштено, само ако се хоће; па ако неко не ради добро, сматра се, да је томе узрок нехат или зла намера. Друштво очекује од свакога свога члана, да не буде сувише себичан, него да

потпомаже и заједничке, друштвене интересе. Претерани егоизам противи се алтруизму, који је за напредовање друштвене заједнице врло потребан.

Али, с друге стране, неразуман човек не може бити ни моралан: јер он нема свести о потреби заједничког рада; он не разуме друштвене интересе; он нема интелектуалне снаге, да би могао схватити више, опште циљеве у држави или у човечанству. Умно ограничен или умно неразвијен човек не може помоћи ни својој породици, а камо ли некоме већем друштву. Човек без јаче интелигенције не може бити ни чврст карактер у моралном погледу. Он се управља по нагонима и страстима, или се поводи по мишљењу других људи, или ради према тренутним утисцима и према пролазним својим расположењима. Он није самосталан у својим радовима; није сталан у својим подузећима; и његови поступци нису унапред добро смишљени. Човек без довољно развијене свести нема јасно одређених циљева, нема утврђеног плана, и нема поузданих метода за извршење својих смерова.

Према томе, разумност и развијеност ума до неког ступња мора се сматрати као главна погодба моралности. Ако је ум помрачен, онда је и морални живот поремећен. Има једна врста блесавости, при којој су баш моралне способности болесне (moral insanity). И страстан човек, који ради против моралних и државних закона, може се сматрати као болестан у моралном погледу. Он нема моћи, да се уздржи од злих дела. Он нема јаке моралне воље, која би га спречавала, да не чини зла. Он зна, да је оно што ради, непоштено и незаконито; али он нема унутрашње снаге, која би га уздржала од тога. Чиновник, који узме из државне касе новаца ради коцкања, зна, да то није допуштено; али његова је страст коцкања јача од његовог разума, који му каже, да то не ваља, и од његове савести, која га одвраћа од тога.

Сваки човек осећа у себи неки лични понос; сваки цени своју част и част своје породице. Образован човек цени част више него необразован; он брани и част своје отаџбине. За одбрану своје части човек је готов да жртвује и живот свој. Сваки човек жели, да га други људи цене онако, како он сам себе цени. Сваки се истиче према другима као частан или честит човек; сваки жели, да буде уважена личност у друштву. Ако му ко одриче часност, он то сматра за увреду и

тражи задовољење. И човек са сумњивим владањем позива се на своју част, и при том прикрива своје самољубље. Сваки се човек, дакле, показује у друштву као поштен човек, и не трпи, да га ко сумњичи у том погледу. — Ово је нов доказ, да се моралност претпоставља интелигентности, и да се морална снага цени више од интелектуалне снаге.

Код нас се чешће чују жалбе, како наша интелигенција и наши школовани људи кваре народ у моралном погледу; а требало би да они подижу морал у народу. Ако је то доиста тако, онда је то знак, да при образовању тих људи морално васпитање није ишло упоредо с интелектуалним васпитањем, него је оно прво занемарено. Таквим чиновницима нису светиње ни право ни правда, ни устав ни закони. Стога се дешава, да се и стручни правници греше о морална начела слободе и права, доброте и правде, и да и учени људи раде против устава и закона, и ако су се заклели, да ће се њих савесно придржавати. Такви људи не могу служити као васпитни пример омладини.

Потпуно образован човек не ради тако. Он ће пре жртвовати своју службу но што ће се огрешити о моралне и државне законе. Прави научник не може бити неваљао човек, јер он истражује истину у својој науци, и високо цени истину свуда, па и у моралном животу. Њега не може нико наговорити или подмитити, да говори неистину и да ради непоштено. Он није себичњак, јер је у служби науке, којој је одан из виших, идеалних интереса, а не из интереса материјалне користи. Он није неправичан, него се држи неумитне правде. Он је човек добра срца, јер, истражујући истину, увиђа несавршенство човечје природе; па је зато благ у поступању према другим људима, а нарочито према својим ученицима.

Морална се правила могу научити; али то није довољно за морални живот. Морално сазнање треба довести у везу с моралним осећањем и с моралном вољом, па ће тек онда утицати на владање и понашање у друштву. Томе помаже угледање на добре примере. Деца се обично понашају онако, како се понашају њихови родитељи и њихови другови. Ученици се радо угледају на своје учитеље, које поштују и воле. И ученици виших школа пазе, како њихови професори раде, и пореде њихов рад с њиховим предавањима. Кад н. пр. један наставник истиче правду и доброту као највише врлине, а сам

је неправичан и пакостан, онда његова предавања неће имати повољна утицаја на владање његових ученика. Кад други професор препоручује својим ученицима поштовање државног устава и државних закона, а у другој прилици сам ради против њих, онда он даје рђав пример својим ученицима.

Неки пут се говори, да се заслужним научницима и уметницима могу опростити неки неморални поступци; јер, каже се, велики људи морају чинити и погрешке. Кад би ово биле случајне погрешке, онда би се то могло опростити. Али намерне погрешке против морала и закона баш се ученим људима не могу опростити; јер они стоје високо изнад других, обичних људи, те могу даље видети у свету и боље предвидети у будућности, и зато могу лакше проценити, шта је добро и корисно не само за поједине људе и за поједине народе, него и за цело човечанство. Велики су људи вође народне; народ иде за њима и угледа се на њих. Зато они морају бити идеал народу и у моралном погледу.

Ово исто важи и за васпитаче народне омладине. Васпитачи су не само родитељи и учитељи народних школа, него и професори средњих школа и великих школа. Неки мисле, да је дужност професора само образовање разума с помоћу предавања разних наука. Али је и васпитање осећања и воље у школске омладине исто тако важан задатак средњих и виших школа као и развитак интелекта. Ово васпитавање бива у овим школама понајвише у вези са самом наставом. Тако н. пр. предавања из историје, литературе и веронауке буде и развијају осећања патриотска, естетична и религијска; а предавања из природних и техничких наука утичу на развитак воље у ученика. И ако се разни предмети у великим школама предају чисто научно, без нарочите примене на васпитање слушалаца, ипак предавања и сама по себи изазивају нека осећања и неке тежње у њих. Неке науке стоје у блиској вези с етиком, као н. пр. правне науке, социјалне науке и хуманистичке науке, те предавања из тих наука утичу на морална осећања и на карактер ученика.

Ну и поред предавања наставници имају прилика, да својим радом и својим животом васпитавају омладину. Тако н. пр. савесно вршење наставничке службе подстиче ученике, да и они савесно врше своје школске дужности. Савестан професор, кад случајно дође на предавање недовољно спреман, стиди се

и осећа се као понижен пред својим ученицима, и ако они, може бити, и не опажају његову неспремност и његову збуњеност услед тога. Тако се исто стиди савестан ученик, кад дође на испит без довољне спреме. Код неуредна наставника неће ни ученици бити уредни. Наставник, који често изостаје од школе, даје у том погледу рђав пример својим ученицима. У једној вишој школи покушавало се, да се недолажење на предавања спречи потписивањем професора у нарочиту књигу, и потписивањем ученика на табаку хартије за време предавања. Али то није помогло; јер су неки професори уписали своје име у књигу, па ипак нису држали предавања; а присутни су ученици с почетка уписивали и своје одсутне другове, и после су сви одбили уписивање. То, дакле, није могло поправити неуредне наставнике и ученике, а међутим је вређало оне који су били уредни и савесни.

Наставник, ма у којој врсти школе радио и ма какву научну спрему имао, мора бити и морално-карактеран човек. Кад учини какву погрешку обичан човек, њему се то одбија на незнање и невасцитање, те му се по нешто и прашта. Али кад се огреши о моралпи закон наставник, њему се не прашта, него се још каже: кад тако раде образовани и учени људи, како тек онда раде прости у нешколовани људи. Нико се не може ослободити од моралне одговорности у нормалним приликама. Васпитачи и свештеници, судије и државници имају највећу моралну одговорност, јер они имају нарочиту дужност, да раде на моралном и социјалном усавршивању народа. Зато они морају тако радити и тако живети, да се омладина и народ могу угледати на њих.

Морално васпитање и образовање разума иду, по правилу, упоредо и заједно. Само у првом детињству иде интелектуално васпитање мало напред, док дете не упозна себе и своју најближу околину и своје односаје према другим људима, и док не сазна, шта је допуштено а шта забрањено, шта је добро а шта зло. Али се у њега рано јавља и алтруистичко осећање, као осећање симпатије, које олакшава развијање моралне свести и морално воље.

И морално васпитање и интелектуално васпитање завршују се у почетку доба зрелости. После тога долази васпитавање самога себе у самосталном раду. „Човек се учи до смрти" и тече нова искуства, и његове се моралне навике све више

утврђују. Ово помаже усавршивању моралног карактера. Зна се из искуства, да се убеђење и карактер у човека обично не мењају после 40. године његова живота. Само тешки удари „судбине" и јаки потреси могу у неких људи произвести разуверење и разочарање и могу у неколико и карактер изменити. — Ну овамо не долазе она политичка уверења и разуверења, о којима сваки дан читамо у нашим новинама; јер овде нема ни убеђења ни разуверења, него има само неких рачуна материјалне природе, што показује себичност и бескарактерност. Ако овакви људи овладају у неком друштву (па макар то било и друштво учених људи), онда ће други људи од њих страдати, а биће оштећени и општи интереси.

Савршени су карактери ретки, а морални су генији још ређи; они се много ређе јављају него научни, уметнички и технички генији. Морални се геније јавља један пут у неколико столећа, као н. пр. Сократ и Исус Христос. Народне се вође одликују јаким моралним карактером. Човек слаба карактера и сумњива владања не може бити прави вођа народни ни у појединим политичким партијама.

Сваки се човек мења мало по мало у току свога живота. И учен човек може променити своје научно уверење после дубљих студија. Али има нешто, чега се се сваки човек мора стално придржавати, а то су морална начела и морални закони. Добар и карактеран човек не може лако да промени своје понашање према другим људима; он ће бити добар и у рђавом друштву, па макар га ово и вређало због тога.

Тако има наставника, који на крају школске године, због недовољног успеха у настави, прете, да ће друге године бити оштрији у оцењивању успеха; па ипак доцније поступају онако исто, као што су раније поступали. Не може човек лако да измени своју природу, нарочито у зрелијим годинама, кад су његове навике постале сталне и готово непромењљиве. Морално-карактеран човек не може постати осветољубив; он не може ни мрзити ни презирати оне људе, који су му учинили неправду; он може само сажаљевати њихове поступке. Овако поступа нарочито добар наставник према својим ученицима. Он је увек готов да опрости нанесене му увреде, било од његових другова или од његових ученика и њихових родитеља, и то чини из колегијалности и из љубави према омладини, коју васпитава. —

Из свега овога може се извести, да морално васпитање заузима прво место у целокупном васпитању и образовању омладине. Јер вредност појединог човека цени се пре свега по његовим сталним моралним особинама, по његовом карактеру и по његовој моралној снази; а тек после тога цени се његова умна и привредна снага. Умна се снага може и на зло употребити, и привредна се снага може употребити само на себичне смерове. Од овога друштво нема користи, а од онога има штете. А кад се умна снага и радна снага ставе у службу моралним циљевима, нпр. патриотским или хуманим циљевима, онда у духу и у животу таквог човека има јединства и хармоније, и тек онда од његова рада може имати праве користи друштво, у којем се он креће, и народ, којему припада и којему се тако одужује.

У Београду, 14. IX. 1907.

Д-р В. Бакић.

ЈЕСЕН ЈЕДНЕ ЖЕНЕ

(Наставак)

II

„Убеђена сам, драгане, да има нешто што нећете да ми кажете...“

Кукавна Јулија! немир и туга коју је назирала у дну јасних очију Морисових посташе њен немир и њена туга, сад кад се растала с њиме, и када га за двадесет и четири часа неће видети више. Морис је рекао: „Није ми ништа.“ И намах је почео страсније грлити, говорио јој нежније речи... али не превари се срце Јулијино. Она је добро познавала погледе, покрете, глас свога пријатеља; у њему је проницала и најмање промене, којих ни он сам није био свестан. Овога пута питала се са страхом: „Шта ли му је, моме миломе?“ и одмах је њена бојазан постајала јаснија: немир Морисов значи да нешто прети њиховој љубави.

И на саму ту помисао убила је свест. Њена позна љубав потпуно је обујмила њено срце! Ако би јој је сад одузели, за њу живот не би имао више смисла, то је слепо осећала; пала би као слаба биљчица, лишена своје прилике. „Како га волим, свога драгога!“ Волела га је, јер је дуго патила, осећајући немар и празнину око себе; јер је на силу скрхана њена чедност и вера у религију; јер се плашила будућности, на коју је увек мислила, чак и у тренутцима највећега заноса, — која је повећавала свакога часа несразмерину година између ње и Мориса...

О! Света љубав, у којој је било толико патње да се крвавила на сваки дрхтај срца.

Најпре, сутрадан пошто се предала, осећала је велику одвратност према себи, и мимо понос што је учинила срећним човека кога воли, била је свесна да је неповратно пала, осећала грижу савести војника који се предао непријатељу. И то би, свршено је... Никада више не могу бити часна жена. „И она се, коју је корак, глас Морисов који би издалека чула, и само изговорено његово име доводило у забуну, плашила другога кушања, несвесним страхом пути и духа... Мало људи знају како је тешко жени која је дуго била верна у браку, када се степен по степен, пење на голготу прељубе.

Други пут је била његова, више од две недеље после забаве, у улици Шамбизи, у истом намештеноме стану Морисову. Никада Морис неће знати колике је муке поднела силазећи с фијакера, на углу улице, под подсмешљивим погледом кочијашевим, идући поред зидова до кућних врата, па онда до прага предсобља, у коме је љубавник дочекао у наручја, полумртву од страха и стида... Да ли је, бар, слутио да јој је прво свлачење, и мимо пољупце и грљење којим је обасуо, причињавало болове као да су с ње скидали кајиш по кајиш коже? Да ли се досећао да је њој било хиљаду пута теже но каквој млади, — јер се млада заклања својим незнањем, — да је све за њу било мучење у овој љубави, до оног јединог тренутка када као да се њен живот нејасно сли с животом љубљенога?

Доцније је морала себи да пребацује што не осећа више оног страшног страха као раније... С непобедним временом ишчиле њен стид, као што ишчиле сва наша осећања, као што и сами ишчилимо. Али Јулија није била од оних прељубница које се смеју својој срушеној невиности. Колико је пута, после миловања, посматрала с чуђењем себе, готово са сажаљењем, збуњена што је оно толико узбудило, збуњена што је у себи открила толику моћ осећања колику није познавала код себе! Шта, то је она! та страсна, послушна жена, која и не мисли да да отпора, као каква ствар, жељама једнога човека, човека још врло млада? Њу не би више зачудило када би јој, огледајући се у огледалу, стакло повратило другу слику, а не њену.

Да немирна времена, непоуздана, бурна и сетна, оно прво доба љубави када су се они, тако рећи, истом упознавали. Када се само тога сети, задрхће и на само сећање на то; али, не би желела да се то врати. Чинило јој се, је ли то чудно! да је у то доба Морис мање волео: мање но и раније, мање но у време

њихове мирне везе заљубљених пријатеља. Нема више оних драгих шетњи у двоје, ни заједничке вожње у колима... Једино им осташе састанци око пет часова, све чешћи и чешћи, па посведневни: и ови састанци, осим загрљаја у којима се све заборавља, бејаху празни, суморни: стајали су једно према другоме као два разоружана непријатеља који се мере. Кад се раставе, осећали су неизречену жељу да се растану, да се осаме, — да би се наново у самоћи, наново зажелели...

Лагано, пак, кроз шибље и преко шљунка тог првог доба љубави, примицали су се, а то нису знали! рају кришом очекиваном. Ново осећање баци клицу, зače у њима: жеља да су близу, да се дотичу, да се гледају: жеља да дуго неми остану загрљени, дуго пошто се утиша тирански глас чула. То је била љубав првих месеца њихова пријатељства, и нешто још више, јер је била усхићенија, и топлије захвална: плаха као прохтев, у исто време дубока, срдачна као бол...

Тек тада осетише да се ближе ономе врхунцу, ретко достигнутом, када се два људска бића потпуно воле.

Били су свесни када га достигоше, и то доба увек ће живети у њихову сећању. То је било у јесен прве године. Морис, жељан путовања, сит вароши, мучен чудном потребом да буде сам, оде из Париза. За петнаест дана, прошао, у околини Авејрона, лепа слабо посећена места, близу Еспалиона и Фижака... Све то време провео је сам с кочијашем, полу-дивљим, и два мршава, неуморна коња, која су га возили путевима... Поред њега промицаху пространи предели: кола греде поред шиљатих проселина, у чијем подножју протиче бујан поток. Лак мост, нов, или каква стара греда обрасла маховином, води преко проселине. Путеви манито стреме у провалије, или се лагано пењу другом косом. Села на подножјима оголелих ланаца планинских, личила су на змијурине огромних кљунова... По заравњима се шире огромни пашњаци. Обрака, њихова далека села, њихова тајанствена језера, у којима, веле бајке, спавају мртве вароши...

О! ти поласци по бледоме јутру, по роси и сјајној измаглици! путеви на којима се, као плавкаста привиђења, назиру кроз маглу пространи облици стада и кола која иду у сусрет!.. О! те самотне вечери по варошицама авејронским, када је, после тешкога обеда за општим столом, Морис полазио да лута сенкама улица слабо осветљених по гдекојом светиљком, на

врху каменога стуба! Скупљена услед самоће и тишине, његова осећања удесетостручаваху јачину, бескрајно се одбијао од зидова његова срца... Како се осећао далеко од свега, и сам! Нико од ретких људских бића, што су пролазила поред њега, није говорио његовим језиком, ни једне заједничке мисли у тим мозговима и његовим... Потонуо је у своју самоћу: „Ја сам са̂м... са̂м, са̂м... „И то је било страшно пријатно уживање. Али би га оно пустошило кад не би могао да говори: „Да, овде сам са̂м, али нисам са̂м у животу... Има некога тамо који мисли на мене... Тек у томе часу познаде вредност те верне мисли, сестре своје мисли, прожете, и мимо даљину, сећањем на њега... у сиротној отменој околини Аверјона, одсутна жена била је за њега све човечанство. Она му се привиђала. Изазван сјај њена погледа, траг каквога покрета, одјек какве речи, изазиваху у њему ненадне несавладљиве потресе, који су отимали узвике његове... Побожно, и по хиљаду пута, је љубио брзојаве, које су му, на свакоме починку, предавали чиновници из телеграфа.

Када се вратио у Париз, самоћа га је била преобразила. Брзојав, послан из Вик-сир-Сера, јави Јулији да ће приспети за мање од једног дана: наћи ће га у улици Шамбизи, чим буде дошла... И ово је био тренут који се не може заборавити: када се загрлише у полутами собе на којој су биле спуштене завесе, он лежи, тек се пренуо из тешкога сна у који га је бацио умор, она, обучена за излазак, доносећи споља мирис свежега ваздуха, и као светлуцање, на оделу, на коси, на образима, веселу јутарњу светлост, Морис, дигао се и седи, обухватио је око паса и држи драгу главу; жељни пољубаца, заборавише речи на уснама. Њено оштроумно заљубљено срце задрхта од среће, не толико што је видела љубљенога човека, колико што га је застала онаквог каквога је одавна снивала: не нервозно дете, нити љубавника коме се све мора испунити, већ биће слично себи, које жели нејасно сливање њихових душа, које снева да буде њена одана ствар, њено добро, све њено.

То би зора благословенога времена, накнада за стрепње, непријатности првога часа, накнада за будућности, за све чиме потпуној љубави прети сутрашњица. Милосрдна судбина удели им тај мир: виђали су се без препрека, нико није суревњиво мотрио на њих; као да се неко заверио да бди над њима. Од тада их никакво доба годишње не растави. Зими проведеној у

Паризу, посведневним састанцима у улици Шамбизи, — прекинутих само неколико недеља проведених у Ници, — следоваху заједничка пребивања ван града, на пољу, на мору, где су их, наизменце, посећивали Антон Спржер и Ескије. Природно, живот је био тако удешен да им је много мира давао. До њих је само стајало да уживају богато стање коме човек најистрајније тежи на земљи: заборав времена, пријатну доколицу живота.

То се Морису допадало: био је срећан; и Јулија је била срећна, али је њена срећа била помућена несавладљивим немиром, који се зачео у исти час кад и она, који се зачео због велике среће, и који је отада, једнако растао. Када би упоредила свој некадашњи живот са садашњим, са страхом би измерила тамну провалу из које је љубав извукла, — али за колико времена... За неколико месеци? може бити!... За неколико година? може бити!... Свакојако за увек не. „Кад Морису буде толико година колико је мени сад, ја ћу бити стара жена... „Доћи ће час када ће јој отргнути Мориса, а она ће наново почети да живи по староме, сећајући се изгубљене среће, само да би још више очајавала. „Морис ће се оженити... Ако се ожени, оставиће ме... „Та је мисао грижла. То је крај Мориса заборављала; кад би се осамила то би јој опет падало на ум.

Прави часови рошња били су за њу када би видела у очима драгановим неку замишљеност, сањарење чију тајну није хтео рећи. Ове јасне очи, сиве као амбра, познавала је ванредно, познавала је чак и најмању жилицу зенице њихове. Јасно је читала у њима љубав, али не према себи, ма како да је она нејасна била, те је и сам Морис не био свестан. Чим оде од њега, њене патње започеше. Очи Морисове, у којима се видела нека упорна мисао, биле су за њу мора. Затварала се у своју собу, да би била сама са својом бригом; и тамо је оплакивала нешто незнано, неку нејасну опасност. О! како би јој био драг никакав повереник коме би могла поверити своје неизрецйве мисли. Али где да нађе тога повереника? Стид би јој нечатно усне пред лицем старога пријатеља — Ескија који је опет све нагађао, — то је лепо знала. Онда кога?.. Исповедника!... Много је пута, пролазећи туринском улицом, доводила у искушење фасада мале црквице. Авај! Срам греха јој је пречио улаз у њу; осећала је да не би могла ући у њу до очишћена грижом савести и кајањем, и то доцније, много доцније, кад јој срећа буде уништена... Па опет је лутала око цркве; по-

кашто би се у њу кришом увукла, као да је страх да је спази, њу, грешницу, онај Бог кога је сама тражила. Клечећи на молитвенику, стајала је по читаве часове у каквом тамноме углу ниских преграда, поред сиротих старих људи, побожних, с бројаницама у рукама. Богу се није молила: како би се и смела усудити да тражи оно што јој грешно срце жели, безбедност, вечитост греха?... Не. Она није тражила ништа, само би се разнежила пред ковчежићем; осмелила би се мало по мало, те изнела свој јад пред очи божанскога учитеља. Он добро зна шта треба јадним драгама! Видео је да је немоћна да жели исцелење своје душе! Својим присуством у цркви, грешница је, бар, вапијала на своју недостојност, те јој се чинило да ће се, неким чудом које је у његовој моћи, Бог заузети, једнога дана, тамо доцније, много доцније, да јој грех буде опроштен.

Кад оде од Мориса, тога дана, њу обузе жеља да онако скрушено пробави у цркви, пре но што се врати дома. Седам часова је откуцало, имала је мало времена. Али тога тренутка Антоан Сприжер је био у Мукан6ургу; Еские се радо приволевао, што се тиче оброка, ћудима Јулијиним. Она се одвезе у доминиканску црквицу у улици авнија Хосновог. Када је ушла, црква је била пуна симјеста на коленима: била је недеља, час исповедања.

„Ево жена из отменога света као и ја што сам, мислила је Јулија; и оне нису раскинуле с црквом! Боже мој, ала мало вредим ја!“

Она се усами у један врло таман кут и клече; поче да се моли Богу. Али је молитву говорила само уснама: била је сувише узнемирена; имала је јасно предосећање опасности. И мимо свој напор, Богу се није молила, већ је размишљала.

Пред очи јој изађе Морис, нежан и расејен, и његови загрљаји који се ненадно следе, јер мисао некамо залута. То је данас било очитије но јуче: јуче очитије но прекјуче; низ ситних догађаја, које је она запамтила, осуо се, у скорој прошлости, путем којим је њој дошла сумња. Какав ли то сан мучи овога младог човека, кад неће да јој га повери? Он јој казивао све, већ одавна, озбиљне бриге и мале незгоде.

„Жена... Између мене и њега има нека жена.“

Често јој је већ падала на ум мисао о могућем неверству Морисову. И то јој је било тешко, али би јој, ипак, теже било када би помислила да, једнога дана, каква друга жена могне

да заузме мисли њена пријатеља, да испуни његово срце, да овлада њиме као и она. Уосталом, ово страховање није никада дуго трајало, свакојако колико и ћуди Морисове. Наскоро би јој он још оданији бивао, жељнији уточишта у њену наручју и на њеним грудима. Онда, шта је се тиче? Осећала се увек победницом, увек господарица.

Авај! Овога пута је страховала, није се уздала у победу. Зашто? То није умела да каже тачно, али је то било слично предосећање!

„Он сања да ме остави, Боже мој! Боже мој!“

Узалуд је себи доказивала, понављала да је Морис сада према њој нежан као и пре. Видовитост њена заљубљене жене одговарала је: „Убеђена сам, убеђена!...“

Она тврдоглаво поче да тражи једно име у полумраку црквице.

„Бар да је познајем!... Али ја немам пријатељица.“

Збиља, неколико жена што су ручавале код ње средом, посете од четвртка, нису биле пријатељице. У животу Јулијину није било већ одавна места за излишно време што га женске посвећују женскињу.

„Пријатељица немам. Али он има везе с отменим светом... Тамо је ту жену и срео.“

Жену? Не, девојку. Кроз одломке реченица који се покашто измакну у суморним часовима, она је разумела да он никада неће тражити друге драгане. Њега је морила пресечена будућност, прекинут сентименталан развој догађаја.

Зар јој није рекао, онога дана када је с тугом у срцу чинила наговештај на разлику њихових година: „Ја сам ваших година, драгано. Наше је срце година оне коју волимо.

Да! године онога кога волимо. Тако је зацело мислио Морис и то га је потпуно освојило. Његову срцу је било четрдесет година...

Али, без сумње, живела је негде нека непозната женска, неко девојче, она која је за њега била подмлађивање срца, прва љубав, засновани дом, породица... Ње се Јулија плашила, и молила је Бога да је склони с пута њена драгана... И гле, то се, свакојако десило; он је њу нашао.

„Господе! Господе! учини да тога не буде.“

Тога тренутка, црквењак јој се таче рамена.

— Црквица се затвара, госпођо, рече јој тихо.

— Колико је часова?

— Осам.

Она се журно диже и попе у своја кола. Коњ, који је случајно добро касао, довезе је за пет минута до Ваграмског Трга.

Прво лице које срете, када пође уза степенице би Клара Ескије. Она запита исту:

— Јесам ли се задоцнила?

— О! да,.. почели смо да се бринемо.

— Реци нека почну доносити јела. Ја ћу одмах сићи. Тањир Морисов нека дигну, он вечерас неће доћи на вечеру.

— Знам, рече Клара.

Г-ђа Сиржер, изненађена, запита је:

— Он ти је писао?

— Није, био је малочас овде; сам ми је то рекао,

Кад то рече, не мислећи ништа рђаво, она сиђе. Она не виде како Јулија посрну и наслони се на велики украс у облику печурке на степеничној огради.

„Долазио је данас... Долазио је кад нисам код куће, долазио је да види Клару, а није смео да ми каже. Дакле, она је та! Она! Како да то нисам предвидела?“

Опасност јој је изгледала још неизбежнија, када је сазнала која је... Супарница јој је Клара. Како да обори њу? Како да је омрзне.

III

Кад је Јулија осетила опасност, једна ју је мисао спасла разочарења. Она је мислила: „Унаточ свему, Морис ме воли.“ У то је била уверена и ако из свога спокојства томе није могла да да никаква разлога; то јој је говорило неко неодољиво осећање. Она, која је досада била тако пасивна према свима догађајима, ту је црпла храбрости за одбрану, енергије сличне оној коју налазе најслабије женке кад бране своју сисанчад.

Идуће ноћи умела је довољно да се савлада да би могла да смисли, изведе, да би могла да створи какав план.

— Морис ме воли. Сад је он узбуђен и расејан. Али и покрај његове расејаности и узбуђености, осећам да ћу брзо поново да га освојим, нежнијег, можда, и страснијег него да га ништа није узнемирило.

Просто и поштено срце Госпође Спржер није приметило две истовремене љубави у срцу свога пријатеља. Да ли се варала? Уосталом, не потпуно. Она је доста овладала Морисом, а он се у часовима предавања доста довољно изјашњавао, да је она могла да сазна бол од кога болује. „Клара за њега значи забрањену будућност, и отуда га Клара узбуњује... Кад Кларе нестане, он ће је заборавити и, ето њој, понова, за много година можда, мира и спокојства... Клару треба удати. Треба је удати што је могуће пре.“

Мислила је на барона Рије.

Рије је био брижљиви посетилац кући. Сваке је вечери долазио. Радо је ћаскао с девојком, и изгледало је да она хоће да му се допадне.

„Ах, кад би се тај брак могао брзо да сврши, за годину, за месец дана!...“

Реши се да се за то потруди; план је био остварљив нада да га срећно приведе крају, смири је мало. У тој нади, доста касно у ноћ, заспа. У обичајени час, пробуди се.

Чим је устала, пошље Морису једно плаво писамце.

„Драги мој, од јутрос сам нешто сетна. Потребно ми је да вас видим. Домје ће доћи на доручак; дођите и ви, ако волете

Вашу Ју.“

У исто време по собару пошаље и барону:

„Драги пријатељу,

Из Берија сам примила кош младих јаребица... Дођите на доручак; биће доктор, Морис, и ми.

Пријатељски поздрави

Јулија Спржер.“

Барон одговори да је за време доручка заузет, али да ће доћи, колико да стегне руку својим пријатељима. И тако ће се Морис и он пред њеним очима наћи с девојком.

„Посматраћу их све троје... Боже мој, ако ми план испадне за руком!

Јадна жена је игнорисала вештину дугог приправљања планова. Она је сама себи пљескала због ове наивне хитрине њеног плана, и готово веровала у успех.

Али она је рачунала не водећи рачуна о слабости својих

нерава и свог срца. Кад је дошло време доручку и кад је видела Мориса и Клару једно до другог, на мах је изгубила сву увиђавност; није их посматрала: она је просто патила што их види једно до другог; изгледало јој је да је несрећа свршена, да више нема места борби, да се воле. Па ипак, мало су говорили; обоје су, заједно с Ескјеом, слушали доктора који је, као и обично, ћаскао, држао предавање. Сад је говорио о питању брака, поводом једне скорашње статистике која је утврдила „смањивање броја бракова и броја новорођенчади.“

— Знате ли шта то показује? рече он.

— Да, рече Морис.

— Шта то показује?

— Показује да је брак једно старо уређење које тек што није ишчезло, тек што није замењено каквим новим начином брачне везе.

Јулија погледа Клару и учини јој се да је ова поцрвенела.

„Хоће да се уда за њега“, помисли она.

Лекар упита:

— Какав начин брачне везе?

— Не знам. На законодавцу је да то нађе и уреди... Ствар је у томе да се утврди питање једнакости.

— Збиља? рече Домје иронично. Хоћете ли да вам научно докажем вашу заблуду? Нећете тако мислити? Одмах ћу вам доказати. Посматрајте животиње, за које је неумитна природа узела на себе да им ствара законе. Удружење два посла, то је чињеница без изузетка, траје онолико времена колико је потребно за једнога младића. А за једнога младића је потребно двадесет година. Дакле, у основи својој, удружење човека и жене треба да траје двадесет година почев од првашње везе, а то значи целога живота. Шта ви мислите о томе.

— Свеједно ми је. Не водим рачуна о томе да стварам децу, како то ви кажете.

— Знам ја то; и ви сте једно неморално створење у правом смислу те речи.

Ескје посредова:

— Ви сте казали, Домје: Морис је неморалан, као готово и сва његова генерација. Само, ја не знам у име чега га осуђујете ви који ни у шта не верујете.

— Ни у шта? каква заблуда! Мој је морал одређен, и садржи се само у једном начелу: саобразити своје личне на-

рави интересима феле. Ево, због чега сам ја за редовни брак против слободног, за плодну љубав против бесплодне. Али, ја вам досађујем...

Ућута се и зачуди кад виде како су око њега сва лица постала озбиљна. На Клари се опажао стид који добијају девојке кад се у разговору додирују предмети које оне не треба да разуму. И Мориса и Јулију су те лекареве речи жигале, али свакога на другом крају срца. Под изгледом научног закона, Морис је изразио мисао која их је сваки час посећивала: будућност забрањена љубазницом, забрањује брак и породицу. И ма да нису хтели, ипак су укрстили погледе: у Јулијином се погледу видело толико туге да је Морис, дирнут тиме, морао да је разувери једним осмејком.

У оваквим разговорима дуго су остали. Још су били при столу кад је барон Рије био пријављен. Пожурише да сврше с јелом; пређоше у салон где су на столу већ били приправљени кафа и разни ликери. За један тренутак се Морис и Јулија нађоше на само.

— Па лепо, упита љубазно младић, да ли је већ нестало те сурове сете?

Изгледало му је да би била сетна, сетна до суза, кад би остала сама, и та му је сета породила жељу да је нежношћу утиша.

— Нема је... добро ми је сад, драгане, уверавам вас. Добро ми је, пошто сте крај мене.

— Драга моја Ју, одговори Морис гледајући је право у лице, има туге у овим вашим лепим очима... Зашто? Кажите ми бар?

Узео је њену руку и стезао, не бринући се да га ко може видети.

— Ако ме волите, промрмља Јулија, онда ја нећу више бити брижна.

Он одговори:

— Бескрајно вас волим.

Њене очи изнова добише сјаја. Сада су први пут приметили једно на другоме немир. Морис је био тако узбуђен да је се, да би сакрио своје узбуђење, удаљио, запалио цигару, и отишао да лута под баштенским акацијама. Јулија је, упола разуверена оном искреном речи: „Волим вас безгранично“, посматрала у једном углу салона групу коју су састављали Клара

и барон Рије. Разговарали су сасвим тихо, те јој од њиховог разговора ниједна реч није допрла; али је тај разговор, судећи по изразу лица, био озбиљан. Она помисли: „Воле ли се? Ох, кад би то било!

Она би хтела да ради брзо, да убрза тај брак који би јој мору растерао. Али, шта да ради? Домје, коме је било дошло време за шетњу, опрости се; Ескје се врати сам, пошто га је испратио до басамака. Јулија га дозва. Нада, ма да и сувише лабава, која се у њој појавила, наређивала јој је да каже шта јој је на срцу. Кад је Ескје дошао до ње, она му показа на Клару и барона:

— Посматрајте их, рече полугласно.

— Па?

— Па, зар ово не наводи на неку мисао? Ово двоје младих?...

Банкар је осмотри да би схватио све што је мислила.

— Какав брак? рече он тоном који је преводио његово неверовање у то.

Јулија продужи живо:

— Па да. Зашто не? Клара је богата, а и Рије: он има леп положај, диван је то човек... А и сами видите да се једно другоме допадају.

И заиста, за једно кратко време, нагнути једно другоме, ћаскали су тихо, с изгледом срдачног, скоро нежног слагања.

Ескје их је посматрао, не одговоривши. Г-ђа Сиржер навали:

— Јел'те, да сам у праву? То је очевидно. Треба их заручити. Претпостављам да и ви ту не видите никакве неприлике? Мало ће вам бити тешко кад оде, Клара. Али, пре или доцније, и то мора бити. Боље је да се уда за каквог нашег пријатеља: тиме ће нас мање напустити.

Заћута; Ескјеове управљене очи на њу говориле су: „Како ви, драга пријатељице, много полажете на тај брак!" Осетила је да се њено страховање проказало у досадањим речима. Поцрвенела је, јер ју је збунило милосрђе које је за њу имао њен стари пријатељ.

Узе је за руку.

— Ја ћу, рече, учинити оно што Клара хоће. Рије је ваљан и часан човек. Ако се ви слажете с тим браком, и ја ћу бити с вама...

Није се усудила да га упита: „Зар ви не верујете, да ће

то бити?“ толико се бојала искреног „Не верујем!“ које би скрхало трошну зграду њене наде.

После тога прошло је доста времена које ништа не беше променило: Јулија је свакодневно долазила у улицу Шамбиж, и увек се враћала с уверењем: „Нешто је узбуђен, од нечег неодређеног пати“, и овим другим: „Воле ме, као што је рекао; воле ме безгранично...“ Морис се, после разговора који је водио с девојком, при коме су онако јасно били изложени погледи, трудио да је што мање виђа на само; али, кад их је случај, унаточ њиховој вољи, остављао на само, могли су да разговарају само једно о другоме. Говорили су о немогућој будућности, о нечем што недостаје њиховом животу, и о томе су они разговарали са пуно самоодрицања и резигнације; али и покрај речи које су изговарали, мисао им је била: „Бар ће она знати! Бар ће он знати што о мојим сновима!... А, најзад, ко зна за будућност?...“

И за Јулију, и за Клару, и за Мориса, ови дани примирја беху сетни, али нису били лишени дражи. Да би продужили свој обични живот, живот без догађаја, радо су уображавали да ће тај тихи живот вечито трајати. Морису се то нарочито допало. Он је тај уговор примио са удесом: да вечито остане љубавник Јулији и да, с времена на време, по ћуди прилика, виђа Клару, разговара с њом, води ове нарочите разговоре у којима су, верујући у неку наду, држали да су слободни према својој савести, додајући: „Само, то је забрањено...“ Што се тиче потребе, да једнога дана одбије једну или другу, он је са страхом одбацивао... Ако би га посетила мисао да изабере, да скрха једну или другу везу, он би је одагнао; кад би се узјогунила, осећао би праве наступе очајања, осећање апсолутне немоћи за борбу, потребу да иде, да побегне, да се преда случају... Ма да ниједно од та три бића није изазивало кризу која би била опасна; знала су она добро колико је ломна њихова срећа!

И криза није дошла с њихове стране; дошла је с оне стране с које јој се нису ни надали, и набрзо им она обзнани да се они једни за друге држе тако јаким везама да би, већ самим тим што би их скрхали, почела агонија.

Једног од последњих јулских после подна, Морис је и сувише попустио својој жељи, и ако три сата, испео се у сиви

салон, зачуђен што, као обично, не чује Кларин пиано... Соба је била празна.

Зазвони.

Да ли је Госпођица Клара изашла? упита собара.

— Није, господине. Госпођица зна да је господин ту. Моли га да буде тако добар да је мало очекне.

После неколико тренутака уђе Клара. Она је, као и вазда, била озбиљна а љупка; па ипак кад му се приближавала, предосетио је неки случај. Задрхтао је, дирнут прстом удеса. Запита је:

— Ја вас не узнемиравам?

— Ох, не! рече девојка сасвим до њега: напротив, мило ми је што вас видим.

— Данас, дакле, не свирате на пиану?

— Нисам данас расположена, одговори... Желела сам, збиља, да вас видим, јер имам нешто озбиљно да вам кажем. Хоћете ли допустити, да вам то одмах кажем?

— Сасвим... Узнемирили сте ме.

— Није то ништа што би вас требало да узнемири. Тиче се мене, тиче се савета који ћу, као од свог старог пријатеља, тражити од вас.

Морис јој се погледом захвали. Она продужи:

— Шта мислите о барону Рију?

Чим је то име било изговорено, Морис је све разумео. Рије! Никада он није на тога мислио!... Одговори:

— Рије? Познајем га више од пре шест година. Ја сам га у ову кућу увео; али одонда сам га напустио, и не виђам га на другом месту до овде. Он се бави ртом смешних предузећа. Претенциозан је и јадан. Досадан ми је.

— Немате права, одговори Клара. Изврсан је то човек, и ви познајете, као и ја, његову вредност.

„Воли га, дакле, помисли Морис. Она има права, јер Рије је бољи сто пута од мене.“ Он примети да нешто приметно помрачи њене очи. „То је моја будућност; то је моја срећа.“ Он, сасвим гласно, рече суво:

— Е, па кад вам се толико допада, Кларо, удајте се за њега.

И намах му је било криво што је био суров: црвенило од суза испуни девојкине очи. Она промрмља:

— Како сте сурови према мени! Нисам, дакле, требала да вас припитам за савет?

— Опростите, рече Морис, ухвативши је за руку. Говорите. Ништа више нећу рећи.

Клара продужи;

— Ево, шта је било... Од како сам се вратила, Г. Рије ми стално говори о своме пријатељству. Ћаска радо самном, и готово никада о обичним стварима. Распитивао ме је о мојим идејама, о религиозним веровањима, о плановима које имам за будућност. Он ми је, као каквој другарици, говорио о својим сновима радничких организација, о својим политичким предузећима. Никада, никада ми ни речи није поменуо, ван најобичнијег пријатељства...

— Па?

— Само јуче... Дошао је касно у вече... Г-ђа Спржер је ћаскала с мојим оцем. Као и обично, сео је крај мене.

— И рекао вам је да вас воли?

Клара поцрвене:

— Рекао је, ако бих пристала на то, он би био срећан да ме испроси... Уверавам вас, да нисам знала шта да му одговорим; увидела сам да, кад би га сасвим сурово одбила, да би му то причинило много бриге. Рекла сам: „Много бих више волела да сте се обратили на Г-ђу Спржер, или на оца.“ Одговорио ми је. „Не, ја прво хоћу ваш пристанак. Хоћу да вас прво искрено упитам, пре но што бих упитао оне који имају права на вас. Размислите о томе на тенане, ја вас не пришим. Кроз неколико дана идем за Бретању, тамо ћу остати шест недеља да припремим свој поновни избор: имате, дакле, времена за размишљање. Ако се будете сложили с тим кад се будем вратио, известићу и вашег оца.“ Упитала сам га: „Могу ли о томе да разговарам с Морисом?“ Оклевао је мало, па је онда одговорио: „Можете. Говорите о томе с Морисом, биће боље.“

Док је Клара, својим особитим гласом, говорила ово, Морис је осетио језу узнемирености и разочарења како се убризгава у његов мозак и удове и слеђава их... Свршено је, његов се живот крха! Дуго посматраше Клару, ништа не рекавши; и изгледало му је да му никад досад нису тако изгледале њене црне очи, црна коса, уста с широким, тако црвеним, уснама, и изванредна белина ове коже. Јасно је разумео, и у исто време видео, да је воли с неком плашљивом љубави, готово без страсти, — да је сматра као какво своје добро које је одредио да никад не заузме.

„Ова мала, размишљао је он, с чијим сам се срцем некада играо, — то је, јасно је, била моја срећа. Кад она оде, шта ће остати мени?“

Заборави на Јулију, на јадну и верну Јулију; осетио је да је сам на путу будућности.

— Лепо, упита Клара, шта ме ви саветујете?

Није могао да чује како узбуђење цепа глас девојкин. Потпомогнут побуном самољубља, дође до држања и хладнокрвности.

— Драга пријатељице, у праву сте... Рије је узвишене душе, чистога срца. Опростите ми малопређашњу погрешку. Мало ме је забринула мисао, што ћете нас оставити... мало сам се нађудио на онога који хоће да нам вас отргне. Али збиља, бољега мужа, не бисте могли имати.

Рекао је то, а мисао му је била: „Останите, па располажите својим животом; верујте мало у будућност!“

И Клари је изгледало да он тако мисли, и да су све малочашње речи само усне изговарале. И ако су сада исто мислили, из њихових се уста не истрже тајна.

— Је ли то све што сте желели од мене? упита Морис најзад, хладно, скоро непријатељски.

Она одговори:

— Да.

А кад је видела како пати, пошто је и сама патила, милосрђе је разнежи. Хтела, још једном да понуди склоништа овом немирном срцу, да му да времена да се поврати.

Дође пиану:

— Хоћете ли?... рече она.

Морис се прво насмеши.

— Хоћете да ми свирате славну сонату? Растанак, јел'те? Не. Хвала... Сад ми није до ње. До виђења!

Посматрала га је кад је силазио, и не пруживши јој руку, и не обрнувши се још једанпут с врата која је тихо затворио, трудећи се да се покаже миран. Кад је отишао, она махинално седе на табурс. За неко је време размишљала. Па онда, налактивши се о пијано, предаде се сузама. Од храбрости и добре воље њене ништа јој не остаде. Више није имала снаге, патила је и душом и телом. Са отицањем суза осећала је како јој и живот отиче.

(Превео с француског **Б. Л.**) **Марсел Прево.**

(Наставиће се)

ИЗ ЕНГЛЕСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

—

РОБЕРТ БРАУНИНГ

(ROBERT BROWNING, 1812—1889).

Браунинг је једна од најинтересантнијих појава енглеске књижевности и у својој двострукој величини, као песник и философ, односно као песник-философ или философ-песник једна ретка значајна појава опште светске књижевности. Као песник, он је тако силан, импресиван да, јесте ли га згодно отворили и почели читати, очарава новином, оригиналношћу, тако особеном да све што сте слушали и иначе схватали као правила поезије постаје беспредметно, потпуно непримењиво на његову поезију. Ако сте о лирици, нарочито љубавној, по утврђеним и освештаним примерима најславнијих љубавних песника — створили себи слику — онда ћете по лектири Браунингове љубавне лирике морати створити са свим засебну слику, која са оном једва да ће имати далеке сличности. О драми — ма колико проширили своје погледе најновијим, модерним естетикама трагикума, — његов „Парацелзус," његова „Трагедија душе", његова сцена „На Балкону" и нарочито његова јединствена „Пипа пролази" нагнаће вас да своје погледе о драми још много већма проширите, или их на новој основи, на новом становишту створите. Ако сте о границама поезије ма колико нешаблонског, либералног гледишта — његови „Монолози", монодраме како их Свинберн назива, његова „Помпилија", његове „Драматске Романсе", један спецификум његов — увериће вас како сте страшно консервативни били. Ако сте примили какву теорију о песничком стилу, о коме се тако

много писало и пише, којему се толико формула налазило и налази, ваљда и зато што стил нема формуле — Браунингов стил ће вам потврдити ово последње — т. ј. да стил нема формуле ни норме друге до индивидуалности уметникове. — Као философ Браунинг је тако опсежан, универсалан да се пишу студије о његовој религији, његовој етици и т. д.; читави томови философских идеја, правилаваде се из његових дела, његове поезије; многи проучиоци виде у њему творца једне нове религије, или боље рећи философије живота, и славе у њему философа не бринући се много о његовом песничком значају.

Ми ћемо се овде у главном позабавити његовим значајем у поезији, у којој је он дошао Шекспиру тако близу, као ни један песник „после Шекспира“, када са многим другима каже Вајлд. А да нећемо моћи незапазити по шта и од философије његове — за то ће се постарати сам Браунинг, идеје његове, без којих није ни једна песма његова, и које чине да је он тако луминозан, генијално духовит, видовит и при том, или баш због тога тако тежак, нејасан, таман, неразумљив. Јер, то ваља истаћи, Браунинг има репутацију тамног, нејасног песника; постоји читаво друштво његових поштовалаца ради интерпретације његових дела. До душе то друштво потврђује често да се у интерпретацији Браунинга може исто тако забраздити као и у интерпретацији Шекспира, и Браунинг је још за живота свог са својом фином иронијом једног надмоћног интелектуалца одбио од себе ту част да буде „Браунингит“ т. ј. од „Браунингова Друштва“ интерпретирани Браунинг.

Но било да је нејасноћа његова плод не тамнине његова духа, но баш напротив, огромне, прекомерне, сувишне светлине његова генија — како то красно пише Свинберн у есеју о Чапману — она је ту, она постоји. И не само због ње, но због саме силне интелектуалности његове. — Браунинг је песник који се не може лако читати, чак ни онако како се чита Тенисонова песма „Maud“, или венац сонета „In memoriam“ — обоје тако веома далеко од оне јасности, идентичне са разумљивошћу, које се обично налази у поезији и која се од неких критичара замишља и као главна бића поезије.

Браунинг од свог читаоца веома много тражи, несравњено више но ма који други песник. Према извесним партијама његовим, други део „Фауста“ има само алегоријску не-

јасност, нејасност симбола, која не губи кад је објашњено значење симбола, алегоријских ликова и фигура. Две три анегдоте илустроваће, дабоме мало у претераном облику његову нејасноћу. — Кад су Браунинга питали једном за значење неке његове песме, веле, одговорио је: „Кад је та песма написана било је њих двоје, који су знали шта она значи — Бог и Роберт Браунинг. Сад само Бог зна шта она значи." — Кад је Тенисн прочитао Браунингову дивну, но тада још ретко коме разумљиву епску песму „Сордело" рекао је: „Први стих те песме:

„Ко хоће нека чује Сорделову историју", и последњи стих:

„Ко је хтео чуо је Сорделову историју", јесу једина два стиха, која сам разумео — и они су обадва неистине", јер Тенисн није могао чути; т. ј. сазнати и разумети Сорделову историју, како ју је Браунинг испричао. — Карлајл, сâм велик пријатељ Браунингова генија, писао му је после Сордела да је његова — Карлајлова — жена прочитавши Сордела рада знати је ли Сордело човек, или нека варош или каква књига! — Но најлепша је анегдота о литерату Дугласу Џеролду. Опорављајући се од прележане теже болести, када му лекари дозволише да може по мало читати, Џеролд случајно узе у руке „Сордела", који се тада био појавио. После врло кратког читања он пребледе као смрт. Сродници се уплаше, стану га питати шта му је на један пут. А он завапи: „Боже мој! ја сам идијота. Моје се здравље повратило, али моја памет је отишла, ја не могу да разумем два једно за другим реда једне енглеске песме!" Да богме да се утешио кад је видео да и други исто тако не разумеју као ни он, што им је дао да прочитају.

Све ово буди ми извина и једна брига. Извина, да ми се код наговештене обилности, опсежности, мисаоности и нејасноћи Браунингове поезије не замери недостатак и тежње да будем исцрпан у приказу његова огромног дела. Брига, да можда при свој пажњи не ћу моћи довољно изразити ону љубав, са којом се је од дуже времена и врло интензивно бавим студијом Браунингове поезије. Осим тога ја нисам нарочито тражио коментаре његових дела. Но се ограничавам на оно, како сам га ја сâм непосредно осетио и схватио и на оно што сам, од студија о њему, лепога прочитао, остављајући да

други, који би од њега и о њему имао друкчију лектиру допуни моју слику, или најзад изнесе са свим нову слику.

Као и у ранијим есејима додирнућу и овде у главним потезима живот Браунингов, служећи се при том поред познатих историја енглеске литературе, особито бриљантном монографијом о Браунингу од Честертна, која је изашла у познатој серији English men of letters. Обзирући се на биографију Браунингову не чиним то за то што бих из његова живота хтео црпсти илустрације његовој поезији, но из са свим смерније жеље, што ме због његове поезије и његов живот интересује, и ако међу њима не тражим никакве зависности, или бар ни близу не онакве каква се да̂ посматрати код Росетија. Средина, прилике живота, раса и сличне крупне речи извесне школе ја остављам без особите пажње и нагласка, и то чиним тим лакше што имам и сувише скрупула према тачности тих крупних Schlagwort-а и сувише свежих утисака о њиховом наглом профанисању ad absurdum, да се тако изразим.

Међутим баш Браунингов живот необично замамљује да се испреду везе између њега — живота — и поезије. Но ту драж гуши она већа, она драж: видети како Браунингова уметничка индивидуалност има један карактер који чешће налазимо у енглеској литератури: она је на мах и одма цела, са свом својом изразитом особеношћу, ушла у књижевност. Неког нарочитог развитка његова поезија не показује, бар не у висину, но само у обиму. Он не расте, он је готов са свим целим џиновским растом, као Минерва у оклопу из главе Јупитрове, искочио из душе неке ретко богате богиње уметности. И онда је он из своје душе само давао, сипао благо. При том, Браунингу у великој мери оскудева свака литерарна традиција, јер он ствара једну нову литерарну традицију. А то његовој величини још за младих година даје нарочит карактер према раној величини других великих поета. Росети је у својој осамнаестој години створио своју можда најлепшу песму, своју „Блажену Деву“, но она је у стилу По-ова „Гаврана,“ и она је ипак сувише једна особито лепа песма, а да би могла репрезентовати Росетијеву поезију. Браунинг је у својој двадесет трећој години издао свог „Парацелзуса“, драмску поему са фаустским проблемом, проблемом о сукобу интелекта и стварности, ума и срца, преставе и воље — и тако особено браунинговску по композицији и по стилу — да га је са̂м Брау-

нинг с пуно права могао сматрати репрезентантом своје поезије. Поему искључиво интелектуалну, јер Браунинг никад није имао амбиције да ствара што од оне поезије која има згодан назив наивне у обичном и естетском значењу; репрезентативну по философском значају и са потпуно израђеним његовим стилом — оним стилом који личи на каос, у коме блистају да те засене нека величанствена светла тела и у којем тама има светлост, сјај млечног пута.

Други један пример: Китс. Тај је са своје 23 године дао свога „Ендимијона“, етеричну поему, као сан лепу химну љубави која се са лепотом спојила, стопила у једно — и она је јединствена. Но Китс је са својих 26 година завршио своју поезију, завршивши — убијен како кажу од критике — свој живот. Ипак тај генијални младић, несрећни лекар и још несрећнији поета, којему смрт није дала да се развије ни до зрела човека, показује извесно растење, развијање своје песничке моћи. Можда и за то, што је одвећ рано почео певати. И можда не би било сасвим тачно сматрати „Ендимијона“ као репрезентанта Китсове поезије, у којој се налазе још титански „Хиперијон“, па „Изабела“ и „Вече Св. Агнесе“ које антиципирају стил прерафаелита па његове бесмртнославне оде, па нежно лепи сонети, нежни и лепи као оболеле руже.

Браунинг је дуго живео; написао несравњиво много више и, с малим изузетком, све што је писао било је у стиховима, којих је у њега више него и код једног енглеског песника, а зна се да су од модерних и Тенисн и Свинберн и Морис управо као нека песничка чудовишта од плодности. И кад кажемо да је „Парацелзус“ дело његове ране младости репрезентант његове поезије; то не значи да је довољно знати њега па знати Браунинга; не само да су битне црте његове поезије већ ту лепо изражене; не да би неко, запазивши и проучивши природу и карактер једног огромног храста могао одма претпоставити да је запазио и проучио и природу целе шуме, састављене из храстова који је репрезентују.

Мало година после „Парацелзуса“, у својој 28-ој години штампао је Браунинг свог већ споменутог „Сордела“ да покаже зар да су и елементи његове по том чувене нејасноће били већ у раној младости у њему, свршени, готови.

Тим цртама се та особина, та готовост, свршеност, потпуна израслост у часу постанка нарочито истиче на Браунингу

и одваја га од оних генија, чији се геније, као код Росетија и Китса већ у ране године изражава, и још куд и камо више од оних не ретких примера, као Шекспир, да почеци великог песника падају у позније године или једва дају и наслућивати потоњу величину а по каткад их ни мало не истичу изнад гомиле медијокритета.

Живот Браунингов је сам једна фина, сугестивна песма. Родио се 1812. године, у Кембервелу, предграђу Лондона. Деда му и отац били су чиновници Енглеске Банке, врло богато награђени и добро ситуирани. Отац му је симпатисао Дисентерима. Нешто због тога, а још више за то, што није хтео учинити свом оцу по вољи, да прими неки посао у Индији — овај — отац — га не само отера од куће, искључи из наследства, но му чак пошље рачун трошка око његова васпитања. Био је то типични представник тадашње средње класе енглеске, ватрен идеолог и слободоумњак оног доба, који је силно имање своје метнуо на коцку за ослобођење — америчких Црнаца. При том не само човек, који је много читао, и трудио се да апсорбује високе смерове духа свога доба, но је и сам оставио трагова свога оригиналног, уметничког стварања — цртежа, слика и т. д.

Мати песникова била је кћи Виљема Видермана, једног немачког трговца, који се доселио у Енглеску и ту оженио једном Шкотлањанком. Тако је у Браунингу доста разноврсне крви — енглеске, немачке, шкотске. Замамљиво је из тога правити закључке и о његоаој душевној диспозицији, но тешко је у том не само одржати праву меру, но уопште и наћи сигурну подлогу и не прећи на поље где се може управо све што се хоће закључивати. Честертн је у пуном праву, да ако би су Браунингова склоност ка метафизичким проблемима имала приписати немачком ингредијенсу његове крви, могло би се наћи разлога да се у његовој поезији нађу тенденције које би се могле приписати, рецимо, персијској, јеврејској или јелинској примеси крви. Његово дубоко религијозно осећање, његова интензивна љубав према библијским темама могла би се приписивати ма и танкој жици јеврејске крви у њега, када би та жица несумњиво постојала, што није доказано.

Генеалогија Браунингове породице прати се до најдаљих

времена енглеске историје. Нашло се да у Браунингу има и креолске крви, и да му је неки далеки предак био у служби неком спахији, па је морао свога господара по тадашњем обичају, да прати на путу трчећи за његовим коњем или колима.

Но све то није несумњиво утврђено и што се даље у прошлост иде све је ствар заплетенија и нејаснија — тачну генеалогију водиле су и воде само аристократске породице, а не и обичне грађанске, из какве је Браунинг потекао. Но сва та факта прилично су неупотребљива за обичну студију. Има доста мишљења да су генијални људи плаве расе; па има заступника тог мишљења који верујући у тачност његову не могу да с помире с генијем Браунинговим јер је он био веома мрк, тако да и није личио на Енглеза, но пре на Талијана или Јерменина (валда због креолске жице у крви!). Но та питања остављамо на страну.

Робертово је главно васпитање било у очевој кући, чија му је богата библијотека дала основ његовом колосалном знању, огромном „као библијотека Браунинговог Музеја.“ Систематска образовања није имао и ако је после обичног похођења школе походио неко време и универзитет, но не стекавши никакав академски град. — Као младић био је ватрен Бајроновац. Импресивног темперамента, ко што је био, његов се занос за Бајрна, није ограничавао само на непосредну лектиру. Сам врло леп, са дугом косом, веома пажљив на своју спољашност, он је као и његов песнички узор, очито уживао у спољашњим позама уметника. Сретали су га у пољу, или у шуми где гласно рецитира стихове на пр. из Исаије пророка док му коса лети по ветру. Једном приликом је, прича се, пошао за неким караваном Цигана, уз песму им: „Пратећи краљицу Цигана, ој!“ Доцније је те импресије употребио у својој мрачној песми „Бегство војвоткиње“, у којој једна стара Циганка мађијом враћа животу војвоткињу „најситнију госпу што је икад живела“, и коју њен муж са својом матером „болесном, танком, жутом војвоткињом“ мучи. По једном кад се он спреми у лов зове и њу да пође. Но мала госпа неће и остаје дома. Тада долази стара Циганка — можда, символ дивље, снажне, опојне поезије, омађија малу госпу, и док су сви још у лову, она одбегне с њом у свет, у живот.

Рано је Браунинг почео певати, но тај почетнички његов труд пропао је, изгубљен. Од свих песничких покушаја ране

младости Браунинг је сачувао од пропасти само једну песму — „Pauline“ „фрагмент једне исповести“ како је Браунинг назива, штампану 1833. године. Две године за тим, 1835. изашао је на свет његов „Парцелзус.“ Идеју му је за „Парцелзуса“ дао један Француз,ројалиста, гроф од Ритер-Монкоара, но тај је после повукао сугестију своју сетивши се да у животу Парацелзусову љубав не игра никакву улогу. Из тако једне обичне опаске Браунинг је на један дубоко оригиналан начин успео извести свога Фауста. Он је баш тај недостатак љубави у Парацелзузу, уметнички схватио и од њега направио трагикум тога великог мистичара и алхимисте XVI-ог века, чијим генијалним слутњама и ексактне науке нарочито хемија и медицина тако много дугују. Браунинг је код њега створио трагедију чистог интелектуализма. Парацелзус тражи границе знања, у свом тражењу он се као и Фауст подаје и мађији, да најзад сломљен нађе свој циљ у смрти. Њему, чистом мислиоцу насупрот унео је Браунинг у драму Априла, чистог фантасту, који зна само за љубав, бескрајну љубав, чији је душевни садржај у речима: „I would love infinitely — бих да бескрајно љубим“ и који са том својом чежњом за љубављу изгледа у почетку Парацелзусу смешан, луд. „Ово је по свему неки лудак“ — T'is a moonstruck creature after all“ — каже за њ Парацелзус. Њих су двоје, символи две највеће моћи душевног света, одвојени, раздељени, сваки за себе — Парацелзус то каже:

Ја сам желео да знам, као ти да волиш,
Ја искључујући љубав, као ти одбијајући од себе знање.

и за тим:

Нисмо ли ми половине једног раздељеног света,
Које је један чудан случај саставио?

Paracelsus p. 64.

Лепо истиче Честертн да је Браунинг, којему се чешће замера на чистом интелектуализму, у својој раној младости створио у „Парацелзусу“ трагедију баш тог чистог интелектуализма. Трагедија је пак за обично значење те речи са свим неприкладна. Она је једна искључива трагедија унутрашње душе, не трагедија радње.

И ако је дуго времена прошло, док је она достојно оцењена, ипак је већ при својој појави на мах обратила пажњу најкрупнијих духова енглеских на свога аутора. Џон Форстер,

Џон Ст. Мил, Ландор, Ли Хант, Талфурд били су изненађени. Нарочито Карлајл, који је имао само презрења мал' те не за све енгл. песнике свога доба заволео је Браунинга, и интересантно је да је тај Карлајл, који је презирао све своје велике савременике — особина, коју му енглеска критика с јаким нагласком осуђује — који је о другима судио „као да осим њега нема ниједног умног човека", тај Карлајл је волео и човека Браунинга, тако је Браунинг умео освојити људе и одржати их себи наклоњене.

После „Парацелзуса" написао је Браунинг трагедију из енглеске политичке историје, трагедију несретног министра-премијера краља Карла I. Страфорда, који је слутећи револуцију мислио спречити је једним снажним деспотизмом, платививши за то главом. Карло I одазвао се тражењу парламента да се Страфорд погуби, и Страфорд, који је све полагао на љубав краљеву буде погубљен. Смрт његова и такозвана Велика Ремонстрација која је дошла за њом почетак су енглеске револуције (A. Wülker: Gesch. d. englischen Literatur). У Браунинговој драми особито је оцртан Пим, вођа парламентарне странке, насупрот Страфорду.

За тим је, 1840. године, угледао света „Сордело". Како је примљен може се мислити по оним анегдотама, које сам напред навео. Та поема претпоставља у читаоца једно детаљно познавање онога најмрачнијег доба талијанске политичке историје, борбу Гвелфа и Гибелина, детаљније но што је потребно за разумевање Дантеова „Чистилишта" одакле је Браунинг извадио Сордела, којега је Данте својски изразито оцртао у позитури:

solo guardando a guisa di leon quando si posa

Dante: Il Purgatorio canto VI. 64—66.

На срећу за Браунингову песничку репутацију код његових савременика, он је одма годину дана после „Сордела" којега нико није могао разумети, издао једну књигу, у којој је сваки т. ј. сваки од интелектуалних, од Браунинговых читалаца нашао наједанпут читав незнани свет поезије, своју драмску песму „Пипа пролази (Pippa passes)", коју многи аутори сматрају као његово најсавршеније дело, најпуније вечитом поезијом и које открива један нов знак драме. Ми ћемо

је овде мало опширније приказати за садржај упореди Rud. Kassner: Die Mystik, die Künstler und das Leben).

Пипа је сирота радница у фабрици свиле у Азолу, у Италији, где се сам Браунинг тако радо бавио.

Јутро је Нове Године. Њим се у једном величанствено лепом опису, као једном лепом увертиром отвара драма. Пипа не зна за родитеље, она је сама, сирота, без тих спољашњих веза са светом и животом. Мучила се и радила, а тај дан хоће да ужива, да ужива у радости и судбини других кад нема своје, у љубави Себалда и Отиме, Жила и Фене, Луиђа и мајке му. Отићи ће у варош и пролазиће поред кућа свију тих и не ће се до мрака вратити својој кући.

Још је јутро. Себалд, један немачки сликар, и Отима седе у тешком разговору. Прошлу ноћ су убили Луку, који им је био на досади и сметњи њиној љубави. Себалд се каје, али Отима је од оних демон-жена, оних „краљица великих у греху", и она га храбри. Тада на пољу, улицом пролази Пипа и пева једну песмицу са рефреном

God's in heaven
All's right in the world
Бог је на небу
Добро је у свету. .

И та песма бива судбина њина. Себалд се згрози, Отима му је одвратна, као блудница, он је одгура од себе и свест злочина пада му на душу „као велика вода".

Подне. Жил се враћа са Феном у свој атеље после венчања. Жил воли Фену, обожава је; он види у њој једну идеалну Гркињу, у чијој љубави налази хране својој уметности. Али он је преварен. Фена је један обичан, управо један ординаран модел, глупа, једва зна читати. И њена љубав према Жилу јесте једна лаж, маска, за којом се скрива једна глупа комедија. Завидљиви другови Жилови, супарници у уметности направили су одвратну шалу, фалсификовали љубавна писма и употребили Фену као средство својој освети, зависти. После венчања, кошто јој је речено, Фена рецитира једну песму, којој су је они научили и која открива Жилу целу истину. Жил је пренеражен, хоће да је отера; не ће да чује за милосрђе. Тада улицом пролази Пипа и пева баладу о сиротом пажу и његовој љубави према краљици Корнаро, која му је милостива. Жилова се душа мења. Он узима сироту, грешну Фену, он је

подиже себи и њени греси ће „као изношена аљина од ње отпасти“.

После подне. Луиђи је завереник, коцком одређен да иде у Беч, да убије цара Фрању. Али он воли живот и колеба се, оклева. Тада пролази Пипа и пева песму о једном добром краљу старих добрих времена. Таких краљева нема више, узвикује Луиђи и одлази куда га коцка, судбина зове.

Вече. Кардинал — Monsignore — сахранио је свога брата и сада са његовим интендантом уређује ствар наследства. Његов брат имао је једну, нередовним путем на свет дошлу кћер, коју је интендант склонио с пута. Она је сирота радница, зове се Пипа, и пева песме. Он предлаже Монсињору начин да се отресу те наследнице. Неки Енглез био је повео са собом из Италије, као метресу. Монсињор би скоро да пристане. Тада пролази Пипа и пева песму о својој напуштености. Монсињор се мења, виче стражу и да затворити интенданта.

То је садржај те драме, те „лирске маске“ како је Браунингов биограф Шарп назива (cf. Dr. F. H. Puglh Führende Dichter im Zeitalter der Königin Victoria. Wien, Konegen 1904, p. 54). То није драма у обичном смислу, пити драмска песма, ни радње, ни карактера. И ипак има целину, целину коју јој даје основна, средишна, централна идеја коју Пипа символично изражава. Драма без јединства радње, са више догађаја, но са јединством идеје, како сам ранијом приликом, не знајући тада још за Браунинга, слутећи назрео. Пипа је символ оног великог, незаинтересованог учешћа нашег у судбини људи, које и не знамо, и којих је дабогме много више но оних које знамо. Драмска уметност знала је само за однопшај људи, који се воле, мрзе, гоне, помажу, у опште имају један с другим директне везе. Браунинг је унео у њу однопшај човека према његовом непознатом сабрату. Ко се икад мало дубље замислио, задубио у однопшаје света, могао је доћи до сазнања да живот наш појединачни има на далеке, непознате нам и индиферентне личности утицаја, често фатална. Колико је сваки од нас, без своје свести, без своје воље можда судбоносно утицао на живот некога, за кога не зна ни да постоји. Тако Пипа несвесно, без своје воље постаје судбоносна толиким душама.

Можда би била тачна замерка Честертнова да је баш због те централне идеје, те судбоносне незаинтересованости — техничка, уметничка погрешка песникова, што је на завршетку

Пипа сама уплетена у драму Монсињорову, те тиме као квари символику незаинтересоване, несвесне судбине. Но ја бих на ту замерку приметио, да завршетак драме кулминује у са свим консеквентном развитку баш те основне идеје. Јер као што несвесно, без икаквог нашег интереса утичемо на судбину других, тако бива момената, оних „великих момената“ судбине, када смо сами себи страни, према самим себи исто онако без свести и без интереса као и према целом нама непознатом свету. И не може бити већег утицаја незаинтересованости, но када ми сами себи несвесно, незаинтересовано узрокујемо судбину. Велики моменат који Пипа несвесно бива у животима са свим страних људи, постаје тек пуно символичан када она несвесно постаје велики моменат њеног рођеног живота. Без тога би нам уосталом Пипа била са свим индиферентна, њена улога аутоматска, да би је могао „одиграти“ и какав грамофон.

Велики моменат! То је један од великих проналазака Браунингове поезије. Он га небројено пута додирује, обрађује; он је створио доктрину великог момента (doctrine of the great moment-Chesterton). Велики, судбоносни моменат људскога живота, моменат прелома, када је сваки човек на ивици са које може ускочити у небо или пасти у пакао, моменат иза кога може доћи срећа или несрећа, иза којега се постаје добротвор или злочинац, моменат који се може звати судбина, љубав но некад бити истоветан и са једном незнатном песмом Пипином, или са једним пуким случајем, неспоразумом као у драмској сцени „На балкану“ (In a balcony). Ту краљица воли свога министра Норберта, који то и не сања, но воли другу. Краљица је стара. Један неспоразум, који јој даје да̂ помисли да Норберт воли њу — постаје велики моменат њенога живота.

Истакли смо ове ствари мало опширније, јер су оне апсолутно потребне претпоставке за схватање Браунингове поезије. Јер као што се из овога може наслућивати Браунинг је песник sui generis и његова поезија може се појмити само једним нарочитим, за њ удешеним смислом, смислом за интелектуалну поезију, а само таква — интелектуална поезија може одговорити нашим модерним захтевима, каже Петер у свом есеју о Браунингу. Без тога се не само не може наћи уживања у „Парацелзусу“ и у „Пипи“, но се мора потпуно збунити пред збирком Браунинговил лирских песама, које су изашле после „Пипе“, у са свим новом, апсолутном оригиналном

облику и са својствено, изразито оригиналним натписом: Dramatic Lyrics. Тим песмама је Браунинг, како лепо примећује Честертн, „открио са свим ново поље поезије и усред тога поља нашао себе“. У тим песмама најбоље, најизразитије, најоригиналније су Браунингове љубавне песме, које се толико разликују од онога, што се и у најширем значењу разуме под љубавном лириком да ћемо мало доцније опширније о њима говорити.

1843. године изашла је његова драма „Повратак Друга“, са мотивом религиозног заноса Истока, за којом је дошла фина драма „Мрља на Грбу“ (The Blot on the Sentcheon), која се Дикенсу особито допала. Садржај јој у главним потезима овај. Милдред Трешам, млада девојка коју проси Лорд Мертун прима овога кришом ноћу кроз прозор у своју собу, пре венчања. То сазна њен брат, ал не потпуно тачно, него и не слути да то чини лорд Мертун, будући муж. Он позива сестру на одговор и мисли да мора раскинути веридбу са Мертуном, када му сестра на његове прекоре одговори: „А шта, ако бих ја ипак хтела узети Мертуна?“ што се њему — брату — учини страшно бестидно. Ту ноћ он вреба под њеним прозором, у двобоју убије Мертуна и тек доцкан види кога је убио и схвати да је хтео он да суди где само Бог може судити.“ Драма је пуна ретких песничких лепота и сведочи да је Браунинг умео потпуно владати тзв. драмском техником старог стила, када је то као уметник сматрао за потребно.

То је у главном био књижевни рад Браунингов пре него што ће доживети најкрупнији догађај свога живота, своје познанство, љубав и венчање са Мис Јелисаветом Беритовом, један догађај који по фантастичности и нежности својој изгледа као пренет у живот из какве скоро невероватне новеле, у којој се слави моћ љубави, кадре да оживи не само душу него и тело. Јелисавета је онда већ била славна, велика песникиња. „У времену када се мислило да жене треба вино поезије да разблаже до његове најслабије боје, она је успела да ствара поезију одвећ смелу и снажно обојену. Са њом се опет појавио у поезији један елеменат, којега у њој није било од последњих дана јелисаветанске епохе“ (Chesterton l. c.) Браунинг се заинтересовао за њену поезију па онда и за њену личност. Јелисавета је била болесна од детињства. И она и околина њена сматрали је као узету, и није смела никуд маћи из собе, нити устати са софе. Опкољена отровном атмосфером

лекаријском (Chesterton), уверавања претераном бригом и негом своје околине, нарочито свога оца, сваког момента о својој тешкој, неизлечивој болести. У таком стању дошла је кореспонденција са Браунингом, која је у брзо добила акценте не обичне нежности. За тим је Браунинг желео да је лично позна и посетио је 1845. године. Браунинг је одма давао своје савете. Њен живот, начин није никако одобравао. И ако су сви њени говорили па и веровали да се она не сме и не може кретати он је баш то предлагао. Лекари су најзад саветовали да се Јелисавета однесе у Италију. Но отац се није хтео с тим сложити. Тада Браунинг предложи да је он узме, да се венча с њом и да заједно иду у Италију. Отац не пристане. Јелисавета онда прими савет Браунингов и одбегне из куће очеве, као у каквој позоришној игри пуној маније. Јелисавета која је цео век дотле морала лежати на софи, могла је сама отићи рано јутром из куће очеве, венчати се с Браунингом и опет се вратити кући правећи се као да се ништа није догодило. Кратко време за тим, она је опет кришом изашла из куће очеве и са Браунингом побегла у Италију. Оца Јелисаветиног нису они никад више видели, нити би им он то опростио. — Створење, које се годинама није смело, ни могло маћи добило је љубављу моћ да поред све пажње своје околине побегне само, својим рођеним ногама за својим срцем. То је било септембра 1846. год.

У Италији су Браунингови провели много година срећног, заједничког живота. Јелисавета се ту толико оснажила да је могла јахати, правити пешице излете, верати се по бреговима, а Браунинг се није устезао давати одушке своме либералном, слободоумном политичком уверењу и својој великој љубави према Италији, коју он дели са толиким својим великим саплеменицима. Ту су се они нашли са Ландором, са којим је канда једини Браунинг умео остати дуже време у пријатељству. Тај апартни, фини песник и естета, чије „Имагинарне конверзације“ садрже масу најдубљих естетских опажања што су икад чињена, био је ватрен републиканац и страшан, буквално страшан противник Луја Наполеона. Ко је хтео с њим не само говорити, но уопште на миру проћи морао је пре свега пристати у његове све пре него умерене грдње против Наполеона. — У Италији се збило и бављење Браунингове жене са спиритизмом, који је Браунинг омрзнуо тад за цео живот, и из-

разио то у својој безграничној, оштрој сатири спиритизма „Господин Слуџ — медијум (Mr. Sludge — the medium)."

Јуна 1861. год. умре скоро на пречац жена Браунингова, не могући прежалити смрт своје сестре. Браунинга је та несрећа дубоко потресла. Одмах после сахране напустио је Фиренцу и преко Млетака вратио се у Лондон, где се сав посветио васпитању свога сина. Живео је са својом сестром.

За време бављења у Италији написао је Браунинг своје најславније монодраме, које захтевају нарочитог осврта, своје „Људе и жене" (Men and Women), па дубоко религиозну песму „Бадње Вече" и „Ускрс", (Cristsmos-eve und Easter-day), па „Dramatis personae" опет оригиналну серију монодрама; збирку лирских песама „Пупољци и шипкови" (Bells and Pomegranates) и ту је створио план за своје magnum opus, есенцију своје поезије, своје највеће, најопсежније и најкапиталније дело „Прстен и књига" (The Ring and the Book). За једну лиру, купио је у неког старог антиквара талијанског једну стару књигу, у којој је на латинском био испричан ток парнице грофа Гвида Франческинија, оптуженог а осуђеног за убиство своје жене Помпилије, у години 1698. Мотив тој парници био је тај, што се гроф Гвидо хтео докопати имања свога детета. Ради тога је мучки убио хранитеље своје жене, оптужио своју жену да га вара са каноником Канонесакијем, и њу је мучки напао — но уваћен, допао је пред суд и осуђен на смрт решењем папе Иноћентија XII. Браунингово дело састоји се из монолога које свако од лица уплетених у ту жалосну, мрачну парницу, држи као одбрану пред судом, и у њему је тај нови жанр, који је Браунинг тако снажно унео у поезију достигао свој крајњи ступањ. То дело је дефинитивно уздигло Браунинга међу најзнатније песнике енглеске: њиме је он штампајући га 1868. године постао песник и за онај свет за који је он, како каже Гос, па двадесесетине године пре тога био само човек, који се оженио Јелисаветом Баретовом, и ако је тада већ био дао нека од својих капиталних дела, ко што смо већ напоменули. Његов глас и утицај сад је нагло растао, нарочито када се Росети и с њим сва млађа струја одушевљено занела за Браунинга. Он је све интензивније читан, студиран док није 1881. год. још за живота песникова — основано књижевно друштво посвећено нарочито проучавању и коментарисању његових дела.

С његовим гласом расло је и поштовање које му се указивало. Тако му је нуђена два пут част ректора глазговског университета једна чиста и велика почаст. Он је није хтео примити, јер се није могао склонити да држи јаван говор, што је с том почашћу формално скопчано. Ипак га университети нису оставили без одликовања. 1879. постао је доктор грађанских закона (D. C. L.) кембриџког, а 1886. год. постао је кореспондент за иностранство у Краљевској Академији.

За све то време Браунинг је врло често одлазио у Италију. Последњи пут 1888. године, бавећи се нарочито у Азолу. У зиму 1889. године пређе у Млетке, где је живео у Palazzo Bezzonico, стану свога сина, који се одао сликарству (cf. Dr Pughe l. c.). Ту се и разболи и 12 децембра умре. Тело му је пренето у Енглеску и сахрањено у песничком углу Вестминстерске Лавре (Poets' Comer, Westminster Abbey) где почивају толики велики песници увенчани и неувенчани — енглеског народа од Гоуера и Чосера до Тенисна и Браунинга.

Од дела из последњих десетина његова живота, јер он је неуморно све до смрти радио, споменућемо даље ова: 1871. године изашле су његове „Балаустијонове Авантуре" (Balaustions Adventures), једна модерна верзија Еврипидове „Алкесте." Из Браунинговпх студија јелинског духа изникла је и Апологија Аристофана 1875. и парафраза Есхилова „Агамемнона" 1877. Сва та дела показују, како Честертн каже, да њихов творац има литературу атинску дословно у малом прсту.

1871. год. изашла је и његова оштра политичка сатира наперена против Наполеона III „Принц Хоенштил-Швангау, Спаситељ Друштва", један од многих Браунинговпх апологетичких монолога, „у којима јунаци бране своју ствар, која се не може бранити", како лепо каже Честертн, и какав је и први за тим монолог Фифина на вашару (1872. год.), у којем један култивисан циник, један философски Дон Жуан пред својом женом с којом је отишао на вашар и тамо нашао Фифину која га очарава, брани генијално духовито чак и брачно неверство. Његова жена да би потврдила оправданост његове теорије, изневери га. Дело је пуно фине ироније и показује брилијантно сву снагу Браунингова аналитичког талента.

1873. год. изашла је „Земља ноћне капе од црвена памука (Red cottons nightcap country)." То чудно име односи се на Нормандију, где се он једном бавио са Мис Текерејевом.

која је за тај мирни као заспали рибарски крај, где људи носе неке необичне капе нашла израз „земља ноћне капе од бела памука“, који се Браунингу силно допао. За тим су изашле нове збирке песама Inn Album, па Pacchiarotto — неке су од тих песама — као House, Shop и т. д. — ушле и у Таухницову збирку. 1878. излази велика, дубока песма о проблему бесмртности „La Saisiaz.“ 1879. излази прва књига његових „Драматских Идила“, из које ћемо навести само мрачно-величанствену слику из руског живота: „Иван Ивановић.“ Њен садржај је у кратко овај: Пријатељ Ивана Ивановића из суседног села при повратку у мрак с неког посла налази своју кућу и село у пламену. Он остаје да гаси пожар, а жену с децом на тројки шаље Ивану. Вуци нападају на санке. Једно по једно дете шчупају од несретне матере, која се сама спасе, изгубивши децу своју. Све то она прича Ивану. Кад је довршила причу и описала с ужасом како јој је вук и последње дете отео — пала је плачући на земљу. Иван је подигао секиру, замахнуо и одсекао јој главу, узвикнувши: „Бог ми рече: Учини за мене!“ Сеоски суд састављен од свештеника, старосте, помјешчика — суди Ивану. Неки су за то да се Иван осуди. Но свештеник га с правим Браунинговским духом брани и завршује: „Иван Ивановић је слуга божји.“ Иван је спасен. Кад му то јаве, он се сасвим безазлено чуди: „Како друкчије би и могло бити?“

1880. година донела је другу књигу тих идила од којих спомињемо „Clive-a“, (Клајва), са овим садржајем: Један пријатељ Клајва, „који је дао Енглеској Индију“ прича једну анегдоту из његова живота. Тога неустрашивог човека питао је он — пријатељ — једном приликом: „Када је био најхрабрији.“ — А Клајв му је одговорио: „Онда, када сам се бојао!“ и испричао му на то овај доживљај: Када је он Клајв био још мали фактор, сео је једном ради забаве да игра карте са једним официром. У игри примети да га официр хоће да вара и добаци му то. Официр са увређеном чашћу тражи сатисфакцију. Дуелују се. Клајвов револвер промаши и сад је његова судбина у рукама његова противника. Овај опет тражи да Клајв опорекне своју оптужбу. Али Клајв је и опет понавља. Тада официр, пренеражен, под притиском свести „да Бог није бајка“ оставља локал и нагло га нестане. Сви га сад осуђују, но Клајв га брани: „Мој живот био је у његовој руци и ипак

ме је он поштедео." И том поштедом спасао човека који ће Енглеској дати Индију. Тај један велики моменат могао је лишити живота једног факторчића, малог чиновчића и учинити да Енглеска ко зна кад и дали у опште добије Индију.

1883. године изашла је збирка лирских песама „Jocoseria", у којој има неких од његових најлакших песама, а идуће године „Ferishtah's Fancies", опет својствено мрачне песме „енормни проблеми и још енормнији одговори о болу, молитви, судбини, слободи — везани за најтрошније ситнице живота, јагоде, орла у лету, продавца лубеница и т.д. (cf. Chesterton l. c.).

Три године доцније изашли су Браунингови „Разговори са људима од угледа и значаја у своје доба." Ти људи од значаја нису рецимо, Наполеон, Шекспир или тако какве величине, но имена данас сасвим непозната већини саме учене публике, имена као Daniel Bartoli, Charles Avison, Francis Furini и други. Но баш у том је Браунинг остао веран свом духу. Он је имао чисто страст да прославља људе скоро сасвим заборављене „да највише своје уметничке замисли веже за имена једва познатога" (Chesterton). Као што је мало час истакнуто Браунингово везивање најкрупнијих проблема за најнезнатније ситнице живота, тако да је и са историјским личностима он поступао. Много од своје најдубље поезије он је свезао за име Сордела, једва познатог савременика цара Фридриха II; проблем сазнања за Парацелзуса; своје најкрупније мисли о музици не за име Бетовена но за опата Фоглера, сасвим непознатог музичара; дубоке религијозне мисли он меће у уста полудивљем Калибану из Шекспирове „Буре" и т.д. Браунинг је унео у поезију оно што је По и Достојевски унео у новелу, роман „симболику ситних ствари (symbolism of trifles), како се Честертн тачно и лепо изражава, и сродно том онај универзални значај ма како ситне личности." „Сваки човек је за њ епитом универзума, средиште света", каже Петер у свом есеју о Браунингу. Душа, особена душа човека њега интересује. За њ је главни интерес какве историјске приче у развитку душе, мало је иначе шта вредно студије (little else is worth study) рекао је Браунинг сам у предговору „Сорделу". И као ни један песник после Шекспира он је кроз сву поезију интензивно проучавао сву разноликост људске душе, или, боље рећи, душе људи.

И није је студирао у видљивим на површини покретима њеним; није као какав много слављени преставник аналитичног романа пратио најситније осећаје, расположења до њихових крајњих граница, у нервима. Но душу у скривеним, мрачним дубинама, у које је мало ко завирио. И он је ишао до крајњих граница, но његове крајње границе нису као код аналиста под микроскопом душевних стања; оне су у оном великом и вечитом каосу, из којега се неуморно и вечито стварају светови, оваплоћују душе. И та обилност његова уметничког погледа, та безбројност света који је он из тога каоса својом песничком интуицијом изнео на видело, оваплотио, дао му облик — Браунинг је од свих енглеских песника најближи Шекспиру. То не кажу само песници као Вајлд и Свинберн, то не кажу само критичари као Артур Сајменс (Symonds), Валтер Петер и Честертн, то је данас све општије мишљење. Браунинг који је некад био само човек који је узео Јелисавету Баретову, данас се ставља поред Шекспира, највећа слава коју Енглези могу дати свом песнику.

При том Браунинг, као ни један, ни најексцентричнији песник модерне Европе, значи у естетици поезије једно ново одређивање вредности (Umwerthung der Werthe). Он уноси нову садржину у поезију, не само нове теме или само нов израз старих, вековима освештаних мотива, што иначе обично сачињава новину у поезији, можда и у свакој уметности. И ништа не потврђује ону интимну везу између садржине и форме, унутрашње и спољашње форме као Браунинг. Нова садржина коју он уноси у поезију тражила је и нов облик. И Браунинг га је нашао, створио. Он је разбио стара творила, калупе у које се поезија угонила те звала лирска, епска, драмска. Он је схватио да су ти калупи, та творила у основи ствар конвенције и нису израз бића поезије. Поезија је за њ ритмични израз душе. За то је тај апсолутни презирач свих шаблона, поетике и естетике — остао веран стиху, ритму. У том се јачина и финоћа његове уметничке душе највише показује. Он није разбио стих, није га претворио у прозу као неки велики реформатори поезије, чија реформа управо значи уништење поезије, што је већини тих реформатора тим лакше учинити јер обично и немају поезије. Браунингу је стих основна, крајња јединица, недељиви супстрат поезије. Но са том основном јединицом он гради облике какве он хоће, какве његова душа

треба за свој нарочити израз. Тако је он дао лирици много, врло много драмског елемента, драми и епосу врло много лирског елемента. Је ли то неки пуки каприс уметников? Не. У драми је он створио много сцена врло ефектних, снажног позоришног акцента и „Мрљи на Грбу“ нема се шта замерити са гледишта освештане драмске технике. Ипак већина његових драма није за позорницу кака се то лепо и лако каже (cf Wülker l. c.) јер нема радње, нема видних спољашњих догађаја не само унутрашњих, душевних, при чему се много, врло много говори, јер се душа у говору најпотпуније изражава.

Но треба се сетити да се за модерне драме врло често чује и све више чује како немају радње, како нису за позорницу, између осталих на пример за Свинбернове или Шоове драме. Па лако се да констатовати да и у оним драмама које се ипак како тако држе на позорници радња све више губи, а говор, реч све више добија. Непомирљивим противницима модерне драме Ипсен је немогућ на позорници, његове су им драме као неки трактати. Он има у свакој драми обично по четири-пет лица, према толиким десетинама раније драме. Но не би ли се то исто могло рећи и за понеку Гетеову драму, на пр. за његова „Таса,“ у коме је најобичнији говор Тасов дужи од саржаја целе радње. Па би се могло овим путем ићи даље до Шекспира и запитати: не иде ли драма за тим да се еманципује те такозване радње, тих спољашњих догађаја, у којима се све мање приказује живот модерног, културног човека, у колико је његов живот душевнији, дубљи, вреднији приказа! Свакојако треба констатовати тенденцију, јаку и наглу тенденцију развитка драме к том, и онда ће Бранингове драме бити приступачније.

С друге стране, стара је ствар да лирику изазивају неки од најдраматичнијих, најживљих, најагилнијих доживљаја — љубав, патриотизам. То је чудо да је у лирици у опште тако мало драматског и није чудо што у Браунинговој лирици тога елемента има више, има га доста, много. Већ им и натписи то кажу. Једна збирка његових лирских песама зове се Dramatic lyrics (Драматска лира). Многе од његових најзнатнијих лирских песама налазе се у збиркама са натписима: „Dramatis personae“ и „Dramatic Romances“ (Драматске Романсе).

У примедби к својим лирским песмама Браунинг сам овако лепо каже: „Оваке песме као лирске у овој књизи могле би

исто тако згодно дође под натписом „Драмско комађе" — Dramatic pieces — будући, ма да чисто лирски у изразу, увек драмски у принципу; разни изрази разних лица; не моји." Значајно мишљење, само захтева извесну интерпретацију због завршетка. Тим завршетком Браунинг очевидно каже да те његове лирске песме нису, као што се обично схваћа, израз, непосредни израз његових осећаја, но да је он према њима онако објективан, незаинтересован као драмски писац према радњи и личностима своје драме. То јест: Он замишља једну драмску ситуацију и онда у тој ситуацији пушта замишљену личност да изрази своје осећаје. Тим су се средством но на други начин и други песници служили не само у романси и балади, но и у чисто лирској песми. Има тога и у Хајнеа, и ако он много чешће кад уопште употреби безличан тон, приповеда какву жалосну трагедију „сиротог Пере" и слично. При том свугде ту ми чујемо Хајнеа, и најзад само нас он и интересује, а не његов незнани Пера. Код Браунинга је друкчије. Ми заиста у тим песмама не слушамо Браунинга, но његове незнане личности. Ту чујемо прво сретног љубавника који иде на ноћни састанак својој драгој (Meeting at night), ту тешко несретног мужа коме је млада жена умрла (Evelyne Hope); ту мужа који се у првој години брака споречкао са својом женом па гори од нестрпљења да се с њом измири (A Lover's Quarrel), ту чујемо последњу реч женину, есенцију њене душе (Woman's last word); ту у бескрајно финим нијансама чујемо осећаје једне жене која се разишла са својим мужем (James Lee's Wife); ту чежњиву срећу човека који ће видети своју драгу „кроз три дана" (In three Days); ту ослушкујемо љубавни састанак међу рушевинама старог краљевског замка (Love among Ruins). И сваком од тих осећаја, у најразновренијим ситуацијама Браунинг налази непосредан, жив израз, тако њему својствен као да је све то он доживео. Доживео и јесте својом уметничком душом и ако разуме се није могао све то реално, у животу искусити. Но то за правог уметника и није први услов, као што се чешће каже. Има гипарни, замишљени, чисто душевни доживљај правог уметника могу имати јачу силу, бити уметнички реалнији но не знам како реални доживљаји ког неуметника. Уметници, тако и песници који су способни да црпу само из свог реалног живота из свог искуства далеко су од величине.

Објективан, драмски карактер Браунингове музике, при томе увек изразито индивидуалан то је један нов жанр лирске поезије. Тим жанром је освојено лирској поезији, нарочито љубавној једно ново, пространо царство. Огромна маса љубавне лирике носи на себи печат младости, карактер младићке љубави, често само заљубљености, потврђујући често само како јак утицај, крупан значај има полни избор за стварање поезије. До отужности се већ једнако понавља та прастара тема, та лака мелодија, која се завршује или „гробном тугом“ због невере, која обично у кратком времену нађе какву паметну и корисну утеху; или у „небеском блаженству“ брака, које обично одвећ кратко траје и махом је доста јако да направи крај поезији. Само истински велики песници могли су као Росети и Свинлерн дати тој љубави нова, трајна израза.

Др. Свет. Стефановић.

(Свршиће се)

ПЛАВИ

(НАСТАВАК)

— Можда, Јурко, он мора бити такав! Можда ми не разумемо шта све захтева његов положај. Можда и не стоји до његове воље, хоће ли бити добар или не. Не судимо о људима, не познавајући душе њихове!

— Може бити! Мене је ово његово одбијање јако заболело. Нећу то никад заборавити. Ниси ти познавала тога Леона тако, као што сам га ја познавао.

Габриела се ослободи његова загрљаја и врати се на своје место за столом.

— А ти рачунаш... јел'? Буџет не изгледа занимљив? Изгледаш нешто невесела!

— Вероватно! Видим твој рад, штедљивост, способности. Знам твоје намере, мисли, осећања. Понекад ми се чини да смо једно. И што се онда чудиш, што сам тужна? Јеси ли ти слободан и радостан?

— Па шта ће се? Тешко је, то је истина, али после неколико година, кад се мушки радови у тазбини развију, кад наша ракијиница почне доносити приход, биће лакше. Залечиће се ране.

— Да, али не ране твога срца. За те ноћи недоспаване и седу косу у тридесетим годинама да је бар да ти изразе признање, или праведан суд!..

— Којешта! — махну Гжимала руком презриво, а глас му се прекидао, гушен горчином и жалошћу. — Признање је овде! — и удари се руком по прсима. — А живот, будалаштина...

Још десет петнаест година. Одспаваћу, Габрина, своје ноћи недоспаване! Буди ти спокојна.

Девојка затресе главом.

— Ја се тако бојим, да ти не нестане снаге и да не клонеш духом! — шану она.

— Можда хоћеш да ме оставиш?

— Никада, то знаш добро. Али није ствар у томе. Са страхом сам данас прегледала рачуне. Од Хубина си ове године исплатио браћи и сестрама 2000 рубаља више него што си имао прихода.

— Па шта ја ту могу? Јосиф је све изгубио на картама, па се хтео убити; Стефан понавља разред; Анђа је морала ићи у бању; Казимировима је изгорео амбар. Ја сам морао све спасавати.

— Али можеш ли? Спасаваш позајмицом. На тај начин они ће добити своје делове недирнуте, а твој ће пропасти.

— Па шта да радим, Габриња! Друкчије не могу. Видиш, како радим непрестано; удвојио сам приходе, штедимо колико се може! А какав би ја био човек, кад би мој део остао недирнут, а њихов пропао!

— Код твога таста непрестано неслога. О, Боже, само ја знам, колико си ти тамо труда уложио!

— Тхе, шта ћеш. Само да је да ми допусте да радим још две три године. Онда већ не би пропали; био бих миран што се тиче њих.

— Јели добро код Стоковских?

— Добро је. Они су ми малишани права утеха.

— А код стричевих?

— Тамо ме не воле, јер не допуштам раскош, али ме бар слушају и ћуте.

Мало се замисле, па настави:

— А знаш ли, ко ми највише живот поткопава?

Габриела узнемирена подиже очи, слутећи, да ће сиромах рећи оно, што је већ неколико година јуначки сносио и чак и пред њом прећуткивао; да ће споменути жену. Али он одговори:

— Никодије Хруцки! Шта сам томе човеку скривио, да ме клевета, да ми сваку намеру осујећава, у сваком раду смета!

— Хруцки је рђав човек, а рђав не трпи доброга! — мирно одговори Габриела.

— А мени се чини да њега квари сиромаштина и невоља. Да има тај човек 2—3000 рубаља, опоравио би се; али откуд да се та сума узме?

Растужила га оскудица овог непријатеља као његова лична. Габриела га погледа благо.

— Да сам ја богат! — уздахну — да ми је да имам бар око сто хиљада — само толико, колико Холша и Чартомељ дају годишњег прихода! Одиста, не би било у околини ни једног банкрота, нити и једног беспосличара. И не би било рђавих и завидљивих. Они су сви у ствари добри, само су рђаве судбине.

— Није гора него што је твоја! — прошапта сестра.

— Гора је, јер ја сам сâм, а они имају децу; ја сам још уз то чврст и одлучан, а они слаби и памте боља времена. Њима је потребна помоћ, сламка спасења, а у друштву заузимају угледнија места него ја, мравак ситан!

У том тренутку уђе неко у другу собу, која је била у исто време и канцеларија домаћинова.

— Ко је то? — викну Гжимала.

— Ја сам, господине, Копко! — одговори сетно Копко.

— Ходи овамо и причај, што си дошао.

Копко уђе и дубоко се поклони.

— То истина и није мој посао, али кад сам чуо, помислио сам, да вам може добро доћи. У чартомељској шуми продају храстовину — под условом да се односи одмах и ноћу. Кола два златника![1]

— А ко то продаје?

— Тамошњи настојник, шурак Бутнера холшанског!

— Та ти лупеташ, старче! Кнез ми је сам говорио, да Бутнер тога новог настојника из Чартомља још и не познаје.

— Њему је у интересу да тако прича, зато и прича! А зар ће кнез видети и чути, како се они љубе у њушке и зову један другога по имену. Они су само рођаци, али краду ортачки као браћа. Уосталом, ко тамо води рачуна о кнезу! Кад су се људи уверили, да је он већи магарац него и онај пре њега, нико га сад и не спомиње. Кнез је Бутнер! Ето сад Бутнер са шураком продаје растовину. Можда бисте купили? Кола

[1] Два пољска златника = 30 копјејака = око 0·80 дин. Пр.

су сад на тргу слободна — за час бисмо превукли кући, а после зарадили грош на грош.

Копко је увек говорио „наш“ и „ми“, кад се тицало Гжималиних послова.

— Та ти си полудео старче! Па то је очевидна крађа. Уместо да купујем, одмах ћу известити кнеза.

— А зар ће вам кнез поверовати, господине? Рећи ће само Бутнеру, а овај ће лупеж извртати и ето ти један непријатељ више. А храстовину ће купити неко други!

— Боже мој, шта се тамо ради! То је право пропадање!

— Није, господине. Биће доста Холше за све њих. Ти новци и иначе никоме од наших не чине добра — одлазе у иностранство. Сасвим је свеједно, хоће ли отићи у Немачку или даље, као што је свеједно, хоће ли их кнез расточити на љубазнице, или ће за њих Шваба купити у својој земљи другу овакву Холшу.

На овај логичан закључак Гжимала није умео ништа рећи; Габриела је цртала арабеске по столу ножем за сечење хартије.

— О дрвима треба мислити, господине. Јеврејима Бутнер неће продати, јер их мрзи, а од Пољака само би Хруцки желео, али му нико неће новце позајмити.

— Копко, рекао сам ти, да је то злочинство; зашто се опет враћаш на ту ствар? Боље реци, шта има тамо ново?

Копко је радио на имању Гжималиног таста.

— Све је добро, само дођите ви тамо. Прекјуче је дошао млади господин Виктор, а данас је већ купио два коња за кола и храни их нашим овсем. И кочијаша је најмио, па јури као да нас и нема. Овас је ове године мало родио!

— Добро, доћи ћу! — суморно прогунђа Гжимала!

Копко подиже главу и злобно се насмеши. Последње су га речи веома расположиле.

— Јесте ли чули да је ономадне у Подлипју изгорела кнежева коњушница и четрдесет комада из ергеле? То као у знак растанка, јер чујем, да ће ићи у Париз по неку прекоморску краљевску кћер да је доведе за жену.

— Сиромах кнез! — уздахну Гжимала.

— Што га жалите, господине? — јетко узвикну Копко.

Габриела подиже главу и умеша у разговор свој благи глас.

— Копко! Кад би кнез знао, какве се прљаве ствари и неправде чине у његово име, он би својом Холшом сваку неправду платио. Али он не зна и не разуме, зато га мој брат жали.

— А зашто не зна и не разуме? Он није дете, има очи, има уши, па и неку тамо душу! Нек из свога замка сиђе међу људе, нек обиђе своје имање, саслуша тужбе и молбе. Људи од њега и не траже милости, већ правде.

— Ти, Копко, говориш, не разумевајући добро ствари. Кнез је овде готово као странац.

— Кад је странац, зашто седи овде и упропашћује оне, који су прирасли за ову земљу? Њега треба протерати у Париз. Причају, да је негда то Суморок покушавао, па су опет кнежеви...

— Јесу и биће, јер их је ту настанио Бог!

— Е, то је сигурно ђаво, госпођице!

— Доста, Копко! — устајући реће Гжимала. — Што ми да судимо о кнезу. Нећемо за њ пред Богом одговарати. Ти се врати на свој посао, а храстовину и не спомињи међу људима, јер то је срамота!

Копко изиђе, али незадовољан.

У исто време зачу се пред кућом звრјање кола и пискави глас госпођин:

— Гргуре, Гргуре! дај лампу у предсобље! Гости, гости! Маро, нареди да се спреми што лепо за вечеру! Јежи, неко је дошао. Изиђи, ја се морам преобући.

— Јурко! — шапу Габриела молећи — ако је могуће, немој ме данас звати гостима. Глава ме страшно боли!

— Добро, добро, ја ћу их сам занимати, и ако немам појма, ко то може бити у ово доба. Ти се одмори мила моја!

За тим изиће позатваравши брижљиво сва врата за собом.

У својој собици на углу Габриела је врло мало чула глас и кретање из салона. Уклони књигу, повуче се у засенак и, наслонивши главу на наслон од фотеље, чинило се да се успављује.

Напољу је дувао јак ветар и звонили олуци, о које су ударале голе гране; киша је шуштала монотоно.

У овој полутами лице замишљене и мирне девојке имало је на себи нешто натприродно лепо. Сањала је. То је ретко чинила. Целога је живота радила и мислила; а сада је расејала сета у природи и испунила јој душу тугом.

По природи Габриела је веома личила на брата; исто онако као и он готова да се жртвује, искрена, весела и пажљиво до ситница вршила је своје дужности. Умела је ћутати онако као он, кад би осетила какав бол; умела је праштати и не замерати.

Само, као жена, била је нежнија у осећањима, и није заборављала патње. Гжимала, који би се заклео да познаје Габриелу као себе самога, зачудио би се, кад би јој прочитао на лицу те сањарије.

Овај кнез у Холши и Чартомљу, омрзнут, вређан, обмањиван с једне стране, а осуђиван као зликовац с друге стране — за њу није био кнез ни странац; за њу је он био само Леон — прва и последња љубав њена. Да је био кнез, није јој падало на ум онда, кад су једно другом говорили: ти си моја — ти си мој! У седамнаестој години, кад се предаје срце, с тим се не рачуна, не мисли се. Није знала, да је кнез, и то је осетила само један пут, кад јој је писао писмо — једино — пред одлазак.

За онај моменат, када је то разумела и схватила провалију која их дели, она је платила највећим болом који је икад осетила, очајањем.

Сан је прошао — остао је живот да се проживи. Габриела га није схватила као муку, нити као испаштање за грех. Схватила га је као што вредан радник схвата свој задатак — тежак, али племенит!

Дуго јој је вређала рањаво срце успомена, познат изглед, мелодија песмице. Дуго је само рад стишавао, а у самоћи и одмору тешко је патила.

У оно је време и Гжималино срце рањено. Туђи људи, па чак ни најближи, то нису видели на њему. Ниједан дан није престао радити, ниједан моменат није показао да јадује. Па чак и онај његов смех добродушан, јасан, мало груб, звонио је као обично; чак ни оне његове благе очи нису потамнеле.

Једне вечери нађе га Габриња где стоји крај плота у башти и као да гледа стогове жита у пољу. Зовну га, али он не чу; а кад га додирну руком — он задрхта и окрете се. Видела је да су му очи црвене, црте отупеле, без живота и без израза. То је било нешто невиђено на Гжимали.

Није га питала, јер је одмах све разумела, пошто је због сопственог бола и туђе болове лако осећала: а он, уместо да скрива ствар, рече:

— Страшно ме је заболело срце, па сам се склонио испред људских очију. Али, будалаштина — прошло је већ! Не говори никоме, Габриња!

Она га нежно загрли. Осетила је и други бол, душу братску, па га стишавала и тешила. Од тога тренутка бол јој је био лакши, срце се прибило уз брата, живот је нашао циљ!

Тај су савез године учврстиле. Мислили су заједно, радили заједно, и разумевали се без речи, били су готово једна душа. Савез овај није прекинула женидба Гжималина, а учвршћивала га је свака патња, коју су поднели, уздизала га је свака борба.

Такмичили су се у раду, у издржљивости и угушивању људских патњи.

Девојка је била издржљивија и мирнија, човек слабији и пламенији. У осталом, имали су исте циљеве, исте идеале, чак и исте симпатије и антипатије.

Много је њих за то време волело Габрињу. Нудили су јој диван живот, положај, мир и мање или више искрена осећања. Много је пута увредила људе, и учинила, да је омрзну; али јој никад није долазила мисао да остави своју љубав и брата. Љубав је њена била сан, а брат је много пута молио, да због њега не пропушта у лудо године и срећу своју; али она би увек кад би јој се указало на године, презриво одмахнула руком, а кад би јој споменули срећу, она би се насмешила благим осмејком, који је говорио: „Срећа, то је душевно спокојство“ и остајала би и даље у Хубину.

У то се деси она драма у Холши. Овај случај дотера у гнездо онога, који је био отишао да се никад не врати. Људи у велико почеше о њему говорити и тада је и Габриња помислила на њ. Из његовог писма само је једну мисао извадила: „Молим вас, немојте ме презирати.“ Та га је молба негда спасла у срцу њеном рањеном; а сад је учинила, да му искрено зажели добра.

Тај кнез сада није био њен идеал, већ бедан, болестан, усамљен и тужан човек, кога је волела.

Кад га је наједанпут спазила пред собом, видела је, да он више пати; кад је чула његову мисао, осетила је према њему поштовање и пожалила га можда само она на свету.

Отада је заволела мисао на њега. Та је мисао била тужна и горка. Узрок овој тузи није било осећање, да тај, кога воли, никад, њен не може бити; не обмана осећања — него обмана вере и наде.

Веровала је да ће тај њен идеал бити велики и сјајан, а он је постао мали и обичан; да ће радити и мислити, а он је живео не мислећи — и био је сада младић који је обећавао да ће бити лутка беспосличар и роб празних формалности без садржине и вредности, исто онако као и сви они господичићи, које негда виђала у Холши.

Габриња није никад лудовала — волела је — и сада мислећи о ономе. који ју је стао младости и личне среће, оплемењена годинама и радом и дозрела, није осећала бол што је изгубила срце, већ ју је болела пропаст човека.

Јер тај човек — то је био њен Леон — па ипак су га пљували с правом...

Врата се нагло отворише. Девојка скочи, пробуђена изненада из својих сањарија. Збуњен, грицкајући бркове и обрћући у рукама неку хартију, стајао је крај ње брат.

— Знаш, ко је дошао?

— Можда Г. Михаило.

— Никодије Хруцки!

— Он! — рече кратко и презриво. — Шта хоће он? Ваљда не новце?

— Баш новце: Помисли само: две рате порезе неисплаћене, жена болесна: а и он сам као с крста скинут! Јесам ти говорио! Томе човеку треба мало помоћи, па ће испливати! Ако му се не помогне — пропашће.... није он сам, има и четворо деце! Нема смисла да му се не помогне.

Гжимала је то говорио брзо, плахо, бојећи се, да му сестра коју је у свему слушао, јасним доказима не поквари план. Али она, после кратког размишљања, само упита:

— А где ћеш узети новце?

— Новци нису потребни. Хруцки не тражи, толико већ само да му издам меницу на три хтљаде рубаља.

— То је горе него да му даш у готову. Не знаш у чије ће руке доћи и када ће бити рок плаћању.

— А како би могао Хруцки да не одржи реч! Уосталом имаћу новаца. Код таста сам уложио својих 1500 рубаља, а хиљаду имам код људи. Чим продаду жито, вратиће ми. Видиш, да само он није Хруцки; али и њега ће те две три хиљаде подићи. Одиста, не може се одбити.

Габриња устаде и метнувши руке на његова рамена сузним је очима гледала у њега.

— Јежи! Што ти питаш мене за савет? Па ти си бољи и племенитији! Спасавај тога непријатеља — спасавај!

Гжимала се насмеја од радости. Потписа меницу брзо и пољуби сестру.

— Видећеш да ће ово још бити сјајан посао! — узвикну излазећи.

Габриња се тужно насмеши. Познавала је она добро смех Гжималин и знала је да је овај човек можда већ и сад предвиђао фаталне последице свога пожртвовања.

Није био лакомислен нити је био тако осетљив да подлеже моментаним утисцима, и ако је, можда, тако изгледао: али је имао пожртвовања без граница, а дужности је своје тако вршио, да се сваки дивио. Он није видео људе, није за њих радио нити је ишта од њих тражио. Он је радио за идеју, за себе самог!...

Зврјање кола објавило је одлазак госта.

Домаћица се нашла увређена што није остао на вечеру, и врло кисела лица седе за сто. Наравно, њено се нерасположење обично изливало на мужа, који је слушао и трпео. као што трпе врло добри и стрпљиви људи досађивања од стране бића слабих и духовно и физички.

Нападала је беду, коју овде подноси, на рђавог кувара и неудобност, и на хиљаду кућевних непријатности, недостојних да се спомињу.

Слуге, које је мењала сваких пет шест месеци, никад јој ни у чему нису могле угодити: муж је био томе крив. Јело јој није бивало укусно: муж је био томе крив.

Кнежева је посета пробудила код ње ваздан захтева.

Захтевала је да се кућа сасвим обнови, нов намештај, ливрејисану послугу. Претила је да такво понижавање не мисли дуго трпети.

Све је то говорила тихим и тужним тоном невине мученице.

Гжимала је одговарао благо, наћенички. Обећавао је да ће учинити све што може, само да је задовољи; молио је, да се не дражи чим било: чак се два трипут и насмешио и нашалио.

Габриела је ћутала, сажаљевајући брата из дубине душе. Сећала се да је ова жена пре три године обожавала мужа, што је ослободио маћехе и домаћих недаћа, што је њу, која га је веома волела и која је мучена у породици, заштитио, пожалио и — довео у своју кућу као домаћицу.

Али је Гжимали било суђено да за своју доброту и пожртвовање добија плодове горке као пелен, тврде и тешке као камење.

Габриња је каткад кипела од једа и жалости; уздржавала се колико је год могла, да снаху не увреди, да је не дирне. Што се ова кућа није потпуно претворила у пакао — то је заслуга само њене тактичности и одмерености. Снаси је импоновала њена мирноћа и озбиљност много више него нежност мужевља. И то је одржавало равнотежу.

У тренутку између мужа и жене Габриела се није никад ниједном речју мешала, па зато и сада брзо устаде од стола и уклони се.

Овај је неми протест увек утицао на ћудљиву жену.

Габриела чу како јој се глас утиша и бујица прекора усахну; затим се закашља, баци виљушку на тањир и затвори се у своју собу.

Гжимала је ходао мало по трпезарији — а затим, умирен, само мало сетнији, дође сестри. Седе у углу, у засенку, поседе мало, па рече:

— Читај ми штогод, Габриња! Нешто лепо — песме, ако хоћеш! Још ми се не спава.

Она склони рачунску књигу, пружи се полици и дохвати једну стару књигу, па тихо поче читати,

Лампа је бацала златне искрице на њену косу, а зраци су се преламали на њеним тужним цртама.

Знала је на памет тај епос, толико су га пута читали у то исто доба, када је у кући била дубока тишина, све спавало, а само они двоје бдели. Толико су јој пута долазиле на ум те речи, кад је гледала, како јој се брат непрестано бори.

Па ипак та је песма увек за њих била нова, увек лепа.

Из свога угла Гжимала је, занесен и мало окрепљен, мицао устима за сестром:

> Јастреб чу њихове претње и слепо поверова
> Да ће Бедуина у пустињи заробити,
> И у потеру за мном удари крилима,
> Трипут црним венцем зави моју главу.

Клонуле црте његове оживеше, а очи су му све више блистале:

> Ја јурим, не знам за страх,
> Стене, с пута! јастребови, с пута! —

Исте су утиске добијали, али је у исто време прелило руменило образе Габриелине и глас јој је звонио триумфално.

Обазрех се свуда око себе:
Више није било потере за мном,
Ни по небу ни по земљи.

Околина је о њима судила и критиковала их: они су имали заједничке идеале и заједничке болове; пред собом, можда, пропаст; на целом свету ништа драго, своје — и они су, намучени животом и клонули — имали само стару књижицу као награду и сву наду.

Остављали су стварност, затварали очи пред јучерашњим и сутрашњим патњама — и имали су илузију о победи, триумфу, спокојству — тако потпуну, да је она истина, а не друго што.

Предахнуо сам. На звезде сам поглéдао поносито.
И све су оне златним очима,
Све поглéдале на мене,
Јер сем мене — не беше на земљи никога.

Габриела заврши, и обоје устадоше.

Не рекоше једно другоме ништа, само се загрлише срдачно, погледаше се и разиђоше да отпочину — опет моћни — оспособљени овим трепутком сна о победи, да издрже још много удара.

X.

Тихо, због жалости, али у друштву одабраном и сјајном, проведена је свадба кнегињице Изе. Истога су дана младенци отпутовали.

Кнез Леон, намучен дужностима својим: представљањем домаћина и хаосом последњих дана, враћајући се са железничке станице, помисле задовољно, да ће се тек сад одморити и забавити, по својој вољи.

Раширивши се у колима, гледао је на улице париске и прелазио у мислима низ уживања, која му је негда пружала ова варош, а и сад може опет пружити. Али се уверио — и било му је врло непријатно — да су уживања у самоме човеку, а не у ономе, што је око њега, и да му сада Париз ништа не може дати, јер он сада сам не може већ ни зашта воље у себи

нађи. И тада је потпуно осетио сву руинисаност своју, слабост воље, моралну смрт — и обузет очајањем помисле: за што управо да живи и шта вреди једно такво биће?

Задрхта од потмулог гнева и презирања положаја који заузима, улоге коју игра, титуле коју носи — тренутна буна, која је очас оживела успомену на негдашњу увреду.

Само је то могао осећати.

Погледа на људе, који су прекривали улице, и позавиде им, што имају куда да се журе — што сигурно имају родитеље, породице, циљ, тежње, послове — а ако су беспосличари, лумпују не осећајући јада. А он није ништа желео, никоме и ничему није тежио, постао одвратан самоме себи!...

Био је врло нерасположен кад се довезао пред стан матерни, да јој јави о одласку младенаца и да јој каже последње „збогом“ од стране Изе, која га је блêда и уплакана молила са прозора од вагона, да пољуби мајци руке и да је не заборави.

Кнегиња је становала у једном величанственом стану, у коме је, и ако је био привремен, имала и Холшу и ону исту хладноћу — коју као да је понела са собом у највећем своме куферу.

Апартмани, који су тога јутра били врло живи, били су сада затворени за госте.

Леон застаде узани породични круг: ујака, снаху и тетку, где пију чај и озбиљно претресају о значајним људима, о моди, о формалностима, о привилегијама, и пакосно коментаришу односе као и држање сватова као искрених пријатеља.

Долазак његов оживио је дискусију и дочекали су га необично љубазно. Ујак га први пољуби.

— Одлично си се показао! Занео си све даме.

— Испричај дер нам што год о својим успесима! — окупи га тетка, која вечито дише љубављу.

— Била сам с тобом задовољна! — заврши мати.

Ова га је нечувена похвала могла учинити поноситим, али он спази ироничан осмејак снахин и уздиже се. Осмејак овај увређене и осветљиве женске задахну га разложном неискреношћу. Погледа присутне и седе, трудећи се да буде као и сви слободан и весео, али немогући се ослободити мисли, да му је гримаса снахина предсказивала нешто врло рђаво.

— Ах, како је диван обред венчања! — уздахну ујак —

и како је непријатно старцу, кад гледа на њ! Срећни су они који су млади и слободни! Знаш шта, Леоне? Ја ти завидим!

— На чему, ујаче?

— Што си сад први на листи кандидата за женидбу.

— На жалост! Веома ми је жао, што вам не могу уступити ту прерогативу, пошто са̂м немам намере да се њоме користим.

— *Cette innocente!* — насмеја се г-ца Лавинија.

— *Cette simeplicité!* — додаде кнегиња Идалија.

— У породичном кругу можемо бити и слободни! Та већ је била проси̇дба и пристанак! — смејао се ујак, лупкајући га љубазно по рамену. — Немаш се рашта крити. Што се тиче тазбине партија је тако дивна да ћеш све нас бацити у засенак:

Снаха се злобно смешила. Леон осети да му те дивне ручице и главица припремају неку тајанствену замку.

И матери је лебдео на уснама осмејак, али извештачен и неодређен, као да се иза њега скривала неизвесност и страх. Г-ђица Лавинија, јако заинтересована, гледала је у Леона.

Није волела своју рођаку, лепу Идалију, а највише је мрзела бракове без љубави и чудних догађаја. Дрхтала је од жеље, да Леон одбије — само да се угоди њеним авантуристичким прохтевима.

Леон је већ разумео у чему је ствар. Рађено је без његова знања и воље, а сад је мати известила о томе породицу и јавно говорила, надајући се да ће он, само да би се избегла брука пристати на то. Али он у овом тренутку осети да је дошло време кад и он има да да̂ свој одговор и, распаљен пређ њим мислима, о пристанку није ни мислио. Стара увреда и урођена пакост узбуркаше његове груди. И сам се зачуди, кад осети тако узбуђење.

— Извините, ујаче — рече. — Ту је сигурно неки неспоразум. Ја се не мислим женити ни сад нити икад. То су се с вама шалили.

— Шалили! Ха, ха, ха! Твоја се мати никад не шали, драги мој.

Марија Рођевичевна.

(С пољског преводи **М. Ст. Јанковић**).

(Наставиће се)

ХРОНИКА

Шекспир, од Валтера Релија, професора енглеске литературе на университету у Оксфорду, у серији Монографија „Енглески Људи од пера.“

(English Men of Leters: **Shakespeare** by Walter Raleigh, felowof Magdalen College, and professor of English literature in the University of Osford. London, Macmillan & Co. 1907.)

Априла месеца ове године изашла је ова најновија студија о Шекспиру од професора Релија у прослављеној серији књижевних монграфија, коју је почео издавати Џон Морни, писац Гледстонове біјографије и садашњи министар за Индију у енглеском кабинету. Маја месеца већ морала се ова књига понова оштампати и вероватно отад има и нових оштампавања. Дочекана је с најлепшом хвалом и од критике и од публике, озбиљно, достојанствено не подижући прашину, кô што су у последње време разне студије о Шекспиру увеле у обичај. Ништа од свега оног, што разни „откровитељи“ Шекспира, којима име највећег драмског песника служи само за рекламу, проналазе, не налази се у овој књизи. Бекн (Bacon), са којим су разни и кудиоци и хвалиоци Шекспира направили толико ларме у целој студији проф. Релија није ни споменут, нити је сва она жестока борба око Бекнова ауторства и једном речи додирнута. Из врло простог разлога, што је за озбиљне Шекспирологе то бесмислено питање скинуто у самом почетку с дневног реда, а за енглеске зналце Шекспира као што су професор Доуден, песник Свинберн и сада професор Рели није оно никад ни по-

стојало. Традиције енглеске литературе показале су се у том питању много правилније но најдосетљивије новотарије. При том огроман бијографски материјал, читава хрпа несумњивих, аутентичних докумената које је скупио и једнако скупља Сидни Ли (Sidney Lee), којему захваљујемо најпотпунију, најисцрпнију бијографију Шекспирову изашлу прво у колосалном „бијографском речнику“ „Националној Бијографији“ (National Biography) па отуд засебно и проширено у књигу оштампано (London, 98) — није допуштало да на енглеском земљишту ма која од бесмислених хипотеза о аутору Шекспирових драма, ма и за час нађе хране. Зар данас се позитивно може тврдити да се о Шекспиру аутентично зна много више но скоро и о једном од његових великих драмских савременика, и ако је не један од њих завредио и ради самог себе а и због тога што је савременик Шекспиров да се о њему много, или бар доста зна.

Једна иронија судбине је хтеда да и код Немаца, који су дали Шекспира светској литератури, све те бесмислене хипотезе нађу чак и озбиљнијих присталица. Сам бивши универзитетски професор Кертинг колебао се неко време, и у последњем издању своје „Историје енгл. литературе“ више но само допушта питање о ауторству Шекспирову. (р. 236). Крајем прошле године пак други један немачки писац „Историје енгл. литературе“ Карл-Блајбтрај, и ако је одустао од Бекна, не верује у ауторство Шекспирово, но приписује његове драме једном са свим ново пронађеном Шекспиру лорду Ратленду, за којега се зна да је био пријатељ и мецена Шекспиров. Због таких појава није чудо да су и ауторитети немачке шекспирологије морали устати у одбрану Шекспира, као професор бечке универзе Ј. Шипер, у својој књизи „Der Bacon-Bocillus. Zur Kritik der Bacon-Shakspeare-Frage, Wien 1896.

Да се тако што могло уопште догодити кривица је много и до саме немачке шекспирологије. Нигде се није толико претеривало у хвали Шекспира као код Немаца. Он је за њих био алфа и омега драмске књижевности, његова техника савршена, његово знање огромно, изнадљудско. У алманаху немачког Шекспирова Друштва излазили су чланци, који су више личили на бајке о свестраности Шекспирова ума. Његово правничко, медицинско, теолошко, морнарско — у опште свако могућно знање преставлано је као чудновато, ненадмашно. Још у Брандесовој масивној књизи о Шекспиру, која је у осталом по новини идеја,

које нам пружа о Шекспиру, у страшно великој несразмери према њеној дебљини и множини страна — налази се тај „лист“, како га Рели назива, о Шекспировом огромном знању. За примере које Брандес у потврду тог листа цитира каже Рели: многи у вароши одрастао деран зна све то и још више. Још ти примери су наведени јер су, у главном тачни. О Шекспировим заблудама (грешкама) могло би се дуже причати.“ (p. 37).

И то је несумњиво тачно као што је тачно и то да је не један од његових савременика, и осим Бен Џонсна који је у пуној свести своје учене надмоћности с лаком иронијом говорио о Шекспирову знању, „мало латинског и нимало грчког,“ имао солидније знање но Шекспир, и ако се ни код једног не осећа као код њега она моћ права генија по којој он зна све (omniscience of Sh. — Gosse), и која се никаквим читањем и учењем не може стећи.

И баш зато што су енглеским шекспиролозима дела његових савременика добро позната била у самом почетку литерарног васкрса Шекспирова — могла је енглеска критика остати ослобођена од многих и многих заблуда, и може и данас да надмаши све друге у правичности суда о том великом добу. Јер схватити једнога писца, ма како он велик, изузетан био, у његовој индивидуалности изниклој из погодаба његова доба — пут је много правилнијем критицизму, но га посматрати ма са ког општијег гледишта.

Дивећи се титанској величини његова генија, многима је немогућно било видети мале, ситне особине његове и све је на њему изгледало огромно, необично. Тако је Шлегл, сматрајући да је све што је од Шекспира уједно и ненадмашно, учинио ту несретну погрешку, да је за неке драме, које се погрешно приписивале Шекспиру, сматрао не само за изврсне, но их чак стављао међу боља и најбоља дела Шекспирова. Међу тим те се драме не приписују више ни неком од већих савременика Шекспирових. И још Хазлит мислио је да је учени Немац могао ту погрешку учинити само непознавајући довољно дела Шекспирових савременика (cf. Haslitt: Character of Sh'. Plays p. 260). Други су за извесне постулате естетике — јединство радње и карактера, кривицу и песничку правду — хтели наћи обрасце у Шекспировим драмама и при том превиђали, или насилно укалупљивали најпротивније ствари. Кривица је Ромеу и Јулији што су се одвећ волели, има јединства радње и у

„Млет. Трговцу" и т. д. (Gervinus, Otto Ludvig). Међутим за све те тврдње не говори са̂м Шекспир и његово доба. О неким естетским постулатима и законима није Шекспир ни најмање бриге бринуо.

Проф. Рели каже: Време за расправу о познатим јединствима с обзиром на Шекспира одавна је про̀шло. Романтичка поезија створила је своју драму и не признаје другог јединства сем оног које је подједнако обавезно за поему или прозну причу — јединство утиска (p. 125).

Па и од тог јединства има у Шекспира изузетка, јер се не зна управо који утисак превлађује у „Тројилу и Кресиди," „Много вике ни око шта" и др. И Шекспирова љубав да у једној драми споји по две, некад и више радњи, нема никаквих насилно зготовљених естетских узрока, но просто одговара позоришним обичајима и захтевима оног доба. Тако су радили сви његови савременици, и у Мидлтона на пр. нема ни једне драме са цигло једном радњом, и ако често она узгредна радња сама квари лепоту и утисак главне. Али, када је позориште дошло до своје зрелости, пуна дела од пет чинова, са 2 радње и свим иначе лепим око тог, била су тражена да испуне једно по подне (p. 114).

Из позоришних обичаја, навика, захтева тадашњег доба објашњавају се и многе друге особине Шекспирове, које често могу изгледати као с нарочитим уметничким планом развијене и биране. Не само две радње, не само каламбури, но и његова издашна, обилата употреба кловна, будале; његова љубав за чисто спољашње ефекте, игру, свирку, машкаре, сваку ларму, преоблачења и сл. Стари позоришни обичај да се за свако лице пре но што дође на позорницу долазак припрема, публици обраћа пажња на то, задржао је свој крајњи облик и у највећим делима Шекспировим (на пр. Отелу и иначе онај чести узвик: Here he comes — Ено он долази!) и његов најсавршенији резултат јесте она важност првих сцена у Шекспировим драма, за што проф. Рели каже: „његове прве сцене (којима се отвара драма — opening scena) јесу претежно важне"; осим што је у њима претходно обавештење, оне су често кључ целе драме (p. 123). Као пример „Ромео и Јулија," „Отело" и др. Да је позориште одсуством сваке сценерије изазивало и многе друге спољашње особености разуме се по себи. Позната ноћна сцена у „Јулију Цезару" пред долазак завереника Бруту, „и ако је

пуна ноћи и мрака завере, ипак јој је сав ефекат изазван само речима и гестима глумаца“ (p. 118). — Играло се на дану, после подне, „под ведрим небом,“ јер позориште није имало крова. — Једна од највернијих, најлепших песничких слика шуме јесте славна шума арденска — Како вам је драго (As gou like it). Поређено испитивање те игре дало је један куриозан резултат. Ни једна тица, ил инсект, ил цвет није споменут. Речи „цвет“ и „лист“ не долазе ту (p. 126). „Шекспир постиже своју сврху без и трага алузије на нежну зелену траву, коју су морале представљати — позоришне даске.“ (p. 127).

Супротно многима, који у Шекспировим драмама свуда виде највећег драматичара и глумца уједно, писца до најситнијих детаља позната са позоришном техником, и увек свесна ефекта које проф. Рели каже: „Где је радња тако компликована као обично у Шекспировим делима, велик део радње мора да се изрази у извештају или у приповедању. Он дели старе функције Гласника и Хора међу јунаке драме (p. 125). — Већ његова публика није на позорници гледала и тражила само радњу. Публика која је са уживањем могла гледати Чапланову трилогију о Бајрну, где једва и има неке радње, неког дела, и где је сав интерес чисто интелектуалан, душеван, где је све у причању и лепим говорима (cf. Swinburne-ов есеј о Чаплану), није могла да не ужива у Шекспирову Хамлету, за кога Рели са свим тачно каже: „Што Хамлет ради то је од мале важности, ништа што он може учинити не би могло спречити трагедију, нити умањити његову агонију. Не утиче он на нас оним што ради, но оним што он види и осећа“ (p. 101).

И таких лепих опажања, често са свим супротних једностраним схватањима Шекспира којима обилује немачка критика, па се отуд она пренесе и к нама; таким правилним и правичним према Шекспиру и према његовом великом добу, мишљењима обилује ова изврсна студија. Приказати је целу немогуће је у нас већ за то што она претпоставља детаљно познавање Шекспира и главне литературе о њему. Ипак ћемо издвојити још неке важније идеје, које ће, мислим, бити од значаја за нас истаћи.

Когод је икад размишљао о естетици Шекспиреве драме морао је видети како се Шекспир отима од сваког укалупљивања, шаблонисања. Трагедија, комедија и све што се из те опште поделе да извести не даје никакву поље сигурнију ос-

нову за оцену карактера његових драма. Његова трагедија је најближи рад његовеј комедији. „Све грађе и све методе Шекспирове трагедије налазе се раштркане у његовим комедијама. Већина његових тема је индиферентна и нико не би могао предсказати коју ће од њих Шекспир изабрати за срећан свршетак. Прва разлика је у Шекспировом духу (р. 130). јунаци његових комедија не једном подсећају на његове најтрагичније личности. Шекспиров стил о чијој се разноврсности, шаренилу и прикладности разним лицима дā тако лепо и лако писати у основи је свуда један исти, у комедијама као и у трагедијама. „Шекспир нема два стила за та два рода драме" (129), и језик његовог ведрог, неисцрпно ведрог Бенедика из „Много вике ни око шта," не једном је ехо најсуморнијих речи Хамлетових (129). И многи други примери

О Шекспировим карактерима постоји непрегледна огромна литература. О самом Хамлету сматрао је не само сваки љубитељ Шекспира, но у опште сваки литерат као своју дужност рећи своје мишљење и по могућству изнети неки нов поглед. Проф. Рели, који је сам дао врло сугестивних идеја о Хамлету, каже: „У главном све што је икад речено о Хамлетову карактеру истина је; његов карактер је тако жив и тако пун промена да допушта више погледа. Што је неистина то је обично схватање да је његов карактер главни узрок драмске ситуације и да Шекспир намерава да га ми оцењујемо по догађају" (р. 199). Проф. Рели удара на оно најукорењеније од свих мишљења о Шекспиру, оно од којега пати скоро без изузетка сва немачка шекспирологија, мишљење да је судбина његових јунака само израз њихова карактера; мишљење које у својој логици не допушта утицај надприродног елемента; по коме јунак сам изазива сукоб у ком по особинама свога карактера мора да подлегне. Тим мишљењем очуваним у Фишера Остен и Брандес, оно му не да о Јулију Цезару, о Хамлету, о Магбету, и толиким другим драмама суди друкчије, правилније но толики други знани и незнани, звани и незвани. И по њему је још у снази оно фамозно мишљење из једне скоро комично озбиљне и дуге контроверзије о главном јунаку „Јул Цезара" — Брут или Цезар. Брандес је за Брута! Шекспир по њему, „полази од схватања да је република, коју је Цезар срушио могла постојати, и да је Цезар, као, крив што ју је срушио" (Brandes: Shakespeare, p. 434), па онда цитира и Момзеново миш-

љење о приликама тог доба у Риму. Штета што Шекспир није знао за Момзеново мишљење! — За Брандеса, као и за толике друге, натприродни елементи у „Хамлету“ као и у „Магбету“ „само су провидни симболи,“ и ако мора да напомене да се њихова екзистенција преставља као да је изван халуцинације (р. 595).

Сасвим супротна су мишљења Релијева о том. „Није истина рећи да је у овим трагедијама карактер судбина.“ — „У њима су веће ствари него човек: силе и страсти, елементарне моћи и мрачни амбизи страдања, са централним огњем, који продире кроз танку кору цивилизације и даје сјај небу изнад тамнине разорених домова.“ — „Отело није љубоморан човек; он је човек утопљен. ослепљен страшћу; Магбет није политичка убица, он је омађијан (злим духом опчињен — a man possessed).“ — „Што Шекспирови јунаци пате то је ван сваке размере према оном што они чине и јесу. Пред њима стоји избор, и есенција трагедије је да је избор немогућ“ (р. 197). Та расматрања кулминују оваком суду: Дубоко осећање судбине потка је свима трагедијама Шекспировим (р. 203). И у том је Шекспир дао сва моћна израза само оној великој мисли, коју је генијални његов учитељ драмског посла Марко, изразио у славним стиховима, који почињу овако:

Није у нашој моћи да волимо ил мрзимо,
Јер вољом у нама управља судбина.

а завршују у оном бесмртном рефрену.

Ко је икад волео, а да није заволео од прва погледа (р. 160). Као смрт, као љубав тако и „судбина“ Шекспирових јунака долази неизбежно, неотклоњиво. „У његовом свету сија сунце и на добре и на рђаве“; „Отело страда због својих врлина.“ Тако можда не би требало да буде у трагедији која одговара захтевима естетике, ал тако је у Шекспировој трагедији, тако је и у животу. Зато у Шекспировој трагедији има животног трагикума, и онда кад нема естетског трагикума. Отуд надприродни елементи нису у Шекспира само провидни симболи онога, оних страсти, жеља што су скривене у јунаку, но су израз оних виших сила, изван и изнад човека, оруђа фатума, у којима судбина показује своју моћ над човеком. У једној од најснажнијих сцена, које су икад виђене на позорници света, краљ Лир каже:

Кô мухе несташним дечацима, ми смо боговима, они нас убијају ради своје разоноде, „ради свог спорта“ како то двоструко иронично звони у енглеском оригиналу (р. 19). Може шта му драго радити усупрот вољи судбине, може шта било чини против испуњења надчовечанске воље — она ће се ипак остварити. Она ће наћи случај, мрежу случајева, читаве заседе непредвиђених догађаја — да улови своју жртву. „У Отелу су, каже професор Рели, све згоде против екстремна несретна исхода: на двајестину места у току радње један оклизај, један случај могао би Јагову мајсторију, његов план окренути против њега самог. Ипак, изгледа као да Шекспир каже, из тих грађа може се такав исход начинити; и небо ће допустити да то буде (р. 207—8).

Можда је неки помњивији читалац мог есеја „Shakespeareana“ (в. Из енгл. књижевности. Есеји, I књига. Мостар 1907) запазио тамо по неку идеју, која се додирује са овим Релијевим. То би могло потврдити само да се мора доћи до правилних идеја о Шекспиру, ако смо у стању да се обратимо њему непосредно, без књижевних и естетских предрасуда или и у пркос њима. Сличан је случај и у неким ситнијим опажањима, где разуме се, Релијево излагање има карактер критичног, јасног констатовања, према мојим чешће са свим узгредним наговештајима. Проф. Рели запажа да се „Шекспирове драме отварају једним постулатом (погодбом)“ (р. 134). Известан однош.ај међу лицима, дату основну ситуацију читалац нема куд но да просто прими к знању, допусти као могућну, као факт. И онда, каже проф. Рели, „на тој тачци невероватност не мари ништа: интелигентан читалац примиће ситуацију као дар.“ Не развијају се ситуације из карактера његових јунака, но су његови јунаци вољом судбине бачени у извесне одређене ситуације и њихов карактер се из тих ситуација развија. Немогућно је из самих карактера разумети предигру „Краља Лира“, понашање Корделијино и Лирову казну. Но та предигра је погодба свој тој великој трагедији и она се просто мора примити к знању, допустити као могућна. Пре него што смо у „Ромеу и Јулији“ и један од главнијих карактера тако рећи и видели — цела трагична ситуација већ је ту. — У „Хамлету“, „Магбету“, „Јулију Цезару“ ту основну трагичну ситуацију ванредне силе — у прве две драме духови, вампири, вештице.

Зато се Шекспир није много мучио око теме своје драме. Он је узимао грађу, одакле је год стигао, само ако му је изгледала згодна за њ — из кроника (Холиншеда, Сакса Граматикуса), популарне литературе (Gesta Romanorum, енглеских популарних тема), Плутарха, Овида, Омира; талијанских и француских новелиста (Бокача, Цинтија, Бандела, Ђ. Фиорентина, Белфореа). У њему је тако рећи цела светска литература његова доба и ранијих векова нашла одјека, и мал'те не сви народи тада познати заступљени су у његовим делима. Тај најнационалнији песник енглески, нека ми се дозволи то овде истаћи, нема нимало оне искључивости, која се његовим земљацима данас пребацује. Ако само одговара његовој уметничкој потреби, њему су добро дошле сугестије ма с које стране света долазиле. Он је тако рећи сав онај материјал, који је опште литература Средњег Века избацила на површину, вредан пажње потоњих векова, својом уметношћу излио у облике, који га очуваше до данашњег дана и још ће га дуго чувати.

Студија извора Шекспирових показала је неограничену слободу са којом је он своје изворе употребљавао, слободу која се данашњем књижевнику не би ни из далека дозволила. Ал само с том слободом према изворима, с том индиферентношћу према темама нека су само згодне за њега — он је и могао створити своја монументална дела. Узимајући теме одакле год је стигао, он је оном мало или ништа, што су оне садржале, давао сву божанску, вечиту раскош свога генија (А. Emerson-ов есеј о Шекспиру). Не теме, но оно што је он од њих, из њих стварао — то чини Шекспира. Каква бескрајна разлика између Отела и Цинтија, Шекспировог извора и Шекспировог Отела, Цинтијевог Јага који све што чини, чини из љубоморе и Отеловог савршеног у злости Јага, без кога би Отело био скоро комично љубоморан. „Величина Јагова мери се тим, што Отело никад не губи наше симпатије“ (р. 141), каже између многих других духовитих опазака проф. Рели (упореди у мојој књ. ст. 13).

Уз Когрица и Хазлита који су први одушевљено показали величину Шекспирову, уз Свинберна и Доудена који су нам својим студијама открили дух његов и његове поезије, овом најновијом студијом проф. Рели заузима достојно место последње у времену равно у вредности — он нам помаже да Шекспира правилно и праведно схватимо у његовој индивидуалности и у

његовом добу, у његовим божанским врлинама, па и у његовим човечанским манама.

Јер није Шекспир без њих, можда он сам не би ни желео да је без манâ. Згодна је мисли проф. Рели, она критика која све што је добро приписује Шекспиру, а све што је рђаво и слабо у његовим делима његовим сарадницима и издавачима ауторизованим и неауторизованим. Узимајући folio — издање као основу зе испитивање ауторства Шекспирових дела, „јединy сигурну котву", без које смо изложени дивљем, узрујаном мору, и подложи сваком ветру доктрине (стр, 108), професор Рели каже: „Више но једно или два од ових дела, како стоје у folio — јесу, да се тупо искаже, рђава, ружна дела; сиромашна и збркана у структури, или нагрђена слабом обрадом" (р. 108). Кад се узму у обзир прилике кад су, како су и за што многа од тих дела писана — онда се то може разумети и не мора се свака слабост приписивати неком слабијем сараднику. и ако изгледа несумњиво да их је Шекспир. у последњој фази својој имао. Само се нема никаквог чврстог основа, по ком би се могле извесне партије из Шекспирових дела приписивати његовим сарадницима. Ни стилистичке ни метричке студије нису могле дати жељених резултата. А десило се да су баш они који су највише хтели и мислили да могу решавати по стилу, учинили највише забуне. „Хенрик VII". требао је припасти Флечеру, јер није у стиху Шекспирову, и не одговара, с метричког гледишта, Шекспирову стиху. Слично је имало бити са Периклом.

Но и у том погледу као и у својим врлинама Шекспир пркоси свакој шаблони, свакој доктрини. „Јер Шекспир је био једна од оних најређих ствари, сав, цео човек." Као таквог нам га ова Релијева студија највише помаже разумети и заволети.

Врњци, августа 1907. г.

Др. Свет. Стефановић.

Дела наведена у реферату:

Sidney Lee: A life of W. Shakespeare, London 1898.
„ немачки од R. Wülkera, Laipzig 1900.
Dr. Gustav Körting: Grundriss d. englischen Literatur. 4 Aufl. Münster i. h. 1905.
Dr. Jakob Schipper: Der Bacon-Bacillus, Wien 1896.
Georg Brandes: Shakespeare, Paris u. Leipzig 1896.

Geroinus: Shakespeare, Leipzig 1849—50.

Otto Ludwig: Shakespeare-Studien, Halle.

Algernon Cherles Swinburne: A Study of Shakespeare. 3. edit. London 1895.

Prof. Dowden: Shakespeare, a critical Study of his Mind and tot. 2. ed. London 1876.

Prof. Dowden: немачки од W. Wagnera, Heilbronn 1882.

William Hazlitt: Characters of Shakespeare Plays y Everyman's Library London 1906.

Sam. Taylo Coleridge: Essays and Lecture on Shakespeare, ibid.

Geo Chapman's: Poetical Works with Swinburne's Essay on Ch. Chatto & Wéndus, London.

Згодно савесно издање **Шекспирових дела** у Everyman's Library, у 3 свеске.

Emerson's: Essaysa. Repretrntetive Men, in World's Classies.

Vischer: Shakespeare-Vorträge, 4 Bde, Stuttgart, 1900.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Основи јавнога права Краљевине Србије, од Слободана Јовановића и др. Косте Кумануди. Издавач: књижара Геце Кона, Београд 1907.

Прва књига овог дела Уставно Право од Слободана Јовановића готова је и износи 320 страна велике осмине. А у најскоријем времену биће готова и друга књига: Административно Право од д-ра Косте Кумануди. Обе књиге, за претплатнике стају 8, иначе 10 динара.

„Уставно Право" значајна је и ретка књига у многом погледу. Остављајући на страну корист коју ће од ње, као уџбеника, имати студенти правнога факултета, ми ћемо само истаћи колико је она важна за целокупни наш јавни живот. Г. Јовановићева књига обухвата сва она питања која садашњи Устав регулише. — Велика Народна Скупштина, Народна Скупштина и Краљ чине три велика дела његове књиге. Најпре се говори о Великој Народној Скупштини, њеној уставотворној власти и њеним функцијама. Најглавнији је други део о Народној Скупштини. Ту се расправља питање о бирачима и пасивном изборном праву, затим о изборној радњи (пре, за време и после гласања), о изборном казненом законику, итд. Најзад, у трећем делу, реч је о наслеђивању престола, краљевим привилегијама и краљевој надлежности.

Али, ту се не излажу само поједине Уставне одредбе и критика тих одредаба. Код сваког питања, а она су многобројна, г. Јовановић износи кратак историски преглед да се види кроз какве је фазе пролазило извесно питање. Од 3. фебруара 1835. када је донесен први наш писани Устав па до садашњег Ус-

тава од 5. јуна 1903. — било је још четири разна Устава, без обзира на то што је онај од 1838. претрпео у току тридесет година многобројне измене и допуне. У томе историском прегледу говори се на који је начин код сваког од ових Устава извесно питање било регулисано.

Што се тиче општег, теориског дела државног права, о томе се у овој књизи не говори ништа, јер је г. Јовановић још прошле године издао „Основе правне теорије о држави“ где је до детаља у начелу расправио свако од ових питања која Устав додирује. Овде је, на основи позитивних закона и Скупштинске праксе, изложено, да ли је извесно питање доследно проведено кроз Устав и законе, да ли пракса није противна уставним одредбама и да ли се, најзад, решење једног питања како је оно Уставом регулисано, оснива на теориским и историским разлозима.

У том погледу г. Јовановић чини многе замерке. Примера ради да наведемо (стр. 170) једно место, где се говори о скупштинској власти над посланицима. Изменама и допунама Скупштинског Пословника од 11. децембра 1903. одузета је намесницима та специјална заштита од посланичких напада и увреда. На том истом месту г. Јовановић истиче дисхармонију између Скупштинског Пословника и закона о штампи. Први закон одваја, код личности Краљеве и чланова Краљевског Дома, нападе од увреда, те се мора узети, да му је намера била казнити и оне нападе који не би садржавали у себи ничега увредљивог. „Посланицима би, дакле, било забрањено не само вређање већ и критиковање Краља. Међутим, по закону о штампи кажњава се само клеветање и вређање Краља, а не и критиковање, из чега излази да је један новинар слободнији у свом писању о Краљу, него један посланик у свом говору о њему.“

Али, не само да поједине уставне и законске одредбе нису доведене у склад, него има и таквих одредаба које су неуставне. Такав је, на пример, пропис закона о изборима народних посланика, по коме сви задругари у задрузи који су навршили 21 годину, имају право бирања ма колику непосредну порезу плаћали.

Као што је познато, садашњи Устав прогласила је Влада Краљевине Србије 5. јуна 1903. Тај Устав је прост препис онога од 1888. с незнатним изменама. Време од три дана, за које је тај Устав прошао и кроз уставотворни одбор и кроз Скупштину,

није било довољно да се та промена доследно изведе, од куда је појмљиво што има многих законских одредаба које су противне Уставу, као што има уставних одредаба које не одговарају правом стању ствари. С тога је разумљиво што се за четири године, од како важи овај Устав, појавило доста спорних питања. Има неколико питања која су претресана у јавности, а многа су додиривана у Народној Скупштини. Кад се узме све то у обзир, а нарочито скупштинска пракса, онда би важну реч у томе имао дати један професорски ауторитет као што је Слободан Јовановић. Мишљење Г. Јовановића о разним случајевима било би од велике вредности приликом ревизије Устава која ће свакако ускоро доћи на дневни ред.

Поред тога, Уставно Право је тако важна књига, да ће се и у многим другим случајевима (например, приликом каквог спора у јавности или Народној Скупштини) на њу врло често позивати. Ако поједини учесници у дискусији неће да приме супротно мишљење из простог партизанства или личног нерасположења, ту је хладан, објективан суд једног научног аутора.

У земљи, као што је наша, где се тако много говори о политици, а где су многа питања остала нерешена или се двојако тумаче, оваква књига је од велике вредности. Сви који се баве јавним питањима, а нарочито народни посланици, треба не само да читају „Уставно Право", него и да га уче. Код нас се обично улази у јаван живот без икакве претходне спреме, без најосновнијих појмова о државно-правним питањима, чак се не научи ни политички буквар. Више не би требало тако да иде, јер оскудица у политичком образовању много нам смета, те не можемо живети правилнијим политичким животом. Ко би брижљиво ушчитао Г. Јовановићеву књигу могао би се, у том правцу, доста користити.

Н. Ст.

БЕЛЕШКЕ[1]

Српско-руски бојеви код Соко-Бање и Варварина. — Половином прошлога века било је још, али доста ретко, људи, учесника у првом и другом нашем устанку, који су пред тад. примирителним (дан. општинским) судовима саслушавани по наредби попечитељства просвештенија о ратовима са Турцима, у којима су или сами били као ратници или знали што више о тим сукобима. На тај је начин Друштво Српске Словесности (доцније Српско Учено Друштво) прибирало грађу за нашу новију историју од савременика тих догађаја.

Према ономе што ће се ниже изнети изгледа, да су постојала и нарочита питања, по којима су тад. општин. чиновници саслушавали те борце.

Прегледајући архиву јагодинског општин. суда, која почиње пре 60 до 70 година и која је толико запуштена, да јој човек са страхом прилази — (на тавану је), — нашао сам овакво једно саслушање верно преписано:

Показиванъ опричiй Станимира Никића жителя овдашнѣгъ.

1. почилисусе бити 28-ог Августа 1809. године.

2. Кадасу пошли одъ Неготине и ударилису Набаню онде се побилiй и Руси учинили юришъ у отелы шаренполъ и градъ баню и топовима кулу запалили и џебану и туна око 17 турака погорелiй живiйг и 70 изъ пушака погинулiй и 18 Срба и 90 Руса. а билое одъ Турске воиске 60,000 хиляда а Србске 20000 и Руске 3,000 хиляде.

3. Предводитель Турске воиске био Рушитъ Паша.

4. Србске Предводитель Кара Ђорђе Младенъ и Айдукъ Велько а Руске неки Гравъ:

5. Турска воиска намештена била у Маскаре 60,000 хиляда Србска 20,000 хиляда и руска 3,000 хи у варварину. у Турскои воискiй 60 топа а у Србску 16 топа и у Руску 8 билису.

6. таи данъ исти кадсу се почели бити траяое бои цео данъ, и палое од турака 150 а одъ Срба 30. и одъ Руса 24.

[1] Ко од писаца или издавача жели да му се дело прикаже у овоме листу, међу белешкама или међу рефератима, нека изволи свој спис или своје издање уредништву овога листа послати.

7. одъ Роблѣня віе ништа било но су Срби отели одъ Турака еданъ барякъ.

8. у Бою надячалае Србска и Руска воиска Турску съ топовима и Руси све су на турскимъ топовима кола подны поломили птако су турци поовоій биткій 5 дана седели и оданде у Крушевацъ утеклы преко Мораве.

9. поовои битки ништа далѣ віе слѣдовало.

Станимир Никиħъ жптель Ягодинскій среза темньѣскогъ копе у томъ бою біо.

Врло је велика штета што је испитивање таквога човека, који је много више знао него што је казао, вршио чиновник слабо познат са вредношћу таквих причања и мало одушевљен за њих. Ја сумњам да се чича Станимир могао преварити у години догађаја, већ то приписујем чиновниковој брзини и небризи, којом се, нарочито такви послови, без везе са њиховима, врше, да би се само наредбе старијих извршиле. Па и поред свега тога ово је „показивање" прилог од вредности за нашу историју.

Ем. Ј. Цв.

Михаило Р. Живковић. Геологија ужичке околине (одштампано из извештаја ужичке гимназије за 1906-7 школ. год.)

Господин професор Живковић, који је већ познат са својих ваљаних расправа из области геологије пружио нам је овога пута један рад од особитога интереса.

То је рад од научне вредности. Износи нам ваљано и савесно геолошки проучену пространу област око Ужица, област у многоме погледу слабо, а у геолошкоме врло слабо проучену.

Свој рад г. Живковић дели на три одељка: 1. Један лист из геологије. Ту нам је особито јасно и са мало речи изнео земљину историју и геолошке промене. 2. Земља и вода. У овом је одељку изложена пластика ужичке околине, па је објашњен постанак свих теренских облика (клисуре, поља, котлине, висоравни) даље су проучени извори и реке. 3. Геолошке формације. Ово је највећи одељак и најдетаљније обрађен. Г. Живковић хронолошким редом излаже геолошке формације и њихове етаже, помињући све њихове представнике и места где се налазе. Ово је тако савесно израђено да се одмах из овог реда може израдити геолошка карта проучене области. Нарочито изненађује знатна количина фосила које је г. Живковић прибрао и одредио. У одељку о дилувијуму г. Живковић је изнео и своја проматрања о пећинама од којих су чувене: Топла Пећ у Јагоштици на Дрини и Потпећска Пећина у селу Потпећу.

Али је овај рад значајан и у другом погледу: Из њега ми видимо да је г. Живковић не само спреман и вредан научни радник него да је исто тако и ваљан наставник. Види се да он у истини примењује у настави из геологије принцип: „Један пут у књигу а два пут у природу," јер је овај рад сређен из материјала који је скупљен на многим екскурзијама, које је г. Живковић готово увек вршио у друштву својих ученика. Даље је и начин писања тако подешен да књига може не само да послужи ученицима и људима, који располажу са мало знања геолошких, него их чак и мами и упућује да и сами проматрају; она отвара љубав према природи и буди радозналост за питања ове врсте. И ми радосно истичемо ову ретку појаву, у земљи где се у школама геологија и природне науке предају из књига, где се физички и хемијски опити уче са

слика и др., са искреном жељом да ово не буде усамљена појава.

Рад. М. Ил.

Les Cent Meilleurs Poèmes (lyriques) de la langue française, choisis par Auguste Dorchain. Quinsième édition. 1907. — Сто узор-дела из области француске лирике штампано је у овој збирци, заједно с предговором скупљачевим. У томе предговору он вели да је за XV, XVI, XVII и XVIII век (лирских песама на модерном француском налазимо први пут у XV веку) покупио само оне песме које су традицијом освештане као најбоље. При избору песама из XIX в., тога великог века француске лирике, скупљач се руководио поглавито својим личним укусом, који га, можемо рећи, није ни једном преварио. Пада само у очи да није унесена ни једна песма из Сили Придома, а он их без сумње има које се могу рачунати међу најбоље. Исто тако од Пола Верлена није унесена она ванредно лепа, грациозна, песмица „La lune blanche....“ Најбоље су бројно заступљени Ронсар, Шеније, Г-ђа Деборд-Валмор и Виктор Иго. Песме су садржином врло разноврсне, као што се могло и очекивати од једне овакве збирке. Песме љубавне и религиозне, тужне и ведре, лаке и са дубоким мислима и осећањима, песме носталгичне и са полетом, најзад, песме које обухватају скоро сва она разноврсна осећања која покрећу и потресају груди људске. Књига има циљ не само да позабави, него и да пружи слику развоја француске лирике од тренутка кад су песници почели да пишу језиком који се не разликује много од данашњега француск г језика и кад су почели да постају прави артисти: од тога времена па све до данас.

Једна нова драма. Познати немачки књижевник, бечки лекар Артур Шницлер, који се прославио својим оригиналним причама, написао је пре кратког времена и једну драму „Бајка“. Као и у својим ексцентричним причама, тако и у овом свом комаду, напао је Шницлер на данашњи друштвени морал. За главног јунака узео је једну младу девојку, која већ има своју прошлост, и која је сада глумица. Комад се одиграва у уметничким круговима и пун је естетичних и моралних контроверза. Пре свега води се полемика против „бајке“ о потребној чистоти младе девојке, која ступа у брак. Млади писац Федор Дене вели: „Ми немамо права да захтевамо оно што је неприродно, а природно да кажњавамо. Ја налазим, да је и сувише неупутно од друштва, да једну женску одгурне са презирањем из својих кругова само зато, што ова истински и природно љуби. Зар не опажате, да се она тиме понижава, да јој чинимо повратак немогућним, и да она све дубље и дубље пада?“ Али стварност живота кажњава његове слободоумне назоре, и открива их као лажне. Он се страсно заљуби у младу глумицу Фани Перен; али кад му ова призна, да је згрешила, он је одгурне од себе. Том приликом изразио се исто тако као Хебелов секретар из „Марије Магдалене“: „Преко тога не може ни један човек ћутке прећи“. Љубавни пар се растаје, и глумица прима ангажман за Петроград, те да буде што даље од свога бившег драгана. Дакле крај је сасвим другачији, него што смо га ми замишљали. Комад је написан академским стилом, и пати прилично због претрпаности у споредним личностима. Али због самог проблема, који решава, ово је једна од најинтересантнијих драма последњих дана. — „Бајка“ ће се играти још у току ове сезоне на двема главним бечким позорницама — М. А.

Glasnik Hrvatskoga Naravoslovnog Društva. Godina XIX. Urednik Dr Oton Kučera. Zagreb, 1907. — Изишао је XIX godišnjak „Glasnika“ са овим садржајем. I Расправе: Г. Коломбатовић, Contribuzioni alla Fauna dei Vertebrati della Dalmazia. D-r А. Хајнц, Историски развитак наука о инфекцији од најдавнијих времена до данас. D-r Д. Горјановић — Крамбергер, Дали је била гора загребачка олеђена и како је постала загребачка тераса. D-r Ервин Реслер, Историски подаци о селидби птица у Хрватској и Славонији. D-r Фран Тућан, Радње из минералошко-петрографскога музеја у Загребу. D-r Е. Реслер, Извешће о раду „Хрватске орнитолошке централе“ год. 1906. D-r Д. Горјановић — Крамбергер, Taubach und Krapina. Мирослав Хирц, Хорологички и гониматички односи врсте Accipiter nisus. D-r Д. Горјановић — Крамбергер, Зашто се прапор (Loess) вертикално откида? — II. Вести звездарнице хрватскога наравословнога друштва у Загребу. — III Хрватско наравословно друштво.

У **Savremeniku**, бр. 10, за ову годину штампана је прва половина новеле господина Петра Одавића: „Записи непознатога“. Пре неколико дана један хрватски лист донео је врло повољну белешку о тој новели нашег књижевника.

Грађа за историју српске војске обновљене Србије, до 1809. г. с једним погледом на ранији развој војске и њено уређење у Србији. Г. А. Милојевић, капетан краљеве гарде, узео је на себе тежак посао да прикупи и среди све што се зна о развоју војног уређења у Србији, од нашег досељења на Балканско Полуострво па све до године 1908. Као што се види, дело ће у своме целокупном (јер су поједини мањи делови већ штампани) издању изићи тек после 1908 године. Г. Милојевић на овом делу ради без мало не двадесет година. Дело има четири главна одељка. I Историја војске; овде се говори са историског гледишта о устројству, формацији, организацији, наоружању, настави, о учешћу српске војске у ратовима, нарочито XIX века, о начину ратовања, и о другим још занимљивим предметима чисто војничког карактера. II Биографски одељак. III Мирнодопски распоред официра од 1839—1908. IV Статистички одељак. — Од коликог ће значаја бити ово дело, не само за нашу војну литературу, него и за оне који се баве историјом српскога народа, није потребно да нарочито напомињемо.

ИСПРАВКЕ:

У свескама „Дела“ за јули и август т. г. потребне су ове исправке: На стр. 129. 8. ред доле навод исправити према „Делу“ децем. 906. стр. 410. 5. ред доле: стр. 271. 8. ред доле место: XII или XIII века, треба XIII или XIV века; стр. 272. 7. ред доле место првог: има треба: и; стр. 275. 12. ред доле испред: Напомињем, уметнути: А за први; стр. 277. 16. ред горе место: јер, треба: а и: у реду испред тога, испред: популарну, уметнути нашу.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)